

Póczik Szilveszter

FASIZMUS- ÉRTELMEZÉSEK

Póczik Szilveszter

FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK

Szüleimnek ajánlom

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék itt mondani mindazoknak, akik e munka elkészültében segítségemre voltak. Mindenekelőtt mentoromnak, Ormos Mária professzorasszonynak, aki a téma szakértőjeként e munka megszületését kezdettől támogatta, figyelemmel kísérte és nélkülözhetetlen szakmai tanácsokkal, illetve kritikával sietett segítségemre. Köszönettel tartozom a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának, valamint a müncheni Hanns Seidel Alapítványnak, amiért munkám anyagi feltételeit megteremtették. Köszönet illeti a müncheni Institut für Zeitgeschichte-t, amely számomra a kutatás lehetőségét nyújtotta. Ugyancsak köszönetemet szeretném kifejezni a müncheni Ungarn-Institut vezetőjének, Horst Glassl történészprofesszornak. Hálával gondolok egykori tanárimra, különösen középiskolai történelemtanáromra, Horváth Géza tanár úrra és az azóta elhunyt Irinyi Károly professzorra, akik a történelem szeretetét bennem elültették és pályámon elindítottak. Köszönetet mondok a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelem, valamint Német Nyelv és Irodalom Tanszékeinek, ahol egyetemi tanulmányaimat folytattam. Szeretném itt kifejezésre juttatni mély hálámat és nagyrabecsülésemet Szüleim iránt, akik előrehaladásomhoz a felbecsülhetetlen erkölcsi és anyagi segítséget nyújtottak. Végül, de nem utolsó sorban, külön köszönettel tartozom hitvesemnek, aki hosszú távolléteimet türelemmel viselte, a munka folyamán jelentkező válságos periódusokon pedig igyekezett átsegíteni.

Póczik Szilveszter

Póczik Szilveszter

FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK

Copyright: Póczik Szilveszter, Budapest 1994

A könyv az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült

HU ISBN: 963044711-8

Nyomdai előkészítés, nyomtatás: Biadrukt Nyomda, Budapest

Megjelent: 1995. április hó

Kiadja a Biadrukt Kiadó és Kiadásszervező Bt. 1995

Felelős kiadó: Szabó Erika

**Javított szövegű elektronikus másodkiadás,
Budapest, 2014**

Az elektronikus kiadás a Szerző engedélyével kerül közreadásra.

TARTALOM

	Oldal ¹
BEVEZETŐ: Néhány gondolat munkánk céljáról, a követett módszerekről és az eddigi feldolgozásokról	6
I. A FASIZMUS MINT KUTATÁSI ÉS ÉRTELMEZÉSI PROBLÉMA	8
I.1. Vajon mi is a fasizmus?	9
I.2. A fasizmusértelmezések korszakai és fő tendenciái	9
I.2.1. Dottrina del fascismo - az olasz fasizmus önarcképe	9
I.2.2. Fasizmusértelmezések 1925-ig	12
I.2.3. Giovanni Gentile és a fasiszták kiáltványa	14
I.2.4. Fasizmusinterpretációk Hitler hatalomra jutásáig és a nemzetiszocializmus önarcképe	15
I.2.5. Fasizmuselméletek 1933–1939	21
I.2.6. Fasizmusértelmezések 1939–1945	23
I.2.7. Az utolsó korszakhatár: 1965 – tendenciák és befolyások a háború utáni fasizmus-kutatásban	23
I.3. Módszertani megfontolások és alapkérdések a kutatásban	27
II. MARXISTA KORTÁRSÁK A FASIZMUSOKRÓL	40
II.1. Fasizmusértelmezések a nemzetközi kommunista mozgalomban	41
II.1.1. Vélemények és viták a fasizmusról mint a reakció eszközéről és mint középosztályi mozgalomról 1923-ig: <i>Gramsci és az agrárfasizmus; C. Zetkin és G. Aquila a fasizmusok társadalmi bázisáról; Egységfront-taktika és Schlageter-kurzus</i>	41
II.1.2. Értelmezések 1924–1934: <i>A szociálfasizmus elmélete; Gramsci, Togliatti nézetei és a lyoni tézisek</i>	42
II.1.3. A KOMINTERN VII. kongresszusa felé: Togliatti és Dimitrov nézetei valamint a népfront-politika alapvonalai.	53
II.2. Fasizmusinterpretációk a szociáldemokrata munkásmozgalomban	60
II.2.1. Értelmezési kísérletek a Matteotti-ügyig: <i>Zibordi Itália megkésett fejlődéséről, a fasizmus alkotóelemeiről, jellegéről és funkciójáról</i>	61
II.2.2. Szocialista értelmezések 1930-ig: <i>Labriola az atavisztikus fasizmusról; Turati a háborúról, a plutokráciáról és a fasizmus nemzetközi veszélyéről; H. Heller az értékválságról, a demokrácia válságáról és a hatalom akarásáról</i>	63
II.2.3. Szocialista nézetek a fasizmusról 1930-1933: <i>Th. Geiger és Hendrik de Man a fasizmusok szociológiájáról és szociálpszichológiájáról, illetve középosztályi jellegéről; Franz Borkenau és Arthur Rosenberg a fasizmus és modernizáció kapcsolatáról</i>	68
II.2.4. A német szociáldemokrácia válsága, veresége és értelmezési kísérletei 1939-ig: <i>Az elméletek elágazása – bonapartizmus versus totalitarizmus; A. Tasca a sokarcú fasizmusról és az új osztályról; O. Bauer az osztályerők egyensúlyáról; R. Löwenthal a tervimperializmusról</i>	73
II.2.5. Értelmezések a háború végéig: <i>Kettős állam, avagy a Behemoth természetrajza – E. Fraenkel és F. Neumann nézetei</i>	78

¹ A tartalomjegyzékben megadott oldalszámok a nyomtatott verzió oldalszámozását követik (A Szerk.)

II.3.	Fasizmusértelmezések a munkásmozgalom peremvidékein	85
II.3.1.	A bonapartizmus-elmélet változatai: <i>A. Thalheimer és L. D. Trockij álláspontja</i>	85
II.3.2.	Németország megkésett fejlődéséről és elkanyarodásáról: <i>Ernst Bloch az Ungleichzeitigkeit-ről és nemzetszocializmusról; Lukács György poroszagról, irracionlizmusról, fasizmusról</i>	96
II.3.3.	A liberális piacgazdaságból a totalitárius tervkapitalizmus felé: <i>J. Burnham és a menedzserek forradalma; Horkheimer az autoriter államról és az autoriter személyiségről</i>	104
II.3.4.	A fasizmus a freudo-marxizmus tükrében: <i>E. Fromm és W. Reich szociálpszichológiája</i>	111
II.4.	Összegzés	117
III.	KORTÁRSI KONZERVATIV ÉS LIBERÁLIS FASIZMUS-ÉRTELMEZÉSEK	124
III.1.	Konzervatív kortársak a fasizmusokról	125
III.1.1.	A keresztény egyházak a fasizmusokról	125
III.1.2.	Itália megkésett fejlődése és a risorgimento eltorzulása: <i>Don L. Sturzo konzervativizmus és liberalizmus között</i>	127
III.1.3.	A szekularizációtól a totalitarizmusig: <i>J. Maritain a fasizmusról</i>	129
III.1.4.	Európa és a németiség szellemi válsága: <i>német konzervatívok a nácizmusról</i>	130
III.1.5.	A konzervativizmus vívódásai: <i>E. Niekisch és H. Rauschning nihilizmus és forradalom között</i>	138
III.2.	Liberális kortársak fasizmusértelmezései	144
III.2.1.	Az olasz liberalizmus fasizmus és antifasizmus között	145
III.2.2.	Német liberális közgazdászok a fasizmusról	150
III.2.3.	A neoliberalizmus útján: <i>Röpke és Hayek a totalitarizmus elmélet felé</i>	151
III.2.4.	Korai historikus szociológia: <i>Talcott Parsons fasizmusértelmezése</i>	155
III.2.5.	A liberalizmus renegátjai: <i>P. F. Drucker és a gazdasági ember vége</i>	157
III.3.	Összegzés	158
IV.	A FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK FŐ ÁRAMLATAI 1945 UTÁN	161
IV.1.	A totalitarizmus-elmélet változatai	162
IV.1.1.	Korai változatok: diktatúra, bolsevizmus és fasizmus problémája	163
IV.1.2.	A totalitarizmus-értelmezések virágkora: M. Lernertől a klasszikus totalitarizmus-elméletig	164
IV.1.3.	A totalitarizmus-elmélet bomlása	172
IV.2.	Fenomenológiai módszer - transzcendentális szociológia: Ernst Nolte fasizmusértelmezése	176
IV.3.	A modernizáció-elméletek fasizmusértelmezései	187
V.	A FASIZMUSOK KÉRDÉSÉHEZ	198
VI.	FÜGGELÉK	219
VI.1.	Jegyzetek	220
VI.2.	A hivatkozásokban szereplő irodalom jegyzéke	250

BEVEZETŐ

Néhány gondolat munkánk céljáról, a követett módszerekről és az eddigi feldolgozásokról

Régóta időszerű már a magyar történettudomány számára egy, a fasizmusértelmezéseket taglaló munka megírása. Erre vállalkoztunk az alábbiakban. Hogy munkánk eredményes volt-e, majd a szakmai olvasó dönti el. Hogy vannak hiányai, az nem kétséges. Nehéz fába vágja a fejszét a kutató, ha a fasizmusok problémájának fog és akkor könnyebb dolga, ha a fasizmusértelmezések összegyűjtésére, rendszerezésére és bírálatára vállalkozik. Vajon törekedhet-e valaki is teljességre e tekintetben? Vajon lehetséges-e figyelembe venni minden szempontot, kielégíteni minden követelményt, végigkövetni minden gondolatot?

Számos nehézséggel szembesültünk munkánk folyamán. Bármilyen elméletről legyen is szó, az a kérdés nyomul előtérbe, vajon mekkora az elmélet igazságtartalma egészében és egyes részei tekintetében. A régebbi elméletek érvényességét természetesen kezdte ki az idő, az empirikus kutatás újabb hozadéka. Helyesebb tehát úgy feltenni a kérdést, mennyiben feleltek meg az egyes elméletek a keletkezés korában szerzett tapasztalatnak, mennyiben gazdagították a kutatást, esetleg hátráltatták azt. Az elméleteknek is saját és sajátos története van. Figyelmen kívül nem hagyható, milyen előzményekre mennek vissza, milyen szellemi közegben keletkeznek, és milyen eszméket közvetítenek. Annál is kevésbé hagyható figyelmen kívül itt, mivel a történelmi félműltra vonatkozó elméleteket vettünk vizsgálat alá, amelyek mély befolyást gyakoroltak a politikai gyakorlatra is. Igyekezünk tehát az egyes értelmezésekkel kapcsolatban a legfontosabb szempontokra, – genezisükre, igazságtartalmukra és heurisztikus értékükre, funkciójukra – irányítani a figyelmet.

Az itt tárgyalt elméletek számos esetben nem elégítik ki az elmélet fogalmát, nem fogják át az egész problémát, viszont nemegyszer általános érvényű következtetésekre támasztanak igényt. Némely szerzők fejlődésük folyamán megváltoztathatták véleményüket, vagy több oldalról is körüljárták tárgyukat, így több csoportba is besorolhatóak volnának. Figyelembe kellett vennünk, hogy az értelmezések a kezdetek óta több szakaszon mentek keresztül és egyes szakaszaikban más-más mozzanatuk válhatott dominánssá.

El kellett tehát töprengenünk azon, milyen fő szempontok adják a csoportosítás alapját. A tisztán tematikus csoportosítás csak nehezen egyeztethető össze a kronológiai rendszerezéssel. A kettő vegyítésére törekvő próbálkozások erősen zavarják az áttekintést.

Renzo de Felice, a tekintélyes olasz fasizmuskutató, összefoglaló munkájában klasszikus, alárendelt és társadalomtudományi elméleteket különböztet meg. Klasszikusként sorolja be azokat az interpretációkat, amelyek a fasizmust 1. morális eltévelyedésként; 2. bizonyos országok fejlődésének törvényszerű következményeként; 3. a kapitalizmus termékeként és antiszocialista reakcióként határozzák meg. Az alárendelt csoportjába kerül a katolikus szerzők és Ernst Nolte értelmezése valamint a totalitarizmus-elmélet. A harmadik csoportot a szociológiai, szociálpszichológiai és a szociál-ökonómiai (modernizációelméleti) teóriák kerülnek. Ez a csoportosítás tűnik számunkra a legpraktikusabbnak, de komoly hátrányai is vannak. Mivel tartalmi tényezőket helyez a középpontba, nem domborítja ki kellőképpen az elméletek politikai töltetét, eszmetörténeti, ideológiai hátterét. A kivételt talán a marxista értelmezések jelentik, azokban viszont elmosódik a különbség szociáldemokrata és kommunista értelmezések között. Jelen van de Felice munkájában az a törekvés, hogy a tematikus és politikai csoportosítás szálait összefűzze, de nem érvényesül következetesen. Így fordulhatott elő, hogy a konzervatív jellegű értelmezések nem képeznek egységes csoportot. Ugyancsak problematikusnak tűnik a Nolte-féle elmélet „alárendelt” minősítése, mivel Nolte éppen a fasizmusok összehasonlítására és általános jegyeik megragadására törekszik.

Ernst Nolte szisztematikus kritériumokra épülő klasszifikációja, amelyet saját elméletének besorolhatósága érdekében alakított ki, ugyan nagyon logikus, de ismét csak egy-szemponútú rendszerezést kínál. A politikai (binnenpolitisch) és az azon túlmutató (transpolitisch) elméletek

szembeállítás képezi a rendszer alapját. Az előbbi csoportba a faszizmust annak történeti-politikai kontextusából megértők tartoznak, a második csoportba a kérdést eszmetörténeti-filozófiai kontextusban vizsgálók kerülnek. A transzpolitikai elméletek szükségképpen „generalizálnak”, azaz az egyes fasiszta jelenségek közös okait, feltételeit, jellegét, funkcióját keresik. A politikai elméletek viszont lehetnek generalizálóak, ha az egyes mozgalmak vagy rendszerek azonosságait hangsúlyozzák, vagy szingularizálóak, ha ezek különbségeit tekintik alapvetőnek. Tovább csoportosíthatóak az elméletek a szerint, vajon a faszizmusokat autonóm vagy heteronóm (eszköz más csoportok érdekében – P. Sz.) jelenségnek láttatják. Nolte maga is látja, hogy szempontjai nem szolgálhatnak egy csoportosítás kizárólagos alapjául. A faszizmusértelmezéseket bemutató könyvében vissza is tér a politikai és időrendi csoportosításhoz.

Munkánk folyamán igyekeztünk a lehetőségekhez mérten áthidalni a többféle lehetséges csoportosításból adódó nehézségeket. Ezért azt a „konzervatív” megoldást választottuk, hogy a háború előtti értelmezéseket politikai hovatartozásuk szerint, a háború utániakat pedig fő rendezőelvük szerint osztályoztuk. A marxista elméletek közül helyesnek láttuk külön alfejezetben tárgyalni azokat, amelyek szerzői nem sorolhatóak sem a kommunisták, sem a szociáldemokraták közé, elméleti teljesítményük mégis igen jelentősnek látszik. A politikai szempontokat nem hagyhattuk figyelmen kívül a háború utáni elméleteknél sem, igyekeztünk minden mozzanatot lehetőleg politikai összefüggésében is felmutatni. Tudatosítani szerettük volna a háború utáni elméletek szoros kapcsolatát előzményeikkel, ezért számos helyen nevek és időpontok megjelölésével visszautaltunk azokra. Ugyancsak azon voltunk, hogy az egyes szerzők és az egyes elméleti trendek esetében hangot adjunk a kritikai szempontjainak. Egyfelől kiemeltük tehát a mai kutatás tekintetében progresszív mozzanatokot, másrészt rámutattunk a bírálat szempontjaira. Ha csak korlátozottan tettük ezt, az azzal magyarázható, hogy igyekeztünk ügyelni a munka arányaira, hiszen célunk elsősorban egy áttekintő tanulmány megírása volt. Így nem keríthettünk sort az elméletek valamennyi részletének bírálatára.

A kutatás legfontosabb elemeit és problémáit az első fejezetben tártuk az olvasó elé. A kutatás módszertanából fakadó nehézségek szükségessé tették, hogy e tekintetben tisztázzuk és kifejtsük saját álláspontunkat. Munkánk utolsó, V. fejezete szerves folytatása az I. fejezetnek, abban az első fejezet végén felvetett kérdésekre kíséreltünk meg – saját álláspontunk és a kutatás mai állása szerint – választ adni. Az utolsó fejezet egyben egy munkahipotézis vázlata is. E projekt – reményünk szerint – következő munkáink alapjául szolgál majd. Gondolva egy újabb kiadás lehetőségére, nyitva hagyunk a bővítés számára bizonyos kiskapukat. Időnk és anyagi lehetőségeink szűk keretei meggátolták egynémely szándékunk érvényesülését. Ezeknek csak egyike, hogy szerettük volna a magyar faszizmuskutatás jeleseit külön fejezetben bemutatni. Itt róluk többnyire csak futólag tehetünk említést. Reméljük, a jövőben lesz majd alkalmunk e kiegészítéseket elvégezni és a magyar kutatást újabb eredménnyel is gazdagítani.

I.

A FASIZMUS MINT KUTATÁSI ÉS ÉRTELMEZÉSI PROBLÉMA

„Bármilyen súlyosak is legyenek egy általános, azaz lényegében szociológiailag kialakított fasizmusfogalom elleni azon kifogások, amelyek az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus keletkezésében, hatalomrajutásában és a hatalom gyakorlásában mutatkozó különbségekre hivatkoznak, a fasizmus, mint európai jelenség mégsem érthető meg a mindenkori nemzeti történelemből.”

Rüdiger Griepenburg

„Akármilyen fontosak is a gazdaság-, a társadalom-, a szellem- vagy az intézménytörténet adalékai, figyelmen kívül hagyánk tárgyunk összetettségét, ha azt egyetlen összetevőjére redukálnánk.”

Karl Dietrich Bracher

I. 1.

A történelemtudományokból, újságokból jól ismert szó, a „fasizmus” az olasz fascio – azaz szövetség –, az pedig a latin fascis szóra megy vissza, amely a római liktorok jelvényét, a vesszőnyalábot jelentette. Ez egyike volt a Római Köztársaság hatalmi jelvényeinek. A nyalábba fogott vesszők a közösség erejét szimbolizálták az egyessel szemben, a közjük tűzött bárd pedig egyszerre volt vallásos és politikai szimbólum, mert nemcsak az áldozati állatok leölésére, hanem az államrendellenes felforgatók – ide értve az ellenséges hadifoglyokat is – kivégzésére is szolgált. Nem véletlen, hogy az olasz jakobinusoktól a 19. századi szocialista szervezetekig sokan, – elsősorban az itáliai baloldali hagyomány elkötelezettjei – vették igénybe ezt a többrétegű szimbolikával bíró kifejezést. Ebből a baloldali áramlatból bukkan fel Benito Mussolini, aki már mint az olasz baloldal ismert személyisége 1915-ben némi lelkiismereti vívódás után csatlakozott a „forradalmi intervencionizmushoz” és megalapította „fasci d’ azione rivoluzionari” – a „forradalmi akció szövetségei” – néven első saját szervezetét. A hazatérő frontharcosokból 1919-ben létrehozta a „harci szövetséget”, a „fasci di combattimento”-t, amely az 1921-ben szervezett Partito Nazionale Fascista terrorisztikus mozgalmi háttérévé vált. (1) A párt neve – „Nemzeti Szövetségi Párt” – már önmagában ellentmondásos (párt vagy szövetség?) és megelőlegezi a tartalmi kérdést: „miféle szövetség?”. Igen találó ezzel kapcsolatban a fasizmus egy korai recenzensének megjegyzése: „A fasizmus neve önmagában semmit sem mond a mozgalom szelleméről és céljairól. A fascio, azt jelenti egyesület vagy szövetség, a fasiszták (eszerint – P. Sz.) egylettagok, a fasizmus pedig egyletesdi.” (1.b.)

„A fasizmusról szóló elméletek olyan régiiek, mint maga a fasizmus” (2), mégsem tudjuk máig sem pontosan megválaszolni a kérdést és definiálni, hogy mi a fasizmus. Ez nem csak politikusok és történészek nézeteltéréseinek következménye, mivel a fasizmus bizonyos értelemben „üres” kategória, amelyet tettei írnak körül. Énképe csak jóval keletkezése után formálódik ki és soha nem szilárdul meg egészen, hanem a körülményektől függően lényeges elemeit tekintve is változik. (3)

I. 2. 1.

Maga a Duce számtalanszor és számtalan formában kifejtette, hogy a fasizmus nem ismer el formulákat, lényege nem az elmélet, nem valamiféle rendszer, hanem az akarat és a belőle származó politikai tett, amely magán viseli a szituációhoz alkalmazkodó taktika és intuíció bélyegét. Amikor a konszolidálódó fasiszta rendszer mégis kikényszeríti az önértelmezést, akkor sem jól körülhatárolható politikai program fogalmazódik meg, hanem utópisztikus filozófiával színezett politikai ideológia, amelynek középpontjában az „új ember”, az „új civilizáció” és annak letéteményese, az újfajta állam szentháromsága áll. Az viszont a 19. századi politikai és gazdasági liberalizmus és a kapitalizmus kritikáján nyugszik: „...egy új politikai rendszer hordozói vagyunk, hordozói egy új típusú, a gép és a munka által meghatározott civilizációnak” (4), amely mindinkább maga mögött hagyja a hétköznapiságot. Ez a civilizáció egyszerre a jövő és az igazi „hagyomány, amely a történelmi emlékezethez, nyelvhez és szokáshoz, a társadalmi élet kötelező előírásaihoz kötődik” (5), megtestesíti a „nemzetet és hazát, azt a morális törvényt, amely az egyéneket és generációkat ... elhivatottságukban összefűzi” (6) és Olaszországot újjáteremti. Ez a civilizáció és maga a nemzet az államban testesül meg, és szükségképpen ellentétes a liberalizmussal, amely előregíti és szolgásgba taszítja a nemzetet. Ellene van „minden materialista alapon nyugvó individualista absztrakciónak, mindenféle utópiának és jakobinus újításnak” (7), így a szocializmusnak is; úgy viszonyul hozzájuk, „mint az igazi és konkrét szabadság rendszere az absztrakt és hamis szabadság rendszeréhez”. (8) „Az alantas demokrácia képes kioltani minden finomabb kultúrát, minden magasabb rendet”. (9) A fasiszta állam nem valamiféle partikularitás, hanem totalitás, „»stato totalitario« ... az egész ember foglalata, belső törvénye és fegyelme, amely áthatja az akaratot és szellemet” – olvassuk az Enciclopedia Italiana-ban a fasizmus-címszó alatt. „Elve az emberi személyiség eszméje. Az emberi személyiségé, amely az állampolgárok közösségében van otthon, behatol a mélybe, és a tett, a gondolat, a művészet és a tudomány emberének szívében, mint a szellem eszméje csapódik le”. (10) Ez az állam véli magát hivatottnak arra, hogy felnevelje az új nemzedéket, a fasiszta típusú embert, a gazdálkodó – elsősorban

földművelő, – hívó és harcoló mitikus latin héroszt, amelyet az állam szervezetei, mindenekelőtt az állam támogatására hivatott párt, ellenőriznek, s amely mint egyén, csak az állam keretezte közösségben feloldódva érték, létét és létének minőségét az állam szükséglete határozza meg. Ugyanez vonatkozik a szervezetekre is. Ennek megfelelően sem az egyének, sem a szervezetek, sem a nemzetek nem egyenlőek; a társadalomban és politikában, akárcsak a természetben érvényesül „az emberek változhatatlan, termékeny és jótékony egyenlőtlensége”. (11) A minden partikularitást feloldani hivatott, „etikus” fasiszta állam nemcsak a kollektívum és individualitás antagonizmusát lenne hivatott megszüntetni, hanem a megszüntetve megőrzés értelmében meghaladja a kapitalizmust, amikor feloldva annak alapvető ellentmondásait – a munkás és tőkés, termelés és fogyasztás ellentéteit – megszületik mint korporatív állam. (12) Mussolini szerint a válságba jutott ipari kapitalizmus maga fordul az új szervezeti forma felé, amelyben megszülethet az osztálybéke, tőkés és munkás egyetértésben működhet együtt. A korporáció a gazdasági koordináció központja, a kapitalisták pedig „az ipar parancsnokai ... akiknek mind polgári, mind gazdasági értelemben a legfejlettebb felelősségérzetük volt, és kell is hogy legyen.” (Kiemelés: Ormos M. 1987. 226. o.) Az állam hivatása tehát, hogy megteremtse a harmonikus együttműködés politikai kereteit és szükség esetén beavatkozva megszabja a gazdaság fejlődésének fő irányait. (13) Cél egy olyan agráralapon nyugvó racionális vegyes gazdaság, amely biztosítja a nemzet jólétét és felemelkedését, s amelynek állami irányítása – nem államkapitalizmusról, vagy államszocializmusról van szó – végérvényesen kiküszöböli a válságok lehetőségét: „Amit válságnak nevezünk, az csak az állam által és csak az államon belül oldható meg” – olvashatjuk a fasiszta önértelmezésben. (14)

A korporativizmusnak, mint válságelhárító és gazdaságszabályozó rendszernek többféle értelmezése volt forgalomban a fasiszmus idején. A *liberálkonzervatív* értelmezés a korporativizmust a „munkaviszonyok szabályozásának és a termelés helyes elosztásának biztosító(ként)” értelmezi „amely magában foglalja az állam ésszerűsítő, korlátozott beavatkozását a termelésbe, de tagadja a gazdaság állami ellenőrzését, a magánkezdeményezések és főként a magántulajdon bármiféle keretek közé szorítását.” (15) Az állami beavatkozás csupán a hitel, a kamat, az árfolyam meghatározására korlátozódnék, míg fennmaradnak az áru- és polgári jogi szerződési viszonyok. A *bottaiánus, etatista bürokratikus, iparizmus-modernista* áramlat szemében a korporativizmus egyenlő az állam programszerű és folyamatos beavatkozásával, voltaképpen a termelés irányításával és tervezésével. Ez megkövetelte volna a racionalizált állami bürokrácia megteremtését, a regionális érdekképviselők felszámolását, az egyes üzemekig ható tervutasításos rendszer kiépítését, államilag garantált ár- és szállítási szerződéseket és a központi beruházások döntő tényezővé tételét; ezeken a csatornákon keresztül meghatározta volna a fogyasztás és felhalmozás arányát, mintegy a megtermelt javakhoz hozzárendelve a fogyasztót, szabályozva annak fogyasztási és személyes szokásait is. Utóbbi jövedelmét már nem a piac árszabályozó mechanizmusa, hanem az államilag szabott árak, tarifák és szociális juttatások határozzák meg. A termelési profil állami szabályozása, a kényszer-szerződések és a szelektív vállalati politika, – a gazdasági érdekcsoportok közötti kötelező érvényű döntőbíráskodás, a „prosperáns” vagy nemzetgazdaságilag fontos vállalatok védelme, támogatása és a gazdaságtalanok elsorvasztása, felszámolása, – relativizálta volna a magántulajdont az állam javára. Ez a keletkező szociális feszültségeket, munkanélküliséget, egyfelől államilag finanszírozott modernizatív (infrastrukturális, urbanizációs) közmunkákkal, másfelől széles szociális gondoskodási rendszerrel ellensúlyozná. Így egyesülhetne egy „organizmusba” a termelő és a szakmai-munkahelyi, a lakóhelyi és regionális közösség minden egyes tagja. E nézetrendszer egyik alváltozatát képviseli a *technokrata korporativizmus*, amely a termelésben dolgozók, közvetlen termelésirányítók és munkások szövetségét tételezi a tőkéstulajdonosok és élősdi-fogyasztó középrétegek ellenében, a termelői korporációt a tulajdonosi korporációval szemben. Az állam szerepe csak eme szövetség intézményi kereteinek megteremtésére korlátozódik. A paraziták korlátozása lehetővé tenné, hogy az értékföllet döntő hányada az üzemben maradjon, a felgyorsult tőkefelhalmozás a fogyasztói oldalon magasabb béreket, nagyobb megtakarításokat, a belső piac kiszélesedését, a termelői oldalon a termelékenység mennyiségi, minőségi javulását, a termelői megtakarítások növekedését, nagyobb profitot, végső soron a termelés folyamatos önindukáló modernizálását eredményezné. (16) A *korporatív tulajdon koncepciója*ban a korporáció, mint önálló tulajdonforma jelentkezik. Eltünteti a köz- és a magántulajdonbeli különbözőségeit, mivel a tulajdonos maga is fizetett dolgozó, a munkás pedig

részesedik a vállalat nyereségében. A technokrata érdekezésszerű alapon szövetségre lép mindkettővel. (17) A r u r a l i z m u s gondolata egyfajta „kert-Olaszországot” tűz célul. A modern korporativizmust azonosítja a középkori korporációval és a tulajdonos és munkás viszonyának paternalisztikus elemét hangsúlyozza. Ideálja a paraszti kisbirtok és a városi műhelytulajdonos kézműves és kiskereskedő gazdasági rendszere. A korporáció a közösségek önvédelmi szervezete az urbánus-ipari, dekadens nyugati szellemet képviselő monopolista észak-itáliai burzsoáziával és proletáriátussal szemben. Elutasítva mindenféle internacionalizmust, kozmopolitizmust és dekadens szkeptícizmust a vállalkozás autoriter-paternalista formáihoz való visszatérést forszírozza, ahol a gazdasági tevékenység közvetlenül az életmód része, meghatározója volt. (18)

Ez utóbbihoz kapcsolódik az elkorcsosult, elaggott, dekadens nyugati demokráciák és az „ifjú” Itália szembeállítása: Olaszország nemcsak mint nemzet ifjú, hanem ifjúnak kell lennie lakosságának is (18.b.), amelyben meg kell testesülnie a modern kor dinamizmusának, a fasiszta harci szellemnek: A fasiszta az antipacifizmus szellemét beviszi az egyesek életébe. A büszke squadrista jelszó: „füttyölök rá” nemcsak egy sztoikus filozófia aktusa, hanem egy – nemcsak – politikai tan kivonata: „harcra nevelést jelent, a veszélyek vállalását ... – ez az új olasz életstílus.” (19) A jövő háborúban a tömeg visszanyeri életét értelmét és bizonyítja nemzete életképességét, amikor birodalmat alapít, és gyarmatok telepésévé válik. Kezdetben Mussolini hangsúlyozza, hogy a fasiszta kizárólagosan olasz út és nem valamiféle exportcikk. Később megváltoztatja véleményét: „a fasiszta, mint eszme, elmélet, megvalósulás, univerzális; olasz a maga különös intézményeiben” (20) – és fasiszta századot, fasiszta Európát jósol. (21)

A fasiszta ellenfelei ezt az önértelmezést üres és nagyszájú ideológiának, propagandának tartották kezdetől fogva. Az ő értelmezéseik egészen másként hangzanak, attól függően, vajon szerzőik hol helyezkednek el a politikai színskálán. Meg kell itt ismételnünk, hogy a fasiszmusról szóló első értelmezések korábbi keletűek, mint a fasiszta önértelmezése. Tettei és a vele szembeni védekezés szükséglete fontossá tette lényegének meghatározását. (22) Kezdetben a többség számára egyértelműnek tűnt, hogy a fasiszta a Duce találmánya, s mint ilyen speciálisan olasz jelenség, akárcsak a bolsevizmus Oroszországban.

I. 2. 2.

Elsőként a marxisták, közülük is a kommunisták tettek kísérletet a fasiszta meghatározására, ami természetes, mivel a fasiszta akciók, nemegyszer gyújtogatások fényében ők minősültek az elsőszámú ellenségnek. A kapitalizmus általános válságáról szóló tézisekből kiindulva a kommunisták a fasiszta burzsoá ellenforradalomnak, de egyúttal a haláltusáját vívó fenevad – a világg kapitalizmus – utolsó rúgásai egyikének látják, amely az ellenforradalmi fehérterror egyelőre speciálisan olasz formája, mint kapitalista ellenoffenzíva azonban világméretűvé és korszakos jelentőségűvé terebélyesedhet. Ugyanakkor egyfajta büntetés is, amelyet a nyugat-európai proletáriátusnak azért kell elszenvednie, mert – nem utolsó sorban a szocialista-szociáldemokrata reformisták árulásának köszönhetően – nem volt ereje, bátorsága követni orosz sorstársait a forradalom kivívásában. Kérdéses marad a társadalmi bázis. Míg a többség a megtévesztett és saját objektív érdekei ellen munkáló kispolgárság szerepét hangsúlyozza, addig némelyek rámutatnak, hogy a fasiszta társadalmi bázisa nem lokalizálható a kispolgárságra, sőt a forradalmi kísérletben csalódott proletárok is a fasiszta felé orientálódnak.

Némileg differenciáltabb és vitáiban gazdagabb a különféle árnyalatú s z o c i a l i s t á k korai értelmezése. Ebben a gondolatkörben a fasiszta szintén antiszocialista koalíció, amely azonban hangsúlyozottan spontán, a háború utáni Olaszország sajátos viszonyaiból életre kelt, változatos megjelenési formákat öltő képlet. A nagytőkével és proletáriátussal szemben kétfrontos osztályharcot folytató kispolgárság és a frontharcosok forradalmi mozgalmából végső soron nem, vagy nemcsak a nagytőke húz hasznot, hanem a kapitalizmusba belenőtt félfudális rendszer is. Éppen ez az elmaradottság tette időszerűtlenné Itáliában a szocialista forradalmat – mondják. Így a fasiszta, mint kormányzatnak esetleg éppen az lehet a történelmi funkciója, hogy felnevelve-megerősítve a

kapitalizmust, jogaiba helyezze azt és meghaladja Olaszország társadalmi-gazdasági alulfejlettségét, s így közvetve aktualizálja a szocialista átalakulást is.

A k o n z e r v a t í v – k a t o l i k u s publicisztika – nemigen beszélhetünk elméletekről – érthető okokból óvatos szimpátiával viszonyult „Itália új uraihoz”. A fasizmust, mint nemzeti választ méltatják a „vörösök” nemzetmegosztó szubverzív politikájára: „Ez a nemzeti erő képes volt arra, hogy megerősítse az államot, gátat szabjon az egyházellenes, istentelen vörös áradatnak és megkímélve az egyházat a zsarolásoktól, biztosítsa számára az őt megillető helyet a társadalomban és az emberek lelkében.” – hangzik egy jellegzetes vélekedés. Megszólalnak a fenntartások is. Ezek elsősorban a fasizmus bolsevizmusra emlékeztető erőszakos módszereire és az alkotmányosságot legalábbis lenéző, hegemon törekvéseire figyelmeztetnek.

A fasizmus problémája az, amely végérvényesen megosztja a l i b e r á l i s t á b o r t. Míg az egyik csoport demonstratív módon csatlakozik a fasisztákhoz, addig a másik a parlamenti ellenzék pozíciójából a parlamenten kívüli ellenzéki seregén keresztül az aktív vagy passzív ellenállás – a „resistenza” – szerepébe kényszerül. Ez utóbbiak teszik fel a kérdést, vajon véletlen, egyfajta üzemi baleset történt-e Mussolini kormányra kerülésével. Van, aki igennel válaszol, mások nemmel: két egymással is kapcsolatban lévő történelmi tendencia kulminációjaként konstatálják a fasizmust. Ezek szerint a fasizmus a féloldalas risorgimento egyenes következménye. Annak tulajdonképpeni szelleme ellen, az Itáliában soha nem győző liberális forradalom szelleme ellen irányul; egyfajta konzervatív restauráció, amely neoabszolutista uralommal akarja megakadályozni, hogy Olaszország a modern demokratikus, felvilágosult nemzetek sorába lépjen. Ez a törekvés szolgálatába állítja a kapitalisták és proletárok örlőkövei közé került nacionalista kispolgárságot, amely megtestesíti a hagyományosan olasz „morális betegségeket”, hitetlenséget és bálványimádó bigottságot, demagóg retorikát, az infantilizmusban gyökerező extrémizmust. Mint a nemzetközi konzervatív ellentámadás mozgalma, a fasizmus aligha áll meg Olaszország határánál – mondják.

I. 2. 3.

1924/1925 mérföldkő a fasizmus (és vele a fasizmusértelmezések) történetében politikailag és eszmeileg is. Miután a Matteotti-gyilkosságból kipattant botrány hullámai a szakadék peremére juttatják a rendszert, Mussolini 1925 elejére olyannyira megerősíti pozícióit, hogy ellenzéke összezavarodik, bomlásnak indul és egyre többen orientálódnak a fasizmus felé. Ezt a folyamatot jelzi, hogy 1925. március 29-én Giovanni Gentile művelődésügyi miniszter, az olasz neohegelianus filozófia iskola korábban liberális politikai eszméket valló doyenjének vezetésével összeül a fasiszta értelmiség kongresszusa, ahol megszületik a „Fasiszta értelmiségek manifesztuma” (23), amely meghozza a fasizmus filozófiai alapvetését. (24) A manifesztum hangsúlyozza, hogy a fasizmus: „egyidejűleg új és ősrégi mozgalom ... amely szorosan egybefonódik az olasz nemzet történetével ... de minden más nemzet érdeklődésére is számot tarthat”. Eredete 1919-ből kelteződik, amikor a nemzet legjobb fiai, a volt frontharcosok összegyűlve arra határozták el magukat, hogy „határozottan fellépnek a demoszocialista politika ellen (25), amely a nagy háborúnak csak a közvetlen következményeit látja, és hagyta veszendőbe menni (annak – P.Sz.) morális értékét ... a háborút individualista, utilitárius szempontból csak mint az áldozatok összességét könyvelni el” és kártalanítást követel. Ez a politika szétforgácsolta a nemzetet, szembefordította az egyént az állammal, és sárba tiporta a magasabb értékeket: a tekintélyt, az uralkodó és a hadsereg presztízsét a nemzeti jelképekkel együtt. Ezért nem más, mint „morális degeneráció, a minden törvény és fegyelem elleni lázadás egoista, öntudat nélküli szelleme”. (26) A vele szembeforduló fasizmus ezért „politikai (és) morális mozgalom ... az egyén feláldozása egy eszmének ... amely nem más, mint a haza, a történelmileg megvalósuló ideál”. (27) Szembefordul a „többség államával”, amely „már nem az az állam, amelynek eszméje risorgimentonk történelmi időszakában olyan mélyen hatott. Akkor még az állam olyan apró kisebbségek tevékenységéből nőtt ki, amelyeket az eszme ereje tett erőssé. Ez az állam az agnosztikus, lemondásra hajlamos liberalizmus állama, amely csak a külsődleges szabadságot ismeri”, ezért szükségképpen „antifasiszta”. A vele szembenálló fasizmus vallásos jellegű: „áldozatot követelő vallásos eszme, amely maga köré gyűjti az ifjúságot és akárcsak Mazzini Giovine Italia-ja minden

olasz hitévé kezdett válni”. Ez az – energikus és erőszakos – „hit fordul a fennálló realitás ellen ... így keletkezett a squadrizmus ... hogy új törvényt vezessen be”. (28) A Marsia su Roma idején „az olasz nép mintha a háború kitörése napjainak lelkes egyetértését találta volna meg újra”. A fasiszta uralom arra hivatott, hogy „az olaszok nagy többségének egyetértésével ... megfegyvelje a nemzet belső erőit ... és megrázkódtatások és bizonytalankodás nélkül haladjon az újjárendezés felé, miközben egyre vonzóbbá válik ... és egyre hatékonyabban beépül a szellem, az eszmék, érdekek, intézmények, röviden az olasz nép élő organizmusába”. (29) Ellenfelei azzal vádolják a fasizmust – mondja a kiáltvány –, hogy reakciós, antiliberális, munkásellenes. Pedig a fasizmus maga a „haladás szelleme”, de ellensége a „kivénhedt demokratikus liberalizmus csalárdságainak”, a hivatásos politikusok által képviselt „partikuláris, a közérdekkel ellentétes érdekeknek”, „kibékítve az államot és a szakszervezeteket”, megszervezve a társadalmilag differenciált tevékenységek rendszerét, megteremti a „polgárok szabad kibontakozásának feltételeit.” Az egymás ellen feszülő, de győzni nem tudó erők antitéziseiből „új szintézis” születik, „győz egy magasabb rendű elv”. (30)

I. 2. 4.

A politikai és szellemi presztízsét megnövelő Mussolini-kormányzat 1925-től megkezdheti a gondolatban régóta érlelődő totalitárius rendszer kiépítését. Az ellenzék vezetői emigrációba kényszerültek, pártjaikat és a szakszervezeti központokat feloszlatták, a rendőrséget mindent átfogó és ellenőrizni képes szervezetté fejlesztették, politikai különbíráskodást hoztak létre és gyakorlatilag gleichschaltolták a sajtót. A népszerűség nemcsak félelemmel kikényszerített látszat volt, hanem valóságos sikereknek szólt. A gazdaságot sikerült stabilizálni és érezhető javulás állt be az életkörülményekben. Vonatkozott ez a mezőgazdaságra is. Múlhatatlan érdemnek tűnt, hogy sikerült tető alá hozni a pápaság és az olasz állam kibékülését szentesítő Lateráni egyezményt. Sikerült megerősíteni az olasz befolyást Albániában, miközben helyreáll, sőt szívélyessé vált a viszony Nagy-Britanniával. Mussolini államáról ebben az időszakban Winston Churchill is elismerően szólt. A fasizmus nemzetközi sikerét jelezte az is, hogy nem sokkal a Duce hatalomrajutása után gombamód kezdtek szaporodni Európa országaiban a rá hivatkozó vezérecskék és mozgalmak. Csak felsorolni őket is nagy helyet igényelne, mint ahogy nehéz lenne eldönteni, mennyiben játszottak ebben szerepet autochton okok vagy az utánzás. Mussolini és mozgalma mindenesetre példaképpé vált.

A fasizmusértelmezések 1925-ig terjedő első szakaszában explicit vagy implicit módon majdnem minden lényegesnek tekinthető kérdés megfogalmazódik, amelyet egy mozgalom és rendszer feltehet. A következő korszakban továbbra is az olasz fasizmus marad az érdeklődés homlokterében, de növekvő hangjával és brutalitásával egyre inkább előtérbe tolakszik a náciizmus. Egy csapásra lekerül a napirendről a „fasizmus mussolinizmus” tézise, helyette az a kérdés válik fontossá, vajon mennyi esélye van Olaszországon túl egy fasiszta hatalomátvételnek. A legtöbben ezt igen csekélynek vélik. Az eddigi kérdésekre adott válaszok finomodnak és az összehasonlítási alap megszületésével ki is bővülnek.

A k o m m u n i s t a értelmezés fővonala egyre inkább megmerevedik a korábbiakhoz képest, ugyanakkor a korábbiak diszkurzív jellegéhez viszonyítva egyre konzisztensebb, elméletyszerűbb formát ölt. Megmarad generalizáló tendenciája, csupán annyit módosul, hogy a fasizálódást, mint az egész kapitalista rendszer folyamatát érzékelteti, amelyben biztos jelét látja a végválságnak és a szocialista forradalom közeledésének. Az egyes ún. reakciós rendszerek között nem tesz különbséget. Szélsőséges változatában kvázi egyenlőségjel kerül a fasizmus és kapitalizmus közé: Ebből a nézőpontból minden a fennálló kapitalizmussal „kollaboráló” erő a fasizmus malmára hajtja a vizet, objektíve maga is fasiszta, vagy a fasizmus szövetségese, mint például az európai szociáldemokrácia, amely a forradalmi proletáriátus árulója és ezért a kommunisták legfőbb ellensége. A kommunistáknak ezért az látják feladatuknak, hogy kiragadva a munkásosztályt a szociáldemokrácia hálójából, belülről forradalmasítsák a tömegeket és győzelemre vigyék a „napirenden lévő” proletárforradalmat. Akadnak persze másfajta hangok is, amelyek a konkrét viszonyok elemzéséből arra a következtetésre jutnak, hogy a fasiszta rendszer az osztályerők egyensúlyán nyugvó bonapartista rendszer, amely megteremti a még nem kellően fejlett burzsoázia felfutásának lehetőségét.

Lényegét tekintve ezt az osztályerők egyensúlyáról szóló tézist teszik magukévá a kor s z o c i a l i s t a – s z o c i á l d e m o k r a t a teoretikusai is, amikor a „végrehajtó hatalom függetlenedéséről” beszélnek és azt a marxi bonapartizmus-moddal vetik össze. Ugyanakkor nem maradnak adósok a kommunista vádakra adott válasszal, amikor a fasizmust a bolsevizmus kihívására adott válasznak, vagy rosszabb esetben egyfajta bolsevizmusnak bélyegzik.

A k o n z e r v a t í v o k hozzájárulása a fasizmus vitához ekkor még nem igazán jelentős. Érthető ez, ha figyelembe vesszük a fasizmus és konzervativizmus kölcsönös közeledését. Értelmezésük kimerül jobbra abban, hogy a fasiszta önértelmezés egyes elemeit gondolják tovább. Így lesz a fasizmusból „új risorgimento”. Megfogalmazódnak minden lojalitás ellenére a fenntartások is, különösképpen azoknál, akik – ha óvakodnak is az azonosítástól – felfigyelnek a bolsevizmushoz való hasonlóságokra és az európai normákkal nem összeegyeztethető vonásokra. A konzervatív kritika továbbra is főként a liberalizmus, 1789 eszméi ellen irányul, bár vannak jelei és pontjai a közeledésnek. A k a t o l i k u s o k a t továbbra is óvatos lojalitás vezérli velük kapcsolatban, nemigen beszélhetünk elméleti teljesítményekről. Viszonyukat a fasiszta kormányzathoz pillanatnyi helyzetek határozzák meg. Míg szervezeti tekintetben védekezésbe szorúlnak, a fenntartások ellenére is hangoztatják a fasizmus bizonyos érdemeit az egyházzal szemben.

Ezzel szemben a hatalomból kiszorított l i b e r á l i s o k álláspontja tisztul, tudományos értéke növekszik. A fasizmus szemükben elsősorban 1789 eszméinek, a liberalizmusnak, racionalizmusnak, s vele a haladásnak a tagadása, történelmi tekintetben visszafejlődés, regresszió, amely a risorgimento egésze, illetve legjobb hagyományai ellen irányul, és nincs köze a kapitalizmushoz, mint gazdasági és szociális rendhez; annál több köze lehet a konzervativizmushoz, amely igénybe veszi a bolsevizmus eszközeit. Elsősorban politikai indíttatású és a bolsevizmussal egyetemben, – amellyel ugyan nem azonos, de szoros rokonságban áll – az abszolutizmus, vagy cézárizmus, (esetleg a militarizmus) fogalma alá rendelhető. Fontos felfedezés ebben a periódusban, és nemcsak a liberálisok fedezik fel, hogy a fasizmusnak, mint uralomnak sajátos rendszere, szerkezete van, amely túlmutat a vezér személyén, több egyszerű diktatúránál.

Miközben liberálisok és konzervatívok, szocialisták és kommunisták egymással polemizálnak, 1930-ra embrionális formáiból jól fejlett bestiává növi ki magát Németországban Hitler nemzetiszocialista mozgalma, megszilárdul, és politikai hatóerővé válik ideológiája. (31) Ez az ideológia nem is tagadja rokonságát az olasz fasizmussal, azt példaképnek tekinti, mivel közösnek látja a kiindulást és célt is. Mindkettő alapja – mondja Alfred Rosenberg – az erőszak elvéig eljutó nacionalista konzervativizmus, amely elhatárolódik a hagyományos konzervativizmustól és a bolsevizmustól is, sőt ellenfélnek tekinti mindkettőt. A nácizmus radikalizmusa a partikuláris konzervativizmust a forradalmi hódító és újító politika medrébe tereli, ennyiben meg is haladja az óvatoskodó, tétovázó Mussolinit. (32)

Ha tömören különbséget kellene tennünk a két ideológia hivatkozásai között, azt mondhatnánk, hogy míg az olasz fasizmus racionális, etikai, politikai utópia, addig a nácizmus irracionális, metapolitikai utópia, világnézet (Weltanschauung), amely tévedhetetlen és támadhatatlan: a „Weltanschauung (33) proklamálja tévedhetetlenségét: ... egy világnézet sohasem hajlandó egy másikkal osztozni, így arra sem lehet hajlandó, hogy a fennálló, általa elítélt helyzet fenntartásában közreműködjék, hanem kötelességének érzi ez ellen a helyzet ellen és az egész ellenséges eszmevilág ellen minden eszközzel küzdeni, azaz annak összeomlását előkészíteni [...]; a világnézet ... parancsolóan követeli saját kizárólagos és maradéktalan elismertetését, valamint az egész politikai élet tökéletes átformálását saját elvei szerint ... ilyenképpen nem tűrheti a korábbi rend képviselőjét (sem – P.Sz.)” (34) – olvashatjuk a nácizmus bibliájában.

Hitler kiindulópontja rendkívül primitíven értelmezett szociáldarwinizmus, amelyre azonban a maga belterjességében rendkívül következetes ideológiát épít fel. Számára az élővilág és vele az emberi társadalom legfőbb léttörvénye „a föld minden élőlényé minden fajának belső zártsága ... A tisztafajúság a természetben általános érvényű ösztönének nemcsak az a következménye, hogy az

egyedül az árják jönnek számításba – harca a „kultúrahordozó” és „kultúrapusztító” alacsonyabb rendűek ellen. „Arja törzsek – gyakran valóban nevetségesen alacsony lélekszámmal – alávetnek idegen népeket, és az új területek különleges viszonyaitól indítva és az alacsonyabb rendű emberek tömegei formájában rendelkezésre álló segéderőt felhasználva kifejlesztik a bennük szunnyadó szellemi és szervezői képességeket. Gyakran néhány évezred, sőt évszázad alatt olyan kultúrákat teremtenek, amelyek alkalmazkodva a föld, valamint az alávetett emberek fent említett különös adottságaihoz, eredetileg teljes mértékben hordozták az árja lényeg legbelső vonásait.” (38) Ez a fokozott létfenntartási ösztön jele, amely az emberi társadalomban az árják fokozott áldozatkészségében, idealizmusában nyilvánul meg: „A személyes munka, és ha kell, az egyéni élet feláldozásának ... készsége leginkább az árjában alakult ki. (39) ... Az egyén áldozatkészsége az egészszel, embertársaival szemben ... volt és lesz is annak az előfeltétele, amit emberi kultúrának nevezünk, ... előfeltétele bármiféle szervezeti forma kiépülésének”. (40) „Végül azonban a hódítók vétenek a vér tisztaságának kezdetben betartott elve ellen, keveredni kezdenek a leigázottakkal, és ezzel be is fejezik saját létüket, mert a bűnbeesést még mindig a paradicsomból való kiűzetés követte”. (41)

Ugyanez érvényes a náci gondolkodásban a népek és emberi fajok (sic!) viszonyában is: „A vérkeveredés és a fajiság szintjének ezáltal előidézett süllyedése minden kultúra hanyatlásának egyedüli oka, mert az emberek nem a vesztes háborúban mennek tönkre, hanem azért, hogy elvesztik azt az ellenálló képességet, amely csak a tiszta vér sajátja ... Minden világtörténelmi esemény a rassz létfenntartási ösztönének megnyilvánulása jó vagy rossz értelemben”. (37) A történelem eszerint nem egyéb, mint a fajok létharca, pontosabban a „kultúrateremtők” – ennek képviselőiként egyedül az árják jönnek számításba – harca a „kultúrahordozó” és „kultúrapusztító” alacsonyabb rendűek ellen. „Arja törzsek – gyakran valóban nevetségesen alacsony lélekszámmal – alávetnek idegen népeket, és az új területek különleges viszonyaitól indítva és az alacsonyabb rendű emberek tömegei formájában rendelkezésre álló segéderőt felhasználva kifejlesztik a bennük szunnyadó szellemi és szervezői képességeket. Gyakran néhány évezred, sőt évszázad alatt olyan kultúrákat teremtenek, amelyek alkalmazkodva a föld, valamint az alávetett emberek fent említett különös adottságaihoz, eredetileg teljes mértékben hordozták az árja lényeg legbelső vonásait.” (38) Ez a fokozott létfenntartási ösztön jele, amely az emberi társadalomban az árják fokozott áldozatkészségében, idealizmusában nyilvánul meg: „A személyes munka, és ha kell, az egyéni élet feláldozásának ... készsége leginkább az árjában alakult ki. (39) ... Az egyén áldozatkészsége az egészszel, embertársaival szemben ... volt és lesz is annak az előfeltétele, amit emberi kultúrának nevezünk, ... előfeltétele bármiféle szervezeti forma kiépülésének”. (40) „Végül azonban a hódítók vétenek a vér tisztaságának kezdetben betartott elve ellen, keveredni kezdenek a leigázottakkal, és ezzel be is fejezik saját létüket, mert a bűnbeesést még mindig a paradicsomból való kiűzetés követte”. (41)

„Az árja legpregnansabb ellentéte a zsidó”, amely még „értelmét is idegen népek tanításainak köszönheti” (42), (belőle – P. Sz.) „tökéletesen hiányzik a kultúrnép legeslegfontosabb feltétele, az idealista lelkiület ... A zsidók csak akkor egységesek, ha a közös veszély kényszeríti, vagy a közös zsákmány csalogatja őket; ha ez a két ok megszűnik, jogaiba lép a legvadabb egoizmus ...” (43) Ők a „tipikus paraziták, vérszopók, akik, akár csak valami káros bacilus, egyre inkább elszaporodnak, ha kedvező táptalajra lelnek, ... ahol csak megjelennek, hosszabb rövidebb idő után hanyatlásnak indul a gazdanép”. (44) A zsidó célja a világalom megszerzése és ehhez a legváltozatosabb hazugságokat és eszközöket használja. Kezébe kaparintva a pénzügyleteket és a kereskedelmet „szétzúzza a nép számára valóban hasznos gazdaság alapjait” és „előidézi az ... osztályszakadást”, a belső elidegenedést munkás és munkaadó között, mígnem „a nemzeti munkaerő gazdájává és ellenőrzőjévé nem válik” (45) „Hozzádörgölőzik ... a ... néphez (46) ... Politikai állásának megerősítéséhez megkísérli áttörni a faji és állampolgári korlátokat”, vallási türelmet hirdet, miközben „az uralkodó köröket és a felső rétegeket ... a szabadkőművesség szálaival fonja körül.” (47) A sajtó segítségével „lassan az egész közéletet kezd befonni” (48) és elősegíti a demokrácia és parlamentarizmus győzelmét; ez a zsidónak mint teljes jogú polgárnak és a közvélemény urának az uralmát jelenti, aki „először faltörő kosként használta a polgárságot a feudális világ ellen, most pedig a munkást a polgár ellenében” (49), amikor a szakszervezeti mozgalom élére áll és a munkásság felszabadításáról prédikál, miközben aláveti azt a marxizmus politikai szervezetének.

„Ez a tanítás (a marxizmus – P. Sz.) az észnek és az emberi bolondériának olyan elválaszthatatlan keverékét képviseli, amelyből csak az örület képes valósággá válni, sohasem az értelem. A személyiségnek, a nemzetnek és a nemzet faji tartalmának kategorikus tagadására támaszkodva

szétveri az egész emberi kultúra elemi alapjait, amely éppen ezektől a tényezőktől függ ... (50) Politikailag megkezdi a demokrácia gondolatának helyettesítését a proletáriátus diktatúrájának gondolatával. A (zsidó – P.Sz.) a marxizmus a szervezett tömegében megtalálta azt az eszközt, amely nélkülözhetővé teszi számára a demokráciát, ahelyett viszont lehetővé teszi a népek brutális eszközökkel való leigázását és kormányzását.” Hogy ezt a folyamatot meggyorsítsa, a zsidó tönkreteszi a nemzet gazdaságát, háborúkat idéz elő, „megfertőzi a művészetet, irodalmat, színházat ..., megkísérli kiirtani a nemzetben az intelligencia hordozóit,... minden eszközzel igyekszik megrontani a nép faji alapjait ..., tervszerűen ront meg asszonyokat és lányokat”. (51)

„... Ma a zsidó a nagy felbujtó, aki Németország maradéktalan szétzúzására tör. Ahol csak a világban Németország elleni támadásokat látunk, zsidók koholják azt, csakúgy békében, mint ahogy a háború alatt a zsidó tözsde és a marxista sajtó tervszerűen szította a gyűlöletet Németország ellen ... Németország bolsevizálása, vagyis a német nemzeti, népi (völkisch – P. Sz.) intelligencia kiirtása és a német munkaerő ezáltal lehetséges kisajtolása a zsidó világtörke igájában csak a zsidó világhódító törekvés előjátéka”. (52)

De hiába a zsidó életöszön, – folytatja Hitler – „ezen a földrészen az emberi kultúra és civilizáció elválaszthatatlanul az árják létehez van kötve”... ez a „legnemesebb faj, mint 'Herrenvolk' hivatott arra”, hogy a jelen és jövő problémáit megoldja. A konkrét történelmi helyzetben ez a zsidó faj világméretű támadását felismerni és kivédeni (53), mégpedig bármilyen eszközzel, mivel a „létfenntartás vágya ... szétolvasztja a humanitást, mint az ostobaság, gyávaság és beképzelt oktondiság elegyenek kifejeződését.” (54) Az állam „elvileg eszköz ehhez a célhoz, amely nem egyéb, mint az emberek faji létének megőrzése ... és a jobb, az erősebb győzelmének elősegítése” (55) és a fajban rejlő erők szabad kibontakoztatása. (56)

A nemzetiszocialista mozgalom „szükségképpen” parlamentarizmusellenes: „részvételének a parlamentáris intézményrendszerben csak az lehet az értelme, hogy azt lerombolja és eltakarítsa”, mert az egyike a hanyatlás legsúlyosabb tüneteinek; (57) A leendő 'völkisch' állam „alapja a Führer feltétlen tekintélye” (58), amely „egyesíti magában a Reich minden ... hatalmát, az államban és mozgalomban minden közhatalom a Führer hatalmából ered, ... amely átfogó és totális; egyesíti magában a politika alakításának minden eszközét; kiterjed a népi élet minden területére, ... és az összes Volksgenossé-ra (néptárs – P. Sz.), akik neki hűséggel és engedelmességgel tartoznak.” A Führer hatalma tehát „független, kizárólagos és korlátlan”.(59) „Nincsenek többé többségi döntések, csak felelős személyek”, akik a tekintélyt képviselik lefelé és felelősséggel tartoznak fölfelé, (60) s ez biztosítja a nemzet egységét, amelynek olyanná kell válnia, mint a katonai menetoszlop. Ezt célozza a tömegeket bármi eszközzel befolyásolni hivatott propaganda,(61) és a megfelelő nevelés, amelynek középpontjában nem az egyén, hanem annak hasznossága áll a 'Volksgemeinschaft' (népközösség – P.Sz.) számára. A cél elsősorban makkegészséges testek kitenyésztése (62), amelyekből kifogástalan katonák (63) illetve leendő anyák válhatnak (64), akik egyesítik magukban a fanatikus nacionalizmust és társadalmi igazságérzetet, és nem riadnak vissza a sovinszta szellemtől (65), mert éppen erre van a nemzetnek a legnagyobb szüksége: „Németország vagy világhatalom lesz, vagy egyáltalán nem lesz” (66) – mondja Hitler. Elhibázottnak ítélve az 1914 előtti külpolitikát hozzáteszi, hogy Németország rohamos lélekszám-emelkedése tömeges éhezéssel fenyeget,(67) s ennek legelőnyösebb kivédése új földek – 'Grund und Boden' – megszerzése, mert így „megőrizhető az egészséges paraszti rend”, amely „a legjobb védelem a társadalom betegségeivel szemben.” (68) A meghódítandó föld pedig keleten található, „mindenek előtt Oroszországra és a ... határoló országokra kell gondolnunk”. (69) De nem szabad elfeledkezni arról, hogy a német nép kéréseketlen halálos ellenfele Franciaország, amelyet bárki kormányozzon is, végcélja ugyanaz marad; „kitolni határait a Rajnáig és feloszlanni és lerombolni Németországot”. Természetes érdekeik alapján Olaszország és Nagy-Britannia lehetnek Németország szövetségesei olyan német territórium megteremtésében, amely a népet táplálja és az állam katonaföldrajzi védelmét garantálja. (70)

A meghódított területek lakosságának elképzelt sorsáról a világháború gyakorlata kellő ízelítőt adott. Hitler könyvében ugyan nincs szó még tömeggyilkosságról és gázkamrákról, (71) annál

részletesebben kifejti a „zsidótlánítás”-ról, „németesítés”-ről „értékes és értéktelen néprészek”-ről szóló elgondolást Himmler. (72)

A náci mozgalmat, és ideológiáját a **n é m e t k o m m u n i s t á k** sem mérik fel teljes jelentőségében és mereven ragaszkodnak a „szociálfasizmus” doktrínájához. Az is igaz ugyanakkor, hogy a mozgalom peremvidékein vannak mélyebben gondolkodók, akik a náciizmust történelmi atavizmusnak tartják, és színvonalas elemzésekben keresik felbukkanásának okait. Ebből az időből származnak a két fasizmus összehasonlítására tett első kísérletek is. Ezek a két ország szembetűnő gazdasági fejlettségében mutatkozó különbségből kiindulva fasizmushoz és náciizmushoz hasonló szociális, de eltérő vagy éppen ellentétes történelmi funkciót rendelnek. Eszerint az olasz fasizmus a tőke szolgálatában progresszív, a náciizmus ezzel szemben Németország fejlettségét tekintve szociálökonomiai hivatással nem bír, ilyenformán esélytelen. Mindenesetre a „nemzeti fasizmus” elképzelése helyt ad a „nemzetközi fasizmus” gondolatának.

A **n é m e t k o n z e r v a t i v i z m u s** magatartása ugyanolyan ambivalens, akárcsak az olaszé. Míg az egyik, a náciizmussal szimpatizáló csoport a náciizmusból a konzervatív értékek radikális képviselőjét, és ami fontosabb, eredményes megújítóját látta, mások egy monarchista restauráció lehetséges politikai eszközének tekintették, addig ellenfelei a liberalizmusban gyökeredző „eltömegesedés”, a „demokratikus cézárizmus”, új „mohamedanizmus” hisztérikus megnyilvánulásának tartották, és mint „barna bolsevizmust” pellengéreztek ki, vagy egyszerűen lekezelték, de semmiképpen sem tekintették fő ellenfélnek. Ezt az álláspontot osztotta a katolikus egyház is, amely – az olasz egyháztól eltérően – az ideológia miatt élesen szembekerült a náciizmussal, és hangsúlyozva a hit és fajelmélet összeegyeztethetlenségét igyekezett távol tartani híveit a „barna (és vörös) mótelytől”. Bármilyen jelzőkkel illessék is az egyes táborok képviselői, egyre inkább kiviláglik a fasizmus „messianisztikus” jellege és Európához, mint politikumhoz és civilizációhoz való negatív viszonya.

I. 2. 5.

1933. január 30. minden tekintetben fordulópontot jelent Európában és a világpolitikában is. Hitler úgynevezett hatalomátvétele, a „Machtergreifung” a szó legszorosabb értelmében új korszakot vezet be, és továbbgöngyölíti a fasizmusértelmezések fonalát is. Miután ugyanúgy megrendülnek a polgári, mint a baloldali pozíciók, lehetetlenné válik mindenféle közömbös vagy semleges álláspont. Aligha csodálható, hogy jelentősen szaporodik a témával foglalkozó publikációk száma. Nagyjában-egészében elmondhatjuk, hogy ebben az 1939-ig tartó periódusban megszilárdulnak azok a gondolati mozzanatok, amelyek máig az elméletek és viták alapvetéseiként szolgálnak, és kihullanak az idő rostáján azok a gondolatok, amelyek irrelevánsnak mutatkoznak. Így tarthatatlanná válik a gondolat, hogy a fasizmus egyfajta véletlen, vagy üzemi baleset, ugyanígy a szingularizáló – a jelenséget egyedinek mondó – elmélet. A nemzeti fasizmus elmélete a nemzetközi fasizmus elméletének adja át a helyét. A kor gondolkodói az egyes fasizmusok lényegi azonosságát domborítják ki. Ez a felismerés szükségképpen az ökonomista történelemfelfogás kritikája is, mely szerint hasonló politikai viszonyok csak hasonló gazdasági alapokon épülhetnek fel. A fasizmus megsokszorozódása okot adott nemcsak az egyes fasiszta mozgalmak összehasonlítására, hanem a fasizmus összevetésére más történelmi-politikai képletekkel is, és azokhoz való viszonyának értelmezésére is. Az értelmezések egy lényeges sajátosságává válik ebben a szakaszban, hogy kezdenek túlmutatni a politika vidékein és a konkrét politikai esemény történelmi viszonylatainak területére is elmerészkednek, s felteszik az azóta is sokat vitatott „progresszió vagy regresszió” kérdését. Ez utóbbi kérdésfeltevés nyomán előtérbe nyomakszik a fasizmus etiológiai, oknyomozó és eredetvizsgáló kutatása, amely ezidőtájt jobbára szellemi elődök után kutat. Még egy fontos jellemzője van a korabeli értelmezéseknek, mégpedig, hogy valamennyi taglalja több-kevesebb mértékben az antifasiszta cselekvés szükségességét és mikéntjét.

A **k o m m u n i s t á k** mind pártként mind személyükben első áldozatai lettek a kormányrúdhhoz jutott náciizmusból. Ez a súlyos vereség egyre élesedő kritikát hívott életre a Kominternben, s 1935-re megszületett az az álláspont és cselekvési program, amelyet Georgi Dimitrov

névéhez szoktak kötni. Ezzel sutba került a szociálfasizmus tézise, helyébe az újfajta népfrentpolitika lépett, és a fasizmus és kapitalizmus viszonyának megítélése is differenciáltabbá vált, legalább annyiban, hogy nem beszéltek többet kvázi azonosságukról, ehelyett a fasizmust egy szélsőséges kapitalista csoporttal azonosították. A nemzetközi helyzet elvakult, dogmatikus megítélését és az ebből a kiindulásból folytatott politikát már nem lehetett helyrehozni egy határozattal. Nemcsak tömegeket veszített a kommunista mozgalom. Több felkészült kommunista vezető távozott és visszatért a szociáldemokráciához, vagy végleg szakított a marxizmussal. (72) Az új fasizmuszemplélet nem ingatta meg a Komintern dogmatikus alapállását, hanem maga is bevonult – 1989-ig tartó érvénnyel – a dogmák sorába, s továbbra is lezárta a más irányú tájékozódás útjait.

A korabeli s z o c i á l d e m o k r á c i á r a ezzel ellentétben éppen az álláspontok sokfélesége volt jellemző. Ezt az időszakot nevezhetnénk a szocialista értelmezések virágkorának. A vereség kétféle, de szorosan összefüggő tendenciát indított el. A szociáldemokrácia egyre kritikusabban szemlélte saját 1933-at megelőző legalista politikai taktikáját, és az általános balratolódás következtében megindult a tapogatózás a tőle balra álló erők felé, amelyek ugyan továbbra sem győzték kárhóztatni a „jobboldali” szociáldemokráciát, de a gyakorlati együttműködésre azért most már késznek mutatkoznak. A szocialista gondolkodók magyarázatért Marxhoz fordulnak, s az ő gondolatait gombolyítják tovább. Míg a baloldal számára a fasizmus maga a nemzetközi ellenforradalom, addig a mérsékeltberek a fasizmus osztálykorlátokat átlépő bázisára és autonómiájára mutatnak rá. Egyebek között arra, is hogy a fasizmus a kapitalizmust saját céljainak veti alá. A szociáldemokrata jobbszárny az „eltömegesedés”, „morális eltévelyedés”, „fordított bolsevizmus” fogalmait, és ezzel a liberális pozíció felé orientálódik.

A fasizmus és náciizmus k o n z e r v a t í v e l l e n f e l e i kénytelenek felismerni elvbarátaik súlyos tévedését a tekintetben, hogy a fasizmus alkalmas eszköz lehet a konzervativizmus tekintélyének és népszerűségének helyreállításához. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a konzervatív gondolat válik eszközzé a fasizmus kezében, és nem fordítva. A Németországban folyó dolgok azt bizonyítják, hogy a fasizmus nemcsak üres demagógia, amely visszahőköl, ha a valósággal szembesül, hanem a lehető legkomolyabban veszi fantazmagóriának ható eszméit és a legbrutálisabb eszközzel törekszik megvalósításukra. Ebből következően mindazon konzervatívok, akik ragaszkodnak konzervatív-humanista értékeikhez, kénytelenek voltak undorral elfordulni és eddigi ingadozásukat, netán filofasizmusukat legalábbis az elvi antifasizmus mezére cserélni. Ebből a periódusból származnak a legszínvonalasabb konzervatív elemzések, s a későbbiek folyamán beleolvadnak egy liberális-konzervatív többszólamúságba. Axiómaként tekintenek az olasz fasizmus, a náciizmus és a bolsevizmus-sztálinizmus szoros rokonságára, bár nem beszélnek azonosságukról. A fasizmusokat a társadalom szekularizációjából, eltömegesedéséből és a háborús nemzedék érzelmi zűrzavarából vezetik le, amelyek a „nihilizmus forradalmába” torkollanak. Míg a hivatalos k a t o l i c i z m u s csak a náciizmust tekinti feltétlen ellenségnek, és igyekszik a híveket attól, mint az istentelenség megnyilvánulásától távol tartani, addig az egy házi hierarchián kívüli k a t o l i k u s s z i n e z e t ű s z e r z ő k lényegesen élesebb hangot ütnek meg, és a fasizmus világnézeti tartalmára koncentrálnak. Benne új, de fordított vallást, a „gyűlölet vallását” vélik felfedezni, amely végső soron a keresztény világrend felbomlását követő szellemi űrnek, illetve egy újfajta univerzalizmus megteremtésére tett kísérletnek korcs szülötte.

Ebben a szakaszban a l i b e r á l i s irányú értelmezések leginkább a már meglévő eredmények szintetizálására törekszenek. A fasizmusokban és a bolsevizmusban is az antidemokratizmus világtendenciájának képviselőit pillantják meg, és a „totalitarizmus” fogalma alatt rokonítják őket. Fontos utalni arra a tényre, hogy oknyomozó elméleteik, akárcsak a konzervatívokéi, túlmutatnak a konkrét politikai szférán és az európai civilizáció fejlődésének egyes, főleg a 18. század közepét követő tendenciáját ragadják meg. Többen a fasizmusban történelmi visszazuhanást, „új középkort”, „neobarbarizmust” keresnek, amely világméretű civilizációs veszélyt jelent.

I. 2. 6.

A háború kitörésével az elméletek tudományos, informatív tartalma némileg háttérbe szorul, és erősebben érvényre jut politikai, „harci eszköz” jellegük. Hitler hatalomra jutását követően nemcsak a marxisták, hanem a náciizmus liberális és konzervatív kritikussai is felkerülnek a proskribáltak listájára. Számosan áldozatul esnek a terrornak, vagy eltűnnek a koncentrációs táborok szögesdrótja mögött. Szerencsésebb társaiknak az emigráció jut osztályrészül. Franciaország vereségével Anglia az USA és a Szovjetunió válnak az antifasiszta emigráció új központjaivá.

Míg a Szovjetunióban nem mutatkozik lényeges előrelépés a fasizmus tartalmi kérdéseinek tisztázásában, addig az USA-ba emigrálni kényszerült európai – főleg német – szociológusok továbbgondolják korábbi elképzeléseiket és megtermékenyítően hatnak új környezetükben. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az ekkor született elemzések csak jóval később vívnak ki figyelmet és elismerést. Mivel Németország válik a fő ellenséggé, természetes, hogy neki szól az elsődleges érdeklődés. Köszönhető ez persze annak is, hogy a nagyszámban kivándorolt német tudósok ráirányítják figyelmüket. Az ő körükből származik az a komplexitásra törekvő elemzőmód, amely máig sem veszített érvényességéből, amelyet a fasiszta uralmi szerkezet strukturfunkcionalista analízisének nevezhetnénk. A közép-európai viszonyok szociológiai elemzéséből nő ki az a kimondottan angolszász hangvételű elemzés, amely a fasizmust a társadalomban létrejött „anómia”, bizonytalanság eredőjének, végső soron a racionális világrend elleni utolsó lázadásnak véli. Olyan tendenciának, amely a modern világ fejlődését folyamatosan nyomon követi, és egymást követő forradalmakban jut kifejezésre. Ebben a kérdésfeltevésben fontos szerephez jut az elit problémája. Szemmel látható a törekvés, hogy a szerzők megszabaduljanak a kötelező átpolitizáltság béklyóitól. A formálódó totalitarizmus-elmélet ezzel szemben tudatosan vállalja a politikai tartalmat és normatív módon szembeállítja a pluralista kapitalizmust a totalitárius rendszerek „nemgazdasági-emberével”. Ennek a fának a gyümölcsei azonban csak a következő évtized közepére érnek be.

I. 2. 7.

Alighogy befejeződött a háború, a volt szövetségesek „hűvös békéjének” rövid időszakát az 1946. március 5-i fultoni beszéddel felváltja a „hidegháború”, amely nemegyszer forróvá válással fenyeget. A politikai világ hosszú időre két, ellenséges részre szakad. Ennek az elszakadásnak az egyes mozzanatait főlegesen volna itt újra felidézni. Elég az hozzá, hogy mindkét oldalon eluralkodik az évtized végére a mesterségesen is szított gyűlölet, félelem és hisztéria. Ez magától értetődően rányomta bélyegét az uralkodó eszmékre is. Miután napvilágra kerülnek azok a náci rémtettek, tömeggyilkosságok, amelyeket sem háborús, sem gazdasági szükségszerűség nem igazolt, tovább szilárdult az a kép, amely a náciizmust a fasizmus ideáltípusává stilizálta. A szovjet befolyási övezet országai fokozatosan elveszítik az önálló politizálás amúgy is szűk lehetőségét, a jobbról balra szelelt szalámi taktikája mindenütt Moszkva csatlósait segíti a hatalomra. Kítűnő szolgálatot tesz a hatalomért vívott harcban a változatlanul fenntartott **k o m m u n i s t a** fasizmusértelmezés. Segítségével az antifasizmus leple alatt gátlástalan hadjáratot lehetett folytatni minden polgári erő ellen és kvázi fasisztává lehetett nyilvánítani a nyugati polgári rendszereket. Ami az elmélet tartalmát illeti, beépülése a mindennapi politikai propagandában és zurnalisztikába semmiképpen nem vált javára, sőt bizonyos visszalépést tapasztalhatunk az olyanszerű értelmezések fele, mint amelyek „szociálfasizmusról” és a „kapitalizmus agóniájáról” értekeznek.

Az elméleti fejlődést illetően nyugaton sem rózsásabb a helyzet. Amilyen mértékben a kommunisták kiszorultak a hatalomból, olyan mértékben lehetetlenednek el ideológiailag is. Antifasizmusuk még ott is csak rövid időre biztosítja pozíciójukat, ahol, – mint Olaszországban – hatékonyan részt vettek a harcban. Nyugat-Európában (és az Egyesült Államokban) a fasisztátlanítás mellé a kommunistátlanítás törekvése társul, majd felváltja azt.

A **s z o c i a l i s t á k** ugyancsak kényelmetlen helyzetben vannak, mivel egyrészt el kell határolódnuk a kommunistáktól, ha nem akarnak maguk is a politikai partvonalon kívülre kerülni,

másrészt tisztázniuk kell a fasizmusoktól elszenvedett vereségük okait. Ez a politikai színezetű önkritika az ökonomista doktrineresség és a proletárdiktatúra fogalmának elvetését eredményezi, valamint közeledést az uralkodó helyzetbe kerülő kereszténydemokrata, keresztény liberális irányzatokhoz.

Az általános megdöbbenés, értetlenség vagy éppen érteni nem akarás és büntudat kifejeződéseként a háború utáni évek fasizmus-irodalmában, különösen Németországban teret nyer bizonyos perszonalizmus, amely a vezérek „démoni” személyiségét állítja kifejezetten vagy bújtatva középpontba. Ezt kiegészítendő, többen is megpróbálnak valamiféle német szellemi kontinuitást felmutatni, amely mintegy szükségszerűen torkollik a „barna örületbe.”

A korabeli kutatás fővonalát azonban nem ez, hanem a **t o t a l i t a r i z m u s e l m é l e t** képviseli, amely a liberális és keresztény-konzervatív elképzelések konvergálása következtében keletkezett, s mint ilyen most már az egységes polgári antifasizmust képviselte a marxista – („totalitárius”) – antifasizmussal szemben. Az idő folyamán magába olvasztotta az eltömegesedésről, a kisközösségek és keresztény univerzalizmus felbomlásáról szóló gondolatokat és számtalan részutatási területet alakított ki. Alapvetése azonban mindvégig változatlan maradt: a fasizmusok és a bolsevizmus, mint hatalom, strukturálisan szoros rokonságban állnak és lényegében ugyanazt a veszélyt testesítik meg a „szabad világra” nézve. (72.b.) Vita csak a tekintetben volt, hogy az egyes rendszerek milyen mértékben testesítik meg a totalitárius téloszt. Amíg a kommunista rendszerekben a polgáriasság válik üldözendővé, addig a Nyugat önmarcangolva keresi és üldözi a totalitarizmus lehetséges forrásait és vélt megnyilvánulásait. Ahogy a keleti újságokban a „fasiszta” lesz a legkedveltebb hitelrontó eszköz, úgy a „totalitárius” válik a nyugati bulvársajtóban az egyik legfontosabb epiteton ornanszá. Nem csoda hát, ha mindkettő tartalma folyamatosan devalválódik. Pedig a totalitarizmus-elmélet, mint szorosan vett politológiai elmélet, és mint leíró módszer, nem csekély eredményt mutat fel, ám éppen egyoldalúsága miatt a fasizmuskutatásban játszott szerepe csak másodrangú. Sőt, azt mondhatnánk, negatív szerepet játszott, amikor jó időre háttérbe szorította a fasizmus genuin fogalmát, valamint azt a felismerést, hogy a fasizmus a nyugati polgári liberális társadalom belső ellentmondásainak megnyilvánulása egy bizonyos korban és fejlődési szakaszban. (73)

Ha van tudományos értékű előrelépés ebben a periódusban, akkor az a szociológusoknak köszönhető, akik újra felvetik a fasizmus szociális származásának és tartalmának kérdését. Történekek kísérletek egy statisztikailag megalapozott szociálpszichológia felépítésére is, amely magyarázná a fasizmust. Ezek a kísérletek azonban elszigeteltek és módszertanilag hiányosak maradnak.

Az itt ismertetett periódus végét és a rákövetkező elejét igen nehéz volna éles határvonallal elválasztani. A kettő határa kb. 1960 és 1965 között húzható meg. A hidegháborús hangulat általános enyhülése utat nyit a kutatások és módszerek sokfélesége előtt. A totalitarizmus-elmélet férczei a sok használat következtében már bomlani kezdtek, mielőtt elvarrták volna őket. Komoly szaktekintélynek számító kutatók mutattak rá elégtelenségeire és túláltalánosításaira. A fasizmus fogalma visszakövetelte helyét a kutatásban. Élenjár ebben a folyamatban néhány német kutató, közöttük filozófusok is. Döntő szerepet játszott nemcsak a fasizmus, hanem az egész újkori világról alkotott kép újragondolásában az Amerikából Európába importált statisztikai, komparatív módszereknek elkötelezett **h i s t o r i k u s m a k r o s z o c i o l ó g i a**, amely sajátos szemléletmódjából adódóan (és némileg folytatva a totalitarizmus-elemélet törekvéseit) kérdéssé teszi a fasizmus, mint egységes paradigma létét és vizsgálhatóságát, egyúttal igényt tart az összes korábbi elmélet meghaladására.

A 60-as évtized végére jelentős változások állnak be Nyugat-Európa társadalmában. A háború utáni konjunktúra okozta „gazdasági csodák” múltóban voltak és egyre nyilvánvalóbban mutatkoztak meg a mögöttük megbúvó hiányosságok, különösen az iskolarendszer és a szociális ellátás területén. A vietnámi háború mély morális válságba sodorta a Nyugat társadalmait, különösen az ifjú nemzedéket, amely elementáris jelét adta elégedetlenségének. Ebből a nemzedékből kerül ki a tudósok új generációja, akik a főiskolai dolgozószobák ajtai mögött is megőrzik szociálradiális vagy marxista elkötelezettségüket és a régi történetírói hagyomány bástyáit ostromolják. A Marxon és Max Weberen iskolázott új nemzedék egyként kritizálja a kövületté merevedett szovjet marxizmust, valamint az

elidegenedéstől szenvedő modern kapitalizmust. Ez a kapitalizmuskritika, no meg a szülők nemzedékének fasiszta múltja miatti szorongás irányítja figyelmüket az 1945-öt megelőző időszakra. Munkájuknak köszönhetően a 70-es évtized az ellentétes elméleti pozíciók szenvedélyes vitáival és egyre elmélyültebb rész kutatásokkal telik. Összehasonlítások, középosztály-, modernizáció-, szövetség- és polikrácia-elméletek árasztják el a kutatás területét, nem is szólva a Hitler-hullám és a német történelevizita tajtékairól. A szó szoros értelmében elméletek reneszánszáról beszélhetünk. Az elméletek egyre inkább áttörnek a politikai hitvallások határait és egyre inkább összeépülnek. Másrészt az is igaz, hogy főként – de nemcsak – az új baloldal jóvoltából a vita újra ideologizálódik, és a faszizmus-fogalom értéke tágulásának mértékében romlik. Amíg az újbaloldal a faszizmust, mint mindenféle kapitalizmusban jelenlevő immanens veszélyt kívánja felmutatni (73) és bizonyítékként a fogalom Prokrusztész-ágyába gyömöszöli Peront, Salasart és De Gaulle-t, addig a szembenálló csoportok pont a balos radikális értelmiségben és a gyarmati uralom alól frissen felszabadult országok autoriter rendszereiben keresik a faszizmust. A társadalomtudományok bölcsőbb szószólói nem tudják túlkibábelni a politikai színpad vitatkozóit, viszont az évtized közepére beérlelték a megelőző évtizedben kezdett tömegtársadalom-kutatás eredményeit. A gazdasági fejlettség és a kollektív magatartás összefüggéseinek elemzése mélyen befolyásolták a későbbi társadalomtudomány egészét. A politizálásban az ideológiai beszűkülés veszélye fenyegetett, de a tudományos próbálkozásokat is fenyegette a veszély kettős értelemben is. Egyrészt a diszciplináris egyoldalúság miatt (73.c.), másrészt mert a kutatók saját nemzeti történelmükön nem szívesen tekintettek túl. „Németországban kizárólag nácizmusvita folyik” – panasolja egy német szerző. (73.d.)

A 70-es évek végére mindenesetre a totalitarizmus-elmélet teljesen háttérbe szorult, de úgy tűnik a makroszociológia kísérletei sem jutottak döntő eredményekhez a faszizmuskutatásban.

A 60-as éves vége és a 70-es évek eleje a Varsói Szerződés országaiban is felvillantotta egy eszmei megújulás lehetőségét, azonban az hamar lekerült a napirendről és az elméleti kísérletek néhány próbálkozástól eltekintve átadták helyüket a szorgos részletelemzéseknek. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy Magyarországon például a 80-as évtized elejére a két világháború időszakáról gazdag leíró-történelmi irodalom keletkezett és az ideológiai vezérlés lanygulásával, valamint a szocialista rendszerek főként Lengyel-, és Magyarországon erősödő kritikájával ismét felismerhetővé váltak elméleti törekvések. Úgy tűnik, hogy a 80-as évtized a nyugati faszizmuskutatásban az elméleti viták szélsőségét és az alapkutatásokon nyugvó tényfeltárás élénkítését hozták. Ennek a tényfeltárásnak egyik, nem minden fenntartás nélkül fogadott, de napjainkban igen népszerű oldalhajtása a történelem alulnézetből való megmutatásának törekvése. Ez azonban nem az osztályok történelmi alulnézete, hanem a hétköznapi átlagember személyes viszonya a felette elhaladó történelemhez. A 80-as évtized vége minden bizonnyal fordulópont Kelet-Közép-Európa országainak életében nemcsak politikailag, hanem tudományos, mindenekelőtt társadalomtudományos szempontból is. Ma már a kutatás fokozódó mértékben nyugati elméleti eredmények felé orientálódik (ez sok tekintetben már korábban, a kommunista időszakban is így volt, csak bölcsen álcáztuk, ha kellett), a történelmírásban egyre erősödik a szociológiai vonulat. E tendencia jegyében újraéledt éppen itt és most a sokáig tiltott gyümölcsnek számító, ma viszont újra politikai köntöst öltő totalitarizmuselmélet. Ennek első jelei már a rendszerváltás előtt érezhetőek voltak. (73.e.) A faszizmuskutatásra vonatkoztatva mindezt, úgy hisszük, az elméletekben való dúskálás rövidebb időszaka után folytatódni fog a már megkezdett tényfeldolgozás, csak a kutatás feltételei lesznek remélhetőleg kedvezőbbek.

I. 3.

Idestova hetven esztendő a faszizmusprobléma. A vélemények és értelmezések sokfélesége láttán a „mi a faszizmus” kérdése mellé azonnal oda kell állítanunk a „hogyan érthető meg” kérdését, pontosabban: mit kell tudni róla, hogy meghatározhatjuk. Könnyedén azt válaszolhatnánk, minden lényegeset. Arra azonban újabb kérdés következne: mi a lényeges? Nos, a faszizmusértelmezések ismeretében azt mondhatnánk, az amit a jelenség tanulmányozója annak tart. Vajon túlléphetünk-e ezen a szerzői szubjektívizmuson és konstruálhatunk-e érvényes faszizmusértelmezést, amely felöleli a

mai tudásunk szerinti legfontosabb felismeréseket? Efelől is megoszlanak a nézetek. „Aligha feltételezhető olyan elmélet, amely a fasizmus nemzetköziségét, uralmi formájának mindenkori nemzeti megtestesülését, a mozgalom Európa minden országában való keletkezésének és felemelkedésének okait, győzelmének vagy vereségének okait, a fasiszta közhatalom szervezetét és gyakorlását, a fasiszta ideológia formáját és funkcióváltozásait feldolgozni, s közben az egyes tényezőket figyelembe venni képes lenne” – írja Rüdiger Griepenburg. (74) A magunk részéről nem osztjuk ezt a pesszimista nézetet, sőt éppen ellenkezőleg. Nem osztjuk W. Wippermann nézetét sem, aki szerint „lemondani egy általános fasizmus-elméletről nem látszik megalkuvásnak, mivel történetileg bizonyítottan vehetjük, hogy a két világháború között a fasizmus legalábbis összeurópai jelenség.” (75) Mi pontosan ezért tartjuk megkerülhetetlennek a jelenség elméleti értelmezésére tett kísérletet. Ha nem így gondolnánk, lemondanánk a modern történettudomány, sőt mindenféle tudomány céljából: leírni és elemezve megérteni. A Griepenburgtól vett kijelentés nemcsak a feladat előtti nyílt kapituláció, hanem az elmélet funkciójának nyilvánvaló félreértése is. Ugyanis a történettudományi elmélet nem valamiféle mindent tudó, statikus rendszer, amely keletkezésétől örökérvényű, hanem vonatkoztatási és tájékozódási rendszer, amely tendenciákkal és aspektusokkal dolgozik, éppen ezért sokkal bomlékonyabb, mint természettudományos társai. Ilyeténképpen a szubjektívizmus nemcsak hátrány, hanem előny is, amely biztosítja a nézetek sokféleségét és ezek ütközését, tehát a minden tudományos tevékenységben nélkülözhetetlen kritikai szellem működését. Másrészt nem valamiféle parttalan szubjektívizmusról van szó, hanem módszertani és ítéletalkotásbeli szubjektívizmusról, amelynek tere az előrehaladással folyamatosan csökken, ha elfogadjuk tudományos alapvetésül, hogy az elgondolt világ szerkezete folyamatosan közeledik a létező világ szerkezetéhez. Minden megalkotott, majd meghaladott elmélet egy-egy lépés ezen az úton. Az egyes elméleteket nemcsak az minősíti, meghaladták-e őket, hanem hogy a rendelkezésre álló empirikus ismeretek alapján sikerült-e helyes kérdéseket feltenniük és azokat milyen arányban sikerült helyesen megválaszolniuk. Az egyéni szubjektívizmust tovább szűkíti a tudományos, – jelen esetben – a történeti hagyomány, amely előírja, hogy egy jelenség vizsgálatánál valószínűleg mely faktoroknak lehet fontos szerepük, melyeket kell tehát alaposabban szemügyre venni.

Azt az érvet sem fogadhatjuk el, miszerint azért kellene az empirikus kutatás javára lemondanunk az elméletképzésről, mert a fasizmus időben túl közel fekszik és „túl nagy érzelmi és politikai töltettel rendelkezik”. (76) Nem szabad elfelejteni, hogy a történész mindig saját korának dolgozik, a mindenkori *ma* közönségének kérdéseit kell megválaszolni, függetlenül attól, hogy a vizsgált tárgy milyen távolságra esik időben napjainktól. Hogy eközben esetleg érzelmeket is felkavar, vagy akaratlanul érveket szállít a politika egyes képviselői számára. Ez aligha róható fel a történettudománynak. A történettudomány ugyanis nem „pártos”, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan azt olyan diktatórikus rendszerek értik, amelyek a szellemtudományokat az uralom „szolgálóleányává” igyekeznek lefokozni. Kétségtelen, hogy a szellemtudományok, beleértve a történettudományt is, amely mintegy foglalata azoknak, bele vannak ágyazva az őket körülvevő társadalom külső és belső érdekviszonylataiba. Ez a beágyazottság azonban csak sajátosan áttételes, szublimált formában nyilvánul meg. A történettudomány eszméjében érdekmentes ugyan, de megvalósulása, a történeti mű szükségképpen értékorientációk hordozója, ahogy szerzője, mint értelmiségi és mint társadalmi viszonyok között cselekvő egyén is ezek hordozója. A történettudomány mégsem uralomtudomány. Anyagául empirikusan megragadható tények szolgálnak, amelyek elvi elfogulatlanságot követelnek. A vizsgálódó egyénbe rejtett értékorientációk természetesen elősegíthetik vagy gátolhatják a felismeréseket, a történész kötelessége mégis az önmagának feltett kérdéseket legjobb lelkiismerete szerint – sine ira et studio – megválaszolni.

Ha most a fasizmussal kapcsolatos kérdésre visszatérünk, azt látjuk, hogy sokkal bonyolultabb, semmint első pillanatban gondolnánk. Egyrészt a „mi” kérdése újabb kérdésekre bomlik: mikor, hol, hogyan, miért történik a fasizmus fogalmával leírt jelenség, mi a jelentősége és milyen következményekkel jár a legszélesebb értelemben véve? Másrészt szembekerülünk azzal a problémával, hogy a fasizmus – legalábbis úgy látszik – nem azonos önmagával, mert: a) nem egyetlen jelenséget jelölünk vele, hanem egy bizonyos földrajzilag meghatározott területen, időben elég pontosan körülhatárolható korszakban, történelmileg és kulturálisan azonos paradigmába tartozó, de fejlettségüket tekintve különböző nemzetek esetében fellépő mozgalmakat és uralmi rendszereket,

amelyek b) szerkezetüket és összetevőiket tekintve rendkívül sokfélék, c) céljaik esetenként különbözőek lehetnek, sőt fejlődésük bizonyos időszakában önmaguk deklarált céljaival szöges ellentétbe kerülhetnek.

Ez teszi szükségessé, hogy kérdésessé tegyük a fogalom tartalmát. A fogalom története jól mutatja, hogyan változott időről-időre a benne foglalt tartalom. Míg kezdetben csak Mussolini mozgalmát jelentette, a későbbiek folyamán külföldi utánczóit is, majd Hitlert, végül egy katonai szövetségi rendszert. Míg a fogalom egyik oldalról folyamatosan bővült, addig másrésztől értői azt hangsúlyozzák, hogy az olasz forma a tulajdonképpeni fasiszmus, amely lényegesen különbözik a nemzetiszocializmustól, de a többiek egymás közötti különbségei is akkorák, hogy nem tartozhatnak egy főfogalom alá. Ezért más, újabb fogalmak után néztek, amelyek előbb utóbb hasonló develválódáson mentek keresztül. Ebben a vitában a mindenegyes mozgalmat különbözőnek tekintők – szingularizálók –, és az összes mozgalmat lényegileg azonosként megítélők – generalizálók –, álltak egymással szemben. Szingularizálók és generalizálók ellentétét volt hivatva áthidalni a „minimális hasonlóság elve” (77), amely két tényezőt nyugszik. Az egyik a bevallott rokonság, a másik azoknak a tapintható szervezeti és gondolati azonosságoknak a sora, amelyek ezeket a mozgalmakat elkülönítik a kor konzervatív liberális és marxista szervezeteitől és olyan pregnánsan mutatkoztak meg, hogy egy fasiszta Internacionálé alapításának gondolata is felmerült. (78) A vezérelv, az új civilizáció akarása, a hatalom kultusza, elit-, és küldetésstudat, hierarchikusan felépített militarista színezetű mozgalom, juvenalizmus, forradalmiság és tradicionalizmus sajátos keveréke, etatizmus, rasszista jegyeket viselő sovén nacionalizmus és antimarxizmus, imperialista külpolitikai elképzelések: amennyiben ezek a jegyek együttesen fellelhetőek – függetlenül attól, vajon genuin vagy utánczott jegyekről van-e szó –, legalábbis alapos gyanú áll fenn, hogy a fasiszmussal állunk szemben. A hasonlósági minimum azonban csak akkor használható eredményesen, ha határozottan meghúzzuk térben és időben az értelmezési tartomány határait. Az eljárás bizonyos értelemben természetesen önkényes. Mégis elkerülhetetlen, hogy egy használható munkahipotézis kidolgozásához leszűkítsük a vizsgálódás időbeli és térbeli kereteit, vagyis fixáljuk a történelmi kort és helyet, amelyet vizsgálunk. Előfordulhat természetesen, hogy a kutatás szétfeszíti a választott keretet, de a módszertani újragondolás lehetősége minden kutatásban szükségszerűen fennáll. A „mikor és hol” kérdésének elvi tisztázása után további kérdések nyomulnak az előtérbe: kik, milyen körülmények között, milyen célok érdekében, mit cselekszenek? Tegyük fel, hogy mindezt tisztáztuk. Egyfajta bizonytalansági tényező, körülbelüliség így is fennmarad, mivel létezhetnek olyan határesetek, amelyeknél valóban csak a kutató szubjektív ítéletén múlik, besorolódnak-e a fasiszmus forgalmkörébe. Ezzel a bizonytalansági faktoriall együtt kell dolgoznunk, ha fenn akarjuk tartani a fasiszmus fogalmát.

De fenn kell-e tartani a fogalmat? Egyértelműen igen. Emellett szól annak történelmileg kialakult volta, valamint az, hogy a helyettesítő fogalmak ezideig nem állták meg a helyüket, hanem felborítva az értelmezési kereteket, tisztázás helyett inkább összezavarták a képet és igen gyorsan inflálódott tartalmuk (79). A más történelmi fogalmakkal jelölt jelenségcsoportokon belüli eltérések sem kisebbek. Ha a 19. század szocialista mozgalmaira gondolunk, rögtön szembetűnik ezek különbözősége, nemegyszer egymással szembeni ellenségessége. Mégsem vonjuk kétségbe, hogy mélyen együvé tartoznak. Ezt figyelembe véve nem látjuk okát, miért kellene a fasiszmus fogalmát egyetlen jelenség számára fenntartani. Egyetértve Ernst Nolte-val, mindezek miatt a kutatás céljára továbbra is használhatónak ítéljük a fasiszmus fogalmát. (79.b.) Egyetértünk ugyanakkor azzal, hogy az egyes formák közötti különbségnek meg kell jelennie a fogalomalkotásban is, ezért úgy gondoljuk, helyesebb összefoglalóan fasiszmusokról beszélni, így többes számban, és az egyeseket lehetőség szerint saját megnevezésükkel illetni. A fasiszmusok közötti könnyebb eligazodást szolgálhatná természetesen egy olyan nomenklatúra kidolgozása is, amely felvilágosítást nyújt az egyes fasiszmusok jellegzetességeiről és egy ideális végállapothoz viszonyított fejlettségi fokáról. A fogalmi problematikát ezzel azonban nem merítettük ki. Az eddigi kutatás folyamán ugyanis kialakult egy meglehetősen bonyolult fogalomtömeg, amelyet – bár egyes elemei átfedésekkel és ellentmondásokkal terhettek –, nem söpörhetünk le egyszerűen az asztalról. Nem marad más hátra, mint ezeket a fogalmakat szelektálni, a használhatóak pontos jelentéstartalmát meghatározni, végül ezeket hierarchizálni.

Felmerülhet, hogy akárcsak a fasizmusok sokfélesége, az egyes fasizmus többarcúsága is bizonytalanná teszi az azonosítást és úgy veti fel a kérdést, melyik az igazi fasizmus a korszakok közül. Egy fasizmus tulajdonképp hány fasizmus? – kérdezhetnénk értetlenkedve. A probléma kétségtelenül fennáll. Számosan megpróbálták a problémát megkerülni, mondván, az ily módon felvetett kérdés nem válaszolható meg helyesen, mert elfelejtkeznek arról, hogy a történelem legfontosabb tényezője az idő, amely egyben folyamatos változás is. Eszerint a történelmi jelenség minden pillanatban új tegnapi önmagához képest, nem azonosítható fejlődésének egyetlen pillanatával sem, csakis önmaga történetével azonos. „A fasizmust definiálni annyi, mint megírni a történetét...” – mondja Angelo Tasca. (80) Ez azonban álmegoldás. A szimpla „histoire” végül oda vezetne, hogy a fasizmusokat kizárólag a nemzeti történelembe ágyazva, csupán mint szélsőséges nacionalizmusokat és imperializmusokat értenénk meg, és figyelmen kívül hagynánk egyéb lényegi tartalmaikat. A fasizmus valóban egyfajta történet, amelyet elmesélni a történettudomány feladata, ez azonban nem jelenti azt, hogy lemondanánk a fasizmus, illetve a fasizmusok tartalmának megmutatásáról. A történettudomány, modern formájában elemző, megértő, végső soron kritikai tudomány, amely számára a történelem és annak egyes mozzanata, a történet a „megszüntette megőrzés” jegyében fogant folyamat. A történet elbeszélése a mélyebben fekvő tartalom, vagyis a történet állandó mozzanatának kibontására tett kísérlet. Ha nem erre törekednénk, az a történettudomány egy igen korai szintjére való visszazuhanással lenne egyenértékű. A fasizmusok tartalmának-lényegének kibontása azonban nem eredményez majd olyan rövidre zárt, matematikai definícióra emlékeztető meghatározást, amelyet egyebek között a dimitrovi formula képvisel. Az ilyen meghatározásoknak soha nem is volt helye a történetírásban és aligha lesz valaha is.

Mint mondtuk, helyesnek látjuk fenntartani a fasizmus(ok) fogalmát, mint történelmileg érvényes, használható kategóriát. Ezzel meghatároztunk egy posztulátumot, nevezetesen azt, hogy a fasizmust olyan történelmi jelenségnek tartjuk, amelynek számos manifesztációja megközelítően azonos lényegre takar, más történelmi jelenségektől éppen lényegi jegyeinél fogva jól megkülönböztethető. Következésképpen a „mi a fasizmus” kérdése nem értelmetlen, bár alkalmasint igen nehéz megválaszolni, mivel az egyes példák gazdag mintázata eltakarhatja a mindegyikben jelenlévő közöset. A választ, vagy legalábbis az ahhoz való kulcsot a kellő gondnal, helyes módszerekkel elvégzett vizsgálat adja majd meg.

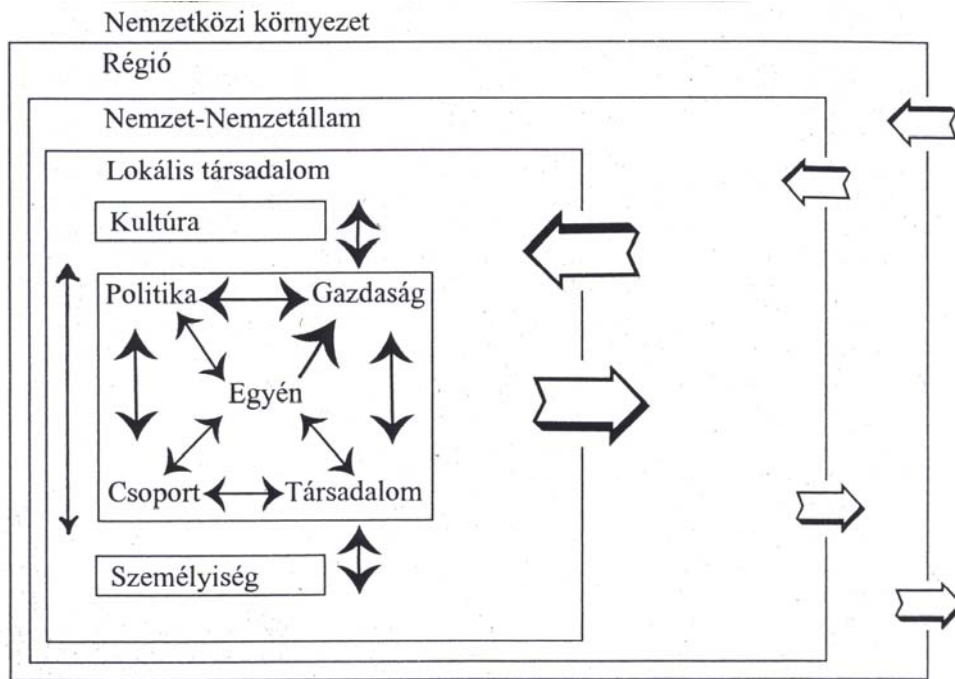
Elsődlegesen a történettudomány módszerét tartjuk olyannak, mely fel van nőve a feladathoz, képes gondolkodásában és elemzésében együtt haladni tárgyával. Ennek oka a történettudomány időfüggő, dinamikus jellege, amely az események egymásutániságát nem statikus képek sorozataként, hanem valóságos metamorfózisként képes ábrázolni. A történeti módszer előnyben részesítése nem jelenti azt, mintha le akarnánk mondani a többi, szociológiai, közgazdaságtani, szociálpszichológiai, stb. módszer igénybevételéről. Erről szó sincs. Ellenkezőleg, nagyon is úgy gondoljuk, hogy korszerű fasizmusértelmezés, de korszerű történettudomány sem nélkülözheti őket. Csak éppen módszertani kizárólagosságukkal nem értünk egyet, mert egyoldalú, egyokú, a jelenség egészét megragadni képtelen, ezért félremagyarázó beállításhoz juttatnak. A segédtudományok egyoldalú és összehangolatlan alkalmazása egész sor különböző, sőt egymásnak ellentmondó fasizmus-fogalmat eredményezne. Egy ilyenfajta polidefinitórikus fogalomhasználat csak tovább komplikálná a mai helyzetet, amelyben az elméletek kevésbé egymással vitatkoznak, sokkal inkább egymás mellett „elbeszélnek”. Ez a helyzet mindenekelőtt annak a körülménynek köszönhető, hogy az említett elméletek nem fasizmuselméletek a szó szoros értelmében, hanem más céllal, más adatbázison kifejlesztett elméletek, amelyek a fasizmus egy sajátos értelmezését használják fel saját prekonceptióik igazolására és illusztrálására. Mindettől eltekintve a segédtudományok hozzájárulása a kutatáshoz igen jelentős. Tekintettel a kutatott tárgyra mindenképpen szükség van olyan keretmódszere – ez minden bizonnyal a történettudomány lesz –, amely esetenként módszert és tárgyat egymáshoz rendelve értelmes egésszé integrálja részeredményeiket. A segédtudományok nem azonos mértékben járulnak hozzá a kutatáshoz. Értékében kiemelkedik közülük a szociológia, amely a történettudománytól eltérően éppen statikus szerkezetek elemzésével tűnik ki. Nem képes ugyan ezeket történeti mozgásukban ábrázolni, de rendszerelméleti alapállásának köszönhetően érzékeli a körülmények változatával történő elmozdulásokat. Perdöntő jelentőségű a szociológia saját fogalmi bázisához való alapvető kritikus viszonya, amely mindenkor kész akár a fogalom, akár a kijelentések

tekintetében visszakérdezni azok értelmességére. Az utóbbi évtizedek szociológiája saját kritikáján okulva jelentős lépéseket tett a történettudomány felé, amikor mint makroszociológia, egy az emberi fejlődés utóbbi 300 évét értelmezni igyekvő nagy elmélet megalkotására törekedett. Bár utóbbi tekintetében megtorpanás következett be, a felmutatott eredmények így is ígéretesek (80.c.). A 20. századi történettudomány egésze viszont a szociológia felé látszik eltolódni. A ma történésze olyan természetességgel szociologizál, hogy észre sem veszi a két diszciplína közötti határt. Ez is jelzi azt a tendenciát, hogy a „puha” módszereket mindinkább „kemény” módszerek váltják fel. Ezért a problémának megfelelő módszert történeti-szociológiai módszerek kell neveznünk.

E módszerválasztással közvetve ismét jelöltünk egy posztulátumot, nevezetesen, hogy a történelem és a társadalom homeosztatis, problémamegoldó rendszer, amelyben a keletkező, változó és megszűnő alrendszerek meghatározott funkciókat töltenek be. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a fasizmust egy adott korszak bizonyos társadalmainak problémáira vonatkozó megoldásnak, vagy legalábbis megoldási kísérletnek tekintjük. Struktúra és funkció egymáshoz rendelése azonban nem jelent bornírt strukturfunkcionalizmust. Struktúra és funkció nem rendelhető mechanikusan egymáshoz, egyes, formára igen hasonló struktúrák más-más rendszerben merőben különböző funkciókat tölthetnek be. Ha a struktúra-funkció viszonyát rendszerspecifikusnak tekintjük, ennek mindenképpen meg kell jelennie a fogalomalkotásban is. Ezért nem tartjuk szerencsésnek más korok és szituációk számára kialakított fogalmakat és fogalomrendszereket közvetlenül átvinni egy új kutatási területre. Ez feloldhatatlan zavarokhoz, alaptalan azonosításokhoz vezet. Pontosan ez történik – mint látni fogjuk – például a bonapartizmus-elmélet esetében. Az ilyenfajta fogalomátvitellel szembeni ellenkezésünk nem jelenti azt, mintha ab ovo elvetnénk történelmi előképek, időben távol eső jelenségek összevetésének jogosultságát. Az ilyen összevetést azonban csak akkor tartjuk elfogadhatónak, ha a két összehasonlítható jelenség egymástól függetlenül pontosan definiálni tudjuk.

A fasizmus fogalmával térben és időben jól megragadható mozgalmak és politikai rendszerek sorát jelöljük, melyek kétségtelenül döntően befolyásolták a történelem további folyását. Nem tartjuk indokoltnak vitát kezdeményezni a tekintetben, igaza van-e Ernst Nolte-nek, amikor a fasizmust epochális jelenségnek véli. A fasizmus a két világháború közötti időszak Európájának igen markáns jelensége. Amilyen hirtelen tűnik fel 1919-ben, ugyanolyan hirtelenséggel szakad meg pályája 1945-tel. Megismétlődésére a dolgok jelenlegi állása szerint kevés az esély. A két világháború közötti időszakban Európában viszont többé-kevésbé mindenütt jelen van. Vagyis a fasizmus nem valamiféle történelmi kuriozitás, egyediség, véletlenszerűség, hanem tendencia, amely egy meghatározott történelmi szituációból és társadalmi szerkezetből szinte törvényszerűen nő ki és merőben újszerű, eladdig ismeretlen jelenségnek tűnik. Mindebből következik, hogy a fasizmus, – tartalmát-lényegét megértendő –, elméleti megközelítést igényel.

A kívánatos fasizmuselmélet végeredménye aligha lehet más, mint egy fasizmus-modell, mégpedig olyan dinamikus történeti-szociológiai modell, amelyben viszonylag kevés főfaktor segítségével elhelyezhetőek mindazon jelenségek, amelyeket fasizmusnak vélünk és viszonylagos biztonsággal kizárhatóak az oda nem tartozóak. A leendő modell előfeltételezi, hogy rendelkezünk egy a történelmi-társadalmi folyamatok tanulmányozására alkalmas vizsgálati modellel. Egy ilyen modellel szemben rendkívül magasak az elvárások. Egyszerre kell történeti modellként és helyzetmodellként funkcionálnia. Történeti modellként fel kell mutatni egy történelmi kornak, – ezesetben a kapitalizmus korának, – mint rendszernek fő tendenciáit és a változó alrendszerek fő mozgásirányait, illetve ezek viszonyait a rendszer egészéhez. Helyzetmodellként meg kell különböztetnie és össze kell kapcsolnia gazdasági, szociológiai, politikai, kulturális és pszichológiai világtrendeket, regionális trendeket, nemzeti trendeket és lokális tendenciákat, és ezek kölcsönhatásaiból kell magyaráznia esetünkben a fasizmusok jelenségeit, illetve az egyes fasizmusok jellegzetességeit. Ennek megfelelően a kialakított részmodelleknek egymás között átjárhatóaknak kell lenniük, mégpedig oly módon, hogy a legmagasabb általánosítási szint, a nemzetközi dimenzió mozgásai értelmezhetőek legyenek a legalacsonyabb általánosítási szint, vagyis az egyén szociálpszichológiai szintjén. A modell elemeit a következő ábra szemlélteti:

Ez a modell szemlélteti a vizsgálódás legszélesebb kereteit. A modell logikájából kitűnik, hogy bármely történelmi jelenség magyarázatánál többszörös okozati viszonyt – polikauzalitást – feltételezünk. A modellben helyet foglaló részmodellek, illetve ezek változatai magyarázzák egy jelenség kialakulását, fejlődését, miközben állandóan szembeállítják a többi általánosítási szint szinkronikus jellegzetességeivel, valamint a történelmi-társadalmi mikro- és makrokörnyezettel. Ez az igény feltételezi a kimerítő adatbázison túl az összehasonlító módszer következetes alkalmazását, s abból következően olyan tipológiák megalkotását, amelyek – például esetünkben – feltérképezik azokat a regionális, nemzeti és lokális sajátosságokat, amelyek elősegíthették a fasiszmusok jelentkezését, az egyes mozgalmak jellegét, összetételét, célrendszerét, sikerességének vagy kudarcának okait, a sikeresek esetében az uralom jellegének különbségeit és hasonlóságait stb.

A fasiszmusokkal kapcsolatban a következetes összehasonlításra támasztott igény már igen régóta jelen van. Az igen tekintélyes német történész-szociológus, Jürgen Kocka, már 1975-ben elméletorientált, rendszeres társadalomtudományi modell mellett érvelt, amelyben azonos súllyal esnek latba szerkezetelemzés, összehasonlítás, történeti kontextus és időbeli határok kérdése. (80.d.) Ennek ellenére a kutatás jelenlegi állása, – bár történetek kísérletek – még igen messze van a komparatív módszer következetes alkalmazásától, egy komparatív modelltől nem is beszélve. (80.e.) Bár a fasiszta mozgalmak és rendszerek empirikus úton megközelíthető részleteit számos alapos tanulmány taglalja, mindmáig hiányoznak az átfogó összehasonlítás keretei, s ezek nem is látszanak kirajzolódni abból a kevés számú, sporadikus komparatív kutatásból, amelyek maguk is inkább csak egymás mellé állítanak bizonyos jelenségeket, de nélkülözik a valódi összehasonlítás feltételeit. Egyebekben a részletkutatások, éppen az összhangba hozott kérdéssel feltevés hiányában, ellentétes eredményeket produkálnak. Szerepet játszik ebben természetesen az egyes fasiszmusok specialistáinak vonakodása és bizalmatlansága is a komparáció iránt és a periférikus fasiszmusok bevonásával szemben az összkutatásba. Nem egy jelentékeny kutató, például de Felice tudatosan vállalja az általános fasiszmusfogalom feladását, mivel az egyes nemzeti fasiszta mozgalmak tartalmát merőben különbözőnek, a fasiszmust és nemzetiszocializmust egyenesen ellentétesnek tartja. (80.f.) E mögött természetesen a kutatók saját nemzeti történelmükkel szembeni elfogultsága is megnyilvánul. Ez a bizalmatlanság azonban az empirizmusban való megrekedéssel fenyeget, amely ugyanolyan egyoldalúság, mint a tapasztalati anyag híján való teoretikus spekuláció. A kutatás jövője minden bizonnyal a komparációban van, amely valószínűleg hozzásegíthet azoknak a vonásoknak a kimutatásához, amelyek általánosan és egy modell részeként működhetnek. A cél mindenképpen csak egy középszintű elmélet lehet, amelyben az összevetések egyediében a lehető legkonkrétabbak,

ugyanakkor legalább annyira általánosak, hogy a parciális különösségek el ne fedhessék a strukturális egybeeséseket. E tekintetben bizonyosan muszáj engedményt tenni „néhány elkerülhetetlen sematizálásnak.”(81) A fasizmusok összehasonlító elmélete szoroson kell, hogy kapcsolódjon a nem-fasizmusok elemzéseikhez, ha tárgyát nem csak pozitívan, hanem negatívan is definiálni akarja, vagyis tudatosítani akarja az időben és térben vett történelmi környezethez és annak elemeihez való különbözőségeit. Hogy egy mindezen követelményeknek eleget tevő elmélet belátható időn belül létrejön, aligha remélhetjük. Ehhez egységesített módszertani és fogalmi készlettel felvértezett társadalomtudományi „nagy elmélet” kellene, amelynek ez idő szerint igen lényeges elemei még hiányoznak. Tárgyunk szempontjából éppen azok, amelyek segítségével a deskriptív-kvantitatív szemlélet eredményesen összeköthető lenne az analitikus-kvalitatív-tipológiai szemlélettel. Egyszerűbben szólva, számos esetben nem tudunk közvetlen, elméleti értelemben megalapozott kapcsolatot teremteni a mennyiségi mutatók változása és a minőségi változások között, jóllehet a kettő közötti átmenet helyzetét mintegy ösztönösen érzékeljük. Megalapozott tudás azonban aligha nyugodhat ösztönökön, hanem csak rendszeres módszertanon. A bemutatott probléma megoldását viszont kénytelenek vagyunk a jövő kutatójára bízni.

E kutatásméleti fejtegetés után végezetül összefoglaljuk azokat a konkrét kérdéseket és kérdésköröket, amelyekre egy leendő, komplex fasizmusértelmezésnek választ kell találnia. Ezek a kérdéskörök kirajzolják a fasizmusértelmezések kritikájának szempontjait is, így kézzelfogható tájékozódási pontot nyújtanak a következő fejezetek megértéséhez. A felvetett kérdésekre itt nem válaszolunk, a fejezet végeztével az eddigi fasizmusértelmezéseknek adjuk át a szót.

Lényegében már meghatároztuk azt a földrajzi és kronológiai térreumot, amelyben a fasizmusok keletkeznek és kiteljesednek, valamint azokat a történelmi körülményeket, amelyek a kort és helyet uralják: a keletkezés helye a két világháború közötti Európa, pontosabban döntően Közép- és Dél-Európa, de nem mentesek a fasizmustól Európa többi országai sem. Innen árad szét a világ egészen távoli területeire is. Tudunk ugyanis orosz, kínai és dél-afrikai fasisztákról is. A fasizmus ideáltípusának megrajzolásakor szükségképpen a német és az olasz példára kell támaszkodnunk. Egyrészt azért, mert ez a régió szolgáltatja a fasizmus centrumát, másrészt azért, mert a két fasizmusnak teljes élettörténete van, valamint önértelmezésük és szerkezeti hasonlóságaik olyannyira szembetűnőek, hogy bátran azonos paradigmának tekinthetjük őket, miközben fel kell mutatni különbségeiket is. Az olasz és német változatok elegendőnek mutatkoznak arra, hogy belőlük kibontsuk a fasizmusok alapvető lényegét-tartalmát, amelyet a periférikus fasizmusok és fasizmusgyanús jelenségek esetében mérceként használhatunk.

Nem vitás, hogy a történelmi körülményeket tekintve minden tekintetben válságos periódust vizsgálunk. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy az egész európai civilizáció van válságban minden hagyományával és értékével együtt. Az 1914. és 1945. közötti periódus Európa – és vele a világ – válságának kulminációs pontja. Tisztáznunk kell tehát, hogy valóban a rendszer egésze van-e válságban, melyek a válság történeti és strukturális elemei. Az első világháború kitörése maga is a válság következménye, de elmélyítője is, jelzője annak, hogy Európa politikai válságban van. A háborút közvetlenül követő helyzet felszínre hozza Európa – különösen Dél-, Közép- és Kelet-Európa – nemzeteinek, társadalmainak gyengeségeit. Ami korábban csak kulturális és nagyhatalmi válságnak látszott, az most már valóban tapintható regionális, nemzeti, szociális válságok szövedékévé alakul. Kitéüntetett fontosságú tehát tisztázni a fasizmusok viszonyát az általános, a regionális és nemzeti válságok egyes elemeihez, de a válság előkészítő és lecsengő szakaszaihoz is.

A háború utáni közvetlen gazdasági válságra egy igen rövid prosperitás után következik az átütő erejű világméretű gazdasági válság 1929-ben, néhol különös okok következtében már előbb. 1918 után a háború megítélése még a győztesek esetében is több csalódást tükröz, mint elégedettséget. Válságba kerül az eddigi nagynemzeti és birodalmi imperializmusok viszonylagos egyensúlyának nemzetközi rendszere. A háború fölforgatja Európa szervezetét. A birodalmak helyére mennyiségi-minőségi tekintetben elmaradott, súlyos identitásavarral küzdő és egymás vérért venni bármikor kész kisnemzeti államok kerülnek. A vesztesek olyan békére kényszerülnek, amelynek tarthatatlansága számos kortárs számára is vitathatatlan volt. (82) Oroszország forradalma és a háborút követő forradalmi hullám

nyomán egész Európában felsejlett a bolsevizmus réme. A háború szétzilálta az osztályszerkezetet, és minden osztály külön-külön, ideértve a proletariátust is, a saját válságaként és eszméi válságaként élte meg a korszakot. Ahogy az osztályok válsága volt a periódus, úgy a hagyományos politika válsága is, és nemcsak a gazdasági és politikai liberalizmusé, mint általában aposztrofálják. A hagyományos pártok szinte légüres térbe kerülnek, és az „ucca” tömegei veszik át a szót, amelyeket a háború és a rákövetkező gazdasági mizéria egyénenként is mély egzisztenciális krízisbe sodort. Válság van tehát, olyan válság, amely egy világméretű szerkezeti átalakulást előz meg. A válság és a változás szükségessége olyan erővel tör felszínre, hogy reformkoncepciók, közöttük jobb és baloldali radikális politikai ideológiák sora születik meg és kínálja az „egyedüli megoldás” lehetőségét.

Sokat mondó, hogy a fasizmusok kezdeményei éppen 1919-ben jelennek meg, amikor „Európában háború és forradalom szorosabban kapcsolódik össze, mint valaha is előtte vagy később.” (83) Az 1922-1923-as év pedig a fasiszta csoportok és mozgalmak beláthatatlan szaporodását hozza. Kérdés tehát, melyek azok a mozzanatok Európa egyes társadalmainak szerkezetében, amelyek ebben a néhány éves időszakban zajlanak és a fasizmusok kiindulópontját képezik. Egyenesen következik ebből a következő kérdés: kik hordozzák? Ez a probléma azonban két kérdést foglal magában: kik vezetnek a mozgalmat és kik képezik társadalmi bázisát? A fasizmusok esetében igen fontosnak látszik elit és szociális bázis megkülönböztetése.

A társadalmi bázis tekintetében legtöbbször a középosztályok vagy a közép- és kispolgárság kerül szóba. Ez a szociális kategória nem kellően pontos. Kétségtelen, hogy a középosztály válsága a háború előtti periódus gazdasági tendenciában gyökeredzett és minden európai országban jelentkezett. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a korabeli középosztály igen differenciált és megkülönböztethetőek régi és új, valamint tulajdonosi és értelmiségi elemei. Figyelembe kell venni azt is, hogy a háború és az azt követő válság szokatlanul gyors vertikális mobilitást hozott és mind alulról, mind fölülről nagy tömegeket sodort a középosztályba. Olyan tömegeket, amelyek szociális mutatóikat tekintve ugyan aktuálisan a középosztályba sorolódnak, de abba nem épültek be szervesen, hanem értékeiket és helyzetüket tekintve is folyamatos változásban voltak. Úgy tűnik, hogy a fasizmusok társadalmi bázisa túlnyúlik az osztályok határain, ugyanakkor ez a tömegbázis ambivalens viszonyban van a társadalom alapvető osztályaival, a burzsoáziával és a proletariátussal, nemcsak abban az értelemben, hogy mindkettő szolgált „emberanyagot” ehhez a bázishoz, hanem abban az értelemben is, hogy mindkettővel szemben ellenséges. Külön problémát jelent éppen a tömegbázis tekintetében annak agrárius vagy urbánus jellege és felekezeti megoszlása, de egyáltalán nem hagyható figyelmen kívül az életkor szerinti megoszlás sem. A korabeli szemlélőknek is kétségtelen tényként vetődött fel az ifjúság meghatározó szerepe. Hogy választ kapjunk miértjeinkre, mélyebbre kell ásunk, talán egészen az egyes társadalmi csoportok tudatszerkezetéig, sőt lelki alkatáig. Nem érhetjük be azzal, hogy szociálisan frusztrálódott tömegekkel van dolgunk, rá kell mutatni, miért és hogyan frusztrálódtak, hogyan viszonylik frusztráltság-érzetük a társadalmi státuszukban bekövetkezett aktuális változásokhoz – például státuszvesztésükhöz –, vagy mennyiben mutat túl azon. Nem kerülhetjük meg a kérdést, miért fordulnak ezek a tömegek az agresszív-autoriter megoldások felé és válnak a totalitarizmus anyagává, miért válnak érzékenyvé erre a speciális demagógiára, mi adja sajátos „tömeg” jellegüket. Egyre-másra előfordul a fasizmusokkal kapcsolatban a „mobilizált tömeg” kifejezés, ugyanakkor tisztázatlan marad, hogy a fasizmusok a mobilizáció következményei vagy iniciátorai, és mi ennek a mobilizációnak a tartalma. Ha az előbbi igaz, tisztázni kell a mobilizálódás okait és azt, miért válik a mobilizáció fasizmussá; ha az utóbbi igaz, milyen céllal mobilizál a fasizmus. Ha esetleg mindkettő igaz, milyen szélesebb konstellációban érthetőek meg ezek a mozgások.

Egy mobilizált tömeg – még ha frusztrált is, – messzemenően nem fasizmus, fasizmussá szerveződésének módja, ideológiája és politikai gyakorlata teszi. Ezek pedig csak a mozgalom vezetőgárdájának, elitjének ismeretében érthetőek meg. Perdöntő fontosságú, hogy az elit azonosítja-e magát a mozgalommal, illetve annak céljaival, vagy azt csak eszköznak tekinti saját céljai elérésében. Figyelmet kell fordítanunk itt társadalmi bázis és elit esetleges változásaira. Az elit vizsgálatában – úgy gondoljuk – nem elsődleges fontosságú a szociális hovatartozás, bár bizonyos esetekben sokat elárul. Sokkal többet árulhat el ennél, hogy az elit s a vezér, amely ezekben a mozgalmakban

kitüntetett jelentőségű, milyen politikai múlttal vagy egyéni, illetve csoportos életúttal rendelkezik. Ami pedig a vezért illeti, meddig terjed „kitüntetett jelentőségű” szerepe. Igazat adhatunk-e annak az állításnak, hogy egy ilyen mozgalom és „párt akkor is helyet követelt volna magának a háború utáni Európában, ha Mussolini és Hitler soha nem is éltek volna”. (84) A kérdést némileg kibővítve is fontos problémához jutunk, nevezetesen ahhoz, melyek a fasiszmus konstitutív elemei: lehetséges-e fasiszmus például tömeg illetve tömegmozgalom nélkül?

Ezzel el is érkeztünk a mozgalom problémaköréhez és szemben találjuk magunkat azzal a kérdéssel, mi jelenti ebben a mozgalomban az igazi nővumot és mi adja hallatlan dinamizmusát. Talán éppen belső ellentmondásossága: „Egy párt ... amely a forradalom ellen forradalmi eszközökkel küzd, az imperializmust radikalizálja, a Szovjetunióban (kisebb nyomatékkal az ‘amerikanizmusban’ is) a legnagyobb veszélyt látja „ (85) egyszerre konzervatív és a modernizáció elkötelezettje ... – s még folytathatnánk. Minden bizonnyal döntő szerepe volt a mozgalom és párt centralizált szervezetének és kettős, a demokrácia szabályait egyszerre betartó és lábbal tipró taktikáján túl az ideológiának is. A fasiszta ideológiában végigvonul egyfajta jobboldali hagyomány, de ügyelni kell arra, hogy a fasiszmust ne azonosítsuk a jobboldal hagyományával és ne tekintsük annak közvetlen következményeként sem. Sokszor igen nehéz eldönteni, hogy az ideológia egyes részeiből mennyit tekinthetünk valóságos célnak vagy tudatos demagógiának. Annyi azonban bizonyos, hogy a fasiszta ideológia nem azonos magával a fasiszmissal, az csak szervezet, ideológia praxis egységéből érthető meg, amelyek egymást kölcsönösen determinálják. Ennek a hármasságnak a vizsgálata elvezet ahhoz a bonyolult problémához, hogy a fasiszta mozgalmak látszólagos centralizáltságuk ellenére megosztottak és sok esetben markáns baloldali frakcióval is rendelkeznek. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a fasiszmusban egy a megvalósulttól eltérő fejlődés lehetősége is benne rejlett. De vajon tényleg benne rejlett-e?

Csak kevésnek adatik meg a fasiszmusok közül, hogy a politika színpadán megvalósítsa önmagát. Fontos kérdés, vajon az önmegvalósításhoz vezető úton, milyen partnerekkel képes és hajlandó szövetségre lépni és melyeket tekint esküdt ellenségnek, illetve melyekkel képzelt el időleges kompromisszum. Hogyan viseltetnek az egyes erők a fasiszmissal szemben? Vajon milyen történelmi körülmények készítetik az egyik ország politikai elitjét a fasiszmus hatalomra engedésére, míg a másikat a fasiszmus ignorálására vagy az ellene való fellépésére. Hogyan jut egyáltalán hatalomra a fasiszmus, valóban megragadja, vagy csak elfogadja a hatalmat, szövetségei megtévesztettek vagy büntársak? Akár így, akár úgy, a fasiszta hatalom létrejöttével jelentős változások állnak be a párt és a mozgalom, a párt és a társadalom, az elit és a tömegbázis, az elit és elitek viszonyában. Olyan mélyreható változások ezek, amelyek szükségessé teszik, hogy élesen elválasszuk a fasiszmusok mozgalmi és hatalmi szakaszát.

Természetesen vannak kérdések, amelyek a hatalomrajutással nem veszítenek jelentőségükből. Ezek közé tartozik „a ki irányít kinek az érdekében” kérdése, szélesebb értelemben feltéve: önálló politikai erő-e a fasiszmus vagy maga is csupán eszköz mások kezében. Netán a kocka fordultával éppen azok válnak eszközzé, akik a fasiszmust akarták eszközül használni? Segítségül hívhatjuk a válaszhoz a fasiszta uralom szerkezetének vizsgálatát. Valóban totális-e a fasiszmus uralma, vagy vannak azt gátló mechanizmusok is? Egyáltalán, milyen a fasiszmus politikai rendszere, konstitutív eleme-e a fasiszmusnak a totalitarizmus? Hogyan viszonylik egymáshoz politikai rendszer, gazdasági rendszer és társadalom? Ebben a kontextusban igen fontos, meg tudjuk-e különböztetni a kül- és belpolitikában a speciálisan fasiszta elemeket azoktól, amelyek az érintett országokban az adott történelmi helyzetből következően nagy valószínűséggel fasiszta közreműködés nélkül is érvényre jutottak volna. A kérdéseket még sokáig lehetne sorolni és további részletkérdésekké aprózni. Fordítsuk azonban figyelmünket néhány fontosabb járulékos kérdésre.

Elsősorban arra, hogyan illeszkedik a fasiszmus a fejlődés vonalába, adott-e a fasiszmus szándéka vagy tevékenysége szerint autentikus választ vagy válaszokat a történelmi helyzetből adódó kihívásokra, hordozta-e a katonai és politikai vereség ellenére a fejlődés elemeit, mennyiben befolyásolták a fasiszmusok a hordozó nemzetek későbbi sorsát, mai helyzetét. Szorosan ide kapcsolódik az Ernst Nolte által felvetett kérdés, vajon „epochális” – egy egész korszak arculatát

meghatározó – jellege van-e a fasizmusoknak, beszélhetünk-e a fasizmusok koráról, vagy csak metaforikus értelemben használhatjuk a kifejezést. Vajon tényleg lezárhatjuk-e a fasizmusok „korát” 1945-tel és mondhatjuk-e Noltéval, hogy a fasizmus „ma, ha nem is minden megjelenési formájában, de világtörténelmi jelenségként halott”. (86) Fasizmus és nemzetiszocializmus joggal váltak a politikai önkény, a meztelen brutalitás szinonimáivá. Ezért az utókor – bármily kései utókor – ítélete aligha lehet más, mint elutasítás. Ez az egészében negatív ítélet azonban nem zárja ki, hogy objektív szemlélettel feltegyük a kérdést, vajon a fasizmusok azonosíthatóak-e a gázkamrák rendszerével vagy fellelhetőek-e bennük az etikus cselekvésre való igény nyomai. A fasizmusok elkeseredett ellenfelei közül is számosan megpillantják benne az értékei és egzisztenciája válsága közepette, végső elkeseredésében cselekvő embert. Ez nem jelent igazolást, sem felmentést, csupán egy minden körülményt figyelembevevő igazságos ítélet részét.

A fentiekben felvillantottunk néhányat azok közül az alapkérdések közül, amelyeket egy átfogó igényű fasizmuselméletnek megnyugtatóan meg kell tudni válaszolni. A fenti kérdések bővebb, de távolról sem kimerítő taglalásaira az utolsó fejezetben teszünk kísérletet.

II.

MARXISTA KORTÁRSÁK A FASIZMUSOKRÓL

„...a marxizmus harcot indított az egyház, a nemzet és a család ellen. Ezért ütközött a szocializmus eszméje kemény ellenállásba olyan csoportoknál, amelyek a szocializmusban ... semmi kivetnivalót nem találtak volna, sőt érdekeik sokszor párhuzamosak voltak a proletáriátus érdekeivel; de éppen abban különböztek a proletáriátustól, hogy többé-kevésbé hagyományos világnézetűek lévén, készek lettek volna elfogadni a szocializmust, mint politikai mozgalmat, de a marxizmust már nem mint vallást. Ezek a csoportok első sorban a kispolgársághoz és az értelmiséghez tartoztak, s ez a két réteg adta a fasiszta mozgalmak alapját.”

Bibó István

„Azt hiszem, a jövő bebizonyítja, hogy Sztálin külpolitikája egyáltalán nem volt olyan ördögien okos, ahogy állítják, hanem opportunistá és ostoba. Mindenesetre a spanyol polgárháború bebizonyította, hogy a nácik pontosan tudják, mit akarnak, ellenfeleik pedig nem.”

George Orwell

„1933 óta csaknem valamennyi baloldali író azt az esztelenséget műveli, hogy antifasiszta akar lenni, anélkül, hogy antitotalitarista volna.”

George Orwell

II. 1.

FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK A NEMZETKÖZI KOMMUNISTA MOZGALOMBAN

II. 1. 1.

A KOMINTERN-ben folytatott fasizmusvita és a kialakuló koncepciók pontosan illeszkednek a KOMINTERN belső fejlődésmenetébe, amelynek eredményeként gazdag szellemiségű, progresszív törekvések hordozójából eszméileg egysíkú politikai szócsővé, pusztá eszközzé silányodott. Ebben a folyamatban fokozatosan eltűnnek vagy értéküket veszítik azok a gondolatok, amelyek valóban differenciált, sokoldalú megértést előlegeztek meg, pedig voltak ilyenek számosan. (1) Tekintettel arra, hogy munkánk középpontjában elméletek állnak, nem kívánunk részletesen foglalkozni sem a KOMINTERN belső frakcióharcával, sem az egyes nemzeti pártok egymással és a KOMINTERN-nel folytatott vitáival, jóllehet kétségtelenül igaz, hogy a „Kommunista Internacionálé története elmélet-történet és akció-történet” egyszerre, s a kettő egymástól csak nehezen választható el. (1.b.)

A vita folyamatát alapvetően meghatározták a KOMINTERN első két kongresszusán kialakított elvi álláspontok, amelyek kimondták, hogy a kapitalizmus végső válságának szakaszába lépett, amikor is a proletáriátus egy döntő forradalmi fellendülés keretében, közvetlenül a hatalom átvételének és a proletárdiktatúra megvalósításának feladata elé került. Ez az álláspont elmosta a demokratikus és diktatórikus államrend közötti különbséget, a polgári demokrácia és az osztálydiktatúra közé kvázi egyenlőségjelet téve ellenségnek nyilvánított minden erőt, amely hajlandó volt szerepet vállalni a polgári parlamentarizmusban. Ezek között is legfőbb ellenségnek tekintette az „opportunist, reformista” szociáldemokráciát. (2)

A fasizmus mint politikai probléma 1921-ben a KOMINTERN III. kongresszusán került először komolyan terítékre. A nyilatkozók kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a fasizmus a burzsoázia egyik eszköze, mindenekelőtt a nagyipar, a nagybankok és a nagybirtokosok által pénzelt *f e h é r – g á r d a*, amely a kormány védelme alatt „kivételes lelkiismeretességgel és alapossággal végzi mézszárosmunkáját”. (3) Mindenekelőtt az a feladata, hogy „a munkásosztályt brutális erőszakkal leverje”. (4) Mint ilyen, a *n e m z e t k ö z i e l l e n f o r r a d a l o m* részének tekinthető, annak *s p e c i á l i s a n o l a s z* formája, amelyhez a német Freikorps, vagy a horthysta tisztikülönítmények szolgáltak összehasonlítási alapot. Ebben a szemléletben már benne rejtett implicit módon az általánosítás, amely nem is sokat váratott magára, nevezetesen az, hogy a fasizmus nem „olasz nemzeti, hanem nemzetközi jelenség” (5), és várható, hogy máshol – például Németországban – is fasiszta módszereket alkalmaznak majd. Itt bukkan föl először a nemzetiszocializmusnak, mint *n é m e t f a s i z m u s n a k* az értelmezése. (6) Ezzel a kommunisták valamennyi politikai irányzat közül elsőnek ismerik fel a fasizmus általános, *n e m z e t k ö z i j e l l e g é t*. Ezzel megszületik egy későbbi fasizmuselmélet alapvető előfeltétele, de ugyanez nyit teret a fogalom későbbi parttalan bővüléséhez, ami alig valamivel később be is következik.

Emellé a pozitívum mellé társult azonban az a negatív, sőt végzetes törekvés, hogy a felelősséget a fasizmus sikeréért a szocialisták, szociáldemokraták nyakába varrják. Először csak a szocialisták határozatlanságát, meghunyászkodását, a forradalomtól való félelmét ostorozták (6.b.), s csak később kezdett néhány militáns – főleg német – kommunista a szociáldemokraták és szakszervezetek centrista vezetőinek, majd az egész szociáldemokráciának az árulásáról beszélni: „Az olasz munkásosztály jelenlegi szörnyű helyzetéért a bűn teljes egészében a szociáldemokráciát terheli” – írta Paul Böttcher (6.c.), Ernst Thälmann közeli munkatársa.

Amilyen egyetértés mutatkozik a fasizmus ellenforradalmi funkcióját tekintve, annyira divergens a társadalmi bázisára vonatkozó nézetek. Egyesek a középosztályi bázist és annak ellentétét hangsúlyozták a fasizmus tulajdonképpeni funkciójával, mások rámutattak, hogy a fasizmust nemcsak polgári és lumpenproletár elemek hordozzák, hanem széles paraszti és kispolgári tömegek,

valamint a kispolgári, szindikalista ideológián nevelkedett munkások is, akik elvesztették bizalmukat a szocializmusban. Ebben a vitában nagyon korán felvetődött az egyes fasiszta csoportok divergens törekvéseinek és eltérő bázisának kérdése. Gramsci már 1921 augusztusában kifejezetten kétféle faszizmusról beszél.

Antonio Gramsci a kezdet kezdetétől figyelemmel kísérte a faszizmus fejlődését és igyekezett beilleszteni azt az időszzerű politikai viszonyok elemzésébe. Ezért értelmezése változik, így ellentmondásoktól sem mentes. A faszizmus számára is mindenekelőtt és legáltalánosabban reakció, a kapitalizmus önvédelmi harca a proletáriátussal szemben: Mivel a kapitalizmus világszerte képtelenné vált a termelőerők irányítására, a faszizmus, mint a reakció egy formája, nemzetközi jelenség (7), amellyel minden reakciós elem szövetségre lép. A faszizmus egyszerre az ellenforradalom ügynöke és „az olasz polgárság legalsó rétegeinek felkelése, a semmittevők, műveletlenek, kalandorok lázadása, akiknek a háború azt az illúziót kölcsönözte, mintha hasznosak és jelentékenyek lennének, azoké, akiket a politikai és morális hanyatlás felszínre lökött ...”. (8) A faszizmusnak azonban két formája létezik: egyik a Mussolini-féle „kispolgári” faszizmus, amely a városi alsó középosztályra, hivatalnokokra, kisiparosokra, de gyárosokra is támaszkodik, parlamentáris keretek között gondolkodik, és a szocialistákkal és néppártiakkal működik együtt. A másik, a tulajdonképpen, az agrárius faszizmus, amely nem egyéb, mint a nagybirtok érdekeinek közvetlen fegyveres védelme, amely az államhatalom átvételére törekszik (9) azzal a városi nagyiparral szemben, amely kísérletet tesz a munkásosztály integrációjára és az agrárpolgárság alárendelésére. Ezért vált a nagybirtok számára szükségessé, hogy fellépjen ellene és egyúttal megakadályozza az ipari munkásság és az agrárproletáriátus szövetségét, ha biztosítani akarta „a paraszti osztály szabad kizsákmányolását”. Kapóra jöttek ehhez „a háború után alakult harci fasciók, (amelyek – P. Sz.) ugyanolyan kispolgári jellegűek voltak, mint a volt frontharcosok abban az időben alakított különféle szervezetei ... Megerősödésük időben egybeesett az agráriusok azon igényével, hogy saját fehérgárdát hozzanak létre ... Ez lehetővé tette a latifundiumok urai által alakított és felfegyverzett bandáknak, hogy szintén fascióknak nevezzék magukat, a továbbiakban pedig a fasciók átvették ezektől a bandáktól mindazokat a sajátosságokat, amelyek a kapitalizmus fehér gárdáját jellemezték.” (10) Gramsci konstatálja a fennálló szakadékot „a városi szervezetek ... és a vidéki központok között, amelyek a nagy- és középbirtokosokat tömörítették, valamint azokat a felesbérloket, akik érdekelték voltak a szegényparasztok és szervezeteik elleni harcban.” (11) Ez az érvelés olyan meggyőzőnek tűnt, hogy bekerült a KOMINTERN követő kongresszusának dokumentumába is. Eszerint: „a fasiszták fegyver az agráriusok kezében ..., az ipari és kereskedelmi burzsoázia pedig ... félelemmel figyeli az általa fekete bolsevizmusnak ítélt, fékevesztett reakció kísérletét.” (12)

A KOMINTERN következő, sorrendben IV. Kongresszusát (1922. május) megelőző és követő időszakban lényegében folytatódnak a már korábban elkezdődött viták. Megerősítik a tőke ellentámadásáról, a faszizmus nemzetközi jellegéről szóló tézist, és utalás történik Közép- és Dél-Európára, mint a fasiszta kísérletektől leginkább veszélyeztetett régióra (13), ugyanakkor felbukkan az a tendencia, amely megalapozatlanul egyenlőségjelet tett faszizmus és ellenforradalom közé, így merőben különböző jelenségeket rendelt a faszizmus fogalma alá. A leegyszerűsítések csak egy-egy részletet generalizáltak, a faszizmust mint preventív ellenforradalmat, újfajta imperializmust aposztrofálták. Lenin is hozzászólt a vitához, és a faszizmust utalásszerűen az orosz feketeszázakhoz hasonlította. (14) Kevésbé hangsúlyozottan, de jelen van ebben az időszakban még a faszizmust autonóm jelenségnek látó álláspont is. Eszerint érvényesül benne egy „erős idealista ... vonás” és előfordulhat, hogy a „faszizmus (a nagytőke – P. Sz.) engedelmes szolgájából annak urává” válhat. (15) Ugyancsak érdemes felidézni Amadeo Bordiga egyik szintén folytatás nélkül maradt gondolatát. Összehasonlítva a bolsevik és a fasiszta pártot, úgy találta, hogy ez utóbbi „az egész burzsoáziával való érintkezésénél fogva bizonyos tekintetben ugyanaz, ami Oroszországban a Kommunista Párt az egész proletáriátussal való érintkezésénél fogva, nevezetesen az egész államapparátus vezető és ellenőrző szerve.” (15.b.)

Ebben a periódusban élénk vita folyt több olyan problémáról is, amely a későbbi elméletekben is igen fontos szerepet játszott. Többen kísérletet tettek egy differenciált faszizmuskép kidolgozására, amely választ adhat szociális bázis és funkció összefüggéseire, valamint arra, hogyan keletkezik

tömegbázisa a kapitalizmussal szembenálló rétegek körében, és miféle mentalitás fűzi össze a fasiszta csoportokat helyi különbségeik, sőt sok esetben éles ellentéteik dacára. Válaszra várt az is, minek köszönhető a fasizmus átütő ereje és üstökösre emlékeztető felemelkedése.

Az 1923-as évben születik meg a korai kommunista fasizmusértelmezések két legértékesebb, legdifferenciáltabb darabja Clara Zetkin és a magyar Sas Gyula tollából.

Clara Z e t k i n is nyomatékosan kijelenti, hogy a fasizmus általában véve a „világ burzsoáziája általános offenzívájának” része, de nem csak „garázda polgári terror” vagy a „forradalomért vett bosszú” mint a Horthy-rendszer, hanem t ö r t é n e l m i b ü n t e t é s azért, „amiért a proletáriátus az Oroszország által elkezdett forradalmat ... nem vitte tovább”. (25) Történelmi tekintetben – mondja Zetkin – a fasizmus „a kapitalista gazdaság széthullásának és széthullásának következménye, a polgári állam f e l b o m l á s á n a k t ü n e t e”. (26) Ebben a helyzetben a burzsoázia célja a „kapitalista gazdaság rekonstrukciója”, amely egyes országokban más-más feladatokkal jár, ennek megfelelően a fasizmus „nemzetközi jelenség”, amely „az egyes országokban különféle jellemvonásokat” ölthet. K ö z ö s e l ő f e l t é t e l ü k azonban az, hogy a burzsoázia a kapitalizmus rekonstrukcióját csak „a proletáriátus fokozott kizsákmányolásával és elnyomásával „érheti el, ami pedig hagyományos politikai eszközökkel nem biztosítható. Polimorf jellegük ellenére a fasizmusok k ö z ö s j e l l e g e k k e l is rendelkeznek, ezek „az álforradalmi program” és a „brutális terror”. (27) „A fasizmus hordozói ... széles társadalmi rétegek, nagy tömegek, amelyek a proletáriátusig nyúlnak” – állítja Zetkin. (28) A háború és az azt követő krízis a társadalom rétegeinek széthullását, „széles kis és középpolgári tömegek proletarizálódását”, az értelmiség elnyomorodását hozta. Mivel a fasizmus az „éhezők, nélkülözők, egzisztenciátlanok és csalódottak mozgalma”, jócskán találhatóak benne f o r r a d a l m i e l e m e k, amelyek „a polgári társadalom számára rendkívül kényelmetlenek, sőt veszélyesek lehetnek”, ezeket azonban túlszárnyalják a reakciók, a fasiszta vezérek, akik „a burzsoázia oldalán állnak”. (29)

Zetkin az olasz fasizmust mintaértékűnek, „klasszikusnak” tekinti, amelyhez pozícióját tekintve szerinte a német áll a legközelebb (30) és vázlatosan elemzi is létrejöttét: az olasz viszonyokra a dél- és közép-itáliai félf feudális agrár- és fináncsök blokk és az északi, természetéből fakadóan imperialista politikát folytató nehézipari tőke ellentéte nyomja rá bélyegét. A háborút követő dekonjunkció és tömeges elnyomorodás következtében az északi iparbárok pozíciója megrendül és kénytelenek átengedni a kormányzást a Giolitti képviselte agrár-fináncsöknek. Mussolini, – aki eredetileg az iparbárok embere, aki „az iparburzsoáziával együtt akarta Olaszországot modern kapitalista állammá formálni. Ebben a helyzetben is feltalálta magát. Értette a módját, hogyan kovácsoljon tömegbázist demagóg agitációval a városi kispolgárságból és az elárult, csalódott proletáriátusból”. (31) Elérte, hogy felvették a rendpárti tömörülésbe. Miután ily módon legalizálta önmagát, megkezdődött az agráriusok beáramlása a szervezetbe, akik azt saját céljaikra kívánták felhasználni. Így született az agrár- és ipartőke érdekeit és érdekellentéteit sűrítő fasizmus, amelynek katonai potenciálja lehetővé teszi az államcsínyt. (32) A fasizmus mint állam „a tulajdonosi kisebbség szerve ... a munkásosztály leverésére” (32), amely minden tekintetben ígéreteivel homlokegyenest ellentétesen cselekszik (34). Zetkin mindenesetre úgy látja, hogy a fasizmust, mind az osztályérdekek, mind a tőkés csoportok és politikai erők ellentétei keltette centrifugális erők a széthullás felé viszik. (35)

Zetkin elméleti szempontból is igen fontos elemeket fedez fel, amikor rámutat arra, hogy a fasizmus „nem egységes jelenség”, széles bázisa van és forradalmi elemeket is felölel. Ebben az összefüggésben talán a legfontosabb, hogy Zetkin a társadalmi bázist és a vezető elitet elkülönítve kezeli. Még akkor is igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a kettő közötti kapcsolatot igen leegyszerűsíti és a fasiszta programot üres demagógiának minősíti, miközben a fasizmuson belüli nézeteltéréseket vágyteljesítésszerűen túlértékeli. Legalább ilyen súllyal esik latba az a törekvés, hogy a fasizmust folyamatában vizsgálja, és megkülönböztesse a kortársi más jellegű diktatúráktól.

Ezt a javaslatot mélyíti el Sas Gyula – az antifasiszta harc egyik szürke eminenciása –, aki Giulio A q u i l a néven publikálta 1923-ban a „Der Faschismus in Italien” című broszúráját. A szerzőt Székely Gábor nem alaptalanul a történelmi módszer képviselőjeként méltatja, aki a „fasizmust ...

fejlődésében jellemzi, ... igyekeznek beilleszteni a konkrét társadalmi környezetbe, amely maga is változik” (36). Aquila szót emel azokkal szemben, akik hajlamosak „egyes jelenségeket ... az egészszel összetéveszteni”. (37) Ilyenformán a fasizmus sem nem „az agráriusok terrorja”, sem nem „a deklasszáltak lázadása”, és nem is a „kispolgárság forradalmi mozgalma”, nem Olaszország specialitása, hanem nemzetközileg nagyjelentőségű jelenség (38), amely különféle formákra ölthet, de közös az alapjuk az, hogy: „A kapitalista termelésen nyugvó gazdaság rekonstrukciója nem lehetséges a proletáriátus megszokott mértékű kizsákmányolásával, ezért különösen Közép-, Dél- és Kelet-Európában a meggyengült burzsoázia nem-demokratikus, törvényen kívüli, terrorisztikus hatalmi eszközökhöz nyúl”. (39) Ezért a fasizmus tartalma tágabban a tőke támadása, szűkebben „az ipartőke előretörése”. (40) A fasizmus nemcsak a kispolgárság széles rétegeit, hanem – különösen az olasz alföldön – „a munkásság részeit is vonzaskörébe tudta fogni”. (41)

Aquila „Itália speciális gazdasági, és politikai viszonyairól” szóló elemzése alaposabb a Zetkin festette képnél, bár ugyanabból az anyagból építkezik. Olaszországban a döntő mozzanat az északi ipari tőke és a déli feudális színezetű agrárgazdaság ellentéte – mondja Aquila is: Itália háború előtti „régii állama” lényegében az agrárérdekek képviselője. Mussolinit intervencionizmusa és a „régii állammal” való – objektív progresszív – szembenállása más szocialistákkal együtt az industrialisták táborába sodorja, jóllehet ennek nincsen tudatában. Így válik „a fasizmus predesztinált hordozójává”, miközben látszólag szocialista célokat követve, a háborútól a forradalmasodást várja. Az északi nagyipar az Entente által is pénzelt Mussolini segítségével képes keresztülvinni a belépést a háborúba az antiimperialista agrár-blokk ellenében és magához ragadja a kormányhatalmat. (42) A háború a nehézipart valamiféle melegház módjára fejlesztette, de a konjunktúra elmúltával bekövetkezett az összeomlás és a proletáriátus színrelépése. A fasci nem „reakciós jellegűek”, tagjaik kvázi szocialisták, nacionalisták, idealista értelmiségiek, akik egyfajta „felforgató forradalmiságot” képviselnek. Mussolini programja viszont üres, csalárd propaganda. (43) Felvétele a rendpárti blokkba a monarchiaellenes propaganda megszűnését, ez pedig az agráriusok beáramlását eredményezi a mozgalomba, akik ezt tekintet nélkül a fasizmus idealizmusára az agrárproletáriátus elleni hatalmi eszközként akarják azt felhasználni. Terrorisztikus fellépésükhöz lumpenproletár elemeket mozgósítanak. Mussolini felismerve ennek veszélyességét átszervezésekkel és átideológizálással igyekeznek – végül sikertelenül – kiszorítani az agráriusokat. Ennek érdekében – közvetve az ipari lobby érdekében – szervezi meg a „nemzeti szakszervezeteket”, amelyekbe a reformista szocializmusban való csalódás és a hatóságok által eltűrt, sőt támogatott terror tereli a munkásokat. (44) Így a fasizmus 1922-re egymásnak ellentmondó érdekű, különféle elemek konglomerátumává válik. Belső antagonizmusai és államként folytatott proletárellenes, ígéreteivel szögesen ellentétes, szociális tekintetben regresszív politikája előrevetíti közeli széthullását – jósolja a szerző. (45)

Aquila tanulmányában nyomon követhetőek a fasizmus funkcióváltozásai és társadalmi bázisának szélesedése, jelentősebb politikai mozzanatai. Ugyanakkor kidolgozatlan marad az a központi kérdés, mit is jelent az a bizonyos „idealizmus”, amely a fasizmus tömegbázisát a terroron és csalódáson kívül összetartja. Zetkin is megállapítja, harcot kell folytatni a fasizmus vonzaskörébe került tömegek lelkéért, azonban tőle sem tudjuk meg, milyen ez a lélek, hogyan vált ilyenné, és miért azonosul számára idegen érdekekkel illetve azok képviselőivel.

Zetkin szavai – „harc a fasizmus hálójába került proletárok ... (és – P.Sz.) ... a kis-és középpolgárok lelkéért” – igen tetszetősen hangzanak. Ennek a harcnak a mikéntje azonban korántsem volt tisztázott, annál is kevésbé, mivel a munkásmozgalom egésze, de több vonatkozásban a kommunisták mozgalma is megosztott volt. Míg a Bordiga vezette olasz kommunisták közvetlenül a proletárdiktatúráért akartak harcba szállni, addig a KOMINTERN-ben 1921 óta jelen volt az a nézet, amely a proletárdiktatúrát csak közvetve tartotta elérhetőnek, viszont elsődleges feladatnak látta egy antifasizista munkáségyeségszervezet megteremtését, amely a munkás-paraszt kormányok létrehozásával kövezheti a proletárdiktatúrához vezető utat: nem szabad „arra korlátozódunk”, hogy ... pusztán a saját politikai és gazdasági programunkért harcoljunk ... Gyökeret (kell – P.Sz.) vernünk minden társadalmi rétegben. Azokat a rétegeket, amelyek a fasizmus uszályába kerültek, vagy be kell építenünk saját harcunkba, vagy ... semlegesítenünk kell, „Proletár egységfront” a cél „pártra és szakszervezetre való különbségtétel nélkül”. „A tömegek közé!” –

hangzik a jelszó. (46) A proletár egységfront jelszava azonban távolról sem jelentette a munkásság egyéb szervezeteivel, mint politikai erőkké váló szövetséget, sokkal inkább azok vezetésének kikapcsolását és tömegeik leválasztását. Különösen vonatkozott ez a szocialista-szociáldemokrata pártokra és a velük szövetséges szakszervezetekre, tekintettel arra, hogy akkorra általánossá vált a reformista és centrista szocialisták bizonytalankodása helyett árulásukról beszélni. Zetkin szerint „a munkásmozgalom reformista vezetőinek árulása” döntő mozzanat volt a proletáriátus vereségében és a fasizálódásban. (47) Mások egyéb, még „hízlegőbb” jelzőkkel illették a reformizmust: „a fasizmus szálláscsinálója” (Krajevski) vagy a „fasizmus bábája” (Böttcher). (48) Zinovjev a szindikalista fasizmus és a szocialisták kispolgári ideológiájának hasonlóságára utalva kijelenti, hogy az olasz fasizmus igen közel áll a Noske-féle szociáldemokráciához: „Noske-féle szociáldemokrácia olasz viszonyok között” – mondja. (49)

Az egységfront kialakítását célzó taktika volt Németországban az úgynevezett *Schlageter*-kurzus, amely propagandájában ötvözni igyekezett a nemzeti követeléseket az antikapitalizmussal (50), hogy kifogja a szelet a szélsőjobboldal vitorlájából. A kampány Radek beszédéből indult ki, amely a KOMINTERN Kibővített Végrehajtóbizottságának ülésén hangzott el. (51) Radek kifejtette, hogy a „német nacionalizmus e mártírjának” halála hiábavaló, ha „Németország hazafias körei nem szánják rá magukat, hogy a nemzet többségének ügyét magukévé tegyék és frontot alkossanak az ententeiánus és a német tőke ellen ... A nép ügyét a nemzet ügyévé téve, tegyék a nemzet ügyét a nép ügyévé” – mondotta Radek. (52) Eszerint a KPD feladata világosság tenni a kispolgári és nacionalista tömegek számára, hogy csak a munkásosztály lehet az az erő, amely képes megvédeni a németiséget és országát a feldarabolástól és gyarmatosítástól. A német kommunistáknak kell vezetniük a nemzeti felszabadító harcot a versailles-i rabszolgaság ellen. 1923-ban a KPD hivatalos „nacionalista” propagandája éles támadásokat váltott ki főként a szociáldemokrácia részéről (de a KOMINTERN-en belül is). Nacionálbolsevizmussal vádolták a pártot. A kritika távolról sem volt alaptalan, ugyanis a Schlageter-agitáció nyomán felbukkantak olyan hangok, amelyek a kommunizmustól idegen, de a náciizmus által igencsak favorizált vitalista életfilozófia elemeinek felvételét javasolták az ideológiába. (52.b.) Sokaknak szemében szálla volt az is, hogy számos esetben a helyi politikában taktikai együttműködésre került sor kommunisták és náciik között, jóllehet alapvető ellenségességük nem enyhült. A bírálatokat ugyanolyan hangvétellű ellenkritikák követték (53) és tovább mélyítették a kommunisták és szociáldemokraták közötti szakadékokat, miközben mindkét pártot frakcióharcok is gyengítették.

II. 1. 2.

A KOMINTERN V. Világkongresszusa (Moszkva 1924. VI.17-VII.8.) az álláspontok megkeményedését hozta. A szocialisták és kommunisták szembenállása mintegy elméleti megfogalmazást nyert, kikristályosodott a *szociálfasizmuselmélet*, amely hosszú időre meghatározóvá vált a két munkásmozgalom viszonyára és az antifasizma harcra nézve. Zinovjev kifejtette, hogy a szociáldemokrácia a parlamentáris demokráciát s vele a burzsoázia osztályuralmát védi, így a „fasizmus egy szárnyának” tekinthető. (54) Ugyanis ...”a polgári társadalom fokozódó hanyatlása közepette minden polgári párt, különösen a szociáldemokrácia többé-kevésbé fasizma jelleget ölt ... A fasizmus és a szociáldemokrácia a nagytőkés diktatúra ugyanazon eszközének két oldala” – hangzik az összegzésben. (55) A döntő szót Sztálin mondta ki a kérdésben, 1924. szeptember 20-án kelt nyilatkozatában így írt: „A fasizmus a burzsoázia harci szervezete, amely a szociáldemokrácia aktív segítségére támaszkodik. A szociáldemokrácia a fasizmus objektíve mérsékelt szárnya”. (56) Fasizmus és szociáldemokrácia „nem ellenlábások, hanem ikertestvérek ... A fasizmus e két alapvető szervezet nem-hivatalos blokkja, amely az imperializmus háború utáni válságának viszonyai között jött létre és célja a proletárforradalom elleni harc (57) egy olyan időszakban, amikor a proletáriátus még nem képes megdönteni a burzsoáziát, a burzsoázia ... már nem képes kihagyni számításaiból a proletáriátust.” (57.b.) Sommás ítéletet mondott a szociáldemokrata politikáról és a szakszervezeti vezetésről is: „A burzsoázia által kitartott szakszervezeti bürokrácia ... elárulja a munkásosztályt” és imperialista tetteit pacifista szövegek mögé rejti. (58) „Ezért a szociáldemokrácia sohasem lehet ... a fasizmus ellen küzdő proletáriátus megbízható szövetségese”. (59) Ennek

megfelelően kell módosítani – (a gyakorlatot tekintve nincs lényeges változás – P.Sz.) – a szociáldemokráciához való viszonyt is. A jövőben „csak az egységfront alulról és nem felülről jöhet számításba”, ami azt jelenti, hogy le kell választani a szociáldemokrata tagságot a vezetésről és meg kell nyerni a kommunizmus számára. (60) A szociáldemokrácia elleni harc 1927-től válik igazán élessé. Ebben minden bizonnyal döntő szerepet játszott Sztálin félelme egy európai – esetleg jobboldali szocialisták vezette – szovjetellenes koalíciótól. Ebben a harcban különösen a német kommunisták jeleskedtek. Ellenforradalmárnak, kvázi fasisztának tekintettek mindenkit, aki nem szimpatizált feltétel nélkül a Szovjetunióval. Manuilski – aligha véletlenül – a szociáldemokráciában a Szovjetunió elleni agresszív háborús pártot látott, amely megakadályozza a forradalmi proletáriátus felkeléseit, elméletei, – a gazdasági demokrácia, illetve a hatalom demokratikus úton való megragadásának ideológiája – messzemenő egyezést mutatnak a fasizmussal. Ugyanezt érvényesnek látta a demokrácia védelmének doktrínájára mind a jobb, mind a baloldali diktatórikus kísérlettel szemben. (60.b.) A szociálfasizmus dogmája még ökonómiai „megalapozást” is kapott, miszerint a Mussolini és Hitler képviselte „klasszikus” fasizmus azokban az államokban lép fel, amelyek burzsoáziája különösen gyenge, illetve gazdasága különösen szétzilált és a kispolgárságból, illetve a deklasszált és osztálytudat nélküli munkásokból toborozza tagjait. Ezzel szemben a szociálfasizmus a munkásarisztokráciára támaszkodik. (60.c.)

A differenciálásra törekvő megítélés helyét más tekintetben is átvették a leegyszerűsítések. A fasizmus szociális bázisa, mint probléma háttérbe szorul, helyette annak osztályfunkciója, eszköz-, illetve módszer-jellegét hangsúlyozzák. A fasizmus – mondja Freimuth – nem egyéb, mint „a burzsoázia eszköze a forradalmi proletáriátus ellen”. A polgári középrétegek csak az a massa, amelyből az eszközt gyúrták, s mint ilyen másodlagos, mivel az a döntő, milyen célra használják az eszközt. (61) A fasizmus eszközként való definiálása lehetővé tette, hogy mindent beleprezeljenek ebbe a Prokrusztesz-ágyba, ami ellenkezett a forradalom, a proletárállam, a nemzetközi és nemzeti proletáriátus vélt vagy valós érdekeivel. Ezt a címkét ragasztották az észet, litván, lengyel, spanyol, portugál, jugoszláv, magyar rendszerekre, Chilére, Kubára, Venezuelára, a kínai Kuomintangra, de a gazdasági racionalizálásra – „üzemi fasizmus” – is. Ebbe a kalapba kerülnek Hermann Müller és Brüning kormányai. Csak árnyalatnyi különbséget jelez megítélésükben, hogy mint félfasiszták, a „fasizmus úttörői” vagy mint álcázott, „hideg” úton létrejött fasiszta diktatúrák – „államfasizmus” – szerepelnek a kommunista politikai irodalomban, amelyek a burzsoázia kétségbeesett kísérleteit testesítik meg, hogy feltartóztassa a proletáriátus forradalmát. A kapitalista rekonstrukció harmadik szakasza már rothadóban van, a kapitalizmus ellentmondásai – a fokozott termelés és korlátozott piac, valamint a nemzetközi hitelrendszer küszöbön álló összeomlása – felbomlasztják a kapitalista gazdasági rendet és elkerülhetetlenül a forradalom kitöréséhez vezetnek – mondja 1928-ban a KOMINTERN VI. Világkongresszusán, egyes részleteket tekintve meglehetősen éleslátással Buharin. (62)

A fekete-fehér gondolkodásból és politikai érdekeken nyugvó sematizálások közül messze kiemelkedik igényességével Gramsci 1926-ban az Olasz Kommunista Párt III. értekezletéhez írott beszámolója, amelyet „Lyoni tézisek” néven ismerünk. Ennek a 1518. szakasza foglalkozik részletesen a fasizmussal, illetve annak olasz formájával, valamint a Matteotti-gyilkosság utáni helyzettel. (63) A fasizmus politikai és szociális tartalmán kívül olyan elemeket és megfogalmazásokat is felmutat, amelyek konstitutív szerepet játszanak egy későbbi, kevésbé dogmatikus KOMINTERN-értelmezés kialakításában. Gramsci fenntartotta ugyan általában véve a KOMINTERN álláspontjait, de a lényegét érintő részletek tekintetében túlmutatott azokon. Nyomát sem találjuk a német testvérpártban szokásos gyalázkodó hangnemek a polgári és más munkáspártok irányában. Beszél ugyan a háborút megelőző és követő időszakban kapcsolatban a munkáspártok általános degenerációjáról, amelyet csak a bolsevikok pártja került el, ezt az általánosságot azonban feloldja az olasz munkásmozgalom fejlődésének történelmi viszonyokba ágyazott elemzése. (64)

A fasizmus politikai tartalmát tekintve „a f e g y v e r e s r e a k c i ó mozgalma – írja Gramsci – amely a munkásosztály szétzúzásának célját tűzi maga elé, hogy azt cselekvésképtelenné tegye”. Ezért az „olasz uralkodó osztály hagyományos politikájának, a kapitalizmus munkásosztály elleni harcának fejezetébe tartozik. Keletkezését, szerveződését, fejlődését ... kivétel nélkül m i n d e n

uralkodó csoport támogatta, de különösen az agráriusok, akik érzik ... a vidéki lakosság fenyegető nyomását. A fasizmus szociális bázisát a városi kispolgárságból és az új agrárburzsoáziából nyeri, amely néhány helyen a földbirtokviszonyok átalakulásából (például az emiliai agrárkapitalizmus, a vidéki középosztály kialakulása, újbirtokosok) keletkezett. Ez, valamint az a tény, hogy szervezeti és ideológiai egységét a katonai egyletekből nyeri, ... lehetővé tette a fasizmus számára, hogy a régi vezető rétegek ellenében megtervezze és véghezvigye az állam meghódítását. Abszurdum volna ez esetben forradalomról beszélni. A fasizmus körül gyülekező új csoportok származásuk szerint homogének és közös a korakapitalizmusra emlékeztető mentalitásuk. Ez magyarázza, hogyan vált lehetségessé harcuk a (közel)múlt politikusi ellen és hogyan tudták igazolni ezt a harcot egy olyan ideológiával, amely ellentétben áll az állam és polgárság viszonyának hagyományos elméletével. Alapjában a fasizmus csak annyiban változtat az olasz politikát mindig is uraló, konzervatív és reakciós programon, hogy a reakciós erők egységesülését másként képzei. A megegyezések és kompromisszumok taktikája helyett ... megkísérli megszervezni a ... burzsoázia minden erejének egyesülését egyetlen politikai organizmusba, amely egyetlen központ irányítása alatt áll, ez hivatott vezetni a pártot, kormányt és államot is. Ez megfelel a forradalmi támadással szembeni legintenzívebb védekezés parancsának, ez biztosítja a fasizmus számára az ipari burzsoázia és a nagybirtokosok legrsakiosabb részeit támogatókat.” (65)

„A fasizmus gazdasági téren is az ipari és agráröligarchia eszközeként működik annak érdekében, hogy az ország valamennyi kincse fölötti ellenőrzést a kapitalizmus kezében összpontosítsa. ... A fasizmus egész sor intézkedést vezet be az ipari koncentráció érdekében, ... ezek megegyeznek más, a nagybirtokosok érdekében és a kis és középparasztság ellen hozott intézkedésekkel ... Az akkumuláció ... nem a nemzeti gazdagság növekedése, hanem ... a dolgozók és középrétegek kifosztása a plutokrácia javára”. (66) Az elsőbbségi részvények rendszere egy maroknyi pénzembert hoz olyan helyzetbe, „hogy rendelkezhet a közép és kispolgárság megtakarításainak hatalmas összegei felett”. Ugyanezt szolgálja a jegybankok egyesítésének terve, amely a gyakorlatban a dél-itáliai nagybankok felszámolásával egyenértékű, ami végső soron funkciójuk átruházását jelenti az észak-itáliai nagyiparra. Ezen az úton felerősödik Dél-Itália koloniális kizsákmányolása és elszegényedése. Ezt a gazdaságpolitikát egészítik ki azok az intézkedések, amelyek a líra árfolyamát felértékelve szánják az államháztartást, kifizetve a háborús adósságokat serkentik az angol-amerikai tőke behatolását. Mindezek a területeken a fasizmus a nittianus plutokrácia, az ipar és nagybirtok egy kisebbségének programját valósítja meg. Mindezt megkoronázza a fasizmus imperializmusa, amely az olasz ipar és agrárius uralkodó osztály törekvését fejezi ki, hogy a nemzeti territóriumon kívül találjon megoldási lehetőséget a társadalmi válságra. „Ez egy háború magvát hordozza, melyet látszólag Olaszország terjeszkedése végett vívnak ...” – jósolja Gramsci nem csekély éleslátással. (67)

Gramsci okfejtéséből több tényleges momentum is szembetűnik. Az egyik, hogy a fasizmus mögött egy korakapitalista (vagy kapitalizmus előtti) csoportmentalitás húzódik meg. A másik, hogy a fasizmus legfeljebb csak szeretné a kapitalizmus egészének képviselőjét, jelenidő szerint azonban csak egy kisebbséget képvisel, miközben a többi érdekcsoportot igyekszik kompromisszumok segítségével a játszma belső tartani, a kiszolgáltatottakat pedig elnyomni. „A társadalmi rend, a földbirtok és az állam védelmének fasiszta módszere – folytatja Gramsci – szétveri ... a társadalmi szerkezetet és annak politikai felépítményét ... Politikai téren a burzsoázia a fasizmusban való organikus egysége nem valósul meg közvetlenül a hatalomátvétel után. Fennmaradnak a fasizmuson kívül a kormánnyal szembeni polgári ellenzék centrumai” is, amelyek egyike – az ipari burzsoázia egyik része – egyfajta „Labour-reformizmus” programjával kísérletezik, másika az államot a déli lokális demokrácia hagyományára és az északi ipar egészséges elemeire akarja alapozni. (68) A fasizmus tőkésbarát politikája „szükségszerűen elégedetlenséget kelt a kispolgárságban, amely a fasizmus megjelenésével saját hatalmát látta elkövetkezni ... A legkomolyabb esemény (azonban – P.Sz.) Dél-Itália és a szigetek vidéki lakosságának mind határozottabb eltávolodása attól a hatalmi csoporttól, amely az államot kormányozza. A régi helyi uralkodó osztály már nem játssza automatikusan az állammal összekötő láncszem szerepét. Ezért a kispolgárság hajlik a parasztsághoz való közeledésre. Dél-Itália tömegeinek kizsákmányolását és elnyomását a fasizmus a végsőkig fokozza, ez megkönnyíti a középrétegek radikalizálódását is ...”. (69) Hogy megakadályozza az általa előhívott rétegek fellépését és egy ellenséges koalíciót, a fasizmus katonai hatalomhoz, olyan „elnyomó rendszerhez” folyamodik,

amely a lakosságot a mechanikus termelőtevékenységhez láncolja, anélkül, hogy megadná neki a lehetőséget, hogy saját életet éljen, kinyilvánítsa akarátát és érdekei védelmére szerveződjék ... (és kizárja a legális ... tömegszervezetek minden formáját”. (70) „Az elnyomás és a reakció ... tevékenysége azt eredményezi, hogy a társadalmi erőviszonyok nem felelnek meg többé a (politikailag – P.Sz.) szervezett erők viszonyának, a normalizáláshoz és stabilitáshoz való látszólagos visszatérés a valóságban az ellentétek éleződésének felel meg, amely bármikor új formákban törhet elő.” (71)

Mint a fentiekből is kiderül, Gramsci világosan látta, hogy különbséget kell tenni a fasiszmus elitje és bázisa között. A fasiszmus csak mobilizálja a kispolgárságot, de nem képviseli, így az bármikor ellene fordulhat, ha adottak a megfelelő feltételek. Ezért olyan antifasiszta munkás-paraszt szövetséget javasol, amelyben a középrétegek is helyet kaphatnának (72), ugyanis a polgári – aventinusi – ellenzék fellépése a fasiszta rezsim megdöntésére csak akkor jöhetne szóba, „ha ezeknek a csoportoknak sikerülne a proletáriátus ... semlegesítésével egy (antifasiszta – P.SZ.) tömegmozgalmat eléggé ellenőrizniük ahhoz, hogy annak radikalizálódását fel tudják tartóztatni.” (73) A megállapítás folytatása jelzi Gramsci ragaszkodását a KOMINTERN-sémához. „A polgári demokratikus ellenzék funkciója abban áll, hogy a munkásosztály újjászervezését és osztályprogramja megvalósítását megakadályozandó, együttműködjön a fasiszmustal ... Az ellenzék csak akkor válhatna ismét a kapitalizmus védelmének zászlóvivőjévé, ha a fasiszta nyomás sem mutatkozna elegendőnek az osztálykonfliktusok elszabadulása ellen és a proletárforradalom ... közvetlen fenyegetésként jelenne meg.”(74) Gramsci ezzel nyomatékosan állást foglal a KOMINTERN-ben általánosan elfogadott tézis mellett, hogy polgári demokrácia és fasiszmus ugyanannak a történelmi színdarabnak kétféle szereposztása. Ő is, mint elvtársai legtöbbje, alábecsüli a fasiszmus tartalékait, és a következő periódusban a proletárforradalmat előkészíthetőnek, megvalósíthatónak tartja.(75)

Jóllehet P. Togliatti is részt vesz a „Lyoni Tézisek” kimunkálásában, röviddel később mégis fontosnak tartja, hogy önállóan is kifejtsen és némely tekintetben módosítsa is nézeteit. Figyelemre méltó, hogy a fasiszmust egy bizonyos fejlettségi szinthez köti: A fasiszmus a „korlátlan reakció legkövetkezetesebb ... rendszere azokban az országokban ..., amelyekben a kapitalizmus elért egy bizonyos fejlettségi szintet ..., nem tömeghisztéria, vagy háborús pszichózis, sem pedig hatalomvágy ... A demokratikus jogok totális felszámolása ... megfelel az olasz kapitalista rezsim és konszolidációja sajátos követelményeinek.” (76) A fasiszmus tehát a reakció speciális formája, ez a reakció máshol más formákat ölt. A fasiszmus azért keletkezett Olaszországban, mert ennek az országnak gyenge a gazdasági szerkezete, hiányzik a politikai egyensúly, a közép- és kispolgári rétegek pedig mennyiségileg igen nagy súlyt képviselnek. „Az olasz jelenség bizonyos elemei esetleg máshol is jelentkezhetnek, hiszen a polgári társadalom átalakulásának reakciós tendenciája fennmarad, de a fasiszmus lényegi jellegzetességei aligha ismétlődnek meg.” – írja. (77)

A másik fontos momentum a fasiszmus szerkezet-, és funkcióváltozásának kidomborítása: „A fasiszmus társadalmi bázisa eredetileg a vidéki és városi kispolgárság bizonyos rétegeiből állt. Pontosabban vidéken középparasztokból, jószágkormányozókból és felesbérlokből ..., a városokban is elsősorban a középpolgárságból, mesteremberekből, szabadfoglalkozásúakból, ... és olyan elemekből, akiket a háború kivetett megszokott helyzetükből ...” (78) Mint ismeretes, – mondja Togliatti Marxra és Engelsre visszautalva – a középosztályok történelmileg mind a burzsoáziával, mind a proletáriátussal szövetkezhetnek a körülményektől függően. Ezért természetes, hogy az olasz kispolgárság egyik része saját érdekeitől vezettetve a munkásság ellen harcol, míg másik fele objektíve is, szándékaiban is, antikapitalista tendenciát hordoz. A fasiszmus bázisául szolgáló rétegek kétségkívül proletárellenesek voltak, de semmi szín alatt nem akarták a finantőke diktatúráját. De a proletárellenes tendenciát kihasználva sikerült a nagyburzsoáziának és az agráriusoknak a fasiszmus egészét reakciós céljaiknak megnyerni. Igaz, csak fokozatosan és kompromisszumok árán, mert le kellett küzdeniük a fasiszta tömegek ellenállását. Ennek ellenére a fasiszmus megmaradt önálló politikai mozgalomnak, amely a hatalomba jutva detronizálta a régi kormánykörök egy részét. A hatalombajutás érdekében kénytelen volt a saját szervezetén belül viszont a reakciós pozíciókat erősíteni, s ennek megfelelően felépítését és társadalmi összetételét messzemenően módosítani. A fasiszta párt mint a középosztály egyes részeinek önálló szociális mozgalma ilyen módon fokozatosan elveszti eredeti jellegét, és szervezetei segítségével szorosan összefonódik a gazdasági és politikai

uralkodó politikai osztállyal. Eképpen a fasizmus az uralkodó osztályok – fináncsőke, nagyipar, agráriusok – érdekeinek kristályosodási pontja s a reakció eszköze. (79) Togliatti felismeri, hogy eszköz-jellege ellenére is merőben újfajta jelenségről van szó: „... a fasizmus egyértelműen különbözik minden reakciós kormányzattól, amely a mai napig a modern kapitalista világban létrejött.” (80) Nem utolsósorban abban különbözik, hogy „tagad mindenféle lehetséges kompromisszumot a szociáldemokráciával.” (81)

Konkrét politikai elemzés híján Togliatti érveléséből sem derül ki, hogyan válik a fasizmus a reakció eszközévé. Csak találgathatjuk, mi tartja mégis a fasizmus mellett a kispolgárságot, ha az nyilvánvalóan érdekei ellenére cselekszik. Ellentmondást látunk abban, hogy a fasizmus hogyan képviselheti egy tőkés csoport érdekeit, miközben az egész kapitalizmus érdekét szolgálja és önálló szociális mozgalom marad. Ezek az ellentmondások csak a korabeli kommunista mozgalom sajátos körben forgó logikájából érthetőek meg, amely a politikai világot a kapitalizmus és szocializmus antitéziseinek képzelte el. Szükségképpen reakciós tehát minden politikai erő, amely – bármilyen legyen is szociális összetétele, bárkit képviseljen is – a fennálló politikai és gazdasági rendszer, a fennálló termelési és tulajdonviszonyok keretei között gondolkodik és tevékenykedik, mivel ilyen módon azoknak fenntartását szolgálja; következésképp közvetve vagy közvetlenül a kapitalizmus egészének érdekében cselekszik még akkor is, ha csak tőkés részérdekeket forszíroz, ugyanis utóbbiak csak egy működőképes nemzetgazdaságban érvényesíthetőek. Tehát egy politika annál reakciósabb, minél határozottabban képviseli a (kapitalista) nemzetgazdaság rekonstrukcióját. Ez a proletárforradalom ideájára fixálódott gondolkodás a kapitalizmus rekonstrukcióját követően a proletáriátus életkörülményeiben általános romlásra számít, amely egy újabb forradalmi fellendülés alakjában meghozhatja a változást, a proletárdiktatúrát. Azok a dolgozó rétegek – ideértve a kis- és középpolgárságot is – amelyek támogatják a rekonstrukciót, „objektíve” tehát saját érdekeik ellen cselekszenek, megtevesztették és kihasználták őket. Hogy miért és hogyan teszik ezt saját vezetőik, arra hiányzik a válasz. A fasizmusra, a reakció szélsőséges formájára ott van szükség, ahol a kapitalizmus annak gyengesége miatt különösen veszélyben van, mint Olaszországban, ahol egyaránt erős a feudális hagyomány és a forradalmi proletáriátus, vagy esetleg éppen ott – például Németországban – ahol az egyébként fejlett kapitalizmus rendszere szétzilálódik és a helyzet „objektíve érett a forradalomra”, még ha esetleg a „proletáriátus szubjektíve éretlen” is. (82) – mondta már korábban Zetkin is.

A KOMINTERN egészét ideokratikus csőlátás jellemezte, amelyre alig volt hatással, sőt antipátiát szűlt benne az olasz kommunisták igyekezete, hogy szem előtt tartsák a realitásokat. A szociálfasizmus elmélete olyannyira elvakította különösen a német kommunistákat, hogy – bár intő jelekben és figyelmeztetésekben nem volt hiány – jó ideig nem vették komolyan az általuk „nacionálfasizmusnak” nevezett NSDAP-t. A kijózanodást még 1933. január 30. sem hozta meg. A szociáldemokratáknak sebtében tett egységfront-ajánlatot azok, mint politikai manővert visszautasították, amiben a kommunisták a szociálfasizmus-teoréma helyességét látták alátámasztva. A náci hatalomátvétel pedig paradox módon – szerintük – a forradalmi válság kezdetét és a proletárforradalom napirendre kerülését szignalizálta volna. (83) Ezt a nyilvánvaló öncsalást bíráló belső kritika csak 1934-1935 fordulójára szilárdul uralkodó pozícióvá.

II. 1. 3.

E tendencia térnyerését jelezte Togliatti előadásorozata 1935 januárja és áprilisa között a moszkvai Lenin Intézetben. (84) Togliatti kritikát gyakorol az egész addigi fasizmusvita fölött és egyben saját korábbi nézetei fölött is, ha részletes cáfolatukba nem is bocsátkozik. „Sokszor téves volt a fasizmus meghatározása” – mondja a bevezetőben, – mert Zetkin túlhangsúlyozta a kispolgárság szerepét, Bordiga pedig egyenlőségjelet varázsolt a polgári demokrácia és a fasiszta diktatúra közé. (85) Mivel a szociáldemokraták helytelenül „a kispolgárság diktatúráját, egyfajta bonapartizmust láttak a fasizmusban, ezért helytelen az általuk kidolgozott stratégia is” – folytatja. (86) A bonapartizmus-tézis tarthatatlan, mert összekeveri az imperializmus időszakát korábbi tőkés fejlődési szakaszokkal, de ugyanígy tévedés volt – mondja Togliatti – az olasz kommunisták részéről azt hinni, hogy a fasizmus a

gyengén fejlett tőkés rendszerek sajátja, mivel „az olasz kapitalizmus korántsem gyenge kapitalizmus.” (87) Ugyancsak egyoldalúsága miatt bírálja Togliatti a Radek nevéhez köthető lineáris-fatalista történelemszemléletet, amely szerint a fasizmus a burzsoázia meggyengülésének jele, a fasiszta diktatúra pedig szükségszerű átmenet a kapitalizmus és a proletárdiktatúra között. Ebből eredt – mondja Togliatti – az a téves elképzelés, amely összetévesztette a Brüning-kormányt a fasizmussal. (88) Miután a közvetlen harc a proletárdiktatúráért a világméretű fasizálódás közepette nem folytatható, a „demokratikus intézményekért folytatott harc” kerül előtérbe, amely fokozatosan kiszélesedve „a hatalomért folytatott harccá válik.” (89)

Ezek után Togliatti megismétli a KOMINTERN Végrehajtó Bizottság XIII. plénumának határozatát: „a fasizmus a finánc-tőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája.” (90) Az imperializmus körülményei között, – amikor a termelés és a tőke fokozott koncentrációjának következtében meghatározóvá válik a monopólium, a bank- és ipartőke fúziójának bázisán létrejött a fináncoligarchia, a tőkekivitel és a nemzetközi monopóliumok kikényszerítik a világ újrafelosztására való törekvést – a burzsoá intézmények reakciós átalakulása következik be, mivel az uralkodó osztály biztosítani igyekszik a fokozott profitot, ezért a kizsákmányolás fokozására kényszerül. A kormányzás korábban bevált demokratikus formái ilyen körülmények között elégtelenek, ezért a burzsoázia a fasizmushoz fordul. A fasizmus mindenütt jelen van, „a különböző országokban különféle formái lehetnek ..., különböző időszakokban még egyazon országon belül is eltérő formákat ölthet ...” (91), de uralomrajutása nem szükségszerű, hanem a konkrét politikai viszonyok függvénye. (92)

A fasizmust Togliatti a reakció egy speciális formájának tekinti, amikor kijelenti: „a fasizmus terminust csak akkor szabad használnunk, amikor a munkásosztály elleni harc új, kispolgári jellegű tömegbázison fejeződik ki”. (93) Ezért a fasizmus két komponensét – „a burzsoázia diktatúráját és a kispolgári tömegek mozgalmát” – a vizsgálatban szorosan össze kell kapcsolni. (94) Mint a szerző későbbi fejtegetéseiből kiderül, a két tényezőt nem csak összekapcsolni, hanem elkülöníteni is szükséges.

Togliatti korábbi módszeréhez híven a jelenséget történetében vizsgálja és megkísérli periodizálni. Eszerint az első szakaszát a marcia su Roma zárja, a következő, az alkotmányos fasizmus 1925-tel zárul, ezt 1930-ig bezárólag a totalitárius rendszer megteremtésének periódusa követi. (95)

Az első időszakban – mondja Togliatti – a fasizmus bázisa a frontharcosokból és városi deklasszáltakból verbuválódott tömeg. (96) Ebből szerveződtek a városi fasciók heterogén csoportjai, amelyek döntően kispolgári jellegűek voltak. Ezzel szemben vidéken, ahol „a szervező szerepét közvetlenül a földbirtokosok töltötték be, ... kezdettől fogva osztagokba szerveződik, ... mint a munkásosztály elleni harc eszköze ... ; A burzsoázia a városokban is bekapcsolódik a szervezésbe” és a vidéki osztagok mintájára megalakítja saját rohamcsapatait. (97) Társadalmi bázisának megfelelően eszmerendszere is kispolgári tartalmú, eklektikus ideológia, amely csupa lopott elemet tartalmaz: nacionalizmust, korporativizmust, romantikus antikapitalizmust, tervgazdálkodást stb. Ez az ideológia azonban „csak eszköz, amely arra hivatott, hogy összeforassza az egyes (divergens társadalmi – P.Sz.) elemeket.” Innen ered képlékenysége, változékonysága. (98) A fasizmus „nem előre meghatározott terv szerint halad”, – hanem „olyan irányvonalat követ, amely a burzsoázia döntő rétegeinek irányvonala „. A lényeg mindig ugyanaz marad, „a formák változnak” csupán. (99)

Togliatti rámutatott, hogy nem a fasizmus teremti meg a gazdasági stabilizációt, hanem megfordítva, a viszonylagos stabilizáció teremti meg a fasiszta hatalomátvitel feltételeit és teszi lehetővé a fasizmus kezdeti sikereit. Eközben a fasizmus mély csalódást okoz a kispolgárság erőinek, „amelyek a megszerzett hatalmat saját hatalmuknak tekintették”, mivel éppen az ő érdekeik ellenében „teljesítette ura és parancsolója, a burzsoázia utasításait” és minden eszközzel gyorsította a koncentráció folyamatát. (100)

A fasizmus a „burzsoázia új típusú pártja” abban az értelemben, hogy az egész burzsoázia pártja akar lenni – mondja Togliatti. (101) Hogy érdekeit érvényre juttathassa,

„fokozatosan igyekszik megsemmisíteni a többi politikai pártot, ... mindenekelőtt (azokat – P.Sz.), amelyek tömegbázisa azonos a fasizmus kezdeti tömegbázisával”. (102) Másrészt a kispolgárság elégedetlensége és a régi káderek korrupciós és gazdasági botrányai káder- és szerkezetváltáshoz vezetnek a párton belül: átalakul bürokratikus szervezetté, amelyben a tagság teljes passzivitásra van kényszerítve, viszont a különféle szervezetek segítségével teljessé válik ellenőrzöttsége. A párt t o t a l i t á r i u s szervezetet alakít ki, amelynek katonai, propaganda-, szak-, és szabadidős szervezetei átszövik az egész társadalmat és az egyén életét a gyermekkortól kezdve. (103) Az ehhez kapcsolódó „populista tömegpolitika” és propaganda segít a rendszer aklába terelni a tömegeket, amelyek nem látják át, hogy a fasizmus egész célrendszere – legyen szó korporativizmusról, búzacsatáról, bonifikálásról, telepítésekről, vagy adó- és vámrendszerről – közvetve vagy közvetlenül a tőkés pozíciók erősödését, a kispolgárság és a dolgozók kifosztását szolgálja. (104)

Mindezek következtében Togliatti az antifasizmus kilátásait nem tartja rossznak, ugyanis „a fasizmus agrárpolitikájának fő következménye az lett, hogy szűkült kezdeti társadalmi bázisa ... A proletáriátus és a vidék dolgozó tömegei közötti politikai szövetség kialakulásának objektív feltételei ma sokkal kedvezőbbek, mint a múltban voltak”. (105) A szubjektív feltételek ugyan távolról sem ilyen kedvezőek – folytatja –, de harcolni kell megteremtésükért. Elősegítheti ezt, ha a kommunisták belépnek a fasiszta tömegszervezetekbe és a t r ó j a i f a l ó t a k t i k á j á t alkalmazva azokat belülről bomlasztják: „A mi kötelességünk, hogy belépjunk ezekbe a szervezetekbe és ott szervezzük meg a harcot elveinkért.” (106)

Fenntartás nélkül elmondhatjuk, hogy Togliatti értelmezése a kortársi kommunista értelmezés egyik legértékesebb darabja. Megállapításai az eléggé meg nem magyarázott végkövetkeztetést kivéve, tárgyi tekintetben alaposak, sok tekintetben ma is helytállóak, és ami döntő, elméletszerűek. Külön értéknek kell tekintetünk az összehasonlításra (és nem összemérésre) való törekvést, még ha ez nem is szisztematikus keretek között történik, hanem sokkal inkább illusztratív jellegű. Figyelmet érdemel több olyan momentum, – főként a tömeg, mint analitikus kategória elfogadása és a totalitarizmus elemzése –, amely eladdig nem bukkant fel a vele egyívású interpretációkban. Ugyanakkor kétségtelennek tűnik, hogy a kommunista gondolkodó szellemi osztálykorlátja nem engedi megpillantani a fasizmus és ideológiája autonóm elemeit és akadályozza meg a mozgalom mélyebb strukturális elemzését. Ennek köszönhetően a fasiszta ideológia pusztá propagandaeszköznek tűnik fel. A fasizmus egyoldalúan funkcionális szempontok alapján való megértése jellemző Togliatti minden közelebbi és távolabbi elvtársára és az egész elméleti rendszerre, amelyet magáénak vallott. Mindent tekintve véve Togliatti értelmezési kísérlete messze túlmutat az akkoriban divatozó kommunista értelmezéseken. Minden valószínűség szerint elősegítette ennek a politikai és történeti analízist egyesíteni igyekvő elméleti teljesítménynek a megszületését, hogy nem tartozott a hivatalos megfogalmazások közé, így elejthetett bizonyos óvatoskodást, kimódoltságot.

Elméleti tekintetben nem hozott előrelépést a fentiekhez képest a KOMINTERN VII. kongresszusa (1935. július 25 – augusztus 25.) sem, sokkal inkább a korábbi vitatkozó nézetek kompromisszumát. Georgi D i m i t r o v megismétli referátumában a két évvel korábbi, a kibővített Végrehajtóbizottság XIII. plénumán rögzített definíciót a „l e g r e a k c i ó s a b b, l e g i m p e r i a l i s t á b b, l e g s o v i n i s z t á b b” finánciókés körök „nyílt terrorista diktatúrájá r ó l”, mint a fasizmus tartalmáról. (107) Csakhogy a meghatározás éppen a tartalmat fedi el. Aligha tudunk ugyanis bármit is kezdeni a három „leg”-gel kezdődő jelzővel, ha nem tudjuk, mely tőkés csoportokról van szó pontosan és azok hogyan, mitől lesznek „leg”-ek. Ennek – úgy tűnik, – egyetlen fokmérője a szovjetellenesség és munkásmozgalom-ellenesség. „A fasizmus a nemzetközi ellenforradalom rohamcsapata” – jelenti ki Dimitrov, s mivel ekkorra már a németországi helyzet került az érdeklődés középpontjába, így folytatja: „A német fasizmus ... az imperialista háború fő gyújtogatója, ... a Szovjetunió ... elleni keresztres hadjárat fő szervezője, ... a fasizmus legreakciósabb válfaja.” (108)

A fasizmus ebben az értelmezésben tehát nem egy a polgári kormányok közül, hanem a burzsoá osztályuralom új formája, a „polgári demokrácia felváltása ... a nyílt terrorista diktatúrával”, amelyet a demokratikus polgári kormányok készítenek elő és segítenek hatalomra reakciós intézkedéseikkel. A

fasizmust azonban nem egyszerűen bevezetik, hanem a polgári pártokkal való küzdelemben győz. (109) Szociális és nacionalista demagógiával, a forradalmi hagyományokkal visszaélve maga mellé állítja a régi polgári pártokban csalódott, a válságtól meggyötört kispolgári tömegeket, hogy azután, mint Németországban, leszámoljon velük. (110)

A fasizmus fejlődése és diktatúrája az egyes országokban a körülményeknek megfelelően igen eltérő lehet, – mondja Dimitrov –, elképzelhető a parlamenti keretek formális fenntartása vagy a diktatúra azonnali bevezetése. (111) Mindenütt közös azonban, hogy a fasiszta hatalom ígéreteivel ellentétben a jogok és kedvezmények visszavételét, az élet- és munkakörülmények általános romlását, a gazdaság eltorzulását, az osztályellentétek kiéleződését hozza és ezzel lelepleződik osztálytartalma. A fellépő elégedetlenség egyre inkább szűkíti tömegbázisát. Pontosan ez a „fasiszta diktatúra Achilles-sarka”, – változatos bázisa. (112) Ebből ered ingatagsága, mivel „az osztályellentétek kiéleződése elkerülhetetlenül a fasizmus politikai monopóliumának megingásához, majd bukásához vezet”, mert a fasizmus nem képes az osztályellentéteket megszüntetni. (113) Így a fasizmus objektíve maga bomlasztja tovább a kapitalizmus férceit és „fejleszti azokat az erőket, amelyek ... sírásóivá válnak”, mivel a szociáldemokrácia és a tömegek demokratikus illúzióinak szétverésével lehetetlenné tesz mindenféle osztály-együttműködést. Így közvetve a forradalmi osztályharc erőit segíti – hozza közös nevezőre a korábban divergáló nézeteket Dimitrov. (114)

A javasolt taktika és stratégia hozza a lényeges újításokat a KOMINTERN politikájában. Epiteton ornansként feltűnik ugyan a szociáldemokrácia árulásáról szóló tézis, de ez inkább csak Sztálinnak és a KOMINTERN-hagyománynak tett hűség-, és tisztelgő nyilatkozat. A hangsúly inkább a lehetséges együttműködésen van. Felismerik a fasizmus elleni harcban az összefogás kulcsfontosságú szerepét, ezért Dimitrov t ö b b s z ö r ö s f r o n t p o l i t i k á t javasolt, amely a gazdasági, az antifasiszta és az antiimperialista harc körébe szerveződik. Ennek alapján szükségesnek látja a munkás e g y s é g f r o n t megteremtését, és a két Internacionálé együttműködését. (115) Ez már nem az egységfront alulról jelszava. Széleskörű együttműködést javasol a szociáldemokráciával – különösen annak baloldalával, – a szakszervezetekkel és széles mozgásteret kíván biztosítani az egyéni és helyi kezdeményezésnek: „... az egységfront konkrét megvalósítása a különböző országokban különbözőképpen megy majd végbe, ... a munkásszervezetek állapotától, ... jellegétől, politikai színvonalától, az adott ország konkrét helyzetétől, a nemzetközi munkásmozgalom változásaitól függően”. (116)

Ezen a talajon látja Dimitrov létrehozhatónak a széleskörű a n t i f a s i s z t a n é p f r o n t o t, amely osztályszempontból a „proletáriátus harci szövetsége a dolgozó parasztsággal és a városi kispolgársággal”, de más csoportképző elv – ifjúság, nők stb. – sem idegen tőle. (117) Az ideológiai harcban felhasználni igyekeznek a nemzeti és forradalmi hagyományokat. (118)

Az egységfront-taktika legkülső köre a gyarmati országok felszabadító mozgalmait tömöríteni hivatott a n t i i m p e r i a l i s t a e g y s é g f r o n t. A még nem fasiszálódott országokban a politika célja népfront-kormányok hatalomra juttatása. Ahol a fasizmus már hatalomra jutott, a Togliattótól már ismert „t r ó j a i f a l ó” taktikáját követve be kell hatolni a fasiszta tömegszervezetekbe, és el kell mélyíteni a szakadékat „a fasiszta vezető réteg és a dolgozók körébe tartozó ... egyszerű emberek között.” (119)

A Dimitrov-féle állásfoglalás egyfajta kompromisszum eredménye. Szerepelnek benne mindazok az elemek és álláspontok, amelyek eddig szóhoz jutottak a vitában (120) és mindegyiknek tesz Dimitrov valamilyen engedményt. Ebben az álláspontokat összebékítő igyekezetben azonban elsikkadtak igen fontos momentumok, egyebek között a fasizmus hatalomrakerülésének problémája. Dimitrov sematizálta a politika viszonyrendszerét és tagadta a fasizmus önálló politikai és szociális tartalmát. Szó sem esett arról, hogy a fasizmusnak mind mozgalomként, mint államrendszerként sajátos tartalma, jelentősége, szerkezete és fejlődéstörténete van. Társadalmi bázisát megtévedt tömegként ábrázolta. A politikai harc nemzeti sajátosságainak hangsúlyozása mellett elfelejtette részletezni a fasizmusok közös vonásait, de elmulasztotta megmutatni a konkrét különbségeket is. A definíció „puha” jellege továbbra is zöld utat engedett alaptalan azonosításoknak, mint például a

Pilsudski-rendszer besorolásának a fasizmusok közé. (121) Tisztázatlanok maradtak azok az egyedi történelmi sajátosságok, amelyek egyes helyeken a fasizmus kialakulását és hatalomrajutását megkönnyítették, míg máshol hátráltatták vagy megakadályozták. Hibás volt a fasizmus és a tömegek viszonyának értékelése is.

Mindezeket figyelembe véve sem célszerű azonban elfeledni, hogy ez az állásfoglalás szándéka szerint sem igazán elmélet, sokkal inkább útmutató az antifasiszta harchoz és – ha későn is –, döntő elvi fordulatot hozott a kommunista politizálásban. Bírálta a kommunista pártok addigi doktriner, „szektás” magatartását. Elvetette a szociálfasizmus-tézist, ha beszélt is a szociáldemokrácia máig sokat vitatott felelősségéről. Ugyancsak kritizálta azokat, akik azonosították a fasizmust és a polgári demokráciát, és visszahelyezte jogaiba a gazdasági és a demokratikus szabadságjogokért folytatott harcot.

A szociáldemokratákkal való együttműködési készség, egység-, illetve népfrent-taktika a fasizmus által már uralt országokban nem volt más, mint eső után köpönyeg. Ugyanúgy kivihetetlennek bizonyult a totalitarizmus körülményei között, akárcsak a trójai faló taktikája. Annál is inkább, mert a szociáldemokrácia továbbra is húzódozott az együttműködéstől. (122) A munkásmozgalom két nagy irányzata közötti szakítást megpecsételték a szovjetunióbeli tisztogatások és a Molotov–Ribbentrop-egyezmény.

Az úgynevezett dimitrovi állásfoglalás, amely igénye szerint tisztultabb elméletképzésre és politizálásra nyújthatott volna lehetőséget, céljával ellentétben maga is sztálini dogmává kövesedett. Az 1935-1945 közötti időszak nézetei nem mozdulnak el erről az álláspontról. További kimunkálásukat jóval a háború után, a 60-as években jórészt a keletnémet történetírás végezte el. Ezekben a kísérleteken azonban érezhetően átsüt az apologetikus szándék. Tagadhatatlanul felmutathatóak benne olyan elemek, amelyek alkalmasint a továbblépés csíráit hordozták magukban. Ezek az elemek – tömegbázis, illetve a fasiszta kormányzatok relatív önállósága kérdésének ismételt felvetése – a sajátos gondolatvezetésnek köszönhetően nem kérdőjelezték meg a „kötelező” ügynökelméletet. (123) Ugyanebben a szellemben fogantak javarészt a fasizmusokat taglaló korabeli magyarországi írások is. (124)

II. 2.

FASIZMUSINTERPRETÁCIÓK A SZOCIÁLDEMOKRATA MUNKÁSMOZGALOMBAN

Az ideológiában és politikában, következőképpen az elméletképzésben is monolitikus egységre törekvő kommunista mozgalommal szemben a szociáldemokrácia esetében igen változatos elméleti kiindulópontokra bukkanunk. A szocialista-szociáldemokrata pártok nélkülözték a tevékenységüket szigorúan koordinálni igyekvő nemzetek feletti központot és az egyes pártokon belül sem érvényesült a kommunistákéhoz hasonló pártfegyelem. Az elvi platformok és frakciók akadálytalan keletkezése biztosította a gondolatok szabad megnyilatkozását. A szociáldemokrácia Európa-szerte az 1. világháborút megelőző és az azt követő évtizedekben vált a nemzeti és polgári demokratikus rendszerek integrális elemévé. A szociáldemokraták politikai magatartására rányomja bélyegét, hogy akkorra érkeznek a polgári demokráciába, amikor mindenki más elhagyni készül azt. A pártok és a velük szövetséges szakszervezetek viszonylag nagyszámú polgári származású és műveltségű értelmiséginek kövezték ki a politikai és vele a társadalmi felemelkedés útját. Gondolkodásukban ugyan meghatározóan jelen voltak a marxi gondolatrendszer elemei, de nem (kontra)szelektálta őket a kommunizmus szélsőséges revolucionizmusa, a politikai hatalom túlbecsülése és messianizmusa. Az osztályharc elmélete kiegészült a múlt és a jelen organikusabb szemléletével, a marxizmustól egyébként sem teljesen idegen, de további polgári elemekkel színezett historizáló és szociologizáló elméleti vonulatokkal. Ezért érthető és rokonszenves az a többirányúság és igényesség, amellyel a szocialista gondolkodás fordult a fasizmus, mint jelenség és politikai ellenfél felé.

Aminthogy a szociáldemokrácia sem egységes politikai és elméleti irányzat, úgy nehéz lenne egyetlen fő, esetleg „hivatalosan” kodifikált mozzanatra felfűzni elméleti eredményeit. Sokkal inkább gondolkozási irányokat, tendenciákat kell keresnünk, amelyek egyetlen mozzanatot írnak körül a marxista terminológia segítségével. Eme kiindulásul szolgáló mozzanatok közé tartozik a k a p i t a l i z m u s r e n d s z e r e a maga sajátos osztály- és politikai szerkezetével, a nemzetközi kapitalizmus, mint e g y e n l ő t l e n ű l f e j l e t t r e n d s z e r, a s z a b a d s á g – s o l g a s á g, d e m o k r á c i a – d i k t a t ú r a történeti-politikai problematikája, és természetesen a f o r r a d a l o m é s e l l e n f o r r a d a l o m viszonyrendszerei. Így a fasizmus származására, társadalmi hordozóerejére és alkalmasint funkciójára vonatkozó kérdés hasonló súllyal esett latba. Míg egyes szerzők külön-külön egyes problémáknak szentelték figyelmüket, addig másoknál mindez rendszerbe szövődött, és politikai álláspontjuk mérsékelt vagy radikális jellege szerint hangsúlyozódott. Nem lehet itt célunk a szociáldemokrácián belüli fasizmusvita egészének ismertetése. Ezért a legjellegzetesebb álláspontok bemutatására törekedtünk. (1)

A fasizmusvita első szakaszában, a szociáldemokrata irányzat szempontjából 1930-ig, természetesen szintén csak az olaszok járnak az élen. Hamar túljutnak a fasizmust pusztán az uralkodó rend törvényen kívüli csapatának, osztálymilíciának tekintő állásponton, és mélyebben keresik eredetét. 1922-re kikristályosodnak a vita további folyását előrevetítő tézisek.

II. 2. 1.

Itália sajátos, m e g k é s e t t t ö r t é n e l m i f e j l ő d é s é b ő l vezette le a fasizmust a baloldali szocialista Giovanni Z i b o r d i: Olaszország „későn lépett be Európa jelenkori történelmébe” – írja –, ezért „minden összetorlódik ..., a szociális kérdés és a nemzeti kérdés átfedik egymást”, míg általában máshol egymásután oldódnak meg. Nem alakul ki igazi polgárság annak szabályos ipari-liberális illetve agrár-konzervatív tagozódásával. Ennek megfelelően pártjai sem „világosan elkülöníthető programmal rendelkező” szervezetek. Sokkal inkább „puszta impulzusokat, érzelmeket” közvetítenek. (2) A fasiszták nem új párt, hanem a polgári pártok széleiről leszakadó elemeket tömörítik, azokat az ú j r é t e g e k e t, amelyeket a háború dobott felszínre, ezért sem saját tradícióval, sem osztálytudattal nem rendelkeznek, hanem „heterogén konglomerátumot” alkotnak. Ezt csak „körülbelül polgári, ... különböző fejlődési szakaszokból és különböző világokból”

jövők alkotják (3): feudálisok, úrgazdagok, parasztpolgárok, szatócsok, háborús spekulánsok, félproletár értelmiségiek, reakciósook, demokraták, írófélek, egyetemisták, akiket összefűznek a háború utáni kor félelmei, mindenekeelőtt a „szocializmustól való félelem”. (4) Ebből ered a sajátos sokarcú fasizmus, amely „sokkal inkább elmeállapot”, mintsem realitás, és az alulfejlett kapitalizmus, és alulfejlett proletáriátus viszonyai között a „saját forradalmát” akarja. A valódi polgárság ezt a saját „szolgálatába állítja, hogy biztosítsa a szocialistákkal szemben gazdasági érdekeit és politikai újrafelemelkedését”. (5) De nem csak ezt. A háború a társadalom általános militarizálódását hozta. A háború utáni helyzetben ezért sokan, – leszerelt tisztok, tiszthelyettesek és a hadsereg kiszolgálására szakosodott apparátusok és rétegek, akik a háborúnak köszönhetően egy társadalmi osztállyal feljebb kerültek,(6) – abban érdekeltek, hogy meghosszabbítsák a hadiállapotot akár belpolitikai, akár külpolitikai értelemben. Az osztályokból való közös kirekesztettség képezi a hivatalos katonai szervezetek és a spontán paramilitáris csoportok közötti szimpátia alapját. Az „egyenruhás proletárok szolidaritása” ez a valódi proletáriátussal szemben. (7)

Zibordi definíciójában megállapítja, hogy a fasizmust fehérgárdának tekinteni veszélyes leegyszerűsítés. A fasizmus három tényező összege: „a tulajdonképpeni polgárság ellenforradalma a vörös forradalom ellenében, amely nem mint tényleges lázadás, csak mint fenyegetés volt jelen; a kispolgári, deklasszált és elégedetlen rétegek forradalma, jobban mondva konvulziója; a fegyveresek forradalma”. (8) A fasizmus „egyesítette magában ... az autentikus burzsoázia tudatos és hideg ellenségességét a szocialista proletáriátus iránt és azoknak a középosztályoknak a fanatikus ... gyűlöletét, amelyek a háború utáni válságtól tönkretéve, ... haragjukat az uralkodó társadalmi osztály, pontosabban az uralkodó ... kormányzat helyett a proletáriátusra zúdítják”. (9) Ezért állítja Zibordi, hogy a fasizmus egészében „a n t i s z o c i a l i s t a k o a l i c i ó”, végső soron „az ellenforradalom eszköze”. (10) Ez a végkövetkeztetés egybecseng az OKP akkori, Bordiga által képviselt hivatalos álláspontjával, mely szerint a fasizmus „az egymással szövetkezett összes polgári elem ellenforradalmi harca”. (11)

Ez az okfejtés kétségtelenül lényeges elemekre mutatott rá, de itt meg is állt, nem dolgozta ki a kispolgárság forradalma és a burzsoá ellenforradalom összefonódásának sem az okait sem az összefűződő szálakat. Megelégedett annak közlésével, hogy az „igazi” polgárság k i h a s z n á l j a a kispolgári elemek lázadását. Ez a tézis azonban nem oldotta fel a társadalmi bázis és szociális funkció közötti ellentmondást. De ha elfogadjuk is a tézist, fennmarad a „hogyan” kérdése, amelyre szintén nem kapunk választ, valamint az, mi a szerepe a fegyveresek csoportjának. Ennek a tényezőnek a jellemzése is igen elnagyolt, kapcsolata a másik két tendenciával nem világos. Ugyancsak homályos, miért fordul a kispolgárság a proletáriátus ellen. Fontosnak tartjuk viszont, hogy Zibordi nyomatékosan hangsúlyozza a fasizmus céljait és hordozóját tekintve „heterogén konglomerátum” jellegét és rámutat, hogy csak áttételesen tekinthető polgári mozgalomnak.

A kortársi szocialisták többsége számára döntő elem mégiscsak Olaszország elmaradott, torz történelmi útjának felmutatása volt. Erre mutatott rá a szocialisták kvázi hivatalos álláspontja is. „A fasizmus győzelme egy olyan fejlődésnek a kifejezője, amelyet m e d i t e r á n n a k nevezhetnénk. Jellemzője, hogy a liberális állam úgy jön létre, hogy nem rendelkezik önálló gyökerekkel és hagyományokkal; egyrészt idegen forradalmak visszahatásának eredménye, másrészt egyfajta jutalom, amelyet a fejedelmek a népnek a nemzeti háborúkban hozott áldozatai fejében adtak. Ez a politikai folyamat egy szegényes, gyenge, elmaradott gazdasági fejlődéssel esik egybe, amelyben a modern kapitalizmus még nem stabilizálódott, és a konzervatív agrárszektor túlsúlyos a haladó iparosodással szemben. Ebben a helyzetben a háború következményeinek különösen káros kihatásai voltak. Korlátlanul érvényre jutott a privilegizált osztályok hatalomvágya és az a célja, hogy a proletáriátust elűzzék a már meghódított politikai szinttéről és lefegyverezése után rá hárítsák a háborút követő időszak legsúlyosabb terheit” (12) – hangzott a szocialista definíció 1926-ban, röviddel a párt betiltása előtt.

Olaszország fejlődése nemcsak belsőleg torz, hanem „túl későn is érkezik az európai koncertre ...” – fogalmazta meg Pietro Nenni –, mivel „a gyarmati expanzió évszázadában még a nemzeti egységért folytatott harccal volt elfoglalva, így arra kárhoztatódott, hogy a morzsákat szedegesse az

imperializmus asztaláról. Hiába volt a bátorság, ha szegény volt egy olyan korban, amikor a háború csupán pénz és nyersanyag kérdése. A szövetségesek 1919-ben elbántak vele, és azóta azok kezében van, akik haragját fel tudják korbácsolni a jóllakott imperializmusok ellen”. A fasizmus nem más, mint „az elkeseredett, harcias hazafiaság mezébe bújtatott” politikailag, társadalmilag reakciós diktatúra. Ez a patriotizmus terelte a középosztályokat a reakció aklába. (13)

Igen korán, már 1924-ben felvetődött az az elképzelés, amely az előző gondolatsorba kapcsolódva felvetette a fasizmus történelmileg progresszív funkciójának lehetőségét. Ez a progresszív funkció az olasz kapitalizmus megerősítése lenne, ami objektíve a szocialista forradalomra való érettséget hozná közelebb. Jóllehet a fasizmus tömegbázisa a parazita reakciós középosztályon nyugszik, Mussolini, mint államférfi és művelt marxista számára világos kell, hogy legyen a modern kapitalizmustól való elfordulás lehetetlensége és végzetessége. Ezért többen is, akárcsak Torquato Nanni, Mussolini egykori barátja, azzal a várakozással fordulnak a fasiszta kormányzat felé, hogy az „egyfajta Labour Party-vá fejlődhet, és így egy erős, megizmosodott kapitalizmus kardjává és pajzsává válhat. Mindkét szerep tiszteletreméltó egy marxista számára.” (14) – jelentette ki. Nyilatkozata elárulja a szocialisták zavarodottságát volt elvbarátjuk, a nemrég még radikális szocialista Mussolini új eszméivel és politikai attitűdjeivel szemben.

II. 2. 2.

A Matteotti-gyilkosság kijózanítóan hatott azokra is, akik eladdig reményeket tápláltak, és további érveket adott azok kezébe, akik épp ellenkezőleg, a fasizmus regresszív mivoltát látták fontosnak. „Ez a jelenség visszavezet az emberi társadalom kezdeteihez: valódi, eredeti, regresszív jelenség, a történelmi involúció tipikus esete” – jelenti ki Arturo Labriola –, benne archaikus militarista tendenciák fejeződnek ki, amelyek mélyebbről törnek elő, mint a kapitalizmus, ezutóbbi csak a jelenlegi talajt kínálja. Hogy ezek a tendenciák felszínre törhetnek, az sem általában a kapitalizmus bűne, hanem az Itáliában kialakult tökéletlen, „balkáni” kapitalizmus, az olasz burzsoázia történelmi kudarcának következménye, amely nem volt képes fenntartani a gazdasági rendszernek politikailag megfelelő liberális rendszert. Amit helyette létrehozott, az a „nagybirtokosok és vállalkozók uralmának restaurációja, amelyhez a D’Annunzio stílusában íródott hazafias irodalom kórusa és Marinetti harsány sikolyai adják a kísérőzenét: ez a mozgalom, amelyet eredetileg ... a belső ellenség ellen verbuváltak, először a kommunisták, majd a szocialisták, később a demokraták és a liberálisok, ... végül mindazok ellen fellépett, akik vonakodtak a fasizmust, mint a nemzeti tulajdonságok legnagyobb eredményét, Mussolinit, mint a haza és az emberiség megváltóját, a nemzetellenesség elpusztítására küldött arkangyalt elismerni. Nemzetellenességen nagystílusú mindazt értették, ami nem fasizmus volt.” (15) Labriola számára egyértelmű, hogy a rendszer totalitáriussá válásával az antifasiszta harc elsősorban a demokráciáért folytatott harc, amely visszaterelheti Itáliát az európai fejlődés fősodrába.

1928-ban, megszólal a vitában a szocialista mozgalom nagy öregje, Filippo Turati is az emigrációból Meggyőző, többszörös elméletet fejtett ki, amelyben egyszerre folytatott oknyomozást, foglalta össze az addigi vélekedéseket, de bizonyos tekintetben meg is haladta azokat, miközben rendkívül éleslátó előrejelzésekhez jutott.

A fasizmus létrejöttéért a háborút teszi felelőssé, amely nélkül az „sem lehetséges, sem elképzelhető nem lett volna”. A háború szolgáltatta a fasizmus politikai-pszichológiai és gazdasági okait, mivel a kettő között közvetlen megfelelés van: „A háború természete szerint a nemzetek közötti fasizmus, amint a fasizmus olyan háború, amely az egyes nemzeteken belül, illetve ellenük folyik ... A háború politikailag ... bizonyos értelemben diktatúra, amely megszüntette a modern polgári együttélés normáit, felfüggesztette a demokratikus rend működését és láncra verte a szabad gazdálkodást ...”. (16) Mint minden hosszantartó háború, a legutóbbi is hátrahagyta az erőszakból és elégedetlenségtől fűtött tömegeket, amelyek képtelenek visszailleszkedni a társadalom békebeli állapotába, és alkalmazkodni annak értékrendjéhez. Amikor már nincs mi ellen harcoljanak, saját országuk és polgártársaik ellen fordulnak, mert legfőbb törekvésük, hogy fenntartsák akár polgárháború árán is a

háborús viszonyokat. Ez a háborús pszichózis megfertőz más rétegeket is, mindenekelőtt a romantikára hajló ifjúságot. (17)

A következő faktor – mondja Turati – a háború azon következménye, hogy a győztes és vesztes államokban tönkremegy a nemzetgazdaság és annak forrásai. A gazdasági rekonstrukció költségeit a „plutokrácia, ... a parazita nagyipar és a nagybirtok” a munkásságra hárítja. Hogy ezt megtehesse, meg kell fosztani azt a politikai védekezés minden eszközétől, ezért „brutálisan el kell nyomnia mindent, ami (eddig – P.Sz.) demokrácia, alkotmány, civil élet volt és vissza kell térnie egyfajta gazdasági és politikai *középkorhoz*”. Ez képezi azt az alapot, amelyen a *plutokrácia* és a *deklasszáltak szövege* létrejött, ugyanis utóbbiak képezik a plutokrácia eszközét céljai elérésében, míg a plutokrácia az, amely a deklasszáltakat réteggé szervezi és irányítja. Kölcsönös tehát az egymásrautaltság. A gyenge kormányzatok pedig segédkezet nyújtanak mindehhez. (18)

A háborút követő pillanatnyi szituáció – sorolja tovább a tényezőket Turati – tápot adott azoknak az alaptalan illúzióknak, amelyek a bolsevizmus messianisztikus mítoszának szolgáltak alapul. Különösen ott, – így Olaszországban is, – ahol gyenge lábakon állt az alkotmányosság és a munkásosztály politikai neveltetése, „a bolsevista mámor” a proletáriátus olyan álgyőzelmeihez vezet, „amelyek a proletáriátus technikai, politikai képességeinek és az ország objektív gazdasági fejlettségének nem feleltek meg”. Következésképp végső soron gyengítették a munkásosztályt és hozzájárultak vereségéhez, amikor ellene fordították a társadalmat.(19) Felkeltették ugyanis a kispolgárság haragját és irigységét, és megalapozatlan, de reálisan létező félelmet keltettek a tulajdonosi osztályokban, s így ürügyet szolgáltatottak azok *prevenatív leszámlásra* való törekvésének. Ez éppen akkor következett be, amikor a bolsevista hullám már levonulóban volt: „Amikor a fasizmust a reakció ... megvásárolta, és az megtagadva eredeti programját azt a látszatot keltette, hogy ... Itália segítségére siet, megmenti az anarchiától, a bolsevik láz már végső visszavonulásban volt”. A fasizmus olyan zűrzavart segített leküzdeni, „amelynek kilakulásához éppen saját maga nagyban hozzájárult „. Így jöhetett létre a „fasiszta megmentő” legendája (20) – fejt ki Turati.

Az utolsó tényezőként sorolja fel Turati a demokrácia és parlamentarizmus válságát, amely szerinte korábbi keletű: A 19. századi polgári állam nem képes megbirkózni a sokasodó kihívásokkal, a politikai élet kiüresedése életre hívja az erős kormányzat iránti igényt. Ezt támogatják azok az újra divatos „neomisztikus ideológiák”, amelyek már rég elfeledettnek tűntek. (21)

Turati azt a következtetést vonta le, hogy: *a)* „A fasizmus gyökerei a kapitalizmusban kapaszkodnak, annak is a csúcsában, a plutokráciában. Ezért a fasizmus nemzetközi veszély, amelynek tényezői valamennyi demokratikus államban jelen vannak. Különösen azok a »féldemokráciák« veszélyeztetettek, amelyekben a szocialista munkásosztály elég erős a kapitalista privilégiumok ... megtámadásához, de nem képes a saját akciójával kiváltott ellentámadást kivédeni”. (22) Ezért bizalmatlannak kell tenni minden „hígagyú demagóg utópizmussal szemben”. (22) A fasizmus nem olasz jelenség, – jöllehet a fasizmusnak az egészen sajátos körülményeknél fogva Itáliában sikerült nagyra növekednie. (23) *b)* „A fasizmus az állandóan fenyegető háború”, mivel célját, a munkások kizsákmányolását és elnyomását a nemzeti felsőbbrendűség, a piacok szerzését szolgáló expanzió, nacionalista-imperialista politika homlokzata mögé rejti. A rendszer a vezetők akarata ellenére, önmozgásánál fogva is belecsúszhat a háborúba (24), és képessé válhat arra, hogy „Európát vagy távolabbi területeket egy hosszantartó háború színterévé tegye”. (24.b.) *c)* A fasizmus minden demokráciát veszélyeztet – állapítja meg Turati, Labriolával összhangban –, mert a támadása „látszólag a bolsevizmus, valójában az egész szocializmus és a proletárszervezetek ellen irányult, ma azonban már minden párt és osztály ellen irányul, még azok ellen is, akik (a fasizmust – P.Sz.) finanszírozták és hatalomra segítették ..., s akik ma fogcsikorgatva konstatálják, mennyivel könnyebb az ördögöt megidézni ..., mint a pokolba visszaküldeni”. (25) *d)* A fasizmus „megszűnik pártnak lenni, ... osztályt képez saját magából”, amely a maga érdekében uralkodik. Úgy viselkedik, mint valami „idegen megszállóhadserég”, amely olyan rendet épít fel, ami ellen fellázadni technikai lehetetlenség. Ebből adódóan a fasizmus az eddigi normális gazdaságfejlődés eredményeivel ellentétben az osztálytagozódás helyére faji (sic! – P.Sz.) tagozódást állított, ahol egy kicsi uralkodó faj trónol a

hatalmas szolgálata fölött. e) Az antifasiszta harc alapja a nemzetközi veszéllyel szemben a demokráciák nemzetközi összefogása és a nemzeti konfliktusok tompítása lehet egy működőképes szervezet keretei között. (27) Az egyes fasizmusokat „mindazon nemzeti erők egysége győzheti le, amelyek ragaszkodnak az alapvető szabadságjogokhoz ..., akármelyik osztályhoz, párthoz, vagy ideológiához tartozzanak is.” (28) Ennek az egységnek az alapja a szociáldemokrácia törekvése lehet: „a politikai demokrácia ne késlekedjék gazdasági demokráciává válni, amely vonzó lesz a munkásrétegek számára, biztosítja méltó és taktikailag elfogadható feltételekkel a hatalomban való részvételt.” (29) Tehát olyan szervezett kapitalizmus, amelyben a polgári rétegek megszabadulva túlzott félelmeiktől a progresszív fejlődés segítőivé válnak és megértik, hogy a tulajdon nem választható el az általános szabadság és a proletár nevelés bizonyos fokától (30) – hangzik a kissé propagandisztikus végkonklúzió.

Mint jeleztük, Turati nem megalkotója, hanem jobbára összegzője azoknak a téziseknek, amelyek 1922 és 1930 között, a szociáldemokrata színezetű értelmezések első nagy periódusában közkézen forogtak. A fenti kiemelések – már maga a szóhasználatuk is – meggyőzően bizonyítják, hogy szerzőjük igen pontosan tisztában volt a fasizmus belső logikájával. Addig sem hiányzott a nézet, hogy a fasizmus nemzetközi jelenség, csupán vitatott volt. Julius Braunthal, a német teoretikusok egyike, már 1922-ben ezt vallotta. (31) A közvélekedés azonban továbbra is a szingularizáló megítélés felé hajlott és az Olaszországon kívüli fasizmusokat – köztük a náciizmust – jelentéktelen utánzásoknak, olyan kísérleteknek tartotta, amelyek csak a bolsevik mozgalommal esetleg összefonódva jelentenek komolyabb veszélyt. Ugyancsak közkeletű volt a fasizmust olyan politikai jelenségnek tekinteni, – mint már utaltunk rá –, amelyben diszkrépancia áll fenn a kis- és középpolgári elemekből, főként ezek deklasszált csoportjaiból álló társadalmi bázis, valamint a fináncióke érdekeit szem előtt tartó, majd azok ellen is fellépő politika között. A fasizmus „önállósulásán” túl számosan rámutatnak a fasiszta politikai rendszer ama jellegzetességére, hogy az állam és kormányzat szinte megkettőződött és a hatalom egy osztályok felett lebegő új elit kezében összpontosult. Szintén számosak azok a tanulmányok, amelyek a fasizmus és bolsevizmus formai-tartalmi összevetéséből hasonló vonásokat hámoztak ki. Igen jelentős a német teoretikusok hozzájárulása a korai fasizmusvitához (32), nem csak általánosságban, hanem a részletkérdéseket tekintve is. Ezt példázza Hermann Heller, a berlini egyetem szocialista közjogprofesszora 1929-ben megjelent „Europa und der Faschismus” című munkája, amely sémáktól mentes adalékokat nyújtott az olasz fasizmusnak, mint állameszmének és államrendszernek a megértéséhez azzal, hogy azt az európai politikai és egzisztenciális gondolkodás tendenciáiba ágyazta be.

Heller kiindulópontja a 19. századi demokratikus állameszme válsága, illetve kiüresedése. (33) A parlamenti demokrácia csak akkor működőképes, ha a rendszer különböző tagjai közötti vita közös értékrendszer talaján zajlik. Ha nem ez a helyzet, – mondja Heller – az állam irreálissá, fikciósá válik: pontosan ez következik be a 19. század eszmeáramlatainak eredményeként. A racionalizmus és a belőle kinövő pozitívizmus a társadalom és az állam rendszerét is, mint mechanikus törvények érvényesülését, mint „értelem- és értékmentes szociológiai problémát” érti meg. (34) Ennek következtében a szándékok és eszmék a hatalomvágy racionalizációjának, leplezőjének, a hatalomgyakorlás közvetett eszközének tűnnek, az állam elveszti teleológiáját, megszűnik értékhordozónak lenni, csupán az erők a gyengék feletti uralmaként jelenik meg. Következésképpen a politikai döntés helyett jogosulttá válik a leplezetlen erőszak, a diszkusszió helyét tehát a diktátum foglalja el, az eszmék a manipuláció eszközüvé silányulnak és a továbbiakban csupán használati értékkel bírnak. Európa válsága abban áll, – állítja Heller – hogy az értékközösség helyét a „kiábrándult polgárság neomacchiavellizmusa” veszi át. (35)

Az értékek megújítójának szánt korporatív eszmerendszertől nem várhatunk ipari megújulást – mondja. Egyrészt minden irányzat másként értelmezi, másrészt nem válaszolható meg általa az uralmi elit problémája másként, mint hogy az a „legjobbak uralma.” (36) Értékközösség híján azonban a „legjobbak” nem definiálhatóak. A logikai buktató nyilvánvaló – talál rá a fasiszta hatalomelmélet gyengéjére Heller.

A pozitívizmus törvényszerűségekre vetett hitének kiüresedésével annak ellenáramlata, az irracionális veszi át az értékközösség megteremtőjének szerepét. Ez az irracionális tagadja a törvényszerűségeket és az „az élet szabad áramlásának” törvénynélküliségét hirdeti. A tömegpolitikát folytató forradalmi eszméáramlat, – mint Sorel tanai pregnánsan mutatják – és a szintén irracionális konzervatívizmus, az életfilozófia talaján közelednek egymáshoz és megnyílik a közöttük való átjárás lehetősége. Az életfilozófia tartalmatlan szimbolizmusa azonban sem az általános értékeket sem a „politikai tartalmakat „ nem képes megújítani. Heroikus aktivizmusa legfeljebb „cinikus és harácsoló imperializmust, nacionalizmust vagy osztályharcot” eredményez – folytatja Heller. (37) Mussoliniben és a fasiszmusban testesül meg az értékrelativizmus szülte heroikus aktivizmus életérzése. A fasiszmusnak nincsen sem ideológiája sem célja. Csupán politikai módszer, – mondja Heller – „aktivizmus az aktivizmus kedvéért”, amely saját hatalmát akarja csupán. (38) Ennek érdekében, – mint Mussolini többszörös pálfordulásából kitűnik – az eszméket csak hatalmi eszközként kezeli. Nacionalizmusa pótideológia, amely rafinált módon egyenlőségjelet tesz a kormányzat, az állam és a nemzet, tehát végső soron a kormányzat és nemzet közé, miközben az államot organizmusnak tekintve az egyént a puszta eszköz szerepébe fokozza le. (39) Elitizmusa politikailag tartalom nélküli, – olvassuk – csupán a hierarchia iránti csodálat, amely nem utolsó sorban Mussolini esztétizmusában gyökeredzik.

A szómagiával életre keltett „irány nélküli” fasiszta forradalomnak mások kívülről adnak értelmet és célt, innen sokarcúsága és változékonysága. Ez a forradalom a már amúgy is haldoklóban lévő jogállamnak adja meg a kegyelemdőfést. Heller a haldoklás folyamatát fedezi fel abban, hogy a Mussolini előtti olasz kormányok egyre erőteljesebben a parlament kikapcsolásával, rendeleti úton kormányoztak. A jogállam válsága európai jelenség, kimúlását a speciális olasz viszonyok csak siettették – jelenti ki. (40) Ami a jogállam helyén felépül, az minden, csak nem a politikai tartalmak megújítása. A formai sajátosságokat elemezve Heller az olasz diktatúra példáján a totalitárius, – (ő még nem használja a kifejezést, csak utal a szovjet rendszerrel való rokonságra) – egypárti diktatúra tipikus képét rajzolja meg, ahol a törvényhozó, a végrehajtó hatalom, de a pártalakulat is a diktátor kezében összpontosul és mindenféle függetlenség lehetetlenné válik; párt és állam egybecsúsz, előbbi az utóbbi számlájára működik és terjeszkedik; a pártkáderek monopolizálják az államtisztségeket; mindenféle privilégium elérése csak a párton keresztül lehetséges. Ugyanakkor a párt a látszat ellenére csak végrehajtója, de nem képzője a politikai akaratnak, sőt éppen arra hivatott, hogy a politikai akaratképződést meggátolja. (41) A gyakorlatban ugyanez – minden önrendelkezési lehetőség felszámolása – a célja a korporatív rendszernek, amely a „legprimitívebb a politikai formák közt.” (42) A rendszernek nincs más célja, „mint saját uralmának folyamatos biztosítása”.(43) Ha a tartalomra nézünk, szemünk elé tárul „egy olyan diktatúrának a belső üressége ..., amely egy széthullott értékvilágból támadt”. (44) Ha az európai kultúra s vele az állam „tartalom és akarat nélküli normák” összegévé vált, akkor a fasiszmus annak reciprokja: „normák nélküli akarat”. (45)

Heller a fasiszmus gazdasági tartalmát másodlagosnak tartva, arról csak érintőlegesen beszél, de megemlíti a „fasiszta diktatúra merkantilista politikáját, amely anélkül, hogy a liberális doktrínát alapjában tagadná, a felvilágosult abszolutizmus példájára támogatja a tőkéskezdeményezést ...”(46) Ugyanakkor megjósolhatatlannak tartja, hogy a diktatúra gazdaságilag megerősíti-e Olaszországot. (47)

II. 2. 3.

Az 1933-ig terjedő időszakot a szociáldemokrata értelmezések valóságos virágkorának mondhatjuk. Az 1930. szeptemberi választásokon az NSDAP hallatlan sikert ért el, a Reichstagban ülő képviselőinek száma 14-ről 107-re emelkedett. Ez a váratlan, legfőképp a német szociáldemokraták számára váratlan győzelem az SPD-ben intenzív vitákat indukált a nácizmus társadalmi bázisáról, funkciójáról és népszerűségének okán ideológiájáról. Mindenekelőtt azonban világossá vált, hogy a fasiszmus nem olasz vagy mediterrán specifikum. A párt baloldalán megszólaltak azok, akik a nagytőke és a nagybirtok bábját vélték felfedezni Hitler pártjában. Főként a „Der Klassenkampf” című lap körül kialakult csoportosulás képviselte ezt a nézetet. Ők 1931-ben el is szakadnak a szocdemektől és Németország Szocialista Munkáspártja néven önálló pártot alapítanak. (48) A fő szöveget azonban

nem ők vitték, hanem politikailag a párt centrumához közelálló szociológizáló irányzat, amely a nemzetiszocializmust a u t o n ó m, döntően k ö z é p o s z t á l y i meghatározottságú mozgalomnak tekintette és vehemens kritikával fordult a baloldalon dívó sematizálások felé. (49)

A nácizmus sikerének okát a középosztályra gyakorolt hatásában kell elsősorban keresnünk – mondja az azóta is sokat idézett Theodor G e i g e r –, mivel a leadott szavazatok mintegy 65 %-a ebből a rétegből származik. Geiger azóta klasszikussá vált módon megkülönbözteti a „régit” és az „új középosztályt” és megkísérli értelmezni politikai magatartásukat. A régi középosztály – parasztok, kisiparúzó, kiskereskedők – mentalitása ellentétes a modern ipari világgal, egy iparosítás előtti világ maradványa, amely elavult, de polgári, tulajdonosi értékeket követ. Ezzel szemben az alkalmazottak és hivatalnokok új középosztálya inkább tekinthető objektíve a proletáriátushoz tartozónak, de szubjektíve azzal ellentétes ideológiát képvisel. A régi középosztály ideológiája ilyenformán a történelmi kort tekintve, az új középosztályé a társadalmi hovatartozást tekintve inadekvát. Ezért esik e két csoport áldozatul a náci antiszemita és antikapitalista jelszavainak, akik saját céljaikra h a s z n á l j á k k i őket. (50)

A nemzetiszocializmus nem kihasználja a középosztályok körében keletkezett pánikot, hanem az a „középosztály és a fehérgalléros proletárok tipikus mozgalma” – állapította meg Geiger ellenében H e n d r i k de M a n, a belga szocialisták elnöke és a majna-frankfurti egyetem professzora, aki tézisét bőséges szociálpszichológiai okfejtéssel támasztott alá. (51) A náci ideológia két konstitutív eleme, az antimarxizmus és a nacionalizmus jól tükrözi a középosztály pszichológiai folyamatait – mondja a szerző. A szélesedő alkalmazotti rétegeket a folyamatos pauperizálódás a proletáriátusba való lesüllyedéssel fenyegeti. Az ez elleni tiltakozás fejeződik ki szimbolikusan a marxizmus elleni gyűlöletben. (52) A szorongató kisebbségi érzést hivatott kompenzálni, hogy a személyiség veszélyeztetettségének okait az énen kívülre helyezi és megszemélyesíti. Ezzel létrejön a freudi pszichológiában tárgyeltolásnak nevezett jelenség: a gazdasági reszsentiment faji reszsentimentté változik. (53) A középosztály kisebbségi komplexusának további oka, hogy a kapitalizmus „lebontja a kollektív önbecsülés intézményeit”. Helyükbe a nacionalizmust lépteti, mint közösségpótlékot, amely az önérzet fokozásának legkényelmesebb eszköze, egyszersmind eltereli a tőkésosztály elleni megalapozott gyűlöletet és azt részben valóságos, részben konstruált „nem-mi”- csoportokra, tehát más nemzetekre és a zsidókra hárítja. (54)

A fejlett kapitalizmus üzemi-termelési racionalitása lélektelenné változtatja az alkalmazottak – „irodakulik” – tevékenységét. Ez egyrészt további kisebbségi komplexusokhoz vezet, másrészt gyengítve a szellemi ellenállóképességet, politikai éretlenséget eredményez – fejtegeti de Man. (55) Ezekből a tényezőkből eredeztethető a középosztályok, különösen az alkalmazottak radikalizmusa, amely okait tekintve megegyezik a kommunista mozgalomban gyülekező tanulatlan „gépkulik” radikalizmusával. (56) Hogy a szellemi proletáriátus elfordul valóságos szövetségeseitől, – írja de Man – az a szociáldemokrácia „deficites” politikájának is köszönhető, amelynek bürokratizmusa, frakcionizmusa, defenzív taktikája, megmerevedett, az érdekopportunizmus igazolására szolgáló vulgármarxizmusa meggátolja a jogosult kritikát is. A vezéregyéniségek hiánya és a társadalmi utópiától való elfordulás eltaszítja a nem-proletár rétegeket. (57) A gazdasági válság enyhülésével valószínűleg a nácizmus is elveszti lendítő erejét, – jósolja de Man. Ha a válság a várakozásokkal ellentétben tartósabbnak mutatkozna is, mint az eddigi tőkés válságok, a nácizmus győzelme akkor is, „kevésbé valószínű, mint ... egy győztes szocialista ellencsapás”. Ha mégis bekövetkezne, „apokaliptikus” jövőnek kellene elébe néznünk – jósolja de Man. (58)

A Theodor Geiger és de Man nevével fémjelzett szociológiai és társadalompszichológiai irányzat végigkíséri a fasiszmusról való szocialista gondolkodást. Ugyanilyen súlyt képvisel a faszizmus társadalmi, történelmi funkcióját kutatók csoportja, akik a funkció kérdését n e m z e t k ö z i ö s z s z e h a s o n l í t á s b a n vetették fel. Ezekben a kísérletekben több, máig vitatott probléma fonódik össze: mi az azonosság a fasiszta mozgalmakat vagy rendszereket produkáló országok között? A kapitalizmus helyi elmaradottsága vagy a politikai demokrácia hiánya, esetleg gazdasági fejlettség és politikai fejlettség aszinkronitása teremti meg a talajt a faszizmus számára? Mennyiben azonosíthatóak vagy rokoníthatóak egymással Európa nacionalista mozgalmai vagy diktatórikus kormányzatai?

Ezekre a kérdésekre keresi a választ Franz Borkenau, aki 1929-ig a KPD vezetésében és a KOMINTERN-ben Manulski közvetlen munkatársaként tevékenykedett, majd visszaigazolt a szociáldemokráciához. Borkenau elemzésének alapjául a kapitalizmus gazdaság- és államrendszerének „klasszikusnak” tekintett fejlődésmodellje szolgált: A liberalizmus és a kapitalista termelési viszonyokra való áttérés összeegyeztethetetlen, ezért ezt a feladatot bonapartista „forradalmi diktatúrák” látják el, amelyek fellépnek egyrészt a feudális reakció, másrészt az azzal szövetséges, rendi privilégiumait védelmező proletáriátussal szemben, amely akadályozva a kapitalizmus térnyerését kezdetben objektíve szintén reakciós szerepet játszik. (59) A forradalmi diktatúrák biztosítják a kapitalizmus korai szakaszában a proletáriátus elnyomásával egyrészt az uralkodó osztály védelmét, másrészt a kizsákmányolás a kapitalista fejlődéshez szükséges mértékét, amely mérték annál nagyobb, minél később megy végbe a kapitalizmusba való bekapcsolódás, mivel annál nagyobbak annak költségei és annál jelentősebb politikai tényezőként lép fel a munkásosztály. Ha a munkásság saját erejénél és a polgárság gyengeségénél fogva megakadályozza a kapitalizmus kibontakozását, a társadalom a kapitalizmus előtti szintre való „visszazuhanással fenyeget.” (60)

Az elmaradott országokban mindenütt a „proletáriátus politikai túlfejlettségéből” eredő reakciók, „állam- és gazdaságellenes jellegével” kell számolni. Radikalizmusa meghiúsítja ugyan a kapitalista termelési mód „ritmusának” bevezetését, de nincs reális esélye a társadalom viszonyainak megváltoztatására, mivel hiányoznak a szükséges ökonómiai feltételek. Tehát nem marad más reális alternatíva, mint a „legmodernebb követelményekhez igazított nemzeti kapitalizmus kiépítése”, ha az ország el akarja kerülni a társadalmi káoszt. Ezt a feladatot látja el a fasiszta diktatúra, amelyben „nem az ipari kapitalisták osztálya ragadja meg a hatalmat, sokkal inkább a politikai mozgalom teremti meg eme osztály gazdasági áttörésének feltételeit”. (61) Ezért a kapitalizmus klasszikus országainak kivételével mindenütt, ahol megértek a nemzeti kapitalizmus megteremtésének feltételei, „a legtöbb államnak át kell mennie a fasiszta diktatúra szakaszán.” (62)

Az elmaradott kapitalista fejlődés típusos esete Borkenau szerint Olaszország, ahol gyenge a burzsoázia, a technikai színvonalat a kis- és középzem képviseli. A gyenge polgársággal szemben ott áll a hatalmas szocialista mozgalomra támaszkodó, erős parlamenti képvisellel, sok helyen lokális dominanciával, erős szakszervezettel rendelkező, elméletileg és gyakorlatilag alaposan iskolázott erős proletáriátus, amely előjogait nem saját maga harcolta ki, hanem azok az Olaszország sajátos fejlődése következtében létrejött „elhamarkodott demokráciában” az ölébe hullottak. A polgári forradalom első szakasza nem osztályharcot hoz, hanem a függetlenségi harcban a kis és középpolgárság szövetségét a nagybirtokosokkal. Így válik az olasz „liberális állam minden kapitalizmusellenes osztály védművévé”, amelyben „nem marad hely az ipari burzsoázia számára.” (63) Annak hiányában az önálló szerepet játszó fasiszmusra hárul a feladat, hogy félretolva az élőködőket, kiegyensúlyozva és megsokszorozva a termelést, felpörgesse az akkumulációt, megtörje a proletáriátust, centralizálja a közigazgatást és expanzióra képes modern hadsereget szereljen fel, tehát, hogy befejezze a polgári forradalmat és közben felnevelje, hatalomképessé tegye a modern burzsoáziát. (64)

Az olasz példa a fasiszmus prototípusa – mondja Borkenau –, ezért a nemzetiszocializmus, amelynek célja nem lehet egy iparilag fejlett államban a modern kapitalista viszonyok érvényre juttatása, alaptalanul hivatkozik rá. (65) Németországban „a Bismarck-féle rezsim a forradalmi diktatúra pótléka volt ... az autoriter, de polgári gazdaságpolitikát folytató junkerállam talaján a termelés legfejlettebb technikai és szervezeti formáit teremtette meg ...”, de a modern állam megalkotásának elmulasztása inadváziába hozta a gazdasági és politikai viszonyokat, szembeállította az államot a társadalommal és a társadalom osztályait egymással, ami 1918 után az államhatalom pártok általi szétforgácsolásában válik teljessé. A politikailag védtelen, tömegszervezetekkel nem rendelkező burzsoázia fordul a gyenge állammal szemben a demokrácia nemzetközi válságából kinövő fasiszmushoz, hogy „megtörjön egy olyan pártrendszer, amely ... megakadályozza az államapparátus működését.” (66) A fasiszta hatalomátvétel valószínűtlen Németországban, a fasiszmus legfeljebb arra hivatott, hogy a burzsoázia kezére adja a politikai hatalmat, de nem, hogy helyette uralkodjék (67) – állítja Borkenau.

A fejlettebb tőkésállamokban is fellép a háború után a tőkekoncentráció növelésének szükséglete, miközben az osztályharc erősödése szűkíti a kapitalizmus mozgásterét. Ez az államhatalom szétzilálódásának veszélyével fenyeget, ezért itt is fellépnek „fasiszta” tendenciák, amelyek kifejezőmódjukban az olasz mozgalmat utánozzák. Borkenau végezetül a következő definíciót nyújtja: „A fasiszta tendenciák ... mindenütt megjelennek ... Minél érettebbek voltak egy kapitalista ország politikai és gazdasági viszonyai a világháború időpontjában, annál csekélyebbek ... a fasiszta tendenciák.” (68) Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a fasizmus „megáll a régi polgári demokratikus államok határainál.” (69)

Ekként Borkenau olvasatában, amely voltaképpen megelőlegezi az egész modernizáció-elméleti fasizmusvita érvrendszerét, háromféle fasizmus különíthető el: a) a valódi – a Mussolini – vagy Pilsudski-féle fasizmus, amelynek diktatúrája olyan átmeneti időszak, ahol megszületik az ipari kapitalizmus és annak uralkodó osztálya. b) amely a kapitalista osztály kezébe adja a még meg nem szerzett hatalmat, mint Németországban. c) a fejlett országok fasizmusában a politikai hatalmat birtokló, gazdaságilag magasan fejlett osztály fordul saját kormányzatának felbomlási tünetei ellen. (70) Ezenkívül még számos országban „vitorláznak a fasizmus zászlaja alatt agrárius, iparelles mozgalmak”, ezek azonban a szociálökonomiai és politikai viszonyok érettsége híján, a kapitalizmus gyengesége miatt sikertelen kísérletek maradnak. (71)

Bármilyen tetszetős is a szerző ökonomista determinizmusra hajló elmélete, több kérdést vet fel, mint ahányat megválaszol. Vonatkozik ez az ideológiára csakúgy, mint a tömegbázisra, illetve annak „feláldozására”. A fasiszta elit problémája fel sem vetődik. Bármilyen valószínűtlennek tartotta is a Borkenau a nácik hatalomrajutását, a történelem fintora, hogy mire a cikk megjelent, már Hitler volt a kancellár.

A politikailag egyre jobbra – fasizmusra vonatkozó nézeteit tekintve a liberális pozíció felé – sodródó Borkenau által elhanyagolt kérdések megválaszolására tesz kísérletet az összehasonlító módszer egy másik baloldali képviselője, **A r t h u r R o s e n b e r g**, aki elsősorban a középosztály-elmélettel polemizált. (72) Elemzésében az alap és felépítmény viszonyának, a burzsoázia közvetett uralmi módszereinek vizsgálatából indul ki, és a kapitalista termelési viszonyok 1850-től számítható általános megváltozásából, a monopolkapitalizmus kialakulásából származtatja a szintén általánosnak vélt elfordulást a liberalizmustól. (Rosenberg azt tekinti kivételnek, ahol ez nem következik be, ott viszont szerinte más módszerek szolgálják ugyanazt a célt). A monopolkapitalizmus léte érdeke az olyan állam, mely érvényre tudja juttatni két alapvető célját, az olcsó nyersanyag és munkaerő biztosítását és a belső piac monopolizálását, ezért szövetséget köt a konzervatív-autoriter és nacionalista-imperialista csoportokkal, köztük a nemzeti érzelmű értelmiséggel, valamint népies és szociális elemeket ötvöző ideológiája segítségével a városi és vidéki középrétegekkel, valamint a munkavállalók egy részével. (73) A demagóg nacionalizmusnak szükségképpen keresnie kell egy kézzelfogható ellenséget, amelyen „bizonyíthatja fölényét és kitombolhatja bosszúvágyát”, ezért fordul az antiszemitizmushoz. „Mint látható – mondja Rosenberg – a ma fasisztának nevezett ideológia teljességgel jelen volt Európában a világháború előtt ...” (74) Ezt az ideológiát a rohamcsapat-taktika megjelenése teszi igazi fasizmussá, amely a szabadcsapatok legénységéből verbuválódva és lumpenproletár tömegekkel kiegészülve akkor jut szóhoz, amikor a háborút követő társadalmi válság következtében szétforgácsolódik a társadalom, megrendül az állam és hagyományos hatalmi eszközei már nem elegendőek. (75)

Rosenberg szerint a fasizmusnak semmiféle kispolgári, vagy középosztályi osztálytartalma nincs. Különválasztja Mussolinit és csoportját azoktól a tömegektől, akiket valamilyen módon sikerült megnyernie. (76) A fasizmust támogató tömeg jellege ugyanúgy változékony, mint ideológiája – mondja. Ami időben egyes periódusait összefűzi, az Mussolini, – voltaképpen az észak-olasz monopoltőkés körök embere, – akinek sikerül belerántania Itáliát a háborúba, majd 1922-re sikerül a forradalomban csalódott középosztályok, a hazafias értelmiség, a nagybirtokosok és lumpenproletárok bevonásával összekovácsolnia a polgári erők egységfrontját, amelynek élén a diktatúra végrehajtja Itália modernizációját: „Olaszország államkapitalista összefogása ... a korporatív rendszerben

elősegítette a legéletképesebb kapitalista csoportok uralkodó helyzetbe jutását ... Mussolini tizenkét éve alatt Olaszország felzárkózott az Alpoktól északra fekvő országokhoz ...” (77).

Az olasz, gyenge kapitalizmustól eltérő fejlett kapitalista és fejlett proletár viszonyok között a fasiszmus tartalma nem egyértelműen polgári – állapítja meg Rosenberg –, hanem sajátos *k e t t ő s j e l l e g e* van: A fasiszta hivatásos forradalmárok kalandor elitje, amely elsősorban a saját hatalmát akarja, a pauperizált, proletaroid tömegekre támaszkodva képviseli a nagytőke érdekeit. A kispolgárság nem azonos a nácizmussal, csak megtévesztett társutas. „A nácik ... a hanyatló kapitalizmus pártja, amely kénytelen volt a tömegek előtt leplezni kapitalista jellegét...”, s amelyet belső ellentmondásai széthullással fenyegetnek. (78)

Rosenberg érzékelteti, hogy a nácizmus a proletárforradalomra érett Németországban a kapitalizmus konzerválásával, történelmileg negatív szerepet játszik, ezért a Mussolini- és a Hitler-mozgalmakat lényegileg különbözőnek látja. Rosenberg, bár a címben tett ígérethez híven kellő részletességgel elemzi a fasiszmusok összetevőit és azok találkozáspontjait, elsősorban az osztályszempontú funkcióra koncentrál. Ebből az egyoldalúságból eredően aztán fasiszta színezetűnek ábrázol minden mozgalmat, vagy kormányt, amelyiket a nagytőkés érdekek képviselőjének tart. (79) Hosszú lenne Rosenberg tanulmányának valamennyi hibáját és érdemét felsorolni, mégis ki kell emelnünk azt az éleslátást, amivel a szerző felhívja a figyelmet a fasiszmus, de különösen a nácizmus nem-egységes, belsőleg ellentmondásos jellegére, valamint a fasiszta elit kezdettől meglevő különállására a szervezetten belül, illetve arra, hogy a fasiszmuson belül többféle csoport is rendelkezik az elit ambícióival. (80)

II. 2. 4.

Bármilyen értékes gondolatokkal szolgált is a szociáldemokrácia berkeiben folytatott vita, ez nem változtatott azon a tényen, hogy 1930-tól a német szociáldemokrácia politikailag egyre inkább defenzívába szorult, és tétlenül nézte a német kormánypolitika folyamatos jobbrtolódását, a demokrácia kiüresedését, illetve maga is elősegítette azt, amikor a kisebbik rossz alternatíváját választva, a „demokratikus alkotmányosság védelmében” támogatta a Brüning-kormányt, illetve türte annak szociális restriktív politikáját, majd 1932-ben a porosz szociáldemokrata Braun-kormány Pápen általi alkotmányellenes felosztatását, – hogy csak a legfontosabbakat említsük. A tolerálás politikáját a náci puccskísérlettel való – egyébként nem teljesen alaptalan – félelem avathatta „antifasiszta küldetésé”. A parlamenten kívüli eszközök igénybevételelől visszariasztott egy esetleges polgárháború réme és a vélelmezett eshetőség, hogy a szintén „totalitáriusnak” tekintett kommunisták a nácikkal lépnének szövetségre. A KPD-vel szembeni, nagyon is megalapozott bizalmatlanság a velük való forradalmi egységfront gondolatát már elvben kizárta, az ilyen javaslattal fellépők a pártvezetés részéről nem találtak meghallgatásra. A szociáldemokrata pártvezetés elképzelése egy a demokratikus polgári pártokkal való következetes egységfrontról kivitelezhetetlennek bizonyult. A szociáldemokrácia tehát politikai tekintetben alapjában rosszul mérte fel az összhelyzetet, de benne saját erőit is. Jól szemlélteti ezt Hilferding cikke – az időpont ismét csak szinte komikus, – a párt folyóiratának 1933. januári számában, amelyben a szerző fő feladatként a kommunizmus leküzdését határozta meg, ugyanakkor elutasította a további együttműködést Schleicherrel és a nácizmust legális parlamenti eszközökkel vélte feltartóztathatónak.

Hitler hatalomrajutása, az önkritika és a kétségbeesett „alkalmazkodási” politika rövid szakasza után következett a mozgalom és a szakszervezetek felosztatása és a vezetők legtöbbje számára az emigráció, majd a felkészülés a fasiszmus utáni időkre. Ennek alapvonalai az 1934 januárjában kelt Prágai Manifesztumban nyertek megfogalmazást, amely egyszerre tekinthető a weimari szociáldemokrácia érvényes bírálatának és a háború utáni szociáldemokrata politika alapkövének. Ebben a munkásegység és minden antifasiszta erő egységfrontjának követelménye is hangot kapott. A szociáldemokrata vezetők maguk is érezték felelősségüket a történetekért. Ezt dokumentálják az Otto Bauer által írottak: „Ez a tapasztalat megtöri a reformista szocializmus illúzióját, hogy a munkásosztály békésen és fokozatosan, forradalmi ugrás nélkül szocialista tartalommal töltheti meg a

demokrácia intézményeit és a kapitalizmust szocializmussá változtathatja ..., (a munkásosztálynak – P.Sz.) fel kell ismernie saját uralmát és ezáltal fel kell építenie a szocialista társadalmi rendet, s ezáltal válik lehetségessé a tökéletes és tartós demokrácia”. (81) Ennek ellenére az elvi ellentétek – főként a proletárdiktatúra körüli nézeteltérések – zátonyra futtatják a következő év novemberében Prágában megrendezett együttműködési tárgyalásokat a kommunistákkal.

A szociáldemokrata értelmezésekben ebben a háború kitöréséig húzódó utolsó szakaszában jelen vannak mindazok a tézisek, amelyek alátámasztására vagy megingatására ma is érvek után kutatnak a vitatkozók. A német példa igazolni látszik azokat, akik bírálják a fasiszmus és az elmaradottság, illetve különutas fejlődés kizárólagos összefüggésének hangsúlyozóit. Az összehasonlító munkák ezentúl inkább a két diktatúra fejlődési és szerkezeti hasonlóságára helyezték a hangsúlyt, származását tekintve is inkább általános előfeltételeit keresték.

Némi leegyszerűsítéssel két kutatási vonulatot különböztethetünk meg. A két gondolatsor nagy vonalaiban megegyezik az előfeltételekben, valamint abban is, hogy a proletár és burzsoázis osztály-erők egyensúlyi helyzetében egy a burzsoázia által támogatott, deklásszált elit vezette plebejus–kispolgári mozgalom kezébe kerül a politikai hatalom. Az elit a hatalom birtokában önállóítja magát mind tömegbázisától, mind tőkés támogatóitól. A nézetek ezen a ponton divergálnak – nemcsak az elmélet, hanem politikai jobb és bal kritériumai szerint is. A politikai tekintetben jobbra húzó egy új osztály uralmát vélték felfedezni, amely a hatalom eszközeinek birtokában mindent saját céljainak rendel alá, és megvalósítja a politika és ideológia primátusát, egy monolitikus hatalmi és uralmi rendszert, vagyis a totalitarizmust. (82) Az ezzel ellentétes vélemény a fasiszta diktatúrában bonapartizmust látott, amelyben a politikai uralkodó elit végső soron a gazdasági uralkodó osztály vagy annak egyes csoportjai érdekében gyakorolja a hatalmat. Utóbbiak nyilván a gazdaság primátusát hangsúlyozták, és ebből a diktatúra tartalmának szükség szerinti változásaira, illetve potenciális felbomlására következtettek. E két kutatási vonal természetesen csak tendenciaszerűen létezik és össze is kapcsolódik azokban a törekvésekben, amelyek a hatalom és a mögötte rejlő érdekstruktúra ket-tős meghatározottságára igyekeztek rámutatni. Egyetértés mutatkozott a fasiszmusok történelmi negatívumként való beállításában is, jóllehet a jobbra állók esetében a fasiszta rendszerek Európa-, illetve civilizációellenessége, míg a baloldalon osztályszempontból, illetve egy absztrakt progresszió látószögéből reakciós mivolta hangsúlyozódott.

Az olasz fasiszmusról franciaországi emigrációjában írott könyvének utolsó fejezetében Angelo Tasca –, aki ugyancsak a kommunizmus felé tett kerülő úton érkezett vissza a szocialistákhoz, – megkísérelte felmutatni a fasiszmus(ok) keletkezésének és hatalomrajutásának általános feltételeit. (83) „A fasiszmusnak több fajta van – mondja Tasca – és mindegyik sokféle, gyakran ellentmondásos tendenciát hordoz. A fasiszmust definiálni annyi, mint fejlődésében megragadni.” (84) A fasiszmus jellegzetes háború utáni jelenség, – folytatja – amelynek elsődleges feltétele a gazdasági válság, amely a kapitalizmus ciklikus válságaival ellentétben rövid enyhülési periódusokkal tarkított krónikus stagnálást, hosszú depressziót hozott. A háború következtében irreálisan felpuffadt ipar felborítja a termelési ágak egyensúlyát, egyszerre van jelen túltermelés és hiány, miközben a belső piac a vásárlóerő hiányától szenved. (85) A háború következtében létrejött „új burzsoázia” továbbra is rendkívüli profitot igényelne, mégpedig konkurencia nélkül. Ezért érdekei az autarkia és/vagy háború valamint a fokozott kizsákmányolás irányába mutatnak. Mindez az állam gazdasági és politikai eszközeinek igénybevételeire sarkallja a tőkét, az eszmék területén pedig sovén nacionalizmust juttat érvényre.

A tartalékok szűkülésének és a megnövekedett igényeknek diszkrepanciája kielezi, és politikai síkra tereli az osztályharcot, amelyet az osztályerők egyensúlya jellemez. Ebből következően mindkét oldal radikalizálódik, a kormányválságok a demokrácia válságához vezetnek. A burzsoázia ebben a helyzetben az állam reakciós átalakításának céljával nyúl a fasiszmushoz, mint a hatalom megragadásának eszközhöz, aminek újdonságát a tömegpolitika, a program nélküli taktika és a rohamcsapatok képezik. Segítséget nyújtott ebben a háború pszichózis is. Társadalmi bázisnak szinte kínálkoztak a

szociálisan felhígult, gazdaságilag pauper, önálló ökonómiai bázisuktól megfosztott, dezintegrálódott és a szocialista politikában csalódott városi középrtegek. (86)

Tasca nem áll meg az előfeltételeknél, hanem áttekinti a fasizmus általánosan jelentkező következményeit is, amelyek között elsődleges a „politika”, mint olyan megszüntetése, mindennek és mindenkinek az eszközzé változtatása a gazdaságtól függetlenedett fasiszta bürokrácia új uralkodó osztálya kezében. (87) Az új elit politikai céljainak – elsősorban a háborús felkészülésnek rendelődik alá a gazdaság. Ugyanakkor háborús kényszerpályára is kerül a fasizmus, mivel nemcsak az elit mentalitása és legitimitációja, hanem az irányított, autarkias gazdaság követelményei és a szociális illetve politikai rendszerben bekövetkező változások és ezek kölcsönhatása egyaránt elkerülhetetlenné teszik a háború valóságos kirobbantását. (88) Ez, valamint a fasizmus azon törekvése, hogy felszámolja a szubjektumot s vele a morált, az európai civilizáció alapjai ellen irányul – hangzik össze Tasca következtetése a liberálisok álláspontjával. (89)

Ebbe a gondolati láncolatba kapcsolódik több német vezető szociáldemokrata – egyebek között Hilferding –, akik az állam szerepének mechanikus egyoldalú leegyszerűsítése miatt gyakorolnak ön-, és marxizmus-kritikát. Szerintük ugyanis az osztályok egyensúlya vagy különösen súlyos válsághelyzetek az államhatalom gazdasági alapjaitól való függetlenedését, a gazdaság alávetését eredményezhetik, miközben az állam számára eddig idegen területekre terjeszti ki rendelkezési jogát. A totalitárius államban – ide számítja a Szovjetuniót is – az osztályállam egy katonai bürokratikus elit uralmának adja át a helyét. Ennek megfelelően az antifasizmus számára egyúttal antitotalitarizmus, s mint ilyen antikommunizmus is. (90)

A bonapartizmus-elmélet szószólójaként nyilatkozik Otto Bauer, az SPÖ vezető teoretikusa, a neves ausztrómarxista, aki 1936-ra újragondolta korábbi nézeteit. Bauer, akárcsak Tasca, vagy korábban Rosenberg az olasz és német mozgalmak előfeltételeinek messzemenő hasonlóságát domborította ki, utalva ugyanakkor a kettő közötti fáziseltolódásra. Ennek okaként Németország 1924-től a nagy gazdasági válságig tartó stabilizációját jelölte meg. (91) A fasizmus, amelynek veszélyét sehol sem szabad lebecsülni, ott a legvalószínűbb, – mondja Bauer – ahol a kapitalista gazdaságot nagy megrázkódtatás érte és gyenge a demokrácia, illetve forradalmi folyamatok vannak jelen. Eredetinek, Olaszország és Németország sajátos „nemzetpolitikai helyzetéből eredően” az olasz és német variánsot tartja, de az utánpótlak számtalan változatával számol. (92)

Bauer a fasizmus mint mozgalom kialakulását szövetségkötések folyamatának mutatja be: a deklasszálódott katonatömegek a háború után milíciákba, rohamosztatokba tömörülnek és a hozzájuk húzó nacionalista értelmiség katalizációjával szövetségre lépnek az elnyomott középosztállyal. Szociális tartalma szerint a fasizmus „minden osztály deklasszáltjainak plebejus lázadása”. (93) Ez a sokféleség tükröződik militáns, nacionalista, rasszista, antidemokratikus, antiszocialista, antikapitalista ideológiájában. (94) Ezzel a mozgalommal köt szövetséget a nagytőke, a gazdasági válság időszakában, de nem azért, hogy letörjön egy forradalmat, hanem azért, hogy a jogállam és a reformizmus kiharcolta szociális viszonyok megsemmisítésével és a kizsákmányolás korlátlan fokozásával a válság viszonyai között is biztosíthassa profitérdekeit. (95)

„A fasiszta diktatúra az osztályerők sajátos egyensúlyának eredményeként keletkezik”, amikor a tőke túl gyenge akaratanak hagyományos, törvényes érvényesítéséhez, de képes ezt törvényen kívüli eszközökkel megtenni; a munkásosztály elég erős volt koncesszióinak törvényes védelméhez, de gyenge az erőszakkal szemben. (96) Mint ilyen, hasonlóságot mutat fel a korakapitalizmus kori abszolutizmussal és a 19. századi bonapartizmussal. A fasizmus történelmi tartalma szerint „a nagytőke és nagybirtok” korlátlan osztályuralma, amelyben egy szűk „kaszt” gyakorolja a politikai hatalmat. De nem e kaszt uralmáról van szó, – mondja Bauer –, a kaszt csak „a tőkésosztály szükségleteinek, érdekeinek, akaratanak végrehajtója”, mivel „a gazdaság parancsnoki pozíciói a tőke kezében maradnak”. (97)

Az uralkodó osztály és a politikai elit konfliktusából vezeti le Bauer a diktatúra fejlődésének szakaszait. Az első fázisban egység mutatkozik a szövetség tagjai, – a politikai elit, a kispolgárság és a

burzsoázia – között. A továbbiakban a fellépő konfliktusok mind alulról, mind felülről szűkítik a diktatúra társadalmi bázisát. A kapitalista csoportok konkurenciaharcából, a militarista politikai elitel összefonódott hadiipar s a vele szövetséges, a földbirtokos arisztokráciával összenőtt tisztikar kerül ki győztesen, és az országot szükségképpen a háború felé vezeti. – szögezi le Bauer. (98)

Nem szeretnénk itt részletesen belemenni a bonapartizmus-elmélet bírálatába, de elengedhetetlen felhívni a figyelmet némely hiányára. Bauer szövegéből ugyanis az derül ki, hogy a diktatúra a tőke egészét képviseli, nem világos viszont, hogy milyen transzmissziós mechanizmusok közvetítik az érdekeket gazdaság és politika között. Ha – mint később kiviláglik, – a diktatúra csak bizonyos tőkés csoportérdekeket képvisel, akkor a) a „tőke egésze érdekeinek képviseléről” szóló tézis nem jelent mást, mint a termelési viszonyok fenntartását. b) Nem világos miért éppen egy destruktív politikai elitet enged hatalomra a tőke, illetve miért vonzóbb a fasizmus, mint a rendeleti úton kormányzó autoriter állam, esetleg a katonai diktatúra? Nem világosak az uralkodó elit és az általa képviselt tőkés csoport alá-, illetve fölérendeltségi viszonyai. Ennek következtében Bauer meghatározása erősen közelít a Dimitrov-féle gumidefinícióhoz: „... az erőszakban leginkább hívó, és azt igénylő kapitalista osztályfrakciók – amelyek számára befelé a proletáriátus erőszakos elnyomása, kifelé pedig a vakmerő háborús politika minden gazdasági és szellemi áldozatot megér, – sorakoznak fel a diktatúra mögött, ... annak támaszai és urai egyszerre”. (99)

A politika illetve a gazdaság primátusáról folytatott vitában többen is kísérletet tettek a probléma meghaladására azzal, hogy a fasizmus-kapitalizmus viszonyt kölcsönhatásként, egyfajta s z ö v e t s é g k é n t próbálják értelmezni. Richard L ö w e n t h a l értelmezésében több tekintetben is a vesztesek mozgalmáról és szövetségéről van szó. Szerinte ugyanis a „reakciós” gazdasági ágazatok – az állam támogatása nélkül életképtelen, az expanzív ágazatokkal folytonos konfliktusban álló nehézipar és nagybirtok – szövetséget kötnek a minden pauper rétegből, de főként a tönkrement kispolgárságból és a nemtermelő csoportokból verbuválódó fasizmussal a mind Olaszországban, mind Németországban – igen különböző okokból – válságba került állammal szemben. A hatalomra került fasizmus egybeolvasztja saját szervezeteit az állami bürokráciával, eladdig elképzelhetetlen hatalomkoncentrációt hoz létre, amely képes gazdaságot és társadalmat a háború követelményeinek alárendelni. Ez a fajta totalitarizmus, amely ugyan a magántulajdon elvét következetesen fenntartja, de annak gyakorlati érvényesülését feltételelessé teszi, a gyarmatszerzési versenyben alulmaradtak jellegzetes politikai berendezkedése, amely megteremti a „t e r v i m p e r i a l i z m u s” előfeltételeit. A totális állam mindenhatósága azonban csak látszólagos, valójában objektív szükségyszerűségek és érdekviszonyok mozgatója. (100)

II. 2. 5.

A szociáldemokrata értelmezések esetében nem tudunk éles határvonalat húzni a háború végéig terjedő utolsó periódus és a megelőző között. Az elemzések alapproblematikája mit sem változik, annál inkább emelkedik viszont színvonaluk. A politikusok helyett nagy felkészültséggel, de politikai elkötelezettséggel is bíró tudósok veszik át a szót és máig érvényes kutatásokkal és megállapításokkal gazdagítják az értelmezések sorát, amikor – jobbára a német esetet véve alapul – a fasiszta állam szerkezeti és érdekviszonylatainak kibogozására tesznek kísérletet.

A s z ö v e t s é g – p o l i k r á c i a – k o n k u r e n c i a fogalomhármásban gondolta el a nemzetiszocialista diktatúra szerkezetét a két kiemelkedő német kutató, Ernst Fraenkel és Franz L. Neumann, akiknek időrendben egymást követő munkái alkotóan kiegészítik egymást.

Ernst F r a e n k e l a hitleri állam második periódusát, annak körülbelül 1934-től 1936/38-ig fennálló viszonyait írja körül a „k e t t ő s á l l a m” fogalmával, amelynek egyik oldala a bizonyos törvényeket tiszteletben tartó „n o r m á k á l l a m” (Normenstaat), – amely azonban távolról sem azonos a jogállammal –, másik oldala pedig a törvényeket nem ismerő vagy azokat tudatosan áthágó „i n t é z k e d ő á l l a m” (Massnahmenstaat). A kettő összefüggő egészet alkot és „kapitalizmus és nemzetiszocializmus szimbiózisát” szemlélteti. (101) Ebben a szerkezetben a

politikai hatalom kizárólagos birtokosa a párt. A német kapitalizmus a válság állapotában, egyrészt a politikai ellenfél megrendszabályozása okán, másrészt a gazdaság működéséhez elengedhetetlen jogrend biztosítása okán, az állam segítségére rászorulva engedi át a politikai hatalmat. Az említett két funkciónak, egyrészt a jogrend részleges szétverésének, másrészt részleges megőrzésének felel meg a kettősállam egyik és másik oldala. A két oldal megnyilvánul a végrehajtó hatalom szerkezetében is. A „n o r m á k á l l a m á t” képviseli a nyilvános, általánosan kötelező szabályokon nyugvó szakmai és állami bürokrácia, amelynek kompetenciája a gazdaságra és a társadalmi rendre terjed ki. Emellé épül a másik apparátus, az elsősorban a politikai mezőben mozgó „r e n d e l k e z ő á l l a m”, amely törvényen kívüli, de célracionális módszereivel biztosítja a kormányzat külpolitikának alárendelt programjának érvényesülését. (102) Ez az államszerkezet megfelel a kapitalizmus imperialista fázisának – mondja Fraenkel –, ilyenformán osztálytartalma egyértelmű. (103) Ugyanakkor folyamatosan fennáll a veszély, hogy a „rendelkező állam” kiterjeszti fennhatóságát a másik fél illetékességi területeire, ami funkcionális zavarokat idézhet elő. A rendelkező állam „partikuláris önállósulását” mutatja be Fraenkel a zsidópolitika esetén, amelyben a politikai, jogi, sőt még a gazdasági ésszerűséget is háttérbe szorította az i d e o l ó g i a p r i m á t u s a. (104)

Nemcsak a szociáldemokrata, hanem a korabeli fasizmuskutatók egészének egyik csúcsteljesítményét képviseli Fraenkel barátjának és munkatársának, Franz Leopold N e u m a n n a k 1942-ben írott, majd 1944-ben kibővített kiadásban az Egyesült Államokban megjelent B e h e m o t h című monstre tanulmánya, egyben főműve, amely – nem véletlenül – több évtizeddel megjelenése után ma is a kutatók bibliájául szolgál. Kritikusainak véleményéből, – bármilyen politikai vagy tudományos álláspontot képviselnek is – egyöntetűen nagyrabecsülés csendül ki. Ernst Nolte szerint a Behemoth „a nemzetiszocializmus ismeretekben leggazdagabb és legátfogóbb elemzése, amely máig napvilágot látott”. Hasonlóan vélekedik a Noltével egyébiránt teljesen ellentétes platformon álló R. Saage: „analitikus perspektíváit ... és empirikus anyagmennyiségét tekintve ... az újabb kutatásban is párját ritkítja ...” (105) E két nyilatkozathoz nem szükséges további szuperlatívuszokat fűznünk. Jelen keretek között azonban kénytelenek vagyunk megelégedni a szerző gondolatmenetének vázlatos bemutatásával.

Neumann, mint a német fejlődésben benne rejlő lehetőségek e g y i k é t ábrázolja a nemzetiszocializmust, amelynek gyökerei az 1918 előtti német államiság szerkezetéig nyúlnak. Az első világháború előtti német társadalom-történet az egyes társadalmi csoportok közötti, – ellentéteiket elfedő, de fel nem oldó – kompromisszumok története: létrejön a reakciós hadsereg, konzervatív bürokrácia, valamint a földbirtok és gyártulajdonosok koalíciója. A sajátos történelmi körülményekből adódóan nem a hadsereg rendelődik alá a civil társadalomnak, hanem megfordítva, a katonai vezetéssel összefonódott feudális arisztokráciának messzemenően sikerül militarizálni a civil társadalmat, különösen a középosztályokat. Bármilyen törekeny volt is ez a koalíció, összefűzte a szocializmusellenesség és az állam nyújtotta lehetőségek kiaknázásának szándéka. A politikai életből hiányzott az alkotmányosság és parlamentarizmus, – s mivel a szuverén hatalom a császár kezében volt – az állam szuverenitása is – fejt ki Neumann. (106) ...

... Németország megkésett gazdasági és politikai fejlődése következtében hátrányos helyzetben van a nyersanyagokért és piacokért folytatott versenyben. Gyarmatok és a gyarmatszerzés lehetőségének hiányában valamint a nyersanyagok tekintetében a külföldtől való függés következtében jön létre az a jellegzetes jelenség, amelyet Neumann a „nincstelenség imperializmusának” nevez. A nincstelenség imperializmusa – mivel minden nemzeti erő összefogását feltételezi – szükségképpen szociálimperializmus, amely a tömegeket messzemenően integrálni igyekszik, és sikeresen befolyása alá is vonja a szociáldemokrácia legalább egy részét; helyzetéből adódóan autarkióra törekszik, következésképpen fokozott monopólium-, és trösztképződés jellemzi; a kontinensen, közvetlen környezetében törekszik gyarmatosításra és a meghódított – egyébként civilizált – államokat változtatja gyarmattá. A német imperializmus elsődlegesen az agráriusokkal kiegyezett német nagyipar, illetve az annak politika érdekeit képviselő nemzeti liberálisok és a szélsőséges gyarmati expanziót, Anglia-ellenességet, antiszemitizmust képviselő Alldeutscher Verbandnak – a nácizmus őseinek – a politikája. (107) „A német történelem ... legfeltűnőbb jelensége, hogy az ipari burzsoázia

képtelen lévén vagy nem akarván harcolni a parlamenti demokráciáért, alávetette magát a Reich szemi-abszolutista rendszerének és minden politikai erejét egy agresszív imperializmus érdekében vetette latba” – mondja Neumann (108) és ennek köszönhető 1914-ben a háború kitörése.

A Weimari Köztársaság szerkezetét elemezve Neumann megállapítja, hogy az az egyes társadalmi csoportok közötti megegyezésen nyugodott. Ismét létrejött a kompromisszumoknak egy törékeny rendszere. Az új pluralizmus – továbbra is tagadva az állam szuverenitását – magában hordta a széthullás csiráját, annak lehetőségét, hogy az ellentétes érdekű csoportok kölcsönösen paralizálják egymást és így az államapparátus kezébe csúszik a hatalom, vagy valamelyik érdekcsoport ragadja magához azt. (109)

Ennek a köztársaságnak az európai parlamentarizmus általános válsága és átalakulása közepette kellett volna életben maradnia, amikor a honorátori pártok átadják helyüket a nagy társadalmi reformprogramokkal fellépő tömegpártoknak, és egyre erősödik a parlamentellenesség. A parlamenti erők fokozódó szétaprózódásának köszönhetően létrejövő „szakértői kormányok” a politika súlypontjait a törvényhozásról a monarchista, nacionalista hajlandóságú állami bürokrácia, végső soron az elnöki diktatúra felé tolják el. A reakciós végrehajtó hatalom mellé társul a reakció főfészke, a német igazságügy valamint a hadsereggel összefonódott nagybirtok. A gazdasági érdekcsoportok befolyása alatt álló bürokrácia, a törvény kiskapuit igénybe véve pénzügyi tekintetben is igyekezett szűkíteni a parlament hatáskörét. Ezzel párhuzamosan a parlamentarizmus fő támasza, a szociáldemokrácia is veszít politikai erejéből. A racionalizálás, koncentráció következtében a társadalmi szerkezetben fellépő változások a szakszervezetek meggyengüléséhez, a szociáldemokrácia vonzerejének csökkenéséhez vezettek, amely nemcsak, hogy képtelen volt a középosztályok megszervezésére, hanem lehetetlen választás elé is került: vagy a KPD-vel szövetségben a forradalom felé menetel vagy a szemidiktatúrával Hitler és a kommunisták ellen. (110)

A demokrácia összeomlását elősegítő erők nagy részét azonban a gazdaság, elsősorban a monopolkapitalista gazdaság szerkezetéből vezeti le Neumann. A Weimari Köztársaság periódusában – mondja – hallatlan monopolizálódás megy végbe, amelynek okai a háború utáni gazdasági körülményekben – a 20-as évek elejének spekulációra alkalmat adó inflációjában, a külföldi segélyekben, amelyek fedezték az ipari racionalizálás és üzembővítés költségeit, az ipari koncentrációt közvetve segítő szociális védőháló kiépítésében – keresendők. Sem a szociáldemokrácia, sem a kommunisták nem léptek fel e tendencia ellen, azt – ha eltérő okokból is – természetesnek tekintették. (111) A rohamos monopolizálódás legfontosabb tényezője azonban „az 1930 óta végbemenő technológiai változások” (112), amelyek jelentőségükben felérték egy új ipari forradalommal és elsősorban a nehézipart, főként a vegyipart érintették. Ezek a változások a verseny törvényétől hajtva modernizációs lavinát indítottak el más iparágakban is. A magas beruházási költségek, a nagy kockázat és a hosszú megtérülési idő egyrészt további piaci szelekcióhoz, illetve monopolizálódáshoz vezetett, másrészt a nagyipar részéről ugyanerre a tényezőkre való tekintettel az állami beavatkozás – nyereség és értékesítési garanciák, a beruházások rövid leírású ideje, alacsony kamatlábbal nyújtott hitelek, védővámok stb. – kiköveteléséhez vezetett. Ugyancsak ez irányba hatott a német nehézipar túlkapitalizáltsága. „A köztársaság idején sohasem volt a német ipar kapacitása teljesen, vagy akárcsak kielégítően kihasználva (113), ... léte az állami segítségtől ... függött” – bizonyítja Neumann. (114)

Az 1929-ben bekövetkező depresszió és recesszió körülményei között a „ciklikus ingadozásokra” különösen érzékeny monopólium-rendszer az államot saját védelmére kívánja felhasználni, annak segítségével kívánja felszámolni az őt veszélyeztető, – máskülönben a piacgazdaság alapjául szolgáló – intézményeket, a szerződési, az iparüzési és konkurenciaszabadságot, hogy feltartóztassa a szakszervezeti harcot és felszámolja a lehetséges konkurenciát. Az ellentábor – a szakszervezeti munkásság, az alkalmazotti, akadémiai és vállalkozói középrétegek – szintén az államhoz fordulnak védelemért a monopóliumok és monopolizáció ellen, ami az állam gazdaságpolitikájában bármikor egy monopóliumellenes irányzat érvényre jutását eredményezheti. Ezért kardinális kérdéssé válik, ki rendelkezik az államapparátussal. A németországi politikai demokrácia keretei között „a szociáldemokrácia és a szakszervezetek ... defenzív ereje kizárta, hogy a társadalom egyik partikuláris csoportja szolgálatába állítsa az államapparátust ... A monopóliumok céljai nem valósulhattak meg ...

ebben a rendszerben ... A nemzetiszocialista párt ugyanígy nem tudta ezen a demokratikus talajon megvalósítani gazdaságpolitikáját, amely ... a kis és középvállalkozók, kisiparúzó, kereskedők védelmét tűzte ki célul ...” (115).

1932 végére a fellépő politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek megérlelték a demokrácia széthullását, az érdekezésség jegyében a hadsereg, igazságügy, hivatalnoki réteg által támogatott és a nagyipar által pénzelt nácik hatalomra engedésével Németország ismét az imperializmust választotta, amihez a kárpótlás ígéretével sikerül megnyerni szövetségesül a válságban tönkrement – más viszonyok között rendszerint imperializmusellenes – középosztályt is és a nemzeti bolsevizmus ideológiájával már infiltrált, tanulatlan, korábban a kommunistákkal rokonszenvező munkásrétegeket. (116) Ez az imperializmus a német szociálimperializmus új formája, „faji imperializmus”, amely nem kontinentális, hanem világméretben gondolkodik. (117) „Imperialista kísérleteket azonban nem lehetett megszervezni a hagyományos demokratikus keretek között, mert annak ellenzéke túl erős lett volna ... Egy olyan ipari társadalom, amely átment egy demokratikus perióduson, nem hagyhatja ki számításaiból a tömegeket. Ezért öltötte magára az új expanzionizmus a nemzetiszocializmus, a totalitárius diktatúra alakját, amelynek sikerült áldozatait részben híveivé, az egész országot pedig vasfegyelemmel összetartott ostromolt táborrá változtatnia” – mondja Neumann. (118) Ez a totaliter rendszer, amelyben az állam dominanciája fokozatosan a párt dominanciájának enged eret, a háború folyamán teljesebbé válik. Benne szorosán összefonódik az abszolutizált karizmatikus és bürokratikus uralom. Ez utóbbi esetében a pártbürokrácia a racionálisan működő állami bürokrácia konkurenseként lép föl, fokozatosan melléépülve kisajátítja hatalmai pozícióit, majd magába olvasztja azt. (119)

A karizmatikus totalitarizmus homlokzata mögött négy egymással is konkuráló csoport – nagyipar, párt, bürokrácia és hadsereg – kongruens érdekei és pillanatnyi, közvetlen egymásrautaltságuk által összetartott p o l i k r a t i k u s u r a l m a húzódik meg. A rendszert e négy csoport egymásközti informális különalkui irányítják. (120) Neumann e négy – a későbbiekben a bürokrácia háttérbeszorulásával már csak három – csoport fúziójában pillantja meg egy lehetséges új uralkodó osztály körvonalait. (121)

A totalitárius politikai szerkezet gazdasági megfelelője a totális monopolgazdaság. Neumann a politika, illetve a gazdaság primátusának problémáját feloldva, a nácizmuskori gazdaságot és politikát, – úgy véljük, ma is érvényesen – pillanatnyi és rövid távú érdekezésségen nyugvó kölcsönviszonyként ábrázolja: a politika és gazdaság demokratikus intézményrendszere veszélyezteti a monopolista rendszer érdekeit, sőt fennállását, ezért az hatalomra segíti a totalitárius politikai rendszert, amely a továbbiakban saját céljaitól vezetve biztosítja a monopolista rendszer fennmaradását, termelésbeli és szerkezetbeli kiterjedését, sőt az egész gazdaságot integrálja a monopolista rendszerbe. Az pedig biztosítja a nemzetiszocialista célok anyagi alapjait. (122)

Neumann bírálva az államkapitalizmus, bürokratikus kollektívizmus, menedzseri forradalom elméleteit, bizonyítani igyekszik, hogy a nácizmus uralma kapitalista gazdasági rendszeren nyugszik, mivel jelen van annak valamennyi ismérve, – a magántőke, a nyereségérdekeltség, a piac és a verseny, – ha némileg módosult formában is: „A kapitalizmus ellentmondásai Németországban magasabb, ezért veszélyesebb szinten vannak jelen ...” (123) A nemzetiszocialista Németország gazdaságának két általános és kirívó jellegzetessége van. Ez a gazdaság egyszerre monopolgazdaság és parancsgazdaság. „Magántőkés gazdaság, amelyet egy totalitárius állam szabályoz”. (124) „A nemzetiszocialista rezsim ... az ipari konszernnek minden szükségleteit kielégítette”. (125) A fegyverkezés és háborús felkészülés lehetővé tette a kapacitások teljes kihasználását, illetve növelését, a német ipar teljes racionalizálását, a tőke maximális koncentrációját és centralizálódását, ami szükségképpen maga után vonta a kisvállalkozói réteg kifosztását és tönkretételét a monopóliumok javára. (126) A gazdaság másik konstitutív eleme a parancsgazdaság, amely azonban nem jelent államosítást, inkább ellenkezőleg, – mondja Neumann – „az állam és a magánkapitalisták mind szorosabb összefonódásáról” beszélhetünk. Az állami beavatkozás a közvetlen állami gazdasági tevékenység, a párt gazdasági tevékenysége, az árak, beruházások, nyereségek, a külkereskedelem és a munka ellenőrzésén keresztül valósul meg, ami a náci gazdaság egymást követő szakaszaiban – az imperialista politika követelményeinek és a monopóliumok hatalmi pozícióinak megfelelően – egyre

erősödik. (127) Ezenközben a párt, – élén a Gauleiterek nomenklatúrájával – biztosítandó saját szociális pozícióját, kiépíti saját gazdasági bázisát. Ez megteremti a párt számára a kapitalista osztállyal való összeolvadás lehetőségét, ami felidézi az uralkodó csoportok számának kettőre – a Wehrmachtra és a pártra – csökkenését. (128)

Konklúziójában Neumann leszögezi, hogy a nemzetiszocialista államiságot messzemenő „f o r - m á t l a n s á g” jellemzi. Ennek az államnak – mondja, – „nincsen társadalomelmélete, és összeegyeztethetetlen minden racionális politikai filozófiával ..., amely a politikai hatalmat az emberek akaratóból vagy szükségleteiből vezeti le”. (129) Ideológiája „csak arra szolgál, hogy a valódi hatalmi konstellációt elleplezze, és a tömegeket manipulálja”, ezért a nemzetiszocializmus nem illik az ismert abszolutista vagy ellenforradalmi elméletbe. „Németországban nem létezik jog és törvény, jóllehet kiszámítható technikai szabályok ezrei vannak jelen.” Ezeknek azonban semmi közük a törvényesség fogalmához. „Az abszolút monarchiában, az alkotmányos rendszerben és a demokráciában a különböző uralkodó csoportok közötti kompromisszumoknak általános érvényűeknek kell lenniük és azok is ..., ezzel szemben a nemzetiszocializmusban az egész társadalom négy, szilárdan körülhatárolt csoportba van szervezve, amelyek mindegyike a vezérelv szerint tevékenykedik és saját legiszlatív, adminisztratív és judikatív hatalommal rendelkezik. Ehhez az integrációhoz sem racionális bürokrácia, sem általános érvényű törvény nem szükségesek.” A rendszer lényegi tendenciája – mondja Neumann, – hogy „az uralkodó csoportok a népesség többi részét közvetlenül ellenőrizik – a racionális, eddig államnak nevezett kényszerítőapparat közvetítése nélkül ...”. Ez a „rezsím tulajdonképpeni lényege”. (130) „Hitlertől eltekintve egyetlen intézményről sem mondható, hogy az lenne a hatalom letéteményese”, mindegyik hatalma nagyszámú más intézmény egyetértésétől függ. Ez teszi lehetővé a Führer számára, hogy kijátssza az egyik csoportot a másik ellen anélkül, hogy bizonyos intézmények igénybevételére, vagy szabályainak megváltoztatására kényszerülne. (131) Neumann ezért úgy véli, „hogy több mint megkérdőjelezhető Németországot államnak nevezni. Sokkal inkább bandákról van szó, amelyek vezérei összeütközéseik után kénytelenek egymással újra kiegyezni.” (132) Ekként a náciizmus visszaesést képvisel a történelemben, s mint ilyen leginkább a 14. századi Cola di Rienzo római tevékenységével hasonlítható össze.

Bár a bevezetőben méltattuk Franz Neumann elméleti teljesítményét, mégis szükségesnek látunk kiemelni néhány momentumot, amelyek megítélésünk szerint különös súllyal esnek latba. Mindenekelőtt kutatási módszerét, amely meghaladva a lineáris determinizmus a szocialista, de a polgári radikális gondolkodásban is elterjedt nézőpontját, egyrészt felmutatja a náciizmus lehetséges kontinuitásait a korábbi német történelemmel, másrészt azt nem szükségszerűként, hanem e g y lehetséges fejlődési útként ábrázolja. A nemzetiszocialista állam leírásában viszont következetes strukturfunkcionalistának mutatkozik. Ez teszi lehetővé számára, hogy átvilágítva a totalitarizmust, feltárja annak szerkezetét és kölcsönviszonyként válaszolja meg a politika primátusa kontra gazdaság primátusa kérdést. Neumannt nem szokták a totalitarizmuselméleti szerzők között említeni, pedig az elsők között lenne a helye, ha meggondoljuk, hogy totalitarizmus-elmélete jócskán meghaladja – legalábbis implicit módon – a közelmúltbeli totalitarizmusvita színvonalát és úgy véljük, sikerrel alkalmazható a nemfasiszta totalitarizmusok tanulmányozásához is. Felmerül itt természetesen a kapitalizmus problémája, mivel Neumann abban látja és láttatja a náciizmus gazdasági alapjait, amire az újabb kori szocialista-kommunista teoretikusok buzgón hivatkoznak is, nemegyszer tudatosan elferdítve a szerző álláspontját. Fel kell hívnunk itt a figyelmet arra, hogy Neumann könyvében mindvégig fenntartja a gazdaság államosításának vagy a párt általi kisajátításának eshetőségét, amit egy kései nyilatkozatában még egyszer nyomatékosít: „Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a szovjet minta érvényesült volna, ha nem volna háború, vagy a nemzetiszocialisták győztek volna.” (133) Neumann a szociális tartalom tekintetében is utal náciizmus és kommunizmus rokoníthatóságára. (134) Ezzel Neumann nem a totalitarizmus-elmélet elvetéséhez, hanem újragondolásához járul hozzá. A modern fasizmusvita irányába tett további előrelépést jelent Neumannnál az osztályegyensúly-tézis operacionalizálása, a bonapartizmus-elmélet esetleges modernizációelméleti vonatkozásának kizárása, valamint a náciizmus elhatárolása a konzervatív diktatúráktól, hogy csak a legfontosabb mozzanatokat említsük.

II. 3.

FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK A MARXISTA MUNKÁSMOZGALOM PEREMVIDÉKEIN

II. 3. 1.

A két világháború között az erős munkásmozgalommal rendelkező országokban számos olyan párt vagy pártszerű csoportosulás működött, amely tömöríteni igyekezett a nagy marxista pártokból kizártak, illetve kiszorultak, vagy elvi nézeteltérések miatt azokat önként elhagyók csoportjait. Ezek a kommunizmus és szociáldemokrácia vagy éppen marxizmus és fasizmus (1) táborai köré szorult töredékpártok sem komoly tagságot, sem választási tömegeket nem tudtak felsorakoztatni, ezért politikailag mindvégig jelentéktelenek maradtak, a pártberkeken kívülállók számára ugyanolyan ismeretlenek voltak, mint manapság. Megmaradtak annak, aminek kezdetben indultak, pozitív, de többször negatív – jórészt tagadásokon nyugvó – platformnak, majd valamilyen folyóirat körül szerveződött értelmiségi klubnak. Ebből adódott viszont intenzív elméleti és kritikai tevékenységük, amely ma is számot tarthat a kutató érdeklődésére.

Ezek egyike volt az önkritikára kényszerített, majd 1928-ban a KPD-ből kizárt Brandler-csoport szervezete, az úgynevezett KPD-Ellenzék, amelynek neve egyszerre fejezte ki tagjai meggyőződését és az anyapárttal szembeni kritikai attitűdjét. A csoport „Gegen den Strom” c. folyóiratában kifejtett nézetek sok tekintetben a kommunista és a szociáldemokrata politika és elmélet helytálló bírálatát közvetítették. Felszólaltak a szervezet alapításától kezdve a szociálfasizmus-tézis ellen és az egységfront-taktika védelmében jogosan bírálták az SPD steril parlamentarizmusát. Más oldalról viszont, – főként a proletárdiktatúra és a forradalom kérdéseiben – nemritkán osztoztak a kommunizmus dogmaiban. Bár helyesen és idejében ismerték fel Hitler hatalomrajutásának jelentőségét, hevesen támadták a népfrent-taktikát, mint a proletárforradalom kerékkötőjét. A háború idejére aztán teljes mértékben eluralkodott a szervezeten a szemellenzős forradalmi dogmatika. A 60-as évek élénk szociális vitáiban még egyszer hallatott magáról a szervezet, de csak azért, hogy röviddel később beleolvadjon a német újbaloldal sokszólamú kórusába. (2)

A KPD-Ellenzék számára, akárcsak a szociáldemokrácia jórészének Marx és Engels a bonapartizmusról írott szövegei szolgáltak modellül a fasizmus, majd a náciizmus megértéséhez. (3) Ezt a nézetet fejtette ki 1930-ban – pontosabban még 1929-ben, akkor még KPD tagként – August Thaler, a KPD-Ellenzék másik vezetője. (4) A mai szakirodalmat olvasva a hivatkozások és az idézettség alapján könnyen az a benyomás támad, mintha Thalheimer lett volna a bonapartizmus – elmélet atyja, jóllehet ezt a modellt előtte is, utána is mindmáig számos szerző alkalmazta a fasizmusra. Ugyanakkor az is igaz, hogy Thalheimer ragaszkodik leghűebben a marxi bonapartizmus-fogalomhoz, bár futólag szót ejt a bonapartizmus és a fasizmus eltéréseiről: „A fasizmus vizsgálatához számomra a bonapartizmus (Louis Bonaparte) marxi és engelsi elemzése tűnik a legjobb kiindulópontnak. Értsük meg jól, nem azonosítom a fasizmust és a bonapartizmust. Ezek rokon jelenségek közös és eltérő vonásokkal. Mindkettőre rá kell mutatnunk” (5) – írja.

Thalheimer átveszi a marxi bonapartizmus-fogalom központi elemét, miszerint a bonapartizmus, azaz a végrehajtó hatalom önállósulása akkor következik be, amikor a burzsoázia már nem, a proletáriátus még nem képes a társadalmi és politikai hatalom gyakorlására, ezért előbbi, hogy szociális uralmát fenntarthassa, politikai hatalmát átengedi egy diktátornak és klikkjének, akik minden társadalmi réteget alávetve végső soron a burzsoázia egészének érdekében gyakorolják a hatalmat. (6) Ugyanakkor Thalheimer, hogy a fasizmusra alkalmazható definícióhoz jusson, lényegi tekintetben átértelmezi a „klasszikusokat”. Marx megállapítását a bonapartizmusról, mint a polgári uralom végső (schliesslich – P.Sz.) formájáról, nem időbelileg, hanem végső megoldásként, „végső menedékként” kell értelmeznünk – magyarázza, (7) – de ugyancsak félreértés a bonapartizmust „a gazdasági fejlettség egyszerű függvényeként” felfogni, és azt a kapitalizmus szabadversenyessé szakaszához kötni. (8) Mindenkor „egy adott ország, adott társadalom osztályviszonyainak összessége a döntő”, ezért „a

burzsoázia nyílt diktatúrájának formái nem egyszeri jelenségek: az osztályok meghatározott összviszonyához kötődnek és periodikusan visszaérnek, amint ezek az osztályviszonyok visszatérnek ...” (9) A burzsoázia erejének köszönhetően nem került sor nyílt diktatúrára 1848/1849-ben Angliában, az 1.világháború utáni Németországban, az angolszász államokban és Franciaországban. (10)

Így alakul ki a bonapartizmus thalheimeri definíciója: „A bonapartizmus, a végrehajtó hatalom önállósulása, a polgári államhatalom végső, egyúttal legkorhadtabb formája egy olyan időszakban, amikor a polgári társadalmat a proletárforradalom rohama leginkább veszélyezteti, és amikor a védekezésben a burzsoázia összes erőit kimerítette, amikor minden osztály kimerülve, elerőtlenedve padlóra kerül, a burzsoázia pedig szociális hatalmának körülbástyázásával próbálkozik. A bonapartizmus tehát a polgári államhatalom egy formája a védekezés, ... a hatalom újraszilárdításának helyzetében. A tőke nyílt diktatúrájának egy formája. Másik formája, – nagyon közeli rokon formája – a fasiszta államforma. A közös nevező a tőke nyílt diktatúrája. Megjelenési formája a végrehajtó hatalom önállósulása, a burzsoázia politikai uralmának megsemmisítése és az összes többi társadalmi osztály alávetése annak. De társadalmi és osztálytartalma a burzsoázia... uralma a munkásosztály és minden más kizsákmányolt réteg fölött.” (11) Ilyenformán a bonapartizmus és a faszizmus nem azonosak, hanem a „tőke nyílt diktatúrája főfogalom alá rendelt egyenértékű alfogalmak”, illetve eltérő történeti korszakok azonos funkciójú megnyilvánulásai. (12) Saját fogalomrendszerét a szerző nem tartja tiszteletben és kvázi visszavonja, amikor a továbbiakban a bonapartizmust használja főfogalomként. Ennek következtében a faszizmus a bonapartizmus alváltozatává minősül.

Thalheimer nemcsak a tartalmukat, hanem társadalmi bázisukat és jellegzetességeiket is nagyjából megegyezőnek látja. A bonapartizmus főtámogatója a szétforgácsolódott burzsoázia, de „nem a régi bank- és fináncisztokrácia (amely Lajos Fülöp polgárkirálysága alatt uralkodott), hanem az új, feltörekvő, de még gyenge, hagyomány nélküli, politikai iskolázottságot és szilárd pártalakulatot nélkülöző ipari burzsoázia” (13), amely számára Bonaparte Lajos, – homo novusként a homini novi legjobb patrónusa – megteremtette politikai önállóságának előfeltételeit a Harmadik Köztársaságban. „Bonaparte diktatúrájának ... másik ... társadalmi gyökere – mondja Thalheimer Marxra hivatkozva – ... a konzervatív birtokos paraszt, ... aki paraszti magántulajdonát megtartani akarja és biztonságban akarja tudni ... (de) védelmét ... – gazdasági és társadalmi szervezet hiányában – maga nem tudja ellátni.” (14) Végül a December 10. Társaság, a párizsi lumpenproletárok, deklasszációzott burzsoá és nemesi elemek, elszegényedett parasztok, bonapartista tábornokok – vagyis az összes osztályok a közvetlen termelésből kiszorult parazita elemei, amelyek között elmosódnak az osztálykülönbségek, az önállósult végrehajtó hatalom természetes eszközévé válnak; hiszen ők „vér a magántulajdon véréből, hús a magántulajdon húsból”. Létük biztosítékát az államapparátusban, a bonapartista pártapparátusban és a hadseregben keresik. (15) Ebből adódnak azok sajátos szociális és szervezeti jellegzetességei.

A rendszer alapellentmondása, hogy a diktátor a polgári rend letéteményesének, ezzel a középosztály képviselőjének tudja magát, de egyben a középosztály politikai és kulturális hatalma ellenfelének is, mivel a diktatúra csak a középosztályok megtörésével lehetséges. Ugyanakkor a burzsoáziával szemben a parasztság és a nép védelmezőjének szerepében tetszeleg, leginkább azonban a December-banda – a lumpenproletáriátus képviselői – főnökének érzi magát, amelyhez maga, kormánya és hadserege is tartozik, s amely mindenekelőtt a saját hasznát nézi az államkinctár rovására. (16)

„A napóleoni legenda ereje három elem egyesítésében rejlett” – sorolja tovább Thalheimer a karakterisztikumokat: – a nemzeti, és forradalmi elemek, végül a burzsoázia alávetése a forradalmi hadseregnek. (17)

A faszizmust, a polgári államhatalom különös formáját, mindezzel azonos lényegűnek látja: „a végrehajtó hatalom önállósulása, a tömegek politikai alávetetése – beleértve a burzsoáziát is – a fasiszta államapparátusnak, miközben a nagyburzsoáziáé és a nagybirtoké a társadalmi uralom. A faszizmus ... minden osztály ... jötevéjeként akar fellépni, ezért állandóan kijátssza az osztályokat egymás ellen és állandóan belső ellentmondások között mozog ... A fasiszta párt a December-társaság

pendantja. Szociális összetétele: minden osztály deklasszáltjai ... Ami a munkásosztályt illeti, ott a deklasszáció két ellentétes pólusa függ össze: lenn a lumpenproletáriátus, fenn a munkásarisztokrácia és – bürokrácia, a reformista szakszervezetek és pártok részei ... A fasiszta milícia társadalmilag a bonapartista hadsereg parallelje. Ez is, az is a deklasszált elemek létalapja. Itáliában még általános hadkötelezettség adja a hadsereget ... ami a haderő imperialista viszonyok közötti szervezési szükségszerűségeinek felel meg, amikor is a hivatásos vagy zsoldoshadsereg egymagában elégtelennek tűnik.”

Azonosságot tapasztal az osztályharc állásában, amelyből itt a bonapartista, ott a fasiszta államhatalom formája felbukkan: az „olasz fasizmus, akárcsak a bonapartizmus esetében a proletáriátus kudarcot vallott rohama, majd a munkásosztály kiábrándulása. A burzsoázia kimerülten megmentő után kutat, aki szociális hatalmát megszilárdítaná. Ugyancsak megegyezés az ideológiában: a nemzeti eszme, mint fő eszköz, látszólagos harc a parlamenti korrupció ellen és színpadias dörgedelme a tőke ellen, stb. Végül rokon vonások az államcsíny hőseinél”. (18)

A belső ellentmondások is lényegileg megegyeznek – folytatja Thalheimer: Alapvető „a burzsoázia anyagi és szociális erősítése és politikai alávetése közötti ellentmondás. A proletáriátus anyagi érdekeinek látszólagos védelme, miközben a valóságban a proletáriátus kiszolgáltatódik a tőkének. A fasiszta állam, mint a burzsoázia és a munkásosztály közötti közvetítő, amely mint ilyen állandóan gyakorlati ellentmondások között kénytelen mozogni. Ugyanígy viselkedik a parasztsággal és kispolgársággal szemben. Fasizmus és bonapartizmus nyugalmat és biztonságot ígértek a polgári társadalomnak. De, hogy folyamatosan bizonyítsák megmentőként való nélkülözhetetlenségüket, a társadalmat az állandó fenyegetettség érzetében kell tartaniuk: tehát állandósul a nyugtalanság és bizonytalanság. A burzsoázia és a parasztság anyagi érdekei takarékos államháztartást követelnek ... Annak a parazita gyülekezetnek az érdekei, amelyből a fasiszta pártszervezet, a fasiszta állam, a községi hivatalnokok, a fasiszta milícia összetevődnek, éppen ellenkezőleg, a fasiszta állam- és pártgépzet állandó terjeszkedését és gazdagítását követelik. Ezért váltakozva mindkét oldal érdekei sérülnek. A fasiszta bandák a polgári nyugalom, rend és gazdaság érdekében való megzabolázását azonnal új és újabb terrorista excesszusokra, fosztogatásokra adott engedéllyel kell kompenzálni. A belső ellentmondások és a nemzeti imperialista ideológia a diktátort a külső expanzió felé, végül a háborúba taszítják ... Bonaparte olasz pendantja ez esetben azonban nemcsak abba a régi ellentmondásba ütközik, hogy a belső katonai uralom eszköze, ... a nemzeti milícia, belső funkciója és társadalmi összetétele miatt alkalmatlanná válik imperialista hódító célokra ..., hanem a privilegizált fasiszta csapatok és a reguláris hadsereg között fennálló ellentmondásba is. (19) A rendszer ... a túlfeszített célkitűzések és a végrehajtáshoz rendelkezésre álló csekély eszközök között fennálló, valamint a katonai szervezet jellegéből adódó ellentmondáson fog megbukni...” (20) – jósolja számos kortárshoz hasonlóan a szerző.

A Bonaparte- és Mussolini-rendszer közötti különbségeket Thalheimer a koncepció épsége érdekében inkább elnagyolni, mintsem részletezni igyekszik. Azokat egyrészt a lokális történelmi tradícióból eredezteti, másrészt – utalva ugyan a kapitalizmus jellegének alapvető megváltozására – messze menően kvantitatívnak tünteti fel. (21) Ennek megfelelően elmarad a „társadalmi-gazdasági alakulat” struktúra- és funkcióváltozásának elemzésével együtt a fasiszta tendenciákat felmutató országok szinkronikus analízise is. Még akkor is igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy Thalheimer Lengyelország és a dél-amerikai államok példáján felmutatja a formailag fasiszta-bonapartista, de tartalmilag teljesen elütő fejlődés lehetőségét.

A diakron és szinkron szerkezetelemzés helyett egyetlen mozzanatra korlátozza a vizsgálódást, a mindenkor osztályviszonyokra. Ezzel megengedhetetlenül leszűkíti az adatbázist. Ehhez járul még a fogalmi hierarchia már említett hanyag kezelésén túl a fogalomképzés elégtelensége. Nevezetesen az, hogy a szerző által használt fogalmak, vagy fogalom-komplexek – példának elég, ha a „kimerülő osztályok egyensúlyát” említjük, – nem, vagy csak igen nehezen operacionalizálhatóak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szerző – ha rendelkezik is ilyenekkel – nem bocsát rendelkezésünkre olyan modellt, amely a szociális, ökonómiai, politikai viszonyrendszereket, marxista terminológiával élve az alap és felépítmény viszonyait leírná. Ugyanígy zavarba jövünk, ha a „végrehajtó hatalom

önállósulásának” kategóriát, mint a fasizmus és bonapartizmus specifikumát kell értelmeznünk. Egyrészt mert a végrehajtó hatalom és a törvényhozás egymáshoz mért önállósága a demokráciák esetében is igen viszonylagos és államonként változik, másrészt, ha – mint Thalheimer érti, – a különálló törvényhozó hatalom megszüntetését, degradálását stb. és egy katonai bürokratikus klikk uralmát értjük rajta, akkor ez minden modern diktatúráról elmondható, annak jellegétől, tartalmától függetlenül.

Thalheimer, – mint fentebb jeleztük, – hajlamos tényeket és logikai szabályokat is feláldozni a koncepció oltárán, ezért hajlamos a történelmi egyediségből szabályt faragni. Ennek köszönhetően ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy a fasizmus hatalomrajutása csak katonai puccsal lehetséges. (22) Thalheimer cikkét végigolvasva két dologra mindenképpen fel kell figyelni. Az egyik, hogy elvben sem tételezi fel a fasiszta rendszerről az önfejlődés lehetőségét, jóllehet a tanulmány keletkezéséig (1930) a Mussolini-rendszer, amely a tanulmány fókuszában áll, lényeges változásokon ment keresztül a kezdetekhez képest. A másik, hogy éppen a náciizmus megizmosodása idején fel sem merül a fasiszta hatalomátvétel gondolata Németországra vonatkozóan. Thalheimer megelégszik annak kijelentésével, hogy „a kapitalizmus stabilizációjának Németországban és Olaszországban lényegében ugyanaz a gazdasági és szociális tartalma; ezzel szemben az államhatalom formái, amelyek között az egyik vagy másik esetben végbemegy, különbözőek” (23), és a Kapp-puccs felemlítésével, – amelynek fasiszta jellege egyébként erősen kétségbe vonható – elparentálja a fasiszta veszélyt.

Végezetül megjegyezzük, hogy nemcsak Thalheimer Marx-értelmezésével szemben, hanem Marx politikaelméleti nézeteivel szemben is komoly kifogásokat támaszt a mai kutatás. (24)

Thalheimer koncepciója nemcsak mai szemmel, hanem a kortársak, – főként az elvbarát kortársak, – megítélése szerint is igen sok kívánni valót hagy maga után. Egyik legélesebb kritikusa, Sztálin nagy riválisa, a kommunista mozgalom nagy számkivetettje, Lev Davidovics T r o c k i j. „Hogy Thalheimer a marxizmus dialektikáját nem érti, eddig is tudtuk. Be kell azonban vallanunk, azt hittük, legalább ismeri Marx és Engels írásait” – írja egy 1932-es cikkében. (25) Nem kevésbé nyomatékos a szociáldemokráciával és a sztálini-thälmanni kommunizmussal szembeni, praxist és elméletet egyaránt érintő bírálata: „A kétségbeesés pártjának (NSDAP – P.SZ.) győzelme csak úgy volt lehetséges, hogy a szocializmus, a remény pártja képtelennek bizonyult arra, hogy megragadja a hatalmat. A német proletáriátus számban és műveltségben is elég erős volt ahhoz, hogy elérje célját, de a munkásság vezetői tehetetlennek bizonyultak ... A kommunista Párt politikája tökéletesen téves volt. Vezetői abból az abszurd álláspontból indultak ki, hogy szociáldemokrácia és nemzetiszocializmus a fasizmus két változata ... Ez az alapállás demoralizálta a proletáriátust és erősítette a fasizmus önbizalmát ... (26) A sztálinista fasizmus-elmélet kétségkívül egyik legtragikusabb példája azoknak a káros gyakorlati következményeknek, amelyek abból adódnak, hogy a valóság dialektikus elemzése ... helyébe absztrakt kategóriákat állítanak”. (27)

Trockij fasizmuselmélete az emigrációban készült politikai szövegeinek sorozatából bontakozik ki, ezért ha nem is konstitutív elemeit, de némely összefüggését tekintve rekonstrukcióra szorul. Szerzőjük legtöbb elvtársához hasonlóan – Lenin nyomán (28) – abból indul ki, hogy érkezett a kapitalizmus hanyatlásának, – általános válságának kora, – amikor a tőke megtérülési esélyei az adott világgazdasági versenyfeltételek – reálbérek, termelékenység, nyersanyagok és piacok birtoklása, stb. – között csökkennek, politikailag pedig elérhető közelségbe kerül a proletáriátus hatalomátvétele. „A kapitalista társadalom túljutott virágkorán. Nemzeti és nemzetközi ellentéteitől hajtva lebontja minden egyes országban a demokratikus struktúrát ... Ahol a haladó osztály képtelen megragadni az hatalmat, ... a haláltusáját vívó kapitalizmus csak a legbrutálisabb és legbarbárabb módszerekkel tatható fenn: ennek az uralmi formának legkövetkezetesebb kifejeződése a fasizmus”. (29)

A fasizmus azonban nem általában azonos a hanyatló kapitalizmus politikai formájával, és nem is az egyetlen ilyen forma: „A fináncnökének hatalmában áll mindenegyes széthulló uralmi rendszerét olyan másikkal helyettesíteni, amely jobban megfelel a megváltozott körülményeknek. (30) ... A fasizmus mindenkor egy specifikus politikai ciklus utolsó fázisa”, (31) amelyhez a parlamenti

demokráciából egy sor átmeneti formán keresztül vezet az út, amelyek szintúgy a fináncőke szolgálatában állnak. Elméleti megítélésükhöz azonban figyelembe kell venni, – mondja Trockij – hogy sohasem létezett tiszta demokrácia, tiszta finánc kapitalizmus és elszigetelten tevékenykedő burzsoázia. (32)

Trockij az átmeneti formák közül a *b o n a p a r t i z m u s t* veszi vizsgálat alá, és megállapítja, hogy az nem keverendő és nem is keverhető össze a fasizmussal. A két jelenség konvergens, de nem azonos. „A kapitalista társadalom hanyatlása tűzi napirendre – a fasizmus mellett és azzal kölcsönhatásban – a bonapartizmust (33) ... A kapitalizmus hanyatló szakaszának bonapartizmusa azonban végtelenül különbözik a polgári társadalom felemelkedésének bonapartizmusától” – írja (34). Ahol a kapitalista társadalom pólusain felsorakoztak az antagonisztikus erők és relatív egyensúly keletkezett a haladás és az ellenforradalom agresszív tábora között, ott a parlament rohamosan veszít jelentőségéből, tehát pártokon és parlamenten felül álló kormányzatra van szükség, amely nem a parlamenti többség végrehajtó szerve többé, hanem a harcoló táborok közötti döntőbíróként viselkedik. Ennek a forma szerint parlamenti demokráciával álcázott katonai-rendőri-bürokratikus diktatúrának a legfontosabb funkciója, hogy fenntartsa a rendet, a tulajdonviszonyokat és megakadályozza a polgárháború fellobbanását, ezen túlmenően nincs önálló programja. (35) Ezt a viszonylag rövid, labilis politikai egyensúlyi állapotot nevezi Trockij *p r e v e n t í v* bonapartizmusnak, amelyet Olaszországban Giolitti, Németországban Hindenburg, illetve Brüning, Papen, Schleicher kormányai szemléltettek. Utal arra is, hogy az egymásra következő bonapartisztikus kormányzatok a fináncőke érdekében folyamatosan szigorítják az elnyomó intézkedéseket, és hogy azokat megindokolhassák, a fasizmus alkalmankénti bátorításáról sem riadnak vissza.

A kapitalizmus általános válságának elmélyülése teremt meg a fasizmus megerősödésének és hatalomrajutásának feltételeit, amelyeket – mintegy folyamatként – Trockij sorra is vesz: „A munkásosztály fokozódó radikalizálódása, a vidéki és városi kispolgárság körében növekvő szimpátia a munkásosztály iránt és a változás iránti fokozott vágy; súlyos zavarodottság a nagypolgárság köreiben, amelyek gyáva és csaló manőverekkel kísérik meg elkerülni a forradalmi robbanást; a proletáriátus kimerülése, fokozódó zavar és közömbösség, a társadalmi válság éleződése, a még mindig változást kívánó kispolgárság kétségbeesése, végül kollektív neurózis – csodavárásba fordulása és erőszakra való hajlamosulása –, növekvő ellenségessége a proletáriátussal szemben, amelyben csatlakoztak a kispolgári vágyak ...” (37)

Trockij mind történelmi, mind aktuálpolitikai értelemben kitüntetett jelentőséget tulajdonít a középosztályoknak, különösen a *k i s p o l g á r s á g n a k*, mint a burzsoá uralom fő támaszának és közvetítőjének a proletáriátus felé: Ez a kispolgárság, amelyet a burzsoáziával való sajátos gyűlölvé szerető egymásbafonódottság jellemez, a polgári fejlődés egyes, – forradalmi, érett és hanyatló – szakaszaiban sajátos ideológiákat – jakobinizmus, reformista demokrácia (és vagy szociáldemokrácia) – alakít ki. A kapitalizmus hanyatló szakaszában, amikor a burzsoázia polgárháborús módszerekhez kénytelen folyamodni, a kispolgárság *a d e k v á t*, minden középosztályi elégedetlenséget felölelő irányzata a fasizmus. Trockij Marxra hivatkozva így fogalmaz: Ha a jakobinizmust a burzsoázia ellenségeivel való plebejus leszámolásnak tekintjük, „most azt kell mondanunk, hogy a burzsoáziának, a polgári társadalom hanyatló szakaszában, ismét plebejus megoldásra van szüksége ... most már merőben reakciós feladataiban. Ilyen értelemben a fasizmus a jakobinizmus reakciós karikatúrája”. (38) Osztálytartalma egyértelműen kispolgári. Kifejeződnek benne a kispolgárságnak, „a nemzet legelmaradottabb részének, történelmi ballasztjának, mindenkori tulajdonságai: fejlődésellenessége, metafizikus instanciáktól való függősége, mitologizmusa és antiracionalizmusa.” (39)

Azért, hogy a kispolgárság a fasizmus anyagává és a fasizmus kormányzóerővé válik, Trockij egy általános okot, a háború utáni válságot, valamint egy speciális tényezőt, német (és olasz) kapitalizmus fejlődési sajátosságait teszi felelőssé.

A háború előtti viharos német iparosodás és monopolizáció megfosztotta a kispolgárságot önállóságától és a fináncőke függőségébe vonta. A háborús vereség és az azt követő félbemaradt forradalom sodrában a munkáspártok kimerülnek és hitelüket veszítik, a háború utáni gazdasági káosz

pedig tönkreteszi a kispolgárságot, amely azonban nem süllyedt le a proletáriátusba sem, hanem csupán lumpenizálódik. A politikai és gazdasági zűrzavar kikezdett minden hivatalos hitet, de mindenekelőtt a demokratikus parlamentarizmus tanát. A kispolgárság szembefordult az őt becsapó régi pártokkal, csatlakozik hozzá a weimari rendszerben elbizonytalanodott humánértelmiség és mindennek élére áll a proletárt és bankárt egyaránt gyűlölő alsó és középső katonatiszti réteg. (40)

Ezzel összefüggésben Trockij felszólal a fasizmusokat perszonalizálva értelmezők ellen: „Minden vezér emberek közötti viszonylat, kollektív keresletre nyújtott egyéni ajánlat. A Hitler személyiségéről folytatott fejtegetések annál hevesebbek, minél inkább abban keresik sikerének titkát. Pedig nehéz volna még egy politikai alakot találni, aki ennyire személytelen történelmi erők összesűrűsödése volna. Persze nem minden elkeseredett kispolgárból lehetne Hitler, de mindegyikben ott rejtőzik egy darab Hitler.” (41) Majd ugyanezt bizonyítja a náci ideológia elemzésén: „Az a program, amellyel a nemzetiszocializmus hatalomra jutott, leginkább a sötét vidékiség zsidó áruházaira hasonlít. Van ott minden, alacsony áron és még alacsonyabb minőségben. Emlékek a szabad verseny boldog koráról, a rendi társadalom stabilitásának hagyománya, a gyarmatbirodalom feltámadásának álma, a zárt gazdaság rögeszméje, frázisok a rómainól az ónémet joghoz való visszatérésről ..., az egyenlőtlenség ellenzése, ha villáról vagy autóról van szó, de állati félelem a sapkás, gallértalan munkásokkal való egyenlőségtől és a világpolgároktól, valamint tomboló nacionalizmus. Ez tölti ki az új német messianizmus kincseskamráját”, amely csak arra néz, hogy a munkásosztály rovására helyreállítsa a kispolgárság törvénytelenül semmivé lett társadalmi méltóságát. (42)

Az érem másik oldalaként a n é m e t k a p i t a l i z m u s s a j á t o s s á g a i t láttatja Trockij: „A német kapitalizmus elkésve érkezett és megfosztva érezte magát az elsőszülöttség előjogaitól ... Az Európa szívébe beszorított Németország – akkor, amikor az egész világot már felosztották – szembekerült az idegen piacok megszerzésének és már felosztott gyarmatok újrafelosztásának szükségességével ... A belpolitikában oly opportunistáknak a gazdaság és világpolitika terén kénytelen volt vakmerően fellépni ..., a termelést mértéktelenül fokozni, hogy behozza a régi nemzeteket, és kardját csörtetni, majd háborút kezdeni. A háború utáni német ipar szélsőséges racionalizáltsága a történelmi megkésettiségből, földrajzi fekvéséből és a háborús vereségből adódó kedvezőtlen feltételek megváltoztatásának szükségletéből következett ... A német kapitalizmusnak azért kell elszenvednie a leghevesebb görcsöket, mert a kontinens legmodernebb, leghaladóbb, legdinamikusabb kapitalizmusa.” (43)

Trockij 1932-ben rendkívüli éleslátással vázolja fel az elkövetkezendő szituációt: „...ma a német burzsoázia vezetői jobban hajlanak a gazdasági kalandorságra, mint bármikor. Az ipari fellendülés első jelére a német kapitalizmus úgy fog viselkedni, ahogy az történelmi múltjából következik ... A profitéhes vállalkozók azonnal gözt adnak anélkül, hogy a manométerre tekintenének. A külföldi hitelek után lázas hajsza indul. Szűkek az expanzió lehetőségei? Annál fontosabb monopolizálni ezeket. A rémült világ a megelőző periódus képeit látja viszont, csak még hevesebb rángások formájában. Egyidejűleg újjáéled a német militarizmus. A német burzsoázia pedig olyanokat állít majd a nemzet élére, akik méginkább hajlandóak lesznek a nemzet fejét reszkirozni, mint a monarchia.” (44)

Nem telik bele öt hónap és a jóslat beigazolódik. A nácik hatalomrajutásával Trockij a Hohenzollern-imperializmus folytatódását látja elkövetkezni. A versailles-i béke revízióját, autarkiát, tehát az iparbárokknak terjeszkedési lehetőségét; a tervgazdaságot. A konkurencia megszüntetését ígérő nácizmus egyszersmind a tőkéstulajdon és rendszer másként nem, csak az ökök hatalmával, polgárháborús módszerekkel biztosítható védelmeit is ellátja. Hitler és a nácik kényszeredett bevétele a hatalomba azt jelenti, hogy a „fasizmus olyan speciális eszköz lesz, amely képes a kispolgárságot a fináncióke társadalmi érdekeinek szolgálatában mozgósítani és szervezni”. (45) „Mind a német, mind az olasz fasizmus a hatalomba a kispolgárság hátán kapaszkodott fel, miközben azt a munkásosztály és a demokratikus intézmények elleni faltörő kossá faragta – mondja Trockij – A fasizmus azonban, ha egyszer hatalomra került, minden, csak nem a kispolgárság kormánya.” (46) A fasiszta „forradalom” érintetlenül hagyja a társadalmi rendszert, a kispolgári illúziókra épülő programot elvlasztja a valóságtól és rituális cselekményekben oldja föl. (47)

Trockij a hatalomra került fasizmus és tömegbázisa viszonyából a fasizmus és bonapartizmus közötti cirkulációra következtet: „Ugyanúgy, ahogy a bonapartizmus kombinálja a parlamentáris kormányzást a fasizmussal, a győztes fasizmus is kénytelen a bonapartistákkal nemcsak blokkot alkotni, hanem szerkezetét a bonapartizmushoz közelíteni. A fináncsőke nem uralkodhat hosszútávon reakciós szociális demagógiával és kispolgári terrorral. A hatalomra került fasiszta vezetők kénytelenek az őket követő tömegeket az államapparátus segítségével megzabolázni. Ezáltal azonban elvesztik a széles kispolgári tömegek támogatását. Egy részüket felszívja a bürokratikus apparátus, másrésztük apátiába zuhan. További elemek különböző zászlók alatt ellenzékbe szorulnak. Az a fasizmus azonban, amely elvesztette társadalmi tömegbázisát, a bürokratikus apparátusra támaszkodik és az osztályok között ide-oda ingázik, míg végül újra bonapartizmussá válik.” (48) Ezt a formát nevezi Trockij *f a s i s z t a e r e d e t ű b o n a p a r t i z m u s n a k*, „amely a két nagy tömegtábor szétveréséből, dezilluzionálásából és demoralizálásából nő ki és sokkal stabilabb”, mint a preventív bonapartizmus.(49)

A Hitler-kormányzattal kapcsolatban Trockij igen hamar konstatálja annak megmerevedését, elszakadását mind a valóságos lehetőségektől, mind a valóságos társadalomtól, mégis megfeleltethetőnek látja a diktatúra tetteit és a német kapitalizmus érdekeit: „...a nemzetiszocializmus, mint az imperializmus legtisztább megtestesülése, a nemzet fölé emelkedik: ... A nép minden erejének és tartalékának erőszakos összefogása az imperializmus érdekében. A fasiszta diktatúra igazi történelmi hivatása a háborúra való felkészülés. Ez a feladat nem tűr semmiféle belső ellenállást és a hatalom további koncentrációjához vezet. A fasizmust sem megreformálni, sem lemondásra kényszeríteni nem lehet. Csak megdönteni lehet. A náci uralom politikai útja a forradalom vagy háború alternatívájához vezet ... Ez(utóbbi) tökéletesen megfelel az ízig-vérig agresszív német tőke belső dinamikájának.” (50)

A fasizmuselméleteket tárgyaló szakirodalomban érdemtelenül kevés szót ejtenek Trockijról. Elméleti teljesítményét nem lehet annyival elintézni, hogy az kevésbé sematikus, mint a KOMINTERN álláspontja. (51) Trockij sohasem tagadta meg kommunista forradalmár mivoltát, de ugyanígy soha nem számolt le mensevik múltjával sem. E két szellemi-politika irányzat azonos mértékben befolyásolta gondolkodói pályáivét, mind pozitív, mind negatív értelemben. E két szellemi örökség vegyül fasizmus-írásaiban is. Ha igazságot akarunk tenni Trockij fasizmusértelmezését illetően, azt kell mondanunk, benne nemcsak jelen vannak, hanem részben máig ható érvénnyel és továbbgondolhatóan vannak jelen a fasizmus-kutatás kérdései. Trockij azok között a marxisták között kell számon tartanunk, akik a legalkotóbban alkalmazták az általuk választott módszert, még ha csapdáit nem is sikerült mindig kikerülniük. Ha Trockij a nemzetközi kommunista mozgalomhoz soroljuk, aminthogy kevésbé kérdéses, hogy a trockizmus a forradalmi marxizmus egyik, – egy történelmi szerencse folytán – kevésbé kompromittálódott válfaja, akkor helyét ugyanott kell kijelölnünk a kommunista fasizmusértelmezők között, mint Franz Neumannét a szociáldemokraták között. Ha figyelmesen tanulmányozzuk Trockijt, rájöhethetünk, hogy levont, vagy levonható következtetései sok szempontból nem állnak messze Neumannétől, de munkamódszere sem, amelyet történelmi szemlélet, struktúra és funkció egységének keresése jellemez. Trockij érdemeit, ha kibővíti is, nem szüntetni meg, hogy végül nem tudta átlépni forradalmi misszionizmusának Rubiconját.

Noha a fasizmust Trockij egyértelműen a hanyatló monopolkapitalizmus kontextusába helyezi, keletkezésében jól elhatároltan megkülönbözteti az általa általánosnak, illetve specifikusnak tekintett okokat. Ugyanígy törekszik a „fináncsőke egyes uralmi formáinak” tartalmi-formai megkülönböztetésére és összehasonlítására. Trockij vallja, hogy a kapitalizmus rendszerében minden nem-forradalmi kormány és párt történelmileg végső soron (sic!) – mintegy objektíve – tőkés érdekeket szolgál, amennyiben részt vállal a fennálló társadalmi-gazdasági formáció fenntartásában. Ez az általánosság azonban nem vezet nála demokrácia és diktatúra, szociáldemokrácia és fasizmus azonosításához, legalábbis nem a politika, mint konkrétum szintjén. (52) Az absztraktnak és konkrétnek ez a következtetés megkülönböztetése teszi számára lehetővé, hogy meghaladja mind történelmi, mind politológiai szempontból a thalheimeri bonapartizmus-fogalmat és operacionálható formát adjon neki, miközben megkülönbözteti azt a fasizmustól és meghatározza a kettő viszonyát.

Ugyancsak a politikai konkrétumhoz való pozitív viszonya mondatja ki vele, hogy „módszertanilag helytelen a fasizmus ideáltípusát ... valamelyik létező fasiszta rezsimmel azonosítani ...” (53).

A fasizmus keletkezésének okait vizsgálva Trockij okok egész rendszerét tárja fel és rámutat azokra a válságócokra, amelyek döntő szerepet játszhattak annak kialakulásában. Ezek között rámutat az első világháború küszöbén már tisztán kitapintható szellemi krízisre, s benne a mindent elárasztó relativizmus helyére állítható abszolútum utáni lázas keresésre. (53) Az okokhoz társítva vizsgálja a fasizmus szociológiáját és kihangsúlyozza a mozgalom (!) autonóm jellegét. Kritikai szempontból negatívumként jelentkezik ugyanakkor, hogy túlzott hangsúly kerül a fasizmus kispolgári meghatározottságára. Trockijt, akárcsak a marxista és a polgári baloldal gondolkodóinak zömét, eltölti a kispolgár iránti gyomorfordító utálat és megvetés: „A nyomorból kitörni nem tudó kistulajdonosok súlyos frusztrációi, állás és kliensek nélkül maradt kitanított fiaik, hozomány és kérő nélkül maradt lányaik, mindez rend és vaskéz után kiáltott ... Mindegyikük ököllel akart az asztalra csapni. Hitler ezt jobban megértette, mint mások ... Minden beszéde erre volt hangszerelve. Szentimentális formátlanság, fegyelmetlen gondolkodás, félművelt olvasottságból fakadó tudatlanság, – mindezek a mínuszok plusszá változtak és lehetővé tették számára, hogy az elégedetlenség minden formáját a nemzetiszocializmus kódis-zsákjába gyömöszölje.” (54) Ha erősen elnagyolt is a fasizmus kispolgári jellegének meghatározása, Trockij pontosan érzi azt az atmoszférát, amelyben a náci tömegpszichológia hatékonyvá tudott válni. Óhatatlanul Ernst Bloch szavai jutnak eszünkbe Trockij idevágó gondolatait olvasva: „A fasizmus felfedezte a társadalom üledékét a politika számára. Nemcsak a parasztházakban, hanem a városok felhőkarcolóiban is ott él ma még a huszadik század mellett a tizedik vagy a tizenharmadik. Százmilliók használják az elektromos áramot, s közben nem szűnnek meg hinni gesztusok és varázsigék mágikus erejében ... A sötétségnek, tudatlanságnak, vadságnak micsoda tartalékai! A kétségbeesés ébresztette fel ezeket és a fasizmus mutatott nekik irányt. Mindaz, amit zavartalan társadalmi fejlődés esetén a nemzeti organizmus, mint kulturális exkrementumot kiválasztana, most feltör az emésztőgödörből; a kapitalista civilizáció kiokádja a megemésztetlen barbarizmust. Ez a nemzetiszocializmus fiziognómiája.” (55)

Trockij elég pontosan ragadja meg a fasiszta hatalomátvételek többszörös determinációját, a fasiszta mozgalom és az uralkodó elit bizonyos csoportjai pillanatnyi érdekeinek találkozását (és más csoportok hezitálását), valamint a hatalomátvétellel a fasizmusban bekövetkező diszkontinuitást, illetve minőségi változást. A fasiszta mozgalom és hatalom közötti nemazonos viszony fölötti gondolkodás igen közel juttatja Trockijt a fasiszta tömeg és fasiszta elit szociológiai szétválasztásának gondolatához. Gondolatait követve ugyancsak kézzelfogható közelségbe kerül az a következtetés, hogy a fasiszta kormányzat túlnő a tőke érdekeinek képviselőjén és alárendeli azt ökonomiai érvekkel már nem magyarázható imperializmusának. A legértékesebb mozzanatnak a magunk részéről a fasiszta diktatúra fejlődési útjainak felvázolását tekintjük.

Trockij olyan gondolkodó volt, – és ezzel elvtársai között nem állt egyedül, – akiben keveredik a csodálatraméltó politikai éleslátás a vágyakat és valóságot felcserélő, esetenként megdöbbentő politikai vaksággal. Az előbbi kategóriába kell sorolnunk bizonyos politikai meglátásait és jóslatait, az utóbbiba forradalomvárásából fakadó balítéleteit az osztályharc, az antifasiszta taktika és a proletárforradalom esélyeit illetően.

II. 3. 2.

Ernst B l o c h – Marcuse és Walter Benjamin – mellett a 2. világháborút megelőző és követő időszak független humanista marxista gondolkodásának egyik legismertebb alakja, akinek munkái, – miközben azokat idehaza és a többi volt szovjetszövetséges országban maga alá temette a hidegháború és a neosztalinista dogmatizmus áradata – a hatvanas évek nyugati, baloldali szociális és politikai mozgalmában meghatározó eszmei befolyást gyakoroltak. (56)

Bloch a fasizmus megértéséhez sajátos gondolati és fogalmi modellt alkot, amelyet röviden a következőképpen foglalhatunk össze: A modern – a proletárforradalom csíráit magában rejtő –

kapitalizmus (kialakulása és) fennállása folyamán nemcsak a modern értelemben vett osztályok egymásnak feszülésével kell számolnunk. A kapitalizmus magával hurcol bizonyos, a történelmi múltra – olykor régmúltra – jellemző objektív és szubjektív atavizmusokat, amelyek összekeverednek az osztályharcra s bizonyos körülmények között részlegesen regresszív társadalmi fejlődés okozóivá válhatnak. A modern kapitalizmus rendszerét annak működési szabályaival és valóságos (vagy vélt) fejlődési tendenciával nevezi Bloch a történelmi jelen-, és kvázi jövőidőre utalva „Gleichzeitigkeit”-nek (57): „A szubjektíve ungleichzeitig a fel nem dolgozott múlt, szubjektíve gleichzeitig a feltartóztatott jövővel terhes jelen, a feltartóztatott technikai jótétemény, a feltartóztatott új társadalom, amelynek magzatát a régi termelőerői hordozzák”. A szubjektív Ungleichzeitigkeit a „jelen egyszerű nemakarása”, a objektív Ungleichzeitigkeit a „régébbi termelési viszonyok és formák, valamint felépítmények továbbélése”. A szubjektíve ungleichzeitig mozzanatok aktiválhatnak objektíve ungleichzeitig mozzanatok (58) – fejtegeti Bloch.

A történelmi atavizmusok felbukkanását Bloch a kapitalista fejlődés nemklasszikus útját járó régióban látja veszélyesnek: „Németország, amelynek 1918-ig nem sikerült a polgári forradalom, nem úgy mint Anglia, vagy akár Franciaország is, az Ungleichzeitigkeit, azaz a régébbi gazdasági lét és tudat leküzdetlen maradványainak klasszikus hona ... A fejlődés egyenlőtlensége ... elég sokáig állt itt fenn ... és akadályozta a gazdasági erők hierarchiájában a tőkés gondolkodás, vagyis a Gleichzeitigkeit egyértelműen domináns befolyását, ... (ezért – P. Sz.) a marxista forradalom a kapitalista (weimari – P.SZ) köztársaságban nemcsak a nagytőkével küzd, hanem az Ungleichzeitigkeit új reakcióival is.” (59) – azaz a fasizmussal és náciizmussal. A fasizmusban gyülekeznek ugyanis – véli Bloch – azok a rétegek, amelyek az Ungleichzeitigkeit megtestesítői: „Régébbi korok ... régébbi rétegekben élednek újra, ... kapitalizmus előtti idők ösztönei, tartalékai és felépítményei – valódi Ungleichzeitigkeit-ek, – amelyek egy süllyedő osztály tudatában jelenné változtak.” (60) A termeléstől és a társadalmi realitásoktól eltávolodott, elnyomorodott kö-z é p o s z t á l y r ó l van szó, valamint a p a r a s z t s á g r ó l, amely kétségbeesetten kapaszkodik földjébe, helyhezköttöttségéből adódó életmódjába, erkölcsébe, elavult, „rendies” társadalmi státuszába, mindabba, ami ellentmond a modernitásnak, városiasodásnak. A nagytökből és proletáriátustól fenyegetett, céhes emlékeket melengető k i s p o l g á r s á g r ó l, amely „nihilizmusát a társadalmi ellentmondások elkapkodott megoldásainak zűrzavaros képeivel – 1914-es frontszellemmel, romantikus államelméletekkel, feudális antikapitalizmussal, poroszsággal és szocializmussal vagy más ideológiákkal – tölti ki”. A proletarizálódott a l k a l m a z o t t a k r ó l, akik szubjektív okoknál fogva – ungleichzeitig tudatuk ugyanis elfedi az áruvá válás összefüggéseit – nem csatlakoznak a munkásmozgalomhoz. A polgári jövő nélküli polgári ifjúságról, amely kilátások híján egyre inkább az extatikus rajongásban keres menedéket. Egyszóval „egy elnyomorodott középréteg törekszik vissza a háború előtti korba, amikor jobban élt.” (61) Bloch a fasizmus társadalmi bázisát elemezve utalást tesz a háború után a városokba özönlött paraszti származású „primitív, szuggerálható, veszélyes és kiszámíthatatlan tömegek” szerepére. (61.b.)

Az Ungleichzeitigkeit tükröződik a Harmadik Birodalom, a vezér és a faj eszméi köré szervezett messianisztikus ideológiában, amely nem egyéb, mint az emberiség régi álmaival visszaélő demagógia. Úgy látszik, – mondja Bloch – „a kapitalizmus olyan kevéssé tudta kiszárítani az irracionálisat, hogy az, mint a kapitalizmus tárgyiasságának és racionalitásának ellentéte, egyre erősebb lett.” Van itt minden, a pogány kor hősi romantikája, férfias-katonás erények, erotikus színezetű szadizmus, tábortűz és füstáldozat, kamaszkori túlkompenzálás, indiai gyilkos szekták, kínai titkos társaságok, halálünnepek, bosszúeskük egész ponyvairodalma. Így „a fél középosztály hisz Cion bölcséiben, ... a szabadkőműves szimbólumokban ..., a német vér ... galvanikus erejében.” (62)

Bloch tisztán látja a fasiszta mozgalom kettős természetét, a tőkés rendszerhez való ellentmondásos viszonyát és a kapitalizmuson túlmutató jellemvonásait. „Önmagában tekintve ... a fasizmus csillogása és csaló mánora csak a nagytökének használ, amely így szórja szét vagy tereli el az elnyomorodott rétegek figyelmét ... A múltat lezáró kéreg repedései alól azonban nem csak a tökének hasznos gőzök törnek elő. Közönségességen, dadogó nyersségen, ostobaságon kívül, amely most Rettenet-Németország minden szavát és percét jellemzi, kiviláglik egy darabka régébbi, romantikus tökeellenesség, a jelenkori élet hiányossága és a vágy egy meghatározatlan másik után ...

Az Übermensch, a szőke vadállat, a nagy ember ... hívása, a boszorkánykonyha, rég letúnt idők utáni szimatolás, a relativizmusból és nihilizmusból való menekülés mindeme jelei, amelyekről az uralkodó osztály szalonjaiban okoskodó viták folytak, a középosztály katasztrófájával valódi politikai talajjá változtak, ... s ennek hasznát csak a nagytőkés uralkodó osztály látja, amely gótikus álmokat szegez szembe a proletár valósággal.” (63)

Minta a fenti idézet is utal rá, Bloch felfedezi a nácizmusban a „félresikerült” forradalmat, valamint azt az – úgy tűnik – igen fontos mozzanatot, hogy szociális és ideológiai értelemben átjárás van a bal- és jobboldal szélsőradikalizmusa között. A félresikerült forradalomért Bloch a kispolgárság osztálytudat-nélküliségét teszi felelőssé. Helyette csak felgyülemlett harag és félelem van, – mondja – amely csak külsőségek, tünetek ellen irányul s „nem a kizsákmányolás ellen.” A felgyülemlett és irányt vesztett energiák azonban potenciálisan pozitív változások hordozói: Lenn a kispolgári gyűlésvész népgarázdálkodik, amely most a vöröstől a fehérhez csapódott és bármire ráuszítható. Efölött a rohamcsapatok és tisztjeik: „jó, erős ifjúság; nyers ugyan és megfertőzte a társutasok ocsmány hada, de egészében tisztaszándékú. Hitler, megundorodva ... a tözsdevilágtól, a vesztes háború okozta válságtól, e tehetetlen köztársaság ideálnélküliségétől, a polgári ifjúságban egy polgárinak igazán nem nevezhető mozgalmat lobbantott lánggra ... A fasizmus egy része Németországban mintegy a forradalom hamis helytartója, annak kifejezője, hogy a társadalmi helyzet semmi esetre sem mozdulatlan.” (64)

A fasizmus győzelméért Bloch is a baloldali pártokat marasztalja el, a szociáldemokráciát tehetetlensége miatt, a kommunistákat zavaros praktikáik és politikai csőlátásuk miatt, mindkettőt, amiért politikai-ideológiai hajlékonyság híján nem tudták a forradalom hajtóművébe vezetni a tömegenergiákat. Bloch szavaival élve, minden, amit a pártok Hitler győzelme előtt tettek, tökéletesen helyes volt, csupán mindaz, amit nem tettek meg, az volt teljesen helytelen. (65)

Bár Bloch önmagát marxista és forradalmár gondolkodónak tartja, nem csapja be maga mögött az ideológia kapuját, amely megakadályozná abban, hogy a „valóságot minden oldalról igyekezzék szemügyre venni”. Egyszerre képes feldolgozni ökonómiai, politikai, szociális és szociálpszichológiai aspektusokat. Ne tévesszen meg senkit metaforikus-redundáns nyelvezete, benne sok gondolati és mélyértelműség rejlik.

Bloch értelmezésében a német különút vége a nácizmussal nem egyszerűen történelmi torzulás, hanem valódi visszazuhanás az időben, regresszió, amihez hasonlóra példát csak az iszlám szolgáltat. A fasizmus tanulmányozása Blochnál az alapproblémán messze túlmutató történelmi-társadalmi mozzanat felismeréséhez vezet, nevezetesen, hogy a társadalmi fejlődéssel nem feltétlenül tart lépést a tudatszerkezet (és intézményi szerkezet) változása. Bizonyos körülmények között a modern társadalom és az archaikus tudatszerkezet között feszítő ellentmondás keletkezhet, és utóbbi esetleg időlegesen a társadalom rearchaizálódásához vezethet. Ezzel Bloch a mai modernizáció- és parciális modernizáció-elméleteket előlegezi meg. Fasizmusértelmezésével kapcsolatban a mondottakon kívül még egyetlen, általunk igen fontosnak tartott momentumra hívjuk fel a figyelmet. Bloch amellett, hogy a fasizmust autonóm mozgalomnak tartja, meggyőzően mutatja be belső fragmentáltságát és tudatosítja, hogy egy ilyen mozgalom többféle irányban fejlődhet tovább, nincs előre megírt forgatókönyve.

Az „Ungleichzeitigkeit” gondolatával szoros rokonságban álló elemekből építkezik Lukács György, Bloch ifjúkori barátja. (66) Lukács 1930-tól 1945-ig terjedő gondolkodói periódusa az antifasizmus jegyében telik el. Filozófusként fáradhatatlanul kutat a fasizmus forrásai után és tehetségét, tekintélyét az antifasiszta propaganda szolgálatába állítja. (67) Két vastos kézirat bizonyítja ebbeli törekvéseit. Az elsőt a „Hogyan keletkezett a fasiszta filozófia Németországban” címűt 1933 augusztusában fejezi be, a másodikat 1941-1942 fordulóján írja „Hogyan vált Németország a reakciós ideológia központjává” címen. Ez a két munka jelöli ki a már a háború után papírra vetett végső értelmezés, „Az ész trónfosztása” keletkezéstörténetének stációt. (68)

Lukács értelmezése két alappilléren nyugszik, amelyek összekapcsolása kirajzolja antikapitalizmus és antifasizmus a gondolkodó számára lényegi azonosságát. Az egyik az a feltételezés, hogy a kapitalizmus általános válságának beköszöntével, annak vezető, uralkodó osztálya, a burzsoázia maga is hanyatlásnak indul és korábban progresszív szerepét történelmileg reakciós jelleggel váltja fel. A polgári társadalom hanyatlása tükröződik vissza a polgári szellem egységesen hanyatló, dekadens átalakulásában, amikor is a 19. század utolsó harmadától a racionalizmus helyébe egyre határozottabban az irracionális lép, mígnem a 20. századra az egész polgári filozófiát hatalmába keríti. A polgári filozófia útja, amelyet folyamatos értékcsökkenés jellemez, megrajzolja a feudális reakciótól a burzsoá reakcióig megtett történelmi utat. Az irracionális azonban nemcsak a hanyatlás visszatükröződése, hanem ideológiai fegyver is a burzsoázia kezében – mondja Lukács – és az elharapózó agnoszticizmus, illetve a haladás fogalmának tagadását hozza példának. Hivatása, hogy megakadályozza a társadalom szereplőit valóságos érdekeik felismerésében és érvényesítésében: „... az irracionális ... legfontosabb társadalmi feladatainak egyike ... abban van, hogy ... a teljes szabadság illúzióját, a személyes önállóság az erkölcsi és értelmi magasabbrendűség illúzióját nyújtja az embereknek olyan magatartás mellett, amely valóságos cselekvéseiben szakadatlanul összekapcsolja őket a reakciós burzsoáziával s feltétlenül ennek szolgálatába állítja.” (69)

Ez a képlet képezi Lukács értelmezésében a fasizmusok, – a kapitalizmus megoldhatatlan ellentmondásaira adott radikálisan irracionális válaszok –, általános történelmi hinterlandját. (70) Arra a kérdésre, miért éppen Németország válik az irracionális, majd a belőle kinövő náciizmus melegágyává, Lukács Németország küllönutas fejlődésében találja meg a választ. Ez gondolkodásának másik alpillére: „Általánosságban szólva a német nép sorsa, tragédiája abban áll, hogy a modern polgári fejlődésben elkésett ...; Németország eddigi – újkori – történelmének itt rejlik döntő motívuma, a kapitalizmus elkésett fejlődésében, annak minden társadalmi, politikai és ideológiai következményével.” (71)

Lukács végigköveti a német fejlődést és kidomborítja azokat a mozzanatokot, amelyek Németországot a történelmi különútra terelték. Az újkor hajnalán – mondja Lukács – amikor az európai népekből nemzetek, nemzetállamok, abszolút monarchiák és izmos polgári osztályok születnek, Németországban fennmarad a politikai-gazdasági széttagoltság, fennmaradnak az átmeneti formák. A feudális területek mini abszolutizmusokká válnak, modernizált feudalizmussá, amely fenntartani igyekszik keletkezésének körülményeit. Nem alakulhat ki erős polgárság és az ipari szerkezetváltás hiányában a fokozott paraszti kizsákmányolás következtében pauperizálódott parasztságból nem termelődhet ki a proletáriátus korai formáját megtestesítő plebejus réteg, csupán agresszív lumpen tömeg. A lutheri tan pedig, – eltérően a reformáció kálvini formájától és a világi humanizmustól, amelyek a kapitalizálódásban és nemzeti fejlődésben döntő szerepet játszottak, – vallásilag, ideológiailag, erkölcsileg megtámasztotta az elmaradott szerkezetet és a németiség szellemi tévútjának forrássá vált, nem utolsó sorban azzal, hogy megerősítette az alattvaló-szerepet. Tovább rontotta Németország esélyeit, hogy területe nagyhatalmi érdekek ütközőpontjává vált. (72) A 18. század meghozza ugyan a polgári fellendülést s vele a felvilágosodott nézetek népszerűségét és a nemzeti egység utáni vágyat, de a széttagoltság lehetetlenné teszi mind a nemzeti politikát, mind a forradalom kibontakozását. A napóleoni háborúk eredményeként némileg előrehaladott a polgárosodás, de nem ez, hanem a felszabadítás és nemzeti egység mozzanata kerül előtérbe. A nemzeti ügy érdekében szükségszerűen létrejött a polgárság kompromisszuma egyrészt a feudális elemekkel, másrészt Poroszországgal. Ennek eredményeként a forradalom és vele a polgári és demokratikus értékek alárendelődnek a hazafiságot sovinizmusba fordító politikai-katonai determinációkat. (73) Ennek következményeként 1848-ban a német polgárság és a tömegek – politikai tapasztalatok híján – készületlenül lépnek a forradalomba. Több tényező súlyosbítja a helyzetet, egyebek közt a széttagoltság és a forradalmi központ hiánya. De legfontosabb ezek közül egyrészt a burzsoázia porosz-feudális függősége, másrészt, hogy mindez a modern kapitalista viszonyok hirtelen beköszöntésének viszonyai között megy végbe. A modern proletáriátus jelenléte és osztályharca ismét a feudális rendszerrel való kiegyezésre, a plebejus-forradalmi megoldás és a demokratikus út elvezetésére készíti a burzsoáziát. Következésképpen fennmaradnak a régi rend döntő elvei, fennmarad a széttagoltság és a junkerek politikai uralma, viszont elmarad az agrárreform. A 48-as

forradalom bukása következtében a nemzeti egység kérdése a szabadság kérdését elhomályosította és előrevetítette Németország elporoszítását – mondja Lukács. (74)

A bismarckiánus porosz bonapartizmusnak végül is sikerült felülről megvalósítani a nemzeti egységet, biztosítani a tőke számára kedvező fejlődési lehetőségeket, konzerválni a nemesi, bürokratikus politikai uralmat és kirakatszerepbe kényszeríteni a demokratikus politikát. Ezzel a németiség végképp elfordul a polgári-demokratikus és forradalmi hagyománytól. Ez tükröződik vissza – mondja Lukács – a német gondolkodás és történetírás irányultságában is, „amely a német fejlődésnek épp elmaradott jellegét, mint különösen dicsőt, mint a német jellemnek különösen megfelelőt magasztatja, a nyugati polgári demokratikus és forradalmi fejlődés minden elvét és eredményeit pedig mint nem-németet, mint a német nemzeti szellem jellegének ellentmondót bírálja és elveti.” (75) Felerősödik ezzel a már a romantikában és oldalhajtásaiban megjelenő, de ekkor kiteljesedő történelmi-társadalmi irracionálizmus, amely meghatározó módon befolyásolta nemcsak a tudományos, hanem a közgondolkodást is. Ebben a gondolatkörben a történelem nem mint ésszerűen megragadható törvényszerűségek folyamánya, hanem mint valamiféle sorstragédia jelenik meg, amelyben nincs helye a haladásnak. A történelem cselekvő szubjektuma csupán az elhivatottságtudattal és intuíciókkal rendelkező „nagy ember”, a többi csupán a történelem objektumául szolgáló tömeg, alattvaló. Ebből az ideológiából bomlik ki az a német felsőbbrendűségi tudat, amely a német fejlődést „azért tartja magasabb rendűnek, mert régibb (nem racionális) uralmi formák megőrzése következtében meg tud oldani különféle (etikai, kulturális stb.) problémákat, amelyeknek a racionális tájékozottságú Nyugat társadalma és társadalmi gondolkodása számára megoldhatatlanoknak kell maradniuk”. (76) Ezzel a tendenciával a német demokratikus erők, ideértve a munkásmozgalmat is, nem tudtak konstruktívan szembehelyezkedni, sőt olyan mértékben, ahogy az opportunisták liberális burzsoázia uszályába kerültek, maguk is eme ideológia befolyása alá kerültek. (77)

A századfordulóra Németország Európa vezető tőkés hatalma lesz, és a világ felosztásában való elképesztése egyben a legagresszívebb imperializmussá is teszi. Ebben a korszakban egyrészt az uralkodó osztályok részéről, másrészt a parlamentarizmusban csalódott tömegek részéről felerősödnek a demokráciaellenes tendenciák. Ezek a nemzetközi tendenciák Németországban összekeverednek a bismarcki korszak régi, hivatalos propagandájával, s így felerősödnek. Különösen azért veszélyes ez – véli Lukács –, mert ezáltal a bürokrácia, a közép- és vezető értelmiség rendies tudata és régi szervilizmusa új ideológiai megerősítést kap. Ugyancsak felértékelődik a politikától való elfordulás és az arisztokratizmus. A weimari rendszer sem jelent előrelépést a demokratizálásban, mert oktrojált rendszernek tűnik a társadalom számára. A reformista szociáldemokrácia nem tud megbirkózni Németország újjáalakításával. A vele szövetséges pártok lényegében rendpártok voltak, amelyek a lehető legkevesebbet igyekeztek változtatni az örökölt társadalmi rendszeren. Ennek köszönhetően fennmarad a korábbi polgári és katonai igazgatási apparátus. A versailles-i béke a demokratikus rendszert a nemzeti megaláztatás kivitelezőjévé degradálta. Miután a monarchista restaurációs kísérletek kudarcot vallanak, a nagy gazdasági válság meghozza a reakció számára a tömegbázist. Megteremtődnek a fasizmus – a korábbi reakciós tendenciák mennyiségi fokozása útján a német történelemből szükségszerűen kinövő újreakció – feltételei. (78)

A reakción belül létrejött a monopolkapitalisták javára egyfajta súlyeltolódás: ők válnak a reakció vezető rétegévé. A tömegekben igen erős kapitalizmusellenes hangulat uralkodik. A reakciónak tehát az a feladata, hogy a tömegek kapitalistaellenes hangulatát saját javára fordítsa. „Az ilyen egymással ellenkező tendenciáknak még pusztán demagóg egyesítésére is csak radikálisan irracionalista világszemlélet alkalmas”. (79) Az új, f a s i s z t a i r r a c i o n a l i z m u s hatását társadalomtörténeti okokkal magyarázza Lukács: a reformizmus gyengíti a munkásosztály racionalista alapbeállítottságát, és fogékonytá teszi az irracionálizmus iránt. Az értelmiségben és a kispolgárságban eluralkodott a háború, a béke, a nemzeti sors – egyszóval a német imperializmusra vonatkoztatott értékek – fölötti kétségbeesés, mint tömeghangulat és vele a hiszékenység, csodavárás, az új vezér várása. A fasizmus objektív alapjai – jegyzi meg Lukács – gazdasági, társadalmi és politikai jellegűek. Ha azonban rohamos térhódítását figyelembe vesszük, fel kell ismernünk mögötte a háború előtti felsőbbrendűségi állam légkörében nevelt németiség önállótlanágát és társadalmi tehetetlenségét, a Nietzsche-től Spenglerig, majd Hitlerig nyúló irracionalista, p e s s z i m i s t a v i l

á g n é z e t i vonulatot. A klasszikus irracionális csupán preparálja a németiséget a fasiszta irracionális, a népámitás legdurvább, legprimitívabb formája számára. A kettő közötti összekötő láncszem a tömegek 1929-el kezdődő egzisztenciális kétségbeesése. (80)

Alighanem nagyon sommásan és igazságtalanul ítélnénk, ha azt állítanánk, hogy Lukács értelmezése nem egyéb a KOMINTERN-definíció pusztán filozófiai szemzőgű átiratánál. Nyilvánvalóan tartalmaz az állítás igazságot is. Lukács munkája azonban nagyobb figyelmet érdemel ennél, mivel – ha rejtve is, – olyan értékeket hordoz, amelyek a szovjet-marxista gondolkodásban ritkaságnak számítottak.

Mindenekelőtt fontosnak tartjuk kiemelni Lukács történeti nézőpontját, amely döntően befolyásolja egész szemléletét. Ez teszi lehetővé, hogy – ha igen sematikus módon is – megkülönböztesse a történetileg általánosból az abban rejlő, illetve annak fő irányaitól eltérő különöst, nevezetesen a német különutas fejlődést. Ennek a különutasságnak felmutatása annyiban példaértékű, amennyiben Lukács – ha nem is hangsúlyozza ki, – benne nem egyedien német, hanem egy, legalább fővonalaiban regionális fejlődési mintát pillant meg. Számára Németország ennek a paradigmának legszélsőségesebb, ergo legtipikusabb esete. Lukács azonban nem igazán történész, hanem filozófus, mégpedig egy teleologikus, lineáris és revolucionista történelemfelfogás elkötelezettje. Ez adja értelmezése sematizmusát. Számára legfontosabb annak demonstrálása, hogy a német út szükségszerűen torkollik fasizmusba, azért a kontinuitást domborítja ki, mind a történelmi folyamat, mind a végeredmény tekintetében. Ezzel a történelem megszűnik a lehetőségek történetének lenni és vulgáris formájában érvényesül a marxista szemlélet, amely azt a szükségszerűségek történetévé silányítja. Ennek következtében Lukács nem veheti észre, hogy a náciizmus nemcsak folyamatosságot, hanem súlyos törést, diszkontinuitást is képvisel. Ennek megfelelően a náciizmus vélt, vagy valóságos előzményeihez viszonyítva csak mennyiségi különbözőségként tűnik fel.

Lukács lineáris szemlélete azonban egy pozitívumot is rejt magában, nevezetesen azt a felismerést, hogy a fasizmus megértése a történelmi közép- és nagytrendek figyelembevétele nélkül elképzelhetetlen, hiszen gyökerei 1914 előttre nyúlnak vissza. Másik igen fontos mozzanat Lukács intenzív érdeklődése a szellemi kultúra iránt. Rámutat arra, hogy a fasizmusok – legalábbis előkészítő szakaszaik – a szellemi kultúra változásaiból érthetőek meg. Ezzel Lukács azokkal kerül azonos platformra, akik a fasizmusok legalább részben metapolitikus megértésére tesznek kísérletet. Ennek kapcsán ugyancsak pozitívumok és negatívumok rajzolódnak ki Lukácsnál. Egyfelől meghaladja a korabeli szovjet-marxizmus mechanikus materialista determinizmusát a társadalom anyagi és szellemi szférája viszonylatában, és a kettőt kölcsönhatásként ábrázolja. Másfelől viszont saját tükrözés-elméletének csapdájába esve egységes tartalmú, csupán változatos mintázatú irracionális-vonulatot konstruál, s eközben az egyes filozófiai szövegek kiherélésére kényszerül. Mindazonáltal Lukács nem azonosítja a filozófiai irracionálisizmust a fasizmussal (mint később másokra hivatkozva), hanem világosan rámutat, hogy abban – mint mozgalomban – kulturális, szociálpszichológiai valamint aktuális szociális és politikai mozzanatok összetalálkozásáról van szó.

Lukács eszmetörténeti érdeklődéséből következik, hogy elsősorban nem a fasizmus szociológiájára, hanem ideológiájára koncentrálnak és igen meggyőzően taglalja annak forrásanyagát, szintetikus és instrumentális jellegét. Ez utóbbival kapcsolatban azonban ő sem tudja eldönteni, mit kell belőle üres demagógiának és valóságos célkitűzésnek tekinteni. Felismeri az ideológia vallásos mozzanatait, de választott nézőpontja megakadályozza annak értelmezésében.

Végül a tőkés fejlődés és az irracionális, kultúrpeszsimista filozófiák közvetlen megfeleltetése ellentmondásos fasizmus-definícióhoz vezet, amely a fasizmust egyfelől a tőke uralmának közvetítőjeként, másrészt az irracionális gyakorlati rendszereként látja.(81) E mögött – aligha szükséges hangsúlyoznunk – a kapitalizmus alapvetően irracionális jellegének előfeltevése áll. Kifejezésre jut ez abban is, hogy a fasizmus megszüntetésének elő-főfeltételét a kapitalizmus megszüntetésében látja. Akár Lukácstól is származhatna a baloldali körökben az antifasizmus sarkköveként emlegetett horkheimeri szállóige: „Aki ... a kapitalizmusról nem akar beszélni, az hallgasson a fasizmusról is.” Pontosan azért tartja Lukács kilátástalannak a polgári antifasizmust,

mivel tevékenysége a kapitalizmus rendszerének fenntartásával nolens volens a fasizmus erősödéséhez vezet, a szabadság illúziójának melengetése pedig elzárja a tömegek és az értelmiség útját az antifasizmus egyetlen valóságos és perspektivikus képviselőjéhez, a forradalmi proletáriátushoz. Ilyeténképpen a fasizmusnak egyetlen társadalmi alternatívája létszik, a szocializmus (82), amelyet – legalábbis ekkor még – Lukács feltétel nélkül azonosít a szovjetrendszerrel.

II. 3. 3.

A korabeli szociológia megkülönböztetett érdeklődéssel figyelte a könyvelők, alkalmazottak, a termelési folyamatokat alacsonyabb vagy magasabb szinten irányítók és koordinálók, egyszóval bürokraták és technokraták „új középosztályának” kialakulását és mind létszámban, mind fontosságban egyre gyorsuló gyarapodását. Megkísérelték feltérképezni az új osztályt eredete és funkciója szerint, értelmezni jelentőségét az osztálytársadalmi fejlődés egésze szempontjából és leírni a szociális mezőben való viselkedésének és viszonyulásainak jellegzetességeit. Számítalan munka tárgyalta és elemezte a vázolt problémát és az ezekből kibomló technokrácia-elméleti viták máig sem csendesültek el. (83)

Az új technokrata középosztály társadalmi hatókörének robbanásszerű bővülése a kapitalizmus Marx által leírt duális osztálystruktúrájának felbomlásaként tűnik fel a kortársak szemében. Nemcsak, hogy nem érvényesült az osztályok polarizációjának marxi tézise, hanem az új osztály mind a burzsoázia, mind a proletáriátus osztályát megszüntetni látszott. Előbbit úgy, hogy a monopolizáció által létrejött tulajdon-aprózódás és a folyamatosan halmozódó technikai és ökonómiai szakértelem elengedhetetlensége folytán lehetetlenné teszi a tulajdonos számára, hogy befolyásolja és ellenőrizze a gazdaság működését. Ez oda vezet, hogy valóságos hatalom híján tulajdonosi jogosítványai fikcióvá silányulhatnak, végül teljesen veszendőbe mennek. Utóbbit úgy, hogy osztályszolidaritása helyébe az egyéni konkurencia elvét plántálja és az osztályt a felgyorsult differenciálódási folyamat révén számítalan, társadalmilag szeparált csoportra bontja. Végül felmerült az az eshetőség, hogy a technokrácia az osztálytársadalmi kulcspozíciókat magához ragadva új uralkodó osztállyá válik, amely történelmi léptékben egy minden eddigit transzcendáló új társadalmi rendszert hivatott megalapozni. Az új társadalmat egyesek humanitást és individualitást elnyelő újrabszolgáskodásra épülő gép-Molochként képzelték (84), mások olyan szervezett, szabályozott, az esetlegességeket kiküszöbölő menedzseri civilizációként, amelynek központi szervező elve a társadalmi jólét szolgálatába állított technikai haladás. Utóbbi gondolat bekerült az olasz fasizmus önértelmezésébe is. (85)

James B u r n h a m, a korábban trockista nézeteket valló politológus, a korabeli változásokban a m e n e d z s e r e k v i l á g f o r r a d a l m á t látja megvalósulni. A menedzserek a termelés eszközeinek tényleges irányítói, az ő kezükben összpontosul a technikai irányítás és koordinálás, valamint a pénzügyek szakszerű szervezése. Miután nem rendelkeznek tőkével, függetlenek a gazdasági viszonyoktól, csak a modern technikai-technológiai viszonyok függvényei – mondja Burnham. (86) A menedzserek forradalmát, mint feltartóztatathatlan történelmi tendenciát ábrázolja. A menedzserek új uralkodó osztályának uralmát a termelőeszközök állami tulajdona vagy állami ellenőrzése garantálja. A menedzserek kisajátítják az állami intézményeket és fokozatosan átépítik azokat, illetve kiépítik saját, a m e n e d z s e r i t á r s a d a l o m r a jellemző politikai intézményeiket. (87) Kitermelik saját ideológiáikat, amelyek – bár a helyi kulturális, történelmi, vállalati hagyományoknak megfelelően széles skálán variálódhatnak – közös tengelye, hogy elvetik a kapitalista értékrendet, de legalábbis minimálisra csökkentik jelentőségét: az egyén apoteózisa helyébe az állam, törzs, faj, tehát valamilyen kollektívum lép, a pénz centrális helyét a munka fogalma veszi át. A szabad kezdeményezés helyett a tervezést és foglalkoztatást, az egyéni jogok helyett az egyéni és kollektív köteleességeket hangsúlyozzák. (88)

A menedzseri társadalom kialakulásának adekvát formája a totalitarizmus államrendje, – (ennek feltételeit is a modern technika teremti meg) – amely a társadalmi élet valamennyi területét szabályozza. Közvetlenül egyesíti a politika és gazdaság irányítását, de a politika már csak pénzügyi okoknál fogva is hosszútávon alárendelődik a gazdaságnak. A totalitarizmus funkciója ugyanaz, mint a

korakapitalista forradalmi diktatúráknak, amelyekre szükségképpen demokratikus szakasz következik. (89) A menedzseri társadalomra való átmenet természetesen nem feltétlen egyik pillanatról a másikra történik, ennek előrehaladását az jelzi, hogy a menedzserek a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét sajátítják ki, míg a tőkések részesedése folyamatosan csökken – fejt ki a szerző. (90)

A menedzserek kétfrontos harca egyfelől a tömegek alávetése érdekében, másfelől a tőke ellen folyik, ez utóbbi nemzetközi méretekben is. Ehhez járul még a menedzseri társadalmak egymás közötti konkurenciája, amely új háborúk sorozatát nyitja meg. Ezekben a háborús konfliktusokban felbomlik a nemzetállamok politikai világrendje, amely már nem felel meg a modern termelési gazdálkodási viszonyoknak. A háborúk nyomán első lépcsőben a kisebb nemzetállamok kisszámú „szuperhatalom”, nevezetesen az USA, Németország és Japán körül csoportosulnak, amelyek további háborúkban döntenek el a világhéghatalom kérdéséről. Ez tendenciájában az egységes világrendszer kialakulása felé mutat, amelynek menedzseri berendezkedése eliminálja a nemzeti konfliktusokat, megszervezi a világméretű termelést, racionalizálva a tartalékokat és a munkát, szépszerével vagy erőszakkal, de semmiképpen sem profitérdektől hajtva, felszámolja az alulfejlettséget. (91)

Eladdig Burnham szerint két szembetűnően menedzseri típusú társadalom körvonalai bontakoztak ki: A bolsevik Oroszország és a náci Németország között csak mennyiségi eltérések mutatkoznak. Teljesen vagy döntően kiküszöbölik a kapitalizmust, a tömegekkel elfogadtatják a menedzseri berendezkedést és megkezdik harcukat a világméretű vezető szerepért. Az orosz viszonyok között a kapitalizmus alulfejlettsége teszi lehetővé elsősorban a menedzserek teljes forradalmát és a kapitalizmus teljes likvidálását. Németországban a náciizmus részleges szövetsége a kapitalizmussal akadályozza a forradalmi folyamatot. Németország eredményei, a munkanélküliség felszámolása, a pénzgazdálkodás reformja, a gazdaságba való állami beavatkozás, a vezetés fiatalosága stb., mind a menedzseri forradalom elméletét hivatottak igazolni. (92) Ebbe a sorba tartozik még Olaszország és a New Deal kialakulásával az Egyesült Államok, amelyek a menedzserizmus kevésbé fejlett variánsának tekintendők. (93)

Míg Burnham a létrejött új társadalmi formák diszkontinuitását hangsúlyozza, addig H o r k h e i m e r, a Frankfurti Iskola egyik legnevesebb személyisége, az I n s t i t u t f ü r S o z i a l f o r s c h u n g első igazgatója – újszerűségük figyelembevételével – a kapitalizmussal való kontinuitásukat (de nem azonosságukat) és ebből következően az emberi emancipációs folyamat egészére nézve negatív tartalmukat állítja előtérbe. Így értendő a Lukácsról írottaknál már idézett, s később szlogenné vált mondata: „Aki ... a kapitalizmusról nem akar beszélni, hallgasson a faszizmusról is.” (94)

Amit Burnham menedzseri társadalomnak nevezett, azt Horkheimer a „kései kapitalizmus”, „autoriter” vagy „totalitárius állam” fogalmaival írja körül. (95) Az autoriter állam kialakulása a liberális kapitalizmusból egy többszörös történelmi és eszmetörténelmi determináció által meghatározott világtendencia, de legalábbis összeurópai tendencia. Ott is, ahol a faszizmus nem jutott még hatalomra, „mozgolódnak komoly társadalmi erők, amelyek az adminisztratív, jogi, politikai apparátusok autoriter hatalmát készítik elő” – írja Horkheimer. (96) Az autoritarizmusra való hajlamot a liberális kapitalizmus a kezdetektől történelmi örökségként, mint önmaga dialektikus ellentétét hordozta magában. Tetten érhető ez már a felvilágosodásban és a francia forradalomban is – állítja Horkheimer: „Az autoriter államhoz való vonzódás a polgári éra radikális pártjainak mindenkorai kényszerpályája volt.” Ez a tendencia töretlenül vonul végig a Rousseau-tanítvány Robespierre-től a thermidor, bonapartizmus, Louis Blanc állomásain keresztül a modern ipari társadalomig, ahol összetalálkozik bal és jobboldali etatizmus, amit Bismarck és Lasalle homályos vonzódása félreérthetetlenül szimbolizál. (97) A liberalizmus akkor fejlődik totalitarizmussá, amikor a kapitalista társadalom harmóniája és fejlődőképessége illúzióknak bizonyul, de a kialakult általános válság közepette a proletariátus nem képes az új, emancipált társadalmi rend megteremtésére. Ez azonban csak a végkifejlet. A liberalizmus hanyatlásának tendenciái mind az autoriter állam irányába mutatnak.

A klasszikus kapitalizmusban a gazdaságot számtalan üzem közti konkurencia uralta, amelyeket a produktivitás fokozása s ennek érdekében a munkaerő bővítése vezérelt, mert csak így volt biztosítva

az üzem fokozatos növelése s vele a társadalmi többlettermékben való részesedés növekedése. A monopolkapitalizmusban ezzel szemben megszűnik a beruházás korlátlan lehetősége, mert a profit nem növelhető a kívánatos mértékben – mondja Horkheimer. Ez, valamint a gépesített nagyipari termelés tömegesen teszi fölöslegessé a munkásokat. A tömeges munkanélküliség lényegében felszámolja a munkaerőpiacot. Létrejött ezzel a munkanélküliek osztálya, amely nem munkából, hanem támogatásból és juttatásokból él, ami azt jelenti, hogy szabad munkavállalóból az államhatalom tárgyává-függvényévé válik, egyúttal politikailag megszerzésre váró, – a termelési folyamatból való kiszakítottasága miatt – amorf, valóságos választási lehetőségeitől megfosztott tömeggé, amely majd a fasiszta tömegszervezetek anyagává válik.

Másoldalról viszont megtizedelődik a burzsoázia, illetve elveszti függetlenségét a nagykonsernek javára. A létrejövő önfinanszírozó trösztök feleslegessé teszik a pénz cirkulációját biztosító bankokat és a közvetítő kereskedelmet, ugyanakkor profitérdekeiktől vezérelve lehetetlenné tesznek mindenféle jóléti politikát. A piaci viszonyok mindenirányú beszűkülése végül a versenyorientált piacgazdaság széteséséhez vezet. A szabad vállalkozók utódai a permanens válság körülményei között társadalmi pozíciójuk védelmében az államhoz fordulnak.

Döntő tényező ebben a konstellációban a mindent átfogó bürokratizálódás. A gazdasági mamutegységek irányítása a részvényesek érdekeit háttérbe szorító és csökkenő munkaslétszám mellett is folyamatosan terjeszkedő, saját érdekeik szerint cselekvő szakapparátusok irányítása alá kerülnek. A modern társadalomra jellemző tömegszervezetek, így a proletáriátus vezetését is bürokráciák veszik át. A szakszervezeti bürokráciák – állítja Horkheimer – nem különböznek lényegesen az üzleti, vagy más bürokráciáktól. A tömegeket éppúgy az uralom objektumának tekintik.

A gazdasági apparátusokkal összefonódott állami bürokrácia, szövetségben a katonai irányító apparátussal, a tömegszervezetek bürokráciáival, (vagy azok nélkül), képezi a leendő autoriter állam új uralkodó osztályát, amely a burzsoázia piac által közvetített szociális uralma helyébe egy kisebbség közvetlen uralmát állítja. Eközben a piacgazdaságot tervgazdasággal helyettesíti és a polgári szabadságjogokat felszámolja. A piacgazdaság magánprofit-érdekelttsége az uralkodó kisebbség hatalomérdekelttségévé konvertálódik. Ezzel Horkheimer szerint létrejött az Engels által előre jelzett államkapitalizmus: az állam maga azonos a kapitalizmus egészével. (98)

Az autoriter államrend létező, vagy lehetséges típusait a bennük uralkodó bürokratikus elitek milyensége szerint kategorizálja. Az általa integrális etatizmusnak nevezett szovjetrendszert a világtendencia legkövetkezetesebb képviselőjének mutatja be, mivel az deklarálja a társadalmisítást, az államosítás révén megszünteti a privátkapitalizmust, a társadalmat üzemi mintára szervezi át, bevezeti a feladatok és hatáskörök „abszolutizmusát”, miközben minden termelőt bérmunkássá fokoz le.

Míg a bolsevizmusban egy pártbürokrácia szövetkezik a szakapparátusokkal, a fasiszmusban egy pártbürokrácia koalíciója uralkodik az állami gazdasági szakbürokráciákkal, de igen nagy befolyást gyakorolnak az iparmágnások és földbirtokosok, akikhez továbbra is aránytalanul nagy privátprofitok áramlanak, s ez – úgy véli Horkheimer – eltéríti a rendszert eredeti irányából.

Potenciálisan a reformista munkásmozgalom párt- és szakszervezeti apparátusa is az autoritarizmus képviselője. Természetéből következően a többi bürokrácia lehetséges szövetségese, de valószínűbb konkurense, mert célja az állami bürokrácia felcserélése a szakszervezeti bürokráciával és a profitelv helyett a funkcionáriusok tervgazdaságának bevezetése. A termelés társadalmisítása alatt az államosítást, – eufemisztikusan a nacionalizálást – érti, vagyis a nemzeti államkapitalizmus létrehozását, végső soron ugyancsak a bürokrácia uralmát és a tömegek alávetését. (99)

Horkheimer az autoriter állam valamennyi formájára jellemzőnek tartja a regresszivitást. A hatalmi apparátus gátlástalan pazarlást folytat, megszünteti az egyéni kezdeményezés minden formáját, teljessé teszi a kizsákmányolást, megszünteti a pénz cirkulációját és elképzelhetetlenül felgyorsítja a gazdasági koncentrációt és centralizációt. Az anarchikus társadalmi viszonyokat a

társadalom fegyelme váltja föl. Egyrészt a termelőerők leláncolása, másrészt a „permanens mobilizáció” képezi a hatalom alapját, amely kiegészül a csoportok közötti gazdasági-társadalmi differenciálással és az egyének izolálásával. A belső ellenség elnyomását a külsővel való fenyegetőzés biztosítja. Ebben a rendszerben, ahol a termelőeszközöket az elit monopolizálja, mindenki potenciális lágerlakóvá válik, az éhség és háború eladdig akaratlan és ellenőrizhetetlen csapásai most a hatalom által konstruktív módon alkalmazott tényezők lesznek. A nép az autoriter rendben mind polgári, mind hadi célokra igénybe vehető kollektívummá – népközösséggé – formálódik. (100)

A hatalmon levők között azonban gátlástalan gengszterbandák harcára emlékeztető harc folyik a zsákmányért, ellentétek élesebbek, mint valaha, jóllehet összetartja őket a forradalomtól való félelem. Ettől a félelemtől vezetettve kényszerpályára terelik a fejlődést és kiiktatják a gazdasági korrekció lehetőségét is. (101)

Horkheimer hosszú történelmi létet jósol az autoritarizmusnak és úgy véli, ha sikerülne is most visszaállítani a liberalizmust, annak élharcosai maguk is hajlanak a fasizmusra, a történelem szükségképpen megismételné önmagát. Ugyanakkor az emancipatorikus társadalom szempontjából bizonyos pozitívumok csiráit véli felfedezni: mindenekelőtt, hogy az egész világ ugyanarra a történelmi vágányra került, ugyanazoknak az ellentmondásoknak feszítésében vergődik. Eltűnik a liberalizmus és vele a szabadság hamis illúziója s a tömegek, ha totalitárius szervezetek formájában is, hatalmasabb erővé válnak, mint bármilyen parlament. (102) Horkheimer fenntartja az eshetőséget, hogy az államkapitalizmus rendszere esélyt nyújt az alulfejlett területek felemelkedésére. (102.b.)

Burnham és Horkheimer elméletei lényegi alkotóelemeiket tekintve jelentős átfedéseket mutatnak. A két elmélet egyike sem valódi fasizmuselmélet. Burnham és Horkheimer gondolatai azoknak az elméleteknek sorába tartozik, amelyek egy a priori feltevésből deduktív úton jutnak a fasizmus problémájához. Ezért gondolati-módszertani irányultságukat tekintve a totalitarizmus- és korai modernizáció-elméletekkel tartanak rokonságot. Összeköti őket továbbá, hogy mindkettő egyfajta Marx-parafraízis és a megítélésbeli különbségtől eltekintve tárgyyszerű végkövetkeztetésük is lényegileg azonos. Ha tematikájuk alapján akarnánk tipizálni a két elméletet, az ipari társadalom egészen az ötvenes évek végéig divatos üzemi modelljei (talán helyesebb volna utópiát mondani !?) közé kellene sorolnunk őket. Ez az – ízléstől függően, megítélt – falanszterképzet határozza meg mindkét szerző viszonyát a részletekhez, mégpedig alapvetően negatívan. A tények és folyamatok elszakadnak ok-, és összefüggészerű kontextusoktól és a deduktív módszer segítségével tetszőleges gondolati rendszerré szerveződnek.

Mindkét szerző elfeledkezik arról, hogy az általuk vizsgált jelenségnek sajátos története van. Ezért figyelmen kívül hagyják a fasiszta mozgalmak (és a bolsevizmus) szociológiai vizsgálatát, helyette csak az uralmi periódus szociológiájára figyelnek. Ez utóbbi esetében is az empirikusan orientált szociológia helyébe egy makroelméleti előfeltevéseknek megfelelő „képzelt szociológia” kerül. Kétségtelen, hogy Horkheimer utal bizonyos szociológiai jellemzőkre, amikor az uralkodó elitet Neumanhoz hasonlóan bizonyos elitcsoportok szövetségeként, a tömegbázist pedig a legtöbb szocialista szerzőtől eltérően nem kispolgáriként, hanem társadalmi kötelekeitől megfosztott gyökértelen tömegként írja le, de ezek a következtetések is spekulatív úton keletkeznek. Ugyanígy hiányzik mindkét esetben a menedzseri társadalom és autoriter állam főfogalmai alá rendelt típusok közötti historikus, szociológiai és politológiai különbségtevés.

A differenciákat elmossa, hogy szerzőink szerint egységes és mindenütt jelenvaló világtenden-
ciáról van szó, amely értelemszerűen egy világrendszer szükségszerű folyamánya, és mint ilyen, nem köthető regionális fejlődési vonalakhoz. Horkheimer az olasz esetről említést sem tesz és arról is csak futólag, mintegy zárójelben emlékezik meg, hogy Németországban speciális mozzanatok szerepet játszhattak a nácizmus kialakulásában. Horkheimer állítólagos marxista létére hadilábon áll az általános-különös-egyedi hierarchiájával csakúgy, mint a szükségszerű és véletlen viszonyával. Míg az autoriter államot egyfelől szükségszerűnek tételezi, másfelől nyitva hogy egy „akkor, ha” jellegű lehetőséget, nevezetesen: a fasizmus akkor jut hatalomra, ha a proletáriátus képtelen az esedékes feladat elvégzésére: az emancipatorikus társadalom megteremtésére. (103)

Már itt zavarba jövünk Horkheimer szükségyszerűség-fogalmával kapcsolatban. Zavarunk csak fokozódhat, ha rájövünk, hogy Horkheimer normatív gondolkodásában nem áll rendelkezésre normatív modell, mint vonatkoztatási pont. Egyfelől határozottan elutasítja a liberalizmust, másfelől az emancipált társadalom és emancipált személyiség fogalmai teljesen tisztázatlanok. Ezért nem képes Horkheimer az autoriter állammal szemben alternatívát találni. Ezzel voltaképpen a kritikai elmélet feloldhatatlan alapellentmondására bukkantunk rá.

Ha közelebbről szemügyre vesszük Horkheimer kategóriáit, hamarosan kiderül, hogy a magát szociológusnak tudó szerző fogalmai sem nem szociológiai, sem nem historikus, hanem csupán etikai tartalmúak. Már első olvasatban is feltűnő a szövegekben a szociológiai fogalomrendszer hiánya. Ugyancsak feltűnő az egyes fogalmak tartományainak tisztázatlansága, aminek következtében a fogalmak összefolynak, vagy elvesztik jelentésüket, sokszor nyilvánvaló különbségek azonosságnak tűnnek fel. Így folyik egybe Horkheimernél a gazdasági és politikai liberalizmus, az autoritarizmus és totalitarizmus valamint az államkapitalizmus. Mindennek tükrében Horkheimer hosszadalmas fejtegetései a fogalomalkotásról üres szócséplésnek tűnnek. A mélyebb elemzés azt mutatja, hogy Horkheimer központi kategóriáit – uralom és egyenlőtlenség – sem ontológiai, hanem etikai összefüggésben gondolja el. Ezért azok megszűnése / megszüntetése sem történeti szükségyszerűség, hanem etikai szükségesség, vagyis kanti formulával élve nem „müssen”, hanem „sollen”.

Ha egymás mellé állítjuk Burnham és Horkheimer teljesítményeit, fogalmi egzaktsága és szigorú – bár helyel-közzel didaktikus – gondolatvezetése mindenképpen Burnham felé billenti a mérleget. A másik fél gondolati-stilárisegzaltaltsága olyan mű benyomását kelti, amelyet szerzője tanácsstalanságában más marxisták gondolatfoszlányaiból fércelt össze. Ehhez méltó végkövetkeztetése is. Horkheimer ugyanis lényegében nem állít mást, minthogy az autoritarizmus a tőke leplezetlen brutális uralma a munka fölött, amely a maximumig fokozza a kizsákmányolást. Nem véletlenül beszélnek egyesek a dimitrovi definíció horkheimeri változatáról. (104)

Az az álcázott gondolati szegényesség végigkíséri a kritikai elmélet útját és megindokolja sok marxista értelmiségi lesújtó véleményét Horkheimerről. Bloch a Társadalomkutató Intézetet egyenesen társadalomhamisító intézetnek aposztrofálta. (105) Ezt a következtetést látszik megerősíteni, hogy Horkheimer többszöri nekifutás és nagyszabású előkészületek ellenére az antiszemitizmus problémájára is csak igen szegényes és bizonytalan megalapozottságú, sematikus választ képes adni. Eszerint a totalitarizmus és az autoriter tervgazdaság létrejöttével megrendül a zsidóknak, – a bank, a kereskedelem és piac, vagyis a pénz-cirkuláció és pénzügyi képviselőinek – a társadalmi helyzete. Funkciójukat az állam veszi át. A pénz állami manipulációjának a társadalmi oldalon a pénz reprezentánsainak brutális manipulációja felel meg, mint a tömegek befolyásolásának egyik hatékony eszköze. Különösen Németországban lehet azzá, mivel Luthertől kezdve még a progresszív német gondolkodásban is ott húzódik az antiszemitizmus látens vonulata. (106)

Horkheimer nyilván maga is érezte, milyen gyenge lábon áll fasizmus- és antiszemitizmus-magyarázata, ezért igyekezett azt más, személyiségpszichológiai oldalról is megtámasztani. Ezért fordul egyrészt az előítélet természetének és intézményi hátterének, a családnak kutatása felé, amelyből később az autoriter személyiség sokat bíralt, de nagy hatást is gyakorló elmélete kinőtt. (107)

Bár elhibázottnak tartjuk Burnham és Horkheimer elméleteit mind módszertanilag, mind következtetéseiket tekintve, nem mehetünk el szó nélkül azok mellett a pozitív kezdeményeik mellett, amelyek a kutatás progresszív tendenciáiba kapcsolódnak. Nézőpontjuk, ha torz formában is, annyiban mégiscsak társadalomtudományi, amennyiben a vizsgált jelenséget egy meghatározott történelmi korszakhoz köti és annak immanens folyamataiból kívánja magyarázni, ugyanakkor mindkét szerző kimondva vagy kimondatlanul túl kíván lépni a korabeli marxista szerzők többségének szűkös kapitalizmus- és osztályfogalmán, miközben a marxi módszer és történelemelmélet alapvonásait igyekeznek többé-kevésbé megőrizni. Ennek igen lényeges következménye, hogy mindkét szerző képes differenciálni a fasizmus tömegei és vezetése között, így mindkét esetben a

fasizmuskutatás mindmáig talán legérdekesebb kérdése, az elit problémája kerül előtérbe. A fasiszta tömeg esetében kérdésessé válik a baloldali szerzők között axiómává merevedett kispolgári vagy középosztályi jelleg, helyette a tömeg gyökértelensége, dezintegrált jellege hangsúlyozódik, – különösen Horkheimernél. Ugyancsak értékes momentum, hogy mindkét szerző a fasiszta rendszerek esetében – ha némileg eltérő értelemben is – új elitről, új uralkodó osztályról beszél. E pozitív kezdemények jelenléte azonban nem vonja kétségbe állításunkat, hogy Horkheimer tematikusan és módszertanilag csak csekély mértékben járult hozzá a fasizmusprobléma feltárásához. A legmaradandóbb talán az Adornoval közösen kidolgozott „autoriter személyiség elmélete”, amely egészen a közelmúltig éles, de a fasizmuskutatás számára nem kellően termékeny vitákat indukált. Burnham tanulmányát ugyancsak a fasizmuskutatás kuriózumai között tarthatjuk számon. Meg kell azonban állapítanunk, hogy – ha közvetve is, – utat nyitott a modernizáció-elméletek felé és bizonyos tekintetben megelőlegezte a fasizmust utópikus modernizációs kísérletnek tartó felfogást.

II. 3. 4.

Horkheimer és munkatársai nem voltak sem egyedül, sem elődök nélkül a fasizmus, de főként a nemzetiszocializmus pszichológiai vonatkozásainak kutatásában. A húszas évek végére, főként a második generációs, a marxizmus által is erősen befolyásolt freudisták munkája nyomán már rendelkezésre állt a kutatás mind fogalmi mind módszertani bázisa. Elenjáró szerepet játszott ebben a Frankfurti Iskolához ugyan formailag csak rövid ideig tartozó, de annak szellemét mélyen befolyásoló Freud-tanítvány, Erich Fromm, akinek nevéhez az autoriter személyiség, mint szociálpszichológiai kategória kidolgozása és elmélyítése fűződik. Fromm a Weimari Köztársaság polarizált politikai sémájára (jobboldali autoriter, illetve baloldali antiautoriter) vetíti rá a szervezett munkásság körében végzett karakterstruktúra-elemzések eredményeit. (108) A vizsgálat arra a következtetésre juttatja Frommot, hogy diszkrépancia áll fenn a baloldali pártok deklaráltan antiautoriter programja és tagságuk jelentékeny mértékben autoriter személyiség szerkezet között. Ezért a baloldali pártok valódi ereje jóval csekélyebb, mint az támogatóik számszerűsége alapján vélhető. Az első világháború után a baloldali pártok azért válnak vonzóvá a munkásság, kispolgárság és alkalmazottak körében gyakori, egyfajta autoriter típus számára, mert felveszik a harcot a Vilmos-kori meggyengült autoritás szimbólumai ellen. Ezekre a tömegekre közvetlen veszélyt jelent a fasizmus, mivel nemcsak a fennálló autoritás ellen harcol, hanem rögtön új autoriter szimbólumokat is képes felmutatni. Így közvetlen átjárás nyílik a baloldalról a náciizmus felé. Különösen a meggyőződéses baloldaliak válhatnak szempillantás alatt meggyőződéses náciivá – mutat rá egy kétségtelenül létező tendenciára Fromm. (109)

Bár Fromm kétségkívül az elsők között és valóban úttörő gondolatokkal járult hozzá az autoriter személyiség elméletéhez és a nemzetiszocializmus pszichológiai mozzanatainak megértéséhez, e témakörben mégsem ő, hanem a sokat vitatott és máig istenített-átkozott, regénybeillő életpályát befutott Wilhelm Reich számít a legkövetkezetesebb gondolkodónak. Reich igen fiatalon kerül a freudi pszichoanalitikus iskola büvkörébe, de csakhamar ki is szorul annak szűkebb köreiből szélsőséges nézetei miatt. A freudi eszmék tanulmányozása ugyanis Reichet élénk kritikára készíti, mivel hiányosnak érzi azok természettudományos és szociológiai megalapozottságát és elviselhetetlennek látja társadalmi konformizmusát. Ez a két hiányérzet szabja meg Reich későbbi pályafutását és gondolkodói törekvéseit. Társadalomtudományi igényessége vezeti el a dialektikus materializmushoz, majd a Német Kommunista Párthoz. Abbeli törekvésében, hogy a freudizmust korrekt természettudományos elméletté dolgozza át, középponti kategóriájává azt a gondolatot teszi, hogy az egyéni neurózisok hátterében mindenkor a genitális orgazmusra való képesség sérülései rejlenek, amelyek a fennálló társadalom által meghatározottak. Ezeket megszüntetni és nem elviselhetővé tenni a reichi értelemben vett pszichoanalízis fő célja. Ennek megfelelően marxizmus és freudizmus Reichnél egymást feltételező elemek logikai sorává rendeződik, amelynek egyik ideáltipikus végpontja a magántulajdonon, kizsákmányoláson alapuló patriarchális-monogám társadalom, benne a genitálisan gátolt, neurotikus – (Freudnál anális, szodomazochisztikus) – karakterű egyénnel; a másik a köztulajdonon nyugvó, kommunista társadalom, genitális orgazmusuk ki- és átélésére képes szabad egyéneivel. Reich gondolatmenetét követve: ha a szexuális mizéria oka a

társadalmi területen uralkodó mizéria, akkor a társadalmi felszabadulás szükségszerű következménye, – de teljessé válásának egyben előfeltétele is – az egyén szexuális felszabadulása. Ha a pszichoanalízis feladata és célja a libidó, vagyis a genitális orgazmusra való képesség, – Reich olvasatában az egyén nembeliségének – visszavétele, akkor freudizmus és marxizmus egyazon érem két oldala, amelyek mind cél- mind kategóriarendszerüket tekintve kiegészítik egymást. A kettő egyesítésére Reich nagyszabású tanulmányban tesz kísérletet.(110) 1934-ig tartó marxista periódusának két évében kidolgozza s z e x u á l ö k o n ó m i á n a k nevezett módszerét, amely saját szavaival élve „a dialektikus materializmus alkalmazása a nemi élet szociológiájára.” (111) Gyakorlati politikai tevékenysége pedig az 1930-tól kibontakozó úgynevezett SEXPOL mozgalom életre hívásában és szervezésében csúcsosodott ki. (112)

Hitler és mozgalma hatalomrajutásával Reich is szembekerül azzal a kérdéssel, mi a fasizmus és miért bizonyul hatástalannak vele szemben a KPD a gazdasági és politikai folyamatok „objektív” elemzésére épülő propagandája. Ezekre a kérdésekre keresi a választ a „Fasizmus tömegpszichológiája” című, valószínűleg legismertebb munkájában. (113)

Reich józanul számba veszi a kommunizmus kudarcának valamennyi lehetséges okát, a mozgalom hibáit és tévedéseit, és közülük kiemeli a számára legkézenfekvőbbet és legdöntőbbet: a kommunizmus figyelmen kívül hagyta a tömegek pszichológiáját és lelki berendezkedését, a társadalmi alap és felépítménye mechanikus-ökonómista szemlélete eltakarta azt a felismerést, hogy a lét nem közvetlenül határozza meg a tudatot; a széles értelemben vett ideológia, amely már a korai gyermekkorban belevetíti a gazdasági folyamatot a lelki struktúrákba, vissza is hat a gazdasági alapra. (114) A nemzetiszocializmus viszont pontosan azért sikeres, mert propagandáját a tömegember átlagos struktúrájára tudja hangolni. A nácizmus nem a tömegek demagóg félrevezetése vagy megtévesztése, Hitler személye csak annyiban fontos, amennyiben visszatükröződik benne híveinek lelkülete: csak „ha egy vezéregyéniség struktúrája összhangban van széles rétegek – a tömeg – individuális struktúrájával, csak akkor képes történelmet csinálni.” (115)

Reich – akárcsak a szocialista mozgalom sok más gondolkodója – a fasizmust a k i s p o l g á r s á g l á z a d á s v a l a l azonosítja. Reich azonban a kispolgárságot nem mint szociológiai kategóriát használja, hanem egyfajta mentalitás szinonimájaként, amely felfelé, de különösen lefelé messze túllépi a szociológiai értelemben vett kispolgárság határait. Ennek köszönhetően a középosztály és kispolgárság valamint a munkásosztály bizonyos rétegei kerülnek azonos kategóriába. Reich számára „a népesség ideológiai rétegzettsége fontosabb, mint gazdasági rétegzettsége.” Ennek az állításnak az igazát hivatott bizonyítani, hogy a nemzetiszocialistákra szavazók 60-70%-a a német társadalomban számbeli túlsúlyban levő középosztályból, 30-40%-a pedig a munkásosztályból, illetve annak el(kis)polgáriassult tömegeiből, munkásarisztokraták és lumpenproletárok közül kerül ki – állapítja meg Reich. (116)

A fasizmusban „a kispolgárság ellentmondásos alkata sűrítve tükröződik” – véli Reich. Ennek az ellentmondásnak „objektív” háttere, hogy a kispolgár egyfelől magántermelőként és tulajdonosként a burzsoá termelési viszonyok és államszervezet fenntartásában érdekelt, és morálisan-kulturálisan a felsőséggel azonosul, míg lefelé igyekszik elhatárolódni. Másfelől, gazdasági tekintetben a kizsákmányoltak sorsában osztozik, s a kapitalizmus hanyatlásának ütemében nő elnyomorodása, ezért antikapitalista tendenciákat juttat érvényre. Ily módon a kispolgárság, mint réteg egyszerre képvisel regresszív és progresszív erőt. (117) Ebből következik Reich számára a fasizmus kettős funkciója. A kispolgárság lázadása az ellen a rendszer ellen, amely őt az elnyomorodás felé taszítja, nem irányul a fennálló társadalmi rendszer alapja, a magántőke ellen, sőt annak éppen fenntartását kívánja. Mint a következőkből látni fogjuk, nem irányul a burzsoá intézményrendszer alapjai ellen sem, csupán annak régi, megrendült formái ellen. Akarva-akaratlan azok alapzatának megerősítésén munkálkodik. Így a fasizmus a tőke, végső soron a nagytőke élharcosává válik.

Mivel a kispolgárság gazdaságilag konkurens egyének összege, hiányzik belőle az azonos szocioökonómiai státusból eredő és a politikába is átnyúló rétegszolidaritás, ezért csak a pszichikum, az azonos lelki alkat és tudatalatti alapján szervezhető. Ez következik be a fasizmusban. (118)

De vajon milyen a kispolgárság alkata – teszi föl a kérdést Reich – és rögtön meg is válaszolja: ugyanolyan torz és ellentmondásos, mint objektív helyzete. A torz karakterképződésért a polgári morál, illetve az annak a korai gyermekkorban való elsajátítására nevelő egyház, de mindenekelőtt a patriarchális-monogám család felelős, amely a burzsoá állam, „struktúra-, és ideológiagyára”, ahol a „társadalom szocioökonómiai és szexuális struktúrájának összefonódása és az ... ideológia újratermelése” végbemegy. (119) A polgári családban a nevelési folyamat a gyermeki szexualitás legátlására koncentrálódik. Az apa erősen korlátozza mind a nők mind a gyermekek szexualitását. Ez egyfelől a tekintély iránti félelmet, engedelmességet, végső soron pedig azonosulási vágyat kelt, másrészt a lázadás vágyát ébreszti fel. A tekintéllyel szembeni félelemre és engedelmességre nevelés az állam viszonyai között való felnőtt életre készít fel, hiszen a család a burzsoá állam miniatűr mása. A szexuális elnyomás az erkölcsi nevelés folyamán szexuális elfojtáshoz vezet. A genitális orgazmusvágy az erkölcsstelenség szinonimájaként jelenik meg. A szexuális szükséglet gátoltsága egyben a lázadási hajlam morális legátlását is jelenti – állítja Reich. A szexuális elfojtáson nyugvó személyiségstruktúra másik – tömegpszichológiai jelentőségű – oszlopa az egyház, amely egyszerre következménye és előfeltétele a polgári nevelésnek. Az egyház ugyanis a szexuális elnyomást vallási félelemmel erősíti meg. A „forradalmi” genitális energiákat egyrészt a látens, passzív homoszexualitás és a mazochizmus irányába tereli, így végső soron önmaguk ellen fordítja, másrészt a genitális érzékiség ellen annak szublimált változatát, a gyengéd szeretetet játssza ki. (120)

Az elfojtott genitális szexualitás, vagyis az orgazmusra való képtelenség, lesüllyedvén a tudatalattiba „tünetképződést” indít meg, s másodlagos, torz formában, – pótkielégülésekben – tér vissza. A genitális szexualitással szembeni utálkozás a polgári társadalom viszonyai között a szerelem eldurvulásához, a nemi élet „szadisztikus felfogásához” vezet. A szexualitáshoz fűződő félelmek és bűntudat a vallásos-babonás misztikára tesz fogékonnyá. A genitális kielégületlenségből fakadó folytonos feszültségek az agresszióban, illetve annak társadalmilag szabályozott, racionalizált csatornáin keresztül találnak levezetődést. A szexuális tartalmától megfosztott szentimentális szeretet tárgya a nőiség csupán egyetlen aspektusa, az anya, amely egyben a család és a haza misztikus szentháromságának szinonimája is. Mindezen elemek összekötődéséből származtatja Reich a polgári társadalomra szerinte jellemző misztikus-agresszív nacionalizmust, amelyben a nemzetek, akárcsak a polgári családok, zárt, egymással konkurens egységekként jelennek meg. A kispolgári család gazdasági expanzionizmusa a nemzeti imperializmusban leli pendantját. A torz, ezért a társadalom valóságos mozgóképe felismerni képtelen, az egyén valóságos társadalmi érdekei ellen való cselekvésre predestináló, ösztönhárításokból összeálló énkonstrukció a szexuális elfojtás racionalizációjában, – a tisztaság és tisztesség fogalmaiban – találja meg önmaga eszméjét. A kispolgárt kényszeres ragaszkodás jellemzi ezekhez a szimbólumokhoz és szinonimáikhoz, ezért esendő minden reakció ideológiával szemben, amely ezekből építkezik. (121)

A náciizmus pontosan ezekre apellál – mondja Reich – és a nemzetiszocialista ideológia és ceremónia elemzésével bizonyítja tézisét. Külön kidomborítja az általa „szexuálpolitikainak” nevezett vonatkozásokat. Eszerint a vezér-eszme az infantilis apa-komplexusra épít, a fajelmélet a démonikussá színezett érzékiség átvitele az idegen népekre: így azok csökkentértékűvé stilizálódnak. A nők elfojtásait megerősítő és a családi és szexuális erkölcsre vonatkozó ideológiai elemeknek köszönhető a női szavazók magas aránya. A náciizmus, – mint kvázi vallásos rendszer – a mazochizmusra hajló kereszténység szadisztikus átértelmezése. A horogkereszt maga is a nemi aktus stilizált ábrázolása, amely a tudatalattit célozza meg –, hogy csak néhányat idézzünk Reich bizonyítékai közül. (122) Az általa leírt karakter akkor válik fasiszta tömegmozgalommá, amikor a középosztály saját gazdasági hanyatlását morális úton kísérli meg kompenzálni. Ugyanakkor Reich hangsúlyozza, hogy a fasiszmus a vilmosi kornak csak közvetett folytatása, míg emez a virágzó középosztály, addig amaz a proletariátus a középosztály imperializmusa. (122.b.)

Reich briliáns, a mai szexuálpszichológia számára már közhelyes érvényességüvé vált kijelentések láncolatát felvonultató pszichológiai érvelése mögött azonban nem húzódik meg valódi és érvényesnek elfogadható szociológia. Reich nem tudja, – és nem is igazán akarja – a fasiszmust a társadalom valamely rétegéhez kötni. A „kispolgár” a kor átlagemberének szinonimájaként szerepel.

Reich ezt a későbbiekben teoretikus formában is megfogalmazza: „A fasizmus csupán politikailag szervezett kifejeződése az átlagos emberi karakterstruktúrának ... A fasiszta pártokat korunk emberének mechanikus-misztikus karaktere teremti meg ... A fasizmus nem politikai párt, hanem egy meghatározott életfelfogás és beállítódás az emberrel, a szeretettel, a munkával kapcsolatban”. (123) Ezzel Reich megelőlegezi az autoriter személyiség adorno elméletének végkonklúzióját, miszerint a fasizmus eme „új antropológiai faj” kultúrája és államrendje. (124) Ez a következtetés összecseng a KOMINTERN, majd a háború utáni szovjet típusú rendszerek vezérszólamával: a fasizmus a modern, – vagyis hanyatló – kapitalizmus adekvát, tehát mindenütt látenszen vagy manifeszt módon jelenlévő formája. (125) Ezzel Reich arra az álláspontra jut, hogy a fasiszta állam egyszerre fasiszta társadalom is, amit Németország esetében még csak elfogadhatunk némi fenntartással, Olaszország esetében azonban egyáltalán nem.

Reich kiterjesztett fasizmusfogalma félrevisz a konzervatív és vallásos pártok és csoportok politikai megítélésében is. Végiggondolva fejtegetéseit a munkásarisztokráciáról, egyfajta szociálfasizmus-elméletre bukkanunk. Ha elfogadnánk Reich gondolatmenetét, érthetetlen maradna, miért veszítenek az ugyancsak autoriter ideológiával operáló konzervatív pártok a fasizmussal szemben. Pusztán az ideológia ezt nem magyarázza. Márpedig Reich messzemenően azonosítja a fasizmust ideológiájával.

Reich kispolgárság-fogalmának vizsgálata rávilágít a szerző elméletképzési módszerére is. Reich elméletének magja egy individuálpszichológiai karakterkonstrukció, amelyet a szerző a társadalom egészére érvényesnek posztulál. Ezt a szociálpszichológiává szélesített individuálpszichológiát – (Reich könyvének címe megtévesztő: nem tömeg-, hanem szociálpszichológiáról van szó) – veti egybe a fasiszta ideológia elemeivel. Az eljárás több okból is bírálható. Az individuálkarakterológiának szociálpszichológiává szélesítéséhez sem a módszertani, sem az empirikus bázis nem állt rendelkezésére, (- ezek megalapozására törekszik később Adorno -) tehát az eljárást spekulatívnak kell minősítenünk. A spekulációknak ezzel azonban nincs vége. Reich ugyanis egy logikai csúsztatással a fasiszta ideológiából következtet a kispolgárságra, miközben a kispolgárságból vezeti le a fasizmust. Az eljárás paradoxitása nyilvánvaló. Ami pedig Reich szociálpszichológiáját illeti, az sohasem lépi túl az individuálpszichológia határait. „A fasizmus tömegpszichológiája” kapcsán fenntartás nélkül kijelenthetjük, nem fasizmus-elméletéről van szó. A fasizmus, – mint sok más esetben – egy másik elmélet illusztrálására szolgál. Reich kiindulópontja azonban maga is egy vélhetően hamis, de semmiképpen nem bizonyított előfeltevésen nyugszik, nevezetesen, hogy a szexuális elfojtás, s az annak érdekében kifejtett brutális nevelési dresszura csak a patriarchális-tulajdonosi társadalmak sajátja. Ezzel szemben a törzsi ősközösségi társadalmak, – ezeket Reich feltehetően az idevágó irodalom felületes ismeretének következtében anyajogúnak tekintti, – mentesek a genitális elfojtástól. (126) Reich ezzel a „jóságos vadember” naiv rousseau-i legendáját melegíti fel. A valóság ezzel szemben az, hogy az etnológiai kutatás mind a mai napig nem igen ismer anyajogú társadalmi formációkat, bár számos jel utal arra, hogy ilyenek valaha léteztek. Számos kutató azonban nem tartja figyelemreméltónak ezeket, s minden humanoid társadalmi szervezet centrumként az apát ábrázolja. (127) Az is közismert, hogy a törzsi kultúrák igencsak szigorú szexuális tabuikat meglehetősen brutális nevelési eszközökkel vésik az ifjak tudatába (128), és az ösztönelfojtások igen gazdag tárházát kínálják.

Mindez persze nem kisebbíti azt a tényt, hogy Wilhelm Reich zseniális szexuálpszichológus volt. Alapjaiban elhibázott elmélete ugyancsak elvettett végkövetkeztetésekre juttatja, de ez –, amint az oly gyakran előfordul – nem teszi eleve kizárttá a helytálló részkövetkeztetéseket. Reich nem az egyetlen a kortársak közül, aki a fasizmusban, különösen annak ceremóniáiban erotikára utaló jeleket vél felfedezni. A reichi karaktertípus kétségkívül létezik és ma is használt modell az individuálpszichológiában. A későbbi vizsgálatok is – gyakran szándékuk ellenére – azt példázzák, hogy igen nehéz közvetlen kapcsolatot találni az úgynevezett autoriter személyiség általános modellje és a fasizmus specifikus történelmi jelensége között. Egy valódi szociálpszichológia feladata azt vizsgálni, milyen viszonyok adtán fordul egy adott társadalom típus-személyisége egy bizonyos politikai beállítódás felé. Ennek leírására, – mint az utolsó fejezetben rámutatunk – a pszichoanalitikus

módszernél lényegesen egyszerűbb és elméletyszerűbb, az individuálpszichológián túlmutató modellek is alkalmasak lehetnek.

Reich mindenesetre igen jó ösztönrel megérezte, hogy a fasiszmus akármelyik formájáról legyen is szó, mind kialakulását mind szándékait tekintve túlnyúlik a politikum határain. Reich, akárcsak Polányi Károly, – ha megítélésünk szerint hamis interpretációban is, – rámutat a fasiszmusok politikai homlokzata mögött feltalálható és nem is igen rejtegetett, de általában alulértékelt vallásos mozzanatra. (129) Ezzel Reich utat nyit a fasiszmus szociálpszichológiájának másértelmű el- vagy újragondolása felé, nem utolsó sorban a fasiszmus konzervatív interpretátorai irányába.

II. 4.

ÖSSZE G Z É S

A nyugati nem-marxista szakirodalomban a marxista fasizmusértelmezések tudományos értékének megítélése általában sommásan negatív. Ez az egészében negatív megítélés azonban csak részben megalapozott. A lekicsinylő értékelés mögött egy logikai csúsztatás rejlik, nevezetesen az, hogy a marxista értelmezések egészét gyakran azonosítják a kommunista fasizmusértelmezéssel, pontosabban annak dimitrovi formájával. (1) Nem választják külön a részeredményeket az értelmezési keretektől, így szükségképpen nem fedezhetik fel a kortársi marxista kutatásban benne rejlő pozitív tendenciákat. A KOMINTERN-beli fasizmusértelmezés valójában csak igen kis szeletét hordozza a marxista értelmezések egészének. Előtérbe kerülésének oka egyrészt ismert politikai tényezőkben keresendő, de természetesen abban is, hogy a kommunista értelmezés olyan gondolati erővonalak ad absurdum végpontját szemlélteti, amelyek a marxista gondolkodás egészét végigkísérik. Ha végigtekintünk a fejezetben írottakon és megkíséreljük megvonni a marxista indíttatású kutatások mérlegét, jelentős részben pozitív végeredményt kapunk. A kortársi marxista fasizmusértelmezések erénye módszertani sokoldalúságukban és ötletgazdagságukban rejlik. Kétségtelen pozitívumként kell elkönyvelnünk, hogy a korabeli marxista szerzők a részterületek mindegyikét és a segédtudományok egész vertikumát megszólítják valamilyen módon. Ennek köszönhetően a mai kutatásirányok szinte mind jelen vannak, – igaz csak vázlat- vagy kiindulópontszerűen – a korabeli marxista kutatásban. A történeti, fejlődéstörténeti, gazdasági, politikai, szociológiai, szociálpszichológiai, eszme-, illetve ideológiatörténeti kiindulópontok megmaradnak ígéretes, de elszigetelt mozzanatoknak, amelyekből nem, vagy csak ritkán szerveződik szisztematikus ábrázolás. A felmutatott részeredmények összességükben mégiscsak olyan tendencia hordozói, amely túlmutat azokon az értelmezési kereteken, amelyekből kiindult, sőt áttételesen megkérdőjelezi saját kiindulásait. A marxizmus nem az egyetlen értelmezési keretrendszer, amelyet saját híveinek rész kutatásai tesznek meghaladottá. Ha hihetünk a Goedel-tétel igazságában, ez törvényszerűnek tekinthető. (2) A rész kutatásokból kiolvasható tendencia a marxizmus, mint társadalomtudományi fikció és politikai ideológia felől a rendszeres, empirikus alapokon nyugvó elemzés felé mutat. A részletkutatások, – ha több-kevesebb fáradtság árán is – összekapcsolhatóak nem-marxista pendantjaikkal, sőt azokkal konvergenciákat mutatnak.

Kérdés, vajon ezek a pozitívumok képesek-e ellensúlyozni azt a marxista értelmezések egészén végighúzódó negatív trendet, hogy a kor társadalmának mozgásai a marxista társadalomtudományi fikció és a ráépülő ideológia sémáiban nemegyszer félreértelmeződnek. A sémákban gondolkodásra való hajlandóság természetesen irányzatonként és szerzőnként erősebb vagy gyengébb. A marxista történetfilozófia sémájának lencséjén keresztül a történelmi folyamat egyirányú, egészében egyenes vonalú progresszív teleologikus fejlődésnek látszik, amely szükségszerűen bizonyos stádiumokon megy keresztül. A stádiumok sorrendje és jellege mindenütt lényegében azonos, az egyikből a másikba való átmenet forradalmi úton történik, viszont az egyes történelmi régiók azonos időben különböző fejlettségi szinten állhatnak. Minden egyes stádium meghatározott gazdasági alap és társadalmi-politikai felépítmény egésze. Ezutóbbit pedig a társadalom mindenkori pólusait képviselő un. alapvető – kizsákmányolt és kizsákmányoló – osztályok egymás közti viszonyai határozzák meg. A társadalom irányító szervezetének elsődleges funkciója az uralom, a kizsákmányoló osztály uralmának biztosítása. Ezért a mindenkori politika közvetve-közvetlenül a társadalmilag uralkodó pozícióban levő osztály(ok) „általános” érdekeinek képviselete.

A marxizmus mint politikai hitvallás központi problémája a kapitalizmushoz való viszony. Maga a kapitalizmus fogalma azonban némileg bizonytalan. A fogalommal szűkebb értelemben a gazdaság szerkezetét írják le, tágabb értelemben a társadalom egészét, az un. társadalmi gazdasági alakulatot. A zárt és egyirányú alap–felépítmény-értelmezés miatt a társadalom minden mozzanata a kapitalizmus vagy az antikapitalizmus funkciójának látszik. Ez egy igen korlátolt, csupán a „cui prodest?” kérdését megválaszolni igyekvő, monofunkcionalista szemléletet eredményez. A fasizmuskutatásra nézve ebből több elméleti hátrány is fakad, elsősorban a monokauzális magyarázatra való törekvés, valamint a tendenciaszerű heteronomizmus, amely nem ismeri el a fasizmust, mint spontánul szerveződő, saját

célokkal rendelkező tömegmozgalmat, csak mint eszközt egy osztályjellegű cél eléréséhez. Végül a generalizáló tendencia, amely a fasizmust az egész, értsd világkapitalizmus fejlődési útjának mutatja be. Ez a három momentum mindenesetre rámutat arra, hogy a marxizmus mint történetfilozófia mögött egy alapjában ahistorikus szemlélet húzódik meg. Mindez nem azt jelenti, hogy nem voltak ezzel ellentétes tendenciák. Nagyon is tetten érhető a polikauzalitásra, a fasizmus autonóm jellegének kidomborítására, a nemzeti-történeti mozzanatok ábrázolására való törekvés. Egyazon szerző egyazon munkájában is gyakran egymás mellett állnak a finoman elemző és durván sematizáló mozzanatok.

Milyen fasizmusképet közvetítenek a marxista értelmezések? A fasizmus feltételeit, mint a kapitalizmus utolsó szakaszának, az ipari monopolista-imperialista kapitalizmusnak a hanyatlását határozzák meg, amikor is a gazdaságban és a társadalomban feszülő ellentmondások következtében fellépő permanens és egyre mélyülő válság napirendre tűzi a proletárforradalomban megtestesülő minőségi változást. A szociális és politikai értelemben még uralkodó burzsoázia, hatalmának megszilárdítása érdekében politikailag regresszív eszközökhöz nyúl. Ez a reakció időlegesen, a marxista történetfilozófia értelmében regresszív mozgalmakat hív életre és regresszív politikai rendszereket kreál. A marxisták érdeklődésének homlokerében ezek állnak, míg a történeti, gazdasági és szociális tényezők, illetve ezek változásai mint a válság elemei tendenciaszerűen háttérbe szorulnak, illetve csak igen vázlatosan és sematikusán ábrázolódnak. Ez a szűk politikai keresztmetszetben való tájékozódás két tényezőnek tudható be. Egyik a marxista indíttatású, a politikai hatalomban már részesülő vagy részesülni kívánó elit elsősorban „politikus” viszonya a társadalmi mozgások egészéhez, másik a gondolkodási séma hiányosságai. Ez az átpolitizáltság érthetően gátolta a jelenségek tágabb, történelmi összefüggésbe helyezését. A legfőbb elméleti hiány volt, – és a marxisták számára a mai napig megoldhatatlan gond maradt, – hogy a marxizmusnak lényegében nincs a társadalmi mikromozgások tanulmányozására alkalmas, megértő szociológiája, illetve a szociológia által felszínre hozott eredmények nem értelmezhetőek az osztályelmélet makroszintjein. Az erőltetett értelmezési kísérletek hamis általánosításokhoz vezetnek. A szociológiai vizsgálat nyújtotta eredményekhez, mint önértékekhez való ragaszkodás a marxista történetértelmezés alapítzéiseinek feladását teszi szükségessé. Ezt a lépést számos, magát marxistának valló szerző öntudatlanul teszi meg. Jól nyomon követhető, hogyan válik a marxista frazeológia pusztá díszítőelemmé, maga a marxizmus pedig történetfilozófiából és politikai ideológiából etikai állásponttá, a társadalmi igazságosság igényének szinonimájává.

A fasizmusok funkciójának prekonceptcionális meghatározása előírja az empirikus anyag kezelésének módját, a részkutatások végkövetkeztetéseit. Ennek a deduktív-redukcionista alapállásnak és az empirikus-induktív vizsgálati módszernek az egymásra-vonatkozásából rajzolódik ki az a skála, amelyen a marxista értelmezések kijelentései elhelyezhetőek. Megítélésükben mindenkor szem előtt kell tartani, hogy az egyes tézisként kezelt kijelentések fokozatokban és árnyalatokban gazdag rétegzettséget takarnak.

A szakirodalomban „ügyök-elméletként” számon tartott tézisben tulajdonképpen két állítás rejlik. Eszerint létezne a reakciós fináncstőke összeesküvése a politikai hatalom megragadására és a kizsákmányolás fennálló körülményeinek fenntartására, illetve a kizsákmányolás mértékének fokozására. Ennek a célnak az érdekében születik meg a fasizmus, amely semmi egyéb, mint az ellenforradalmi nagyburzsoázia kreatúrája, pénzelt ügynöke, amely megbízóinak instrukciói szerint cselekszik és semmiféle önállósággal nem rendelkezik. Ennek megfelelően nem mozgalom, szociális tartalma és szerkezete nincs, résztvevői megvásárolható lumpen elemek. A vezér nem történelmi értelemben vett „nagy személyiség” – ezek jelentőségét a marxizmus amúgy is limitálja, – hanem helyettesíthető bérenc. Értelemszerűen a fasizmusok ideológiája pusztá demagógiává degradálódik, amelynek tartalmai nem rendelhetőek valós társadalmi érdekekhez, tézisei zavarosak és értelmezhetetlenek, következésképp elemzése fölösleges. A fasizmus tehát egészében történelmileg efemer célok érdekében alkalmazott efemer eszköz, amely tartalmát tekintve nem különbözik a nemzetközi reakció egyéb eszközeitől, ennek megfelelően a „fasizmus” kifejezés azokra is alkalmazható.

A „középosztály-elmélet” hívei elismerik ugyan a fasizmust, mint spontán és autonóm szociális mozgalmat, miközben fenntartják a nagyburzsoá-funkcióról szóló tézist. A társadalmi bázis és szociális funkció közötti ellentmondást a következő módon vélik feloldhatónak: A középosztályok a marxi előrejelzésnek megfelelően társadalmi helyzetüket és életfeltételeiket tekintve folyamatosan közelednek a proletáriátus felé. Különösen a kispolgárság helyzete veszélyeztetett. Ezért a fasizmus a középosztályok, pontosabban az alsó középosztályok, a kispolgárság spontán szociális mozgalma, amelynek tartalma kétirányú osztályharc, egyrészt a nagyburzsoá ellen, másrészt a proletáriátus ellen. Ellentmondásos társadalmi helyzetük tükröződik vissza a fasiszta ideológiában, illetve az a mögött meghúzódó lelkiállapotban. Ebből fakad a mozgalom határozottan autoriter jellege. A középosztályok a tulajdoni viszonyokban elfoglalt helyük következtében a kapitalista viszonyokhoz kötöttek, ezért amikor a proletáriátus ellen fellépnek, mintegy „objektíve” kapitalista, közvetve nagyburzsoá érdekeket is szolgálnak. Ez az objektív irányultság egybeesik a nagyburzsoázia proletárellenes reakciójával. Ez az egybeesés katalizálja a középosztályi mozgalom és a nagyburzsoázia között létrejövő kvázi szövetséget. Politikai tekintetben a nagyburzsoázia egyre erősödő befolyást gyakorol a mozgalomra és megtévesztve annak tömegeit, azokat saját érdekében használja fel. A „megtévesztett” alsóközéposztályi tömeg saját valós szociális érdekei ellenére cselekszik, a mozgalom folyamatosan veszít autonómiájából szövetségese javára. Így válik a fasizmus új típusú ellenforradalommá. A magunk részéről a valóságos folyamatot ezzel a felfogással éppen ellentétesnek látjuk.

A nagyburzsoázia differenciálatlan felfogása, illetve annak nyilvánvaló elégtelensége indukálta azt a törekvést, amely a fasizmust támogató uralkodó osztálybeli csoportok meghatározására törekedett. Ezt szemlélteti az afölött folytatott vita, vajon az agrár vagy az ipari burzsoázia áll-e a fasizmus mögött. Másrészt a középosztály- vagy kispolgárság-elmélet képviselői esetében léptenyomon beleütközünk abba a problémába, hogy sem a középosztályokat sem a kispolgárságot nem képesek pontosan definiálni, illetve a fasizmusok túlmutatnak a középosztály-elméletből levezethető jellegzetességeken. A „szövetségre” illetve „megtévesztésre” vonatkozó tézisek hiányos magyarázhatósága rámutatott arra, hogy a fasizmus mint mozgalom belsőleg heterogén és strukturált, társadalmi bázisa, a mozgalom tömegei és elitje között nem feltétlenül áll fenn azonosság. Ha ugyanis ezt az azonosságot feltételeznénk, nem volna megmagyarázható a fasiszta mozgalom és fasiszta hatalom közötti diszkontinuitás. Ha fel is vetődik – néhány olasz szerző esetében különös súllyal – a fasiszta elit problémája, nem kapunk plauzibilis elméleti választ arra a kérdésre, honnan származik ez az elit, mi szabályozza viselkedését és milyen a viszonya az általa vezetett mozgalomhoz. Ezzel olyan probléma marad háttérben, amely döntő fontosságú a fasizmus egészének megértéséhez.

A Marxra hivatkozó középosztály-elmélet önmagában nem kínált alkalmas magyarázatot arra sem, minek köszönhető a fasizmus hiánya, illetve jelentéktelensége a kapitalizmus „klasszikus” modelljét képviselő angolszász területeken. Ez indukálja azt a nézetet, hogy a fasizmus mint mozgalom a gyengén fejlett vagy meggyengült kapitalista rendszerek középosztályainak helyzetére volna visszavezethető. A nézetek mindenesetre megoszlanak a tekintetben, vajon csak gyengén fejlett vagy a klasszikustól alapjaiban eltérő nemzeti fejlődési utat járó kapitalizmusokról van-e szó. Míg az előbbi esetben az ökonomizmus, az utóbbi álláspontra helyezkedők esetében a történelmi determinizmusok abszolutizálásának veszélye fenyeget. Ennek tükrében válhat a nemzetiszocializmus a torz német nemzeti fejlődés végállomásává.

A középosztály-elmélet nem reflektál az olasz és a német mozgalmak között fennálló szociális és politikai magatartásbeli különbségekre. Így éppen az, a mai kutatást különösen foglalkoztató kérdés marad megválaszolatlanul, azonosnak vagy különbözőnek kell tekintenünk a két sikeres fasizmust társadalmi gyökereit tekintve. A középosztály-elmélet negatívumai közt kell számon tartanunk azt is, hogy azt a benyomást keltette, mintha a középosztályok kortól és történelmi szituációtól függetlenül a szélsőjobb, illetve a fasizmus táptalaja lennének. Erre az axiómára megy vissza a fasiszta ideológiák preconcepciókon nyugvó értelmezése, amely olyan tartalmakat vél kiolvasni belőlük, amelyek jelenléte legalábbis erősen megkérdőjelezhető.

A szociológiai irányzat mélyebb rétegeiből azonban egy differenciáltabb kép elemei bukkannak elő: olyan csoportok, – háborús veteránok, idealista értelmiségiek, aktivista ifjúság, amelyeknek

szociológiai besorolása a társadalmi réteg- és osztályszerkezetébe ugyan igen körülményes, (mivel belső kohéziójuk nem esik egybe azokéval), de szerepük a fasizmusokban tagadhatatlan. A legtöbb szocialista szerző megérzi a probléma jelentőségét csakúgy, mint az ezzel szorosan összefüggő értékválság-probléma fontosságát, és valamilyen formában szót is ejt róla, de csak mellékes jelentőséget tulajdonít neki. Még azoknál sem válik ez központi problémává, akik – akár politikai, akár eszmei indíttatásból – rátapintanak a jobb és baloldali radikalizmus lehetséges találkozási pontjaira.

A fasizmus tartalmai az uralomban válnak nyilvánvalóvá. Az uralomra vonatkozóan négy állásfoglalást tudunk egymástól határozottan elkülöníteni. Az első szerint új típusú burzsoá uralomról volna szó, amelyben a fináncburzsoázia vagy annak egyik csoportja maga uralkodik. Ez lenne a monopolkapitalizmus adekvát formája, ezért a polgári demokráciák törvényszerűen fordulnak diktatúrába. Ez a felfogás tendenciaszerűen azonosítja a kapitalizmust a diktatúrával, és a kommunista antifasizmus mögött megbúvó antidemokratikus célok igazolásává válik. Tisztázatlan marad az uralom szerkezete is, mivel az elmélet hívei nemigen tudnak mit kezdeni sem az uralkodó osztály válságával, sem a fasiszta új jövevények szándékaival és helyével a hatalom rendszerében.

A második tézis szerint a fasiszta uralom nem új képlet a történelemben, hanem megfelel a klasszikus kapitalizmus körülményei között jelentkező bonapartizmusnak, amikor is a burzsoázia az osztályviszonyokban beállott egyensúly viszonyai között, szociális uralmának megőrzése érdekében átengedi a politikai hatalmat egy autoriter rendszernek, amely a szociális feszültségeket részben elfojtja, részben imperializmusba oltja, és a történelmi körülmények változtatásával visszaalakul parlamentáris kormányzati rendszerré. A bonapartista rendszer lényegében a gazdasági uralkodó osztály helyett, de annak érdekében gyakorolja a hatalmat. A bonapartizmus-elméleti szerzők döntő többsége mereven ragaszkodik a bonapartizmus-fogalomhoz a fasizmus egészét illetően és kevéssé hajlandóak elméletük korlátozott alkalmazhatóságát elfogadni. A bonapartizmus-elmélet ugyanis megítélésünk szerint megfelelően operacionalizált formában magyarázó erővel bírhatott volna a fasiszta hatalomátvételek és a korai fasiszta hatalom tekintetében. Nem véletlenül keltett a bonapartizmus-modell a háború utáni nyugati fasizmuskutatásban is nagy visszhangot. A bonapartizmus-modell vonatkoztatása a fasiszta uralmak egészére viszont elfedi az azokban bekövetkező strukturális és funkcionális változásokat. Ez a hiány annyira nyilvánvaló, hogy egyes szocialista szerzők elmozdulnak a totalitarizmus-modell irányába. A totalitarizmus „felfedezése” azt a belátást jelzi szocialista körökben, hogy a fasizmusok esetében mégiscsak valamilyen merőben új jelenséggel van dolgunk. A totalitarizmus-elméleti pozíció felbukkanása a szocialista gondolkodásban nemcsak a bonapartizmus-modell, hanem a marxi modell elégtelenségeit is jelzi a modernkori társadalmak folyamatainak magyarázatában. Ezen kívül közvetve rámutat arra a momentumra, hogy ugyan formailag mind az olasz, mind a német esetben a hatalom átengedéséről van szó, a fasiszták hatalomba-, illetve hatalomrakerülése tartalmában mégis felér egy forradalmi hatalomátvétel jelentőségével.

A bonapartizmusnak, mint modernizatív funkcióval bíró autoriter rendszernek a gondolata vezet el a fasizmusok összehasonlításának szükségességéig. Meg is teremtnének, ha csak részlegesen és csak funkcionális szempontból is, az összehasonlítás keretei, de nem válnak rendszeres kutatás tárgyává. Viszont tudatosítják azt a ma is vita tárgyát képező problémát, hogy a fasizmus eltérő feltételek között eltérő funkciókat tölthet be, attól függően milyen kihívásokkal kell szembenéznie és a körülmények különbözőségéből adódóan eltérő fejlődési úttal rendelkezhet. Ez a felismerés távolról sem válik közkinccsé a szocialista gondolkodásban. Éppen ellenkezőleg, a döntő többség az olasz és német mozgalmat nemcsak tartalmában, hanem formai elemeit és stratégiáját tekintve is azonosnak tekintette. Ez az elméleti sematizmus vezetett ahhoz a téves politikai előrejelzéshez, mely szerint a nemzetiszocialista hatalom fejlődése minden tekintetben meg fog felelni az olasz diktatúra útjának.

A harmadik tézis lényegében azt mondja ki, hogy a régi elitcsoportok megosztják a hatalmat a fasiszta elittel és a politika az érdekcsoportok közötti kompromisszumok eredményeképp alakul. Ez a hatalommegosztás biztosítja a korábbi elitek érdekeinek legnagyobb arányú érvényesülését. Az elitcsoportok érdekharcát eltakaró totalitarizmus az imperialista külpolitikának megfelelő hatalmi szerkezet. Sem ez, sem a megelőző tézisek nem magyarázzák azonban a fasiszta rendszerek

irracionalitásba hajló dinamizmusát és a hagyományos politikai gondolkodásnak gyakorta szögesen ellentmondó logikáját.

A negyedik elkülöníthető tézis szerint a fasizmus hatalomrajutásával új elit kerül a politikai hatalomra, amely fokozatosan kiszorítja és aláveti a régi elitet. Ez utóbbiak érdekeik részleges érvényesítése végett kénytelenek alkalmazkodni a politikai rendszer igényeihez. A tézis egyes változatai olyan ipari technokratikus társadalom megszületését jósolják, amelynek adekvát politikai formája a totalitárius birodalom, ahol a kapitalizmus eddigi formái tendenciaszerűen felszámolódnak, illetve új osztályuralomnak adják át a helyüket. Ennek az osztályuralomnak a tartalma azonban messzemenően kétséges marad. Több szerzőnél is fölmerül, hogy ez az uralom tulajdonképpen „önmagáért való”, az osztályviszonyokat figyelembe véve voltaképp funkciótlan, illetve folyamatosan veszít eredeti funkciójából. Ilyenformán a gazdaság primátusa fokozatosan a politika primátusának adja át a helyét. Ez a gondolati irány, – amellyel a magunk részéről is egyetértünk – átkötést jelent a liberális elméletek felé.

A szocialista szerzők elméleteiben számos kérdés – a fasizmusok elhatárolása az autoriter rendszerektől, a fasizmusok és az antiszemitizmus viszonya, az egyes fasizmusok közötti különbségek stb. – megválaszolatlan marad. Félreérthetetlenül rámutatnak azonban arra a felelősségre, amely a gazdasági és politikai uralkodó osztályt terheli mind az olasz, mind a német esetben a fasizmus illetve a nemzetiszocializmus hatalomra jutásáért és annak következményeiért.

III.

KORTÁRSI KONZERVATÍV ÉS LIBERÁLIS FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK

„Hitler, akárcsak Lenin ... egy olyan metszéspontban áll, amelyben számtalan döntő, tartalmilag ellentmondásos, univerzális természetű tendencia találkozik.”

Ernst Niekisch

„...a csorda és a tömeg uralmának szelleme még (1914. előtt – P.Sz.) nem vált olyan hatalmassá a közéletben, mint napjainkban; a magánember szabadsága olyan magától értetődő volt, hogy az ma már szinte elképzelhetetlen.”

Stefan Zweig

„Hol tartunk hát? A vallásos emberek a szabadság ellen harcolnak, a szabadság bajnokai a vallást támadják; az emelkedett és nemes lelkű szellemek a rabszolgaságot dicsőítik, az alantasak és szolgálók a függetlenségért szállnak síkra; a becsületes és felvilágosult állampolgárok mindenfajta haladás ellenségei; míg a minden hazaszeretetet és erkölcsöt nélkülözők a civilizáció és a felvilágosodás apostolainak képében tetszelegnek.”

Alexis de Tocqueville

„A világot ténylegesen alakító energia olyan érzelmekből – faji gőgből, vezérkultusból, vallási hitből, a háború szeretetéből – táplálkozik, amelyeket a liberális értelmiség gondolkodás nélkül elutasít, mint anakronizmust, s amelyeket rendszerint olyan tökéletesen kiirtanak magukból, hogy minden cselekvőképességüket elvesztik.”

George Orwell

III. 1.

KONZERVATÍV KORTÁRSOK A FASIZMUSOKRÓL

A konzervatív – és gyakran a liberális – fasizmusértelmezéseket rendszerint csupán a totalitarizmus-elmélet előkészítő fázisaként szokták megemlíteni. (1) Az állítás kétségkívül igaz, a nézetek, vélemények írások tömege azonban arra int, hogy nem lehet mindent egyetlen mondattal elmondani róluk. Valószínűsíthetjük, hogy éppen ennek a könyvtáryi írástömegnek és a nézetek nehezen való rendezhetőségének tudható be, hogy máig nem rendelkezünk a konzervativizmus és fasizmus(ok) viszonyát minden tekintetben tisztázó munkával, jóllehet számos kísérlet történt a részletekre vonatkozóan. (2) E munka keretében erre nem vállalkozhatunk, csupán megkíséreljük felvázolni a konzervatív és keresztény, főként katolikus szerzők fasizmusértelmezéseinek fő vonulatait.

Mind az olasz fasizmus, mind a nemzetiszocializmus esetében a konzervatív álláspont igen képlékeny, folyamatos ingadozást mutat a részleges vagy teljes egyetértés, illetve a részleges vagy teljes elutasítás között. Hogy milyen arányban vegyül igenlés és elutasítás, az rendszerint a pillanatnyi politikai szituációtól függ. Ennek megfelelően a konzervatív és keresztény-konzervatív politikai irányok esetében kb. 1930-ig kevéssé és csak idézőjelben beszélhetünk elméleti teljesítményekről, legfeljebb elméleti értékű részkijelentésekről. A legtöbben, mint a kommunista internacionalizmussal szembeni spontán nemzeti reakciót, jogos önvédelmi erőszakot tartják számon a fasizmust, de megemlékeznek szellemi mozgalom jellegéről is, miközben utalnak a bolsevizmussal rokon vonásaira.

III. 1. 1.

A k a t o l i k u s e g y h á z hivatalos köreiből óvatos, kétértelmű állásfoglalások hangzanak el „Itália új urairól”, akik képesek voltak megálljt parancsolni az olasz szocializmus nemzet- és egyházellenes felforgató politikájának és az állam tehetetlenségének. Az esetleges fenntartások kevéssé a társadalmi céloknak, sokkal inkább a fasiszta módszereknek szólnak és önmérsékletre intenek mind az erőszakos módszerek, mind a megfogalmazott hegemonisztikus külpolitikai és belső uralmi célok tekintetében. Mussolini és az olasz nacionalisták egyházellenes nézeteinek bírálatában a leendő olasz egyházpolitikával szembeni szorongás fejeződik ki. A Lateráni egyezmény aláírásával a Vatikán megnyugodva gondolhatta, hogy a fasizmus mégsem esküdt ellensége az egyháznak, annál inkább a liberalizmusnak és az abból származott szocializmusnak, amelyek voltaképpen, ha nem is azonos mértékben, közös ellenségek.

Nem telik bele két év és XI. Pius pápának súlyos panaszolnivalója támad a katolikus egyetek és szervezetek elleni fellépés miatt. Az 1931 júniusában kelt „Non abbiamo bisogno...” kezdetű enciklikában és a vele nagyjából azonos időből származó iratokban a személyiség, a család természetes és az egyház istentől való jogainak megsértéséről esik szó, de ezt ellensúlyozandó a fasizmusnak az egyháznak tett szolgálatairól is. A pápa az egyének állam általi alávetését nem ítéli el általánosságban, csupán a katolikus doktrína, az egyházi gyakorlat és tevékenység teljes függetlenségét és sérthetlenségét hangsúlyozza. Áttételesen bírálja a fasiszta szellemiséget, amikor elítéli a „pogányság új formáit”. (3)

Sem Olaszországban, sem Németországban nem találjuk nyomát annak, hogy az egyházak valamelyike offenzív módon lépett volna fel a fasizmus, illetve nemzetiszocializmus ellen. Sokkal inkább az őket ért sérelmekre és támadásokra reagálnak, érvelésük hitbeli-erkölcsi-világnézeti és nem politikai alapokon nyugszik. Németországban a nemzetiszocializmus világnézeti jellege az, amely kezdettől fogva tisztán kirajzolja a katolikus egyház vele szembeni elutasító magatartását. A német egyház elvben is elutasította, hogy valaki egyidejűleg nácinak és egyházhoz katolikusnak vallhassa magát, és kilátásba helyezte erre az esetre a szentségek megtagadását. (4) Bár a Birodalmi

Konkordátum rendezni látszott katolikus egyház és nemzetiszocialista állam viszonyát, de a katolikus egyház szervező, oktató és propagandatevékenységének folyamatos akadályozása és szűkítése a pápánál való közbenjárásra készítette a katolikus püspöki kart. Így született meg 1937 márciusában a „Féltő gonddal...” című enciklika, amely a leghatározottabban állást foglal világnézeti és szervezeti kérdésekben, de továbbra is vonakodott politikai tekintetben elítélni a Hitler-kormányzatot. A náci vezetésnek egyrészt a konkordátumban foglaltak megszegését veti a szemére, másrészt eszmei alapról fordul ellene: „Aki a fajt, népet, államot vagy államformát, vagy akár az emberi közösség más alapértékét, amely a földi rendben fontos és tiszteletreméltó helyet foglal el, eme földi értékskálájából kiemeli, legfőbb vallásos értékévé teszi és bálvány módjára imádja, az felforgatja és meghamisítja a dolgok Isten-alkotta és parancsolta rendjét.” Az enciklika végül az egyház és állam közötti jó viszony helyreállításába vetett reményének ad hangot, miközben kilátásba helyezi az „egyház teljes szigorát” is. (5)

A keresztény kritika hangsúlya elsősorban a faji antiszemitizmus és a keresztény emberiség összeegyeztethetlenségén van. Ez a valláserkölcsei megfontolás számtalan alkalommal előlép, amikor német papi méltóságok fellépnek a „fajidegenek”, fogyatékosok lemészárlása, valamint később a hadszíntereken a civil lakossággal szembeni tömeges megtorlások ellen. Voltak ugyan a német katolikus egyháznak képviselői, akik nácizmus és katolicizmus között ideológiai hidat kívántak verni, – és eme törekvésnek a kormányzat a „pozitív kereszténység” ideológiájával igyekezett is elébe menni, – az egyház egészére mégis a keresztényi erkölcsön nyugvó elítélés és a politikai tolerálás maradt mindvégig jellemző. Lényegében hasonló szellemben fogantak az evangélikus Hitvalló Egyház megnyilatkozásai is, de a nácizmus elleni politikai állásfoglalásra itt sem kerül sor. Annál erősebb viszont a német evangélikusok másik szárnyának, az úgynevezett „Német Keresztények” vonzalma a hitlerizmushoz mind ideológiailag, mind szervezetenként. Fasizmus és nemzetiszocializmus sok szempontból elítélendő ugyan a keresztény-konzervatívok szempontjából, a fő ellenség számukra mégiscsak a bolsevizmus marad. Jellemző Tardini kardinális megjegyzése 1941-ből: „Remélem, hogy a kommunizmus legyőzve és megsemmisülve kerül ki a háborúból, a nácizmus pedig meggyengülve és ... legyőzhetően.” (6)

III. 1. 2.

A fasizmus jelentőségét felismerők és lényegének megértésére törekvők nem az egyházi hierarchia csúcsairól származnak, megállapításaik csak részlegesen hozhatók összhangba annak álláspontjával. Ezt példázza Don Luigi Sturzo -nak, az olasz politikai katolicizmus vezéregyéniségének 1926-ban megjelent munkája, amely szemléletét tekintve sokkal inkább a liberális szellemi-politikai vonulat részének volna tekinthető (6.b.). Sturzo a fasizmussal kapcsolatban egy egymással szorosan összefüggő történelmi és politikai összefüggésrendszert mutatott fel.

A fasizmus hatalomrajutásának történelmi háttéréként Sturzo az olasz nemzetállam megkésett létrejövetelét, a risorgimento szellemének eltorzulását, és annak következtében a demokratikus politikai rendszer szerkezeti gyengeségét ábrázolja. A fáziskésés miatt Itáliában a liberalizmus elsősorban a függetlenség és egység szinonimájává lett és az olasz konzervatív uralom és állami centralizmus fedőideológiájává változott. A liberális-parlamentáris rendszer csupán csak forma, amely mögött tartalomként a régi oligarchiák kialakult kompromisszumokkal „álcázott diktatúrája” húzódik meg. A liberalizmus válságában a régi politikai uralkodó elit válsága tükröződik. Ez, bár megkísérli a hatalmat monopolizálni, nem tud ellenállni az új politikai erők – a marxista munkásmozgalom, a keresztényszocializmus, a politikailag szervezett nagyipar és más parlamenten kívüli, privilégiumokért küzdő érdekcsoportok – nyomásának. Ezek az államot tulajdonképpen uraló bürokrácián keresztül érvényesítik érdekeiket. Jól jellemzi ezt a helyzetet – mondja Sturzo –, hogy Olaszország az ipar-bürokrácia-hadsereg lobby nyomására és a politikai elit akarata ellenére lépett be a háborúba. (6.c.)

A fasizmust, – mint meghatározott cél nélküli, nacionalista színezetű kvázi bolsevizmust, – a háború utáni „é r z e l m i v á l s á g b ó l” származtatja, amely a nacionalista ideológia és

mozgalom felé fordulásával, valamint a háború utáni gazdasági depresszióval válik jelentőssé. A nacionalizmus szolgáltatja a fasizmus számára a hiányzó politikai elméletet, a fasizmus pedig a tömegeket szállítja a nacionalizmus számára. A gazdasági válság kiváltotta általános radikalizálódás és kormányválság közepette a régi és új oligarchiák – főként a parazita nagyipar – szemében a fasizmus megfelelő eszköznek látszik hatalmuk biztosítására és szocialista illetve. néppárti ellenfeleik kiszorítására. A fasizmus – mondja Sturzo – a kapitalista polgárság, a konzervatív-liberális politikai osztály, az agráriusok és a vidéki klérus „saját teremtménye, amely sokkal nagyobb és erősebb lett, mint ezek gondolták” és kilépett eszközszeréből. (6.d.) Plutokratikus módon egyesítette az agrár és ipari gazdaság érdekeit, így a legdinamikusabb konzervatív erők exponensévé vált, miközben megszüntette azok politikai képviseletét. A gazdasági érdekeket kézbe tartva és kiegyenlítve biztosít magának, mint politikai uralkodó kasztnak, feudális jellegű hatalmat, miközben a gazdaságot fokozódó mértékben saját érdekeinek igyekszik alárendelni. Ez azonban csak addig lehetséges – véli Sturzo –, amíg a kormányzat kifejezi a legerősebb gazdasági csoportok érdekeit, márpedig az olasz nagyipar aligha fogja hosszútávon elviselni a kapitalizmus korábbi fázisaira emlékeztető gyámködést. (6.f.)

Sturzo megítélésében a fasizmus egészében történelmileg negatív, mert elfordul Itália „természetadta feladataitól”. Így a 20. század fő feladatától is, amely a mezőgazdaság, ipar és munka egyensúlyának megteremtése volna. Ehelyett a nemzeti reakció visszatér egy korábbi, történelmileg már meghaladott egyensúlyhoz. A bolsevizmussal összevetve Sturzo megállapítja, hogy fasizmus és bolsevizmus egyaránt a háború utáni helyzet teremtette „különleges jelenségek”, amelyek tagadják a szabadságot. Közöttük csak formális különbség tehető: a bolsevizmus baloldali fasizmus, a fasizmus jobboldali bolsevizmus. Jövője azonban csak a bolsevizmusnak van, amely elmaradott, feudális gazdasági körülmények közötti modernizációs kísérlet, ezért a gazdaságilag fejlett Európában talajtalan és esélytelen. Ha lehámlik róla az utópikus szocializmus, csak a „technikai realizmus” marad. Ezzel szemben a fasizmus „oligarchikus, reakciós forradalom”, a színeváltoztató konzervativizmus és a szélsőséges nemzeti hagyomány folytatása. Ha írható a számlájára pozitívum, akkor az az, hogy a már amúgy is felbomlóban levő korábbi politikai osztály szétverésével közvetve a valódi demokrácia elvein nyugvó új risorgiménto lehetőségét teremtette meg. (6.g.)

Eltételezve a bolsevizmus téves megítélésétől, Sturzo könyve a konzervatív publicisztika nagyjátékát tekintve viszonylag ritkán felbukkanó, értékes mozzanatokot hordoz. Elvont eszméletörténeti okfejtés helyett a nemzet történeti fejlődésében, politikai, gazdasági és szociális mozzanatokban mutatja fel a fasizmus és általában a politikai radikalizmus gyökereit. Igen figyelemreméltó, hogy a fasizmus feltételei között megemlíti a szélsőséges megoldásokra hajlamosító politikai hagyományt. Helyesen ismeri fel a fasizmus, mint uralmi szerkezet többrétegű meghatározottságát, függetlenedési és totalitárius tendenciáját. Sturzo szemlélete heterogén elemekből épül föl. Politikai liberalizmusa mögül félreismerhetetlenül előbukkan egyfajta konzervatív antikapitalizmus, modernizációellenesség, amikor – ez inkább csak a sorok közül olvasható ki – legelsősorban az észak-olasz nagyipar felelősségét hangsúlyozza. Innen érthető meg, miért közelít Sturzo okfejtése a kortársi szocialista értelmezések felé. E tendencia mögött, amely a német nemzetibolsevizmusban nyeri el legtisztább formáját, konzervativizmus és szocializmus mélyebb lélektani összefüggése rejlik. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Sturzo szemléletéből az általa olyan hevesen bírált, liberalizmusba csomagolt konzervativizmus köszön vissza.

III. 1. 3.

A keresztény-konzervatív értelmezések gerincét és keretét Jaques Maritain 1934-es előadássorozata adja, amely később mint a „Keresztény humanizmus” címet viselő könyv vált ismertté. (7) Maritain szemlélete kizárólagosan eszme illetve. szellemtörténeti. Kiindulópontja az általa ideális állapotnak tekintett keresztény középkor, amelyet Isten és ember harmóniája jellemzett. Ez tágabb értelemben egyén és közösség, egyén és teremtés kiegyensúlyozott viszonyát is jelentette. Mivel a gondolkodás középpontjában Isten állt, a kor embere mindent Isten műveként szemlélte, az egyén mintegy isteni indíttatásra és az Isten dicsőségére cselekedett. Ennek a

szellemiségnek politikai kifejeződése a Szent Római Birodalom volt, – organikus szellemi és társadalmi egység –, amelynek államai és közösségi intézményei szellemi célokat szolgáltak. A szellemi hierarchia egyben funkcionális hierarchia is volt, a testületek a család mintájára szerveződtek, bennük az atyai tekintély és bölcsesség uralkodott. A középkor felbomlásával – mondja Maritain – széttöredeztek a spirituális és intellektuális egység. A reneszánsz antropocentrizmus a Isten rovására előtérbe helyezi az ember értékét és megalapozatlan nagyságtudatot olt belé. Az Istentől elszakított ember csak saját szándékaitól indítva cselekszik. A szakrális világrend felbomlásán a másik következménye, hogy a protestantizmusban az ember természettől fogva romlott, akarat- és szabadságnélküli, kiszolgáltatott lényként jelenik meg. A racionalizmus és a belőle fakadó irányzatok – darwinizmus, biologizmus, freudizmus, – megfosztják az embert mint lényt és lelket a magasabbrendűség minden attribútumától, sőt méltóságától is. Eztán a világ és az ember végső soron tetszés szerint manipulálható „anyagnak” látszik csupán, az uralom lehetséges tárgyának. A reneszánsz és reformáció során szilárd államhatárok és abszolutista uralmak keletkeznek, a vallás a politika szolgálatába kényszerül. Az állam öncélnak tekinti önmagát. Az ellenreformáció, bár megkísérlti megvédelmezni a szellemi rendet, nem képes feltartóztatni a mértéktelen abszolutista törekvéseket. Ezekre való ellenhatásként keletkezik a liberális, amely a jog és igazság egyetlen forrásává az embert teszi. A liberalizmus Maritain szemében azonban csak az alávetés pusztá tagadása, de „nem önálló erő”, ezért, valamint az „ipari kapitalizmus szerkezetében bekövetkező lényegi változásoknak köszönhetően” antiliberalis reakciók keletkeznek, amelyekben a kétségbeesett ember arra törekszik, hogy helyreállítsa viszonyát Istennel és a felbomlott közösséggel. Ez a törekvés fonódik össze a reformáció óta halmozódó uralomvággal és válik totalitarizmussá. (9) A közösségek politikai egysége azonban csak külsődleges dresszura, politikai pedagógia, állami kényszerítőeszközök segítségével állítható helyre. „Mivel azonban tudott, hogy gondolat és akarat összhangja szükséges ahhoz, hogy a politikai egység megszilárduljon, racionális és magasabb szellemi pszeudoegység után néznek, amelyet ezek az eszközök hivatottak érvényre juttatni. A család és erőszak apparátusa, amelyet a politikai maccchia velli zmus kitermelt, visszahat a tudatra és igyekszik belőle kizsarolni azt az egyetértést és szeretetet, amelyre elengedhetetlenül szüksége van.” (10)

A totalitarizmus alapformája Maritain számára a kommunizmus, amely ateista vallás és kollektivistá életforma. A kommunizmus a hatás-visszahatás elve alapján ellenreakcióként előhívja a fasiszta, illetve. rasszista totalitarizmusokat, amelyek újabb ellenhatást váltanak ki. A két tömegmozgalom – mondja Maritain – azonos gyökerű és azonos jellegzetességekkel rendelkezik: „egyik is, másik is erényt farag a gyűlöletből, egyik is másik is a harcnak szenteli magát – a népek vagy az osztályok harcának, – egyik is, másik is igényt tart arra a messianisztikus szeretetre, amely csak Isten királyságának jár, egyik is, másik is aláveti az embert egy embertelen humanizmusnak ...” (11) Céljaik és fejlődésük azonban lényegileg különbözök. Míg a kommunizmus a polgári társadalmon túl egy új civilizáció felépítésével próbálkozik, addig a fasiszmusok egyszerre fordulnak a bolsevizmus és a liberalizmus ellen, miközben a kapitalizmus lényegi elemeit fenntartva múltidézőkön nyugvó államszocializmus felé tendálnak. Ebből az eldöntetlenségből Maritain megítélése szerint csak kétféle út – vagy a kommunizmus felé fordulás, vagy a nemzeti imperializmus választása – lehetséges. (12)

Maritain, bár a totalitarizmus kontextusában mozog, határozottan különválasztja a kommunizmust a fasiszta variánsoktól, és ha nem is szimpátiával, mindenesetre nagyobb megértéssel kezeli, bár perspektíváit nem mutatja fel. Nem mulasztja el viszont felmutatni az olasz fasiszmus és a nemzetiszocializmus közötti különbséget. Amikor a fasiszmusokat a kommunizmushoz való viszonyukban is meghatározza, Ernst Nolte jóval későbbi gondolatmenetét előlegezi meg. Maritain nagyformátumú gondolkodó, nagy történelmi íveket átfogva jut el tulajdonképpeni mondanójához. Neki is, akárcsak sok más – nem csak konzervatív szerzőnek – joggal vehető a szemére a történelmi folyamat szellemtörténeté váló egyszerűsítése, a nemzeti történelmi utak, a szociológiai változások és összefüggések messzemenő figyelmen kívül hagyása. Ugyancsak kérdéses Maritain kiindulópontjának megalapozottsága. Nem megállapítható, hogy a szerző a keresztény középkorról vallott felfogása mennyiben tekinthető, – mint például Huisingánál – hitelesnek szánt történelemképnek vagy csupán szellemi orientációs pontul szolgáló metaforának. Utóbbi mégis

valószínűbb. Akár így akár úgy, az idealizált keresztény középkor képe metaforaként is kétségeket ébreszt, még akkor is, ha Maritain sémájának gondolkodási szabályaihoz igazodunk. Ugyanis egy múltideálon nyugvó ideológiai bírálata egy másik vagy másként értelmezett múltideál talajától már formállogikai szempontból is tarthatatlan, ezért legfeljebb politikai-ideológiai gesztusnak tekinthető. Maritain célja nem is a történeti folyamatok részletekbe menő ábrázolása, azok csak egy új keresztény magatartás eszmei megalapozásához szolgálnak háttérül. Mindennek dacára Maritaintól az európai szellemi válság egyik legértékesebb ábrázolását kapjuk.

III. 1. 4.

Gondolatvezetését tekintve igen hasonló vágányon halad a német konzervatívok fasizmus-, illetve náciizmus-értelmezése és kritikája. Ennek a kritikának az élet természetesen igencsak csorbítja a német konzervativizmus ambivalens politikai és elméleti magatartása a nemzetiszocializmussal szemben. Számosan vannak olyan szerzők még a náciizmus kritikusai között is, akik eleinte szoros kapcsolatot tartottak fenn a barnainges mozgalommal és nagy elvárásokkal voltak irányában. Nemzetiszocializmus és konzervativizmus eszmevilágának különválasztása mindmáig komoly problémát jelent a kutatásnak. Míg a vitatkozók egy része közvetlen kontinuitást lát az úgynevezett német szellem és a náci eszmevilág között, addig másik része határozottan tagadja, hogy bármiféle közvetlen összefüggés volna közöttük azon kívül, hogy a nemzetiszocialisták kisajátították és eltorzították a konzervatív eszméket. Kétségtelen, hogy a nemzetiszocializmusra leginkább jellemzőnek tekintett eszmék és fogalmak döntően német konzervatív és nacionalista gondolkodók köreiből származnak. Afelől sem lehet kétségünk, hogy a német konzervatív eszmeiség – demokrácia és modernizációellenesség, völkisch gondolat és antiszemitizmus, akarva-akaratlan egyengette a nemzetiszocialista propaganda útját. A „Harmadik Birodalom” fogalma Moeller van den Brucktól, az ifjúkonzervatív mozgalom korán tragikus véget ért vezéralakjától származik, az „élettel”, terminusa a későbbi értelmezéstől teljesen eltérő összefüggésben Hanns Grimm-nél hangzik el, de sorra vehetnénk a konzervatív gondolkodás számos más kiválóságát is, Ernst Jüngert, Hans Freyert, Spenglert, Klagest, hogy a náciizmussal később közösséget vállalókról – Carl Schmitt-ről, Forsthofer-ről vagy Heidegger-ről ne is beszéljünk. (12.b.)

A konzervatív gondolkodók Maritainhez hasonlóan a fasizmusok gyökereit az európai szellemi egység felbomlásában, a szekularizációban vélik megpillantani. Ez a felbomlás a reformáción – katolikus szerzők előszeretettel hangsúlyozzák Luther negatív szerepét –, felvilágosodáson és racionalizmuson keresztül a materializmusba, pozitívizmusba, az immanens fejlődés kétes értékű filozófiáiba – darwinizmusba, marxizmusba – torkollik, politikai téren pedig a totalitarizmusba, amely végső soron politikai vallás vagy valláspótlék: „... Az élet szekularizációja, amely a humanitás eszméjét magával hozta, pontosan az a talaj, amelyen az olyan kereszténységellenes vallási mozgalmak, mint a nemzetiszocializmus, felnövekedhettek ...” – írta Erich Voegelin (13). A nemzetállami abszolutizmusok és Hobbes-szal kezdődő ideológiájuk kialakulásával párhuzamosan „a világ mint tartalom kiszorította a világot mint létet. A tudomány módszerei mint a világtartalom kutatásának formái válnak általánosan kötelező normákká, amelyekre az embernek a világhoz való viszonyát fel kell építenie ... A szellemvallásokkal és világnézetekkel szemben ellenséges irányzatok keletkeznek, amelyek a kinyilatkoztatással és misztikus gondolkodással szemben a világtudományból, mint a megismerés érvényes formájából nyerik legitimációjukat; így keletkeznek a tudományos világnézetek, a tudományos szocializmus, a tudományos fajelmélet, amelyek a világtitkot leltárba veszik és megfejtik ...” (14) Ennek a Kanton, Fichtén, Marxon, Gobineau-n át húzódó folyamatnak az eredményeként jelenik meg – mondja Voegelin – „a két radikálisan evilági hitközösség, a fasiszta olasz, és a nemzetiszocialista német ... A szakrális lényeg mindkettő számára a népszellem vagy objektív szellem ..., amely az egyes emberben, mint a nép részében és annak művében történelmi valósággá lesz.” (15)

Bár ugyanabban az eszme- illetve szellemtörténeti közegeben mozog, lényegesen közelebb jut a nemzetiszocializmus és közvetve a fasizmusok eredetének megértéséhez Helmuth Pleßner,

a filozófiai antropológia – lényegében modernizált szellemtörténet, – egyik megalapítója, amikor az európai szellemi fejlődésbe ágyazva megkísérli felmutatni a német történelem és vele a német szellemi fejlődés sajátos, megkésett, ezért kiegyensúlyozatlan, szélsőségekre hajlamos mivoltát. A nemzetiszocializmus előfeltétele Plessnernél az ö s s z e u r ó p a i s z e l l e m i v á l s á g összefonódása a német különutas fejlődéssel. (16): „A lényegi különbség a németek és a nyugat népei között, amelyek nemzetállami alapjukat a 16. és 17. században megvetették, ... abból a megkésettségből adódik, amely Németországban meggátolta a nemzetállam kialakulásának és a felvilágosodásnak az összefonódását.” (16.b.) A konzervatív Plessner módszertani szempontból Lukács György méltó párja, egyben hivatott kritikusa is, amikor annak pártosságát bírálja. (17.)

A vallási tekintély széthullásával – mondja Plessner – valláspótlékok keletkeznek az egyes tudományok – filozófia, történelemfilozófia, szociológia, biológia – formájában, amelyek a megváltásba vetett hitet a rejtett evilági lényeg keresésével illetve megtalálásának ígéretével cserélik fel. A fejlődés végén, az ész evilági tekintélyének megrendülésével, ott áll az isten nélküli állam, – amelyben az ideológiák üres hatalmi eszközként lepleződnek le –, és az igazság nélküli tudomány, a semmivel való szembenézés kényszere. Az üresség élménye normánélküli, nihilista cselekedeteket hív életre, amelyek eszmeileg már nem, csupán a létfenntartás ösztönével igazolhatóak. Ebben a helyzetben az egyetlen lehetséges program a kontemplációból való kitörés, a f o r r a d a l m i a k t i v i z m u s. (18) Az ebből fakadó radikalizmusok egyike – a forradalmi szocializmus és a radikalizálódó teológia mellett – a fasizmus, a mindenki mindenki elleni harca. Plessner nem azonosítja ezeket az irányzatokat, de összehasonlíthatónak tartja vezérmotívumait, mivel mindegyik az egész egy mozzanatát abszolutizálja, önmagát az igazság egyedüli letéteményezésének tudja és ennek szellemében kísérli meg a társadalom megújítását, miközben megszüntet mindenfajta filozófiát, megkísérli meghaladni a kapitalizmus szellemét és morálját. (19)

Plessner a n é m e t k ü l ö n ú t három alappillérét a késleltetett nemzeti-nemzetállami fejlődésben, a bismarcki egység jellegében és a lutheranizmusban látja: A lutheranizmus, illetve annak szövetsége a területiális uralkodókkal elfordította a németiséget a nyilvánosság, a politika szférájától, meggátolta a közösségért való politikai felelősségvállalást. A lutheranizmus vallási kiüresedése siettette a filozófia és a tudomány térnyerését a teológia rovására, ennek következtében azok – mintegy valláspótlékként – világnézeti jelentőséget nyertek. Ugyancsak a lutheri reformáció volt az, amely a felvilágosodás eszméit, mint politikai értékeket távol tartotta a németiségtől. A politikai haladásba vetett hitet és a politika felé törő energiákat a németiség teljes egészében a gazdaságtudományos haladásba investálta. Ezutóbbi helyettesítette az előbbi. Ezzel a németiség a politika eszméitől az industrializmusban megtestesülő materializmusához, instrumentalizmusához fordul. Ez viszont annyiban végzetes, – mondja Plessner – amennyiben a gazdaság válsága a német kultúra válságát jelenti a legmélyebb értelemben, mivel ez a politikából kiszorult német alkotószellem egyetlen területe. (20) Az ipari forradalom hordozója, a gyorsan emelkedő és gazdagodó német kispolgárság, identitását keresve, polgári politikai hagyomány híján a historizmusban találja meg öngazolását. A historizmus azonban visszajára fordulva, restauratív érdekeket szolgáló, múltba néző, dekadenciára hajló politikai romantikába, az ipari tömegtársadalom elutasításába torkollik. A historizmus széthullásával a szellem a biológiai naturalizmus felé fordul.

A megkésett nemzeti-nemzetállami fejlődés vezet el a németiségnek mint „népnek” való felfogásán keresztül a völkisch misztikához. Ugyancsak a német egyesítés féloldalasságának és a polgári politikai hagyomány hiányának tudja be Plessner az 1871-ben létrejött államalakulat gyengeségét. Legfőbb hiányául azt rója fel, hogy „történelemeszmé nélkül nagyhatalom” volt. Ez az eszmei legitimitáció nélküli, teljesen pragmatikus politikát folytató állam elfordul a kultúrsideáloktól és a gazdasági, katonai, bürokratikus erények „szélsőséges realizmusának” adja át magát. Nem oldja meg a nemzeti kérdést, de poroszság és amerikanizmus olyan keverékévé válik, amelynek felelőtlenége, kalandor hajlama jogosan ébresztette fel a már beérkezett nagyhatalmak gyanakvását. (21) Ezekben foglalja össze Plessner a német különút mozzanatait, amelyek felerősítették az európai kulturális tradícióban a szekularizáció kiváltotta válságot, és különösen fogékonyá tették a német értelmiséget a diktatórikus politikára. Ezek a mozzanatok készítették elő a „szabadság önkéntes kapitulációját”. (22)

Plessner nem konstruál egyenes összefüggést Luther és Hitler között, amelyre a kor irodalmában számos példát találunk. Az európai válság és a német különút csak előfeltételek, amelyek meghatároznak egyfajta elengedhetetlen predispozíciót. A közvetlen feltételeket az 1918 utáni politikai helyzet teremti meg a Plessner által „decizionizmusnak” nevezett nemzetiszocializmus számára: Versailles rendszere megakadályozta egy nagynémet egység létrejöttét, a nemzet és az állam találkozását 1848 szellemében és visszakényszerítette a megcsönkített Németországot a nagyhatalmi politika szélhelyzetébe, hiszen saját fennmaradásáért kellett küzdenie. A weimari alkotmány szülte politikai rendszerrel nemzetidegen, anorganikusnak érzett szerkezetet kényszerítettek Németországra, amelynek nem voltak hagyományai. A weimari rendszerben a Nyugat politikai értékrendszere rohamosan leértékelődött és egyre élesebb elutasítással találkozott. A szorultságból kiutat kereső németiség szükségszerűen fordul az egyetlen, még politikailag érintetlen eszméhez, a „nép” eszméjéhez, amely a nemzeti megújulás alapjául kínálkozott. Ebből a szükségből nőtt ki a „völkisch forradalom”. (23) Mivel a németiség politikai státuszának helyreállításáért folytatott harc a gyakorlatban lehetetlenné vált, áttevődött kulturális síkra és a győztesek értékrendszere elleni ideológiává változott. Ezért vált az 1918 utáni Németország a Nyugat demokratikus értékrendszerével, a kapitalizmus és indusztrializmus társadalmával szembeni szépségszisztem és irracionális centrumává – véli Plessner. (24)

Plessner maga is kritikusan áll szemben az európai szellemi fejlődéssel, amely egy „elistentelenült” és „elembertelenült” világhoz vezet. Az ipari kapitalizmus szerinte szükségszerűen vezet a szolgásgba. Ezért a német különút plessneri megítélése nem egyértelmű. Úgy látja, hogy Németország hagyomány nélkülsége révén egyrészt a megújulás kiindulópontja lehet, de ugyanakkor az egész európai válság csomópontja is. Ugyancsak nem egyértelmű a nemzetiszocializmus megítélése. Mint a keresztény európai értékvilág széthullására és a németiség politikai defenzívába szorulására adott válasz, logikus és talán igazolható is. Plessner nem foglal állást. (25) Könyvének 1945 utáni kiadásában ugyanazon okokra – a nemzetállam kései megalakulása, a háborút követő nemzeti megaláztatás, süllyedő, gyökértelessé vált, protekcionizmusra törekvő nacionalista kispolgárság, – vezet vissza az olasz és német diktatúrákat, miközben külön is választja őket. Az olasz fasizmus program-nélkülségében az értékek valódi megújítására való törekvést lát, míg a nemzetiszocializmusban a süllyedő kispolgárság szövetségét a nagytőkével. Plessner szerint a nemzetiszocializmus csupán az „abszolút felsőség” helyreállításra törekedett. A fasizmusra emlékeztető dinamika üres taktika volt csupán. (26) Plessner elemzéséből a kispolgárság futólagos megemlézése ellenére a fasizmusok szociális tartalma lényegében nem bontható ki. A szellemtörténeti analízis mellé sem társadalomtörténet, sem kortörténet, sem politikai elemzés nem társul. Szellemtörténeti kiindulópontjai ugyancsak kétségbe vonhatóak, különösen, ami a lutheranizmus messzeható következményeit illeti. Kevésbé vitatható a nemzetiszocializmus összefüggése a német fejlődés sajátosságaival, annál inkább vitathatóak viszont ennek az összefüggésnek konkrét mozzanatai. Mindennek ellenére Plessner könyve rámutat a fasizmusokban jelenlévő sokrétűsége, bennük az összeurópai és nemzeti folyamatok összefonódására, főként pedig a fasizmusok kialakulásában általunk rendkívüli jelentőségűnek tartott összeurópai szellemi válság és kulturális hisztéria mozzanatára.

A német katolikus konzervativizmus, alapszemléletét és kiindulópontjait tekintve csak nehezen különítható el a Voegelin és Plessner képviselte akadémiai konzervativizmustól. Ami a Centrumpárthoz közelálló publicistákat tőlük megkülönbözteti, az a szociális és aktuális politikai kérdésekkel szembeni nagyobb érzékenységük és etekintetben mélyebb elemzőkészségük. Pontosan ezért érdemes említést tennünk a Waldemar Gurian álnéven (is) publikáló Walter Gerhart – 1933-ig a katolikus Centrum egyik vezető publicistája – munkásságáról, aki a háborút megelőzően három nagy tanulmányban, de előtte és később számos kisebbben is, megkísérelte körülírni és definiálni a kor szélsőséges politikai mozgalmainak és rendszereinek – a totalitarizmusoknak – tartalmát és minőségeit. (27) Gurian munkái távolról sem ellentmondásmentesek, magas színvonaluk azonban vitathatatlan. Különös értéküket az összehasonlításra való következetes törekvés adja. Nyomon követhető bennük az a fejlődési folyamat, ahogyan Gurian az elemzés konkrét szintjeiről kiindulva egy általánosított, de nem differenciálatlan totalitarizmus-elmélethez jut.

Igen lényeges mozzanat, hogy bolsevizmuson, fasizmuson és nemzetiszocializmuson kívül az Action Francaise-t is bevonja a vizsgálatba. Charles Maurras esztétikán és filozófián keresztül a politikához jutó szellemi fejlődésének bemutatásával meggyőző képet fest a századfordulós – nemcsak francia – értelmiség jelentős részének szellemi, m o r á l i s v á l s á g á r ó l, egy tökéletes önzést drapírozó ideológiaként lelepleződött liberalizmustól s vele a tömeg uralmát hozó parlamentarizmustól való elfordulásának okairól, az elveszett „isten rend” helyébe lépő új, „valódi időtlen rend” szellemi-politikai megalapozására való törekvéséről. Ez az „agnosztikus, antiliberalis, konzervatív nihilizmus” – szükségképpen egyfajta univerzalizmus – a rend elemeit a tradicionális intézményekben, katolikus egyházban, monarchiában, a „legáltalánosabb emberi tulajdonságban”, a nacionalizmusban, értelmiségi elitizmusban találja meg. (28) A r e n d e l e m e i n e k ez a konfigurációja nem valódi meggyőződésből fakad, jelentősége csak „technikai”. Az Action Francaise-t Gurian igen találóan „politikai laboratóriumként” határozza meg, amelyben „valamennyi, a jelenlegi kormányzattal szemben ellenséges irányzat szintéziséből” olyan ideológia készül, amely az arisztokráciától a munkásosztályig minden réteget meg kíván ragadni, hiszen Maurras mozgalmá az egész nemzettel azonosítja magát. (29) Mint ilyen, antimodernizmusa és monarchizmus ellenére nem hagyományos konzervativizmus vagy legitimizmus, hanem merőben újszerű, amikor e g y e s í t univerzalizmust, nacionalizmust, antiparlamentarizmust és „1789 elveit éppen az ezeknek az elveknek köszönhetően beteljesült nacionalizmus talajáról utasítja el”. (30) Ennek a fordulatnak „nemzetközi jelentősége” van – mondja Gurian, – innen csak egy lépés a fasizmus. Ezt a lépést Valois valóban meg is teszi. Gurian az Action Francaise politikai sikertelenségének okait elemezve a konkrét szociális program hiányára, a hadsereg érdektelenségére, az antirepublikánus és nacionalista propaganda időszertelenségére, a hivatalos egyház elutasító magatartására mutat rá. A siker legfontosabb előfeltétele, – hogy a „parlamentáris állam képtelenné váljon a vitákat korlátozni és a társadalom számára határokat kijelölni”, mint például. Itáliában, – hiányzott. Ezért az Action Francaise hatása csak szűk értelmiségi és később kispolgári körökre terjedt ki.(31) Ezzel Gurian egy igen lényeges feltételt ragad meg. Meglepő viszont, hogy az értelmiségi-problematikát, bármilyen kézenfekvő lenne is, nem gondolja tovább.

1932-ben, röviddel Hitler hatalomrajutását megelőzően megjelent a német „újnacionalizmusról” és benne a nemzetiszocializmusról írott terjedelmes tanulmányában a „Reich jövőéért” érzett aggodalmának adott hangot. Plessnertől eltérően az 1914 előtti bismarcki Németországot stabil, kiegyensúlyozott, nemzeti konszenzuson nyugvó alakulatnak mutatja be. A háború következtében felgyorsul az egyébként is jelenlevő demokratikus tendencia, de a német parlamentarizmust készületlenül éri a felelős vezető szerep. Az ismert okok következtében Weimar rendszere nemzetellenes színezetet nyer, az állam valódi tartóoszlopai – hivatalnoki réteg és hadsereg – elfordulnak tőle. Ehhez járul, hogy a császárság letűnésével válságba kerül a „történelmileg és dinasztikusan közvetített nemzettudat”, amely számára az uralkodó testesítette meg a nemzetet és államot.(32) Ezzel Gurian, bár nem általánosítja, rámutat, hogy a politikai szélsőradikalizmus kialakulásában jelentős szerepet játszhat a dinasztikus politika hirtelen megszakadása.

A nemzetiszocializmus, mint az újnacionalizmus politikai formája csak 1929-cel (sic!) válik jelentőssé, – mondja Gurian – addig csak a Freikorps szellemét hordozó szekta. Ekkor válik ugyanis a gazdasági válsággal Weimar csödjé teljessé. A hagyományos érdekképviseleti pártok alulmaradnak a nemzetiszocializmus új nemzettudatot tükröző völkisch, parlament- és polgárságellenes univerzalizmusával szemben, amely elutasítva mind a bismarcki mind a weimari államot, társadalom és állam viszonyának gyökeres újrendezését kívánja a hagyomány és népiség szellemében. (33) Az átpolitizáltság általános légkörében – ezt Gurian a legfontosabb előfeltételnek tartja – a legszélesebb társadalmi rétegek, különösen a parasztság, hivatalnokok, alkalmazottak, a proletarizálódó középosztály és az ifjúság csatlakoznak. Az ideológia elemzésében Gurian kimutatja, hogy nem valóságos politikai ideológiáról van szó, hanem szimbolikus elemek – mégpedig igen hatékony elemek – gyűjteményéről. El is végzi ezek tartalomelemzését. (34) Felismeri a nemzetiszocializmus v a l l á s o s, m e t a f i z i k u s jellegét, az élet egészét politikailag megragadni akaró törekvését, amelyet, mint Maurras esetében, a kulturális válságból vezet le. Konstatálja azt is, hogy ez a vallási meghatározottság egyre inkább háttérbe szorul, a politikai harc segédelmévé válik. (35) Amint azonban a nemzetiszocializmus tömegmozgalom jellege kerül terítékre, Gurian nem tudja visszatartani

ellenszenvét, de nem is igazán tud mit kezdeni a jelenséggel. Nehezen értelmezhető, ellentmondásos kijelentéseket tesz: „A nemzetiszocializmus ... a tömeg mozgalma a tömeg uralma ellen.” (36) Előveszi az Action Francaise elemzésében már egyszer alkalmazott c e z a r i z m u s terminust, és fogalmi játékba kezd, szembe állítva a 19. század „demokratikus cezarizmusát” a fasiszta-nemzetiszocialista „antidemokratikus cezarizmussal” (37), de végül egyiket sem értelmezi. A nemzetiszocializmushoz való viszonya csak részben tisztázott, egyrészt etikus mozgalomnak tartja, másrészt szemére veti, hogy kereszténységellenességével és egyeduralmi törekvéseivel a nemzet morális erejét gyengíti. Végezetül megállapítja: „A nemzetiszocializmus a humanista-optimista liberalizmus antitézise. A 18. század optimista immanenciájából egy pesszimista-sorsszerű immanenciába menekül ..., de a liberalizmus immanenciáját nem haladja meg.” (38) Nem lehet a nemzet egyedüli képviselője, mert csupán reakció, tiltakozás a tömegtársadalom és Versailles ellen, ugyanakkor a politizálódás és demokratizálódás folytatója – vagyis mindannak a rossznak, amit Gurian maga is mélyen elítél. A nemzetiszocializmus javasolta megoldás csak a régi konzervatív erők kezébe juttatná vissza a hatalmat – mondja, – így közvetve felidézne a szociális forradalmat, amely „a technika és munka metafizika és tradíció nélküli világát” hozná el. Alternatívát Gurian sem tud kínálni. Az egész nép részvételén, organikus társadalmi viszonyokon nyugvó erős kormányt szeretne látni. (39) Vajon nem ugyanezt ígérte-e Hitler is?

A bolsevizmus vizsgálatánál Gurian ismét csak a 19. századi európai szellem felbomlását tekinti kiindulópontnak, amelyhez Oroszország 1917. évi általános válsága – a cárizmus bukása, a parasztság törekvései, az államapparátus és a hadsereg felbomlása, – társultak. (40) Ebben a szituációban ragadja magához a hatalmat a Gurián által hiánytalanul jellemzett bolsevik elit és teremti meg saját totalitarizmusát. Jegyei közül különösen elitista, világnézeti jellegét, „abszolutizmusra emlékeztető uralmi technikáit”, terrorisztikus-propagandisztikus tömegpolitikáját, és – az 50-es évek totalitarizmus-publicisztikáját meghaladva – u t ó p i z m u s á t hangsúlyozza Gurian. Mint legfontosabb társadalmi előfeltételt a „tehetetlen tömeget” és „politikai tradíció nélküliséget”, a társadalomhoz való tudatos viszony hiányát, valamint a modernizációs kényszert határozza meg. (41)

Ezzel szemben Európában egy marxista elit esélytelen – mondja –, mivel Marx az itteni proletarizált rétegek számára idegen. Ezért egy ilyen elitnek itt más, a „hagyományos rendet a 19. századi felbomlással szemben védelmező” ideológiával kell fellépnie. Ezt teszi a nemzetiszocializmus. Bolsevizmus és nemzetiszocializmus között a legfontosabb különbségek a „társadalmi fejlődés különbségeiből adódnak”. Oroszországgal ellentétben Németországra a túliparosodottság jellemző. Ennek következtében az állami „ellátó apparátus hozzáigazítása a gazdasági válság viszonyaihoz” csak igen drágán, elsősorban a nagyipar számára drágán, oldható meg – tapint egy igen fontos mozzanatra Gurian. Politikailag – mondja – Németországra a szervezeti túlfejlettség jellemző, túl sok politikai csoportosulás létezik, és ezek sikeresen szervezik a lakosságot. Ennek következtében a politikai színpad túlságosan tagolt, az állam akarata csak kompromisszumok eredményének látszik, ezért hiteltelen. (42) Az 1929-et követő mély válsághelyzetben megismétlődik az oroszországi széthullás, csakhogy itt a „politikai szabadság válik a szabadság megszüntetésének talajává.” (43) A nemzetiszocializmus új elitje bolsevik módszerekkel mutatis mutandis bolsevik jellegű, öncélú uralmat valósít meg. Gurian tisztában van a különbségekkel, a két rendszert csak „végső soron” azonosítja. (44)

A két rendszert összehasonlítva a nemzetiszocializmust tartja perspektivikusabbnak, mert „megszabadít egy iparosodott államot ... a gátló tradicionalista szokásoktól, ... célszerűen átszervezi az államot, ... egységesíti a vezetést, ... előreviszi a technikai fejlődést.” Másutt azonban pont a tradicionalizmust említi javára. A bolsevizmus-nemzetiszocializmus párost határozottan megkülönbözteti az Action Francaise-től és a fasisztától, mivel ezek a „nyugati hagyomány folytatói”, világnézetük nem messianisztikus és nem egy abszolútumra irányul. A fasiszmus totális államát, amely „Cavour nemzetállami politikájának a 20. század antiliberalis ideológiájához igazított folytatása”, pedig jelentősen korlátozzák a hagyományos intézmények. (45) Rámutat a fasiszmus és Action Francaise közötti különbségekre is és megállapítja: „nemzetiszocializmusnak, fasiszmusnak és Action Francaise-nek különböző hitbeli és történelmi előzményei vannak”. (46)

Gurian gyámoltalan antifasizmusát csak szavakban licitálja túl Edgar A l e x a n d e r, a másik közismert Centrum-publicista, amikor az emigrációból náciellenes harcra, „aktív tettekre” hív fel. Nem annyira tudományos értékei okán idézzük – szemlélete nem üt el lényegesen Gurianétól –, sokkal inkább azért, hogy a jellemző tendenciák egyike, a perszonalizáló értelmezések képviselőjeként álljon itt. Célja bevallottan politikai, a „Hitler-mítosz” szétverése. Azt igyekszik bizonyítani, hogy Hitler, mint forradalmár pszichopata, és őt terheli a felelősség mindenért. (47) Hitler munkatársai ugyancsak „mínuszemberek”, akik a vallás, a nemzeti lét, a szellem és hivatás „emigránsai”, részben még csak nem is árják. (48) Ennek a csoportnak az egyéni resszentimentjei találkoznak az „új német kulturpatológiával”, a német társadalom szociális bel- és külpolitikai válságából eredő tömegresszentimentekkel. Így válik a náciizmus „a német élet válságának politikai és világnézeti rendszerévé”. (49) A Harmadik Birodalom rendszere Alexander mély katolicizmusa számára „istentelen bálványimádás, ... fanatikus mohamedanizmus, ... visszahullás a kereszténységelőtti primitívségbe”, amely csak a kommunizmusnak használ, ideológiája szellemi hulladékokból áll, politikája merő dilettantizmus. Hitlerrel szemben azonban – Alexander legalábbis szeretné hinni – ott áll a „másik Németország”. Hitler mögött pedig a nagyipar, a hadsereg és a bankok, de csak addig, amíg a gazdaság ki nem merül és az újrafelfegyverzés be nem fejeződik. Ezután maguk fogják megbuktatni, helyébe átmenetileg „elkerülhetetlenül katonai diktatúra kerül” – jósolja nem egész két évvel a háború előtt (50) – osztva ezzel sok konzervatív német antifasiszta illúzióját. A német konzervatív ellenállás tragédiája éppen abban keresendő, hogy arra a hadseregre számított, amely a politikamentesség hagyománya, a nemzetiszocialista rendszerrel való részleges érdekegyezése, végül vezérkara jelentős tényezőinek náci-szimpatíája eleve alkalmatlanná tett az aktív ellenállás vezetésére és a rendszer megbuktatására.

III. 1. 5.

Sajátosan fonódnak össze a nyugatellenesség, poroszság, protestantizmus, arisztokratizmus, antiszemitizmussal színezett antikapitalizmus konzervatív értékei a politikai szélsőbaloldal elitista, antidemokratikus-kollektivista értékrendszerével a német i f j ú k o n z e r v a t í v m o z g a l o m - b ó l származó és legmarkánsabb politikai megjelenését Otto Strasser Fekete Frontjában megtaláló n e m z e t i b o l s e v i z m u s irányzatában, amely politikailag ugyan jelentéktelen marad, de eszmeisége nem jelentéktelen befolyást gyakorolt, és közvetve bár, mégiscsak egyengette az utat a nemzetiszocializmus szelleme előtt. Ideologikus formában újra felbukkan benne a porosz, majd német politikai hagyományban hol búvópatakként, hol csermelyként, máskor folyamként jelenlévő orosz orientáció. Ernst N i e k i s c h, a nemzetibolsevizmus talán legismertebb teoretikusa a politikai világ alapvető ellentmondását a hanyatló nyugati individualista kapitalista rend és a világforradalmi kollektivista, tervgazdasági-technicista bolsevizmus ellentétében látja. (51) Ebben a nemzetközi osztályharcban a demokráciával becsapott, proletár-gyarmati helyzetben lévő Németország természetes szövetségese a nyugatellenes forradalmi bolsevizmus és Szovjet-Oroszország, mivel csak ez képes Versailles rendszerét megkérdőjelezni – mondja Niekisch. (52)

A világháborúban megrendült tőkés rend fenntartása megkívánja a tömegek megrendszabályozását. A német kapitalizmus integrálódni akarván a nyugathoz, élen kíván járni az antibolsevizmusban és szovjetellenességben, amiben számíthat is a nyugat támogatására. Céljai megvalósításához a legalkalmasabbnak tűnő „feudális” uralom, az „ipari feudalizmus” megvalósítására törekszik. Ezért zsoldosokat toboroz, akiket hivatalokkal és szabadrablással akar megjutalmazni. (53) Erre a szerepre vállalkozik Hitler, aki „elárulja a nemzeti forradalmi felszabadító mozgalmat a reakciónak”. (54) A nemzetiszocializmus Niekisch szemében valóságos nemzeti katasztrófa, a vilmosi kor lázálmainak és torzulásainak – bizantinizmusnak, alaptalan optimizmusnak, dilettáns-parvenue politikálásnak – az összesűrűsödése, amely megszervezve a káosz energiáit, szövetkezik a nyugattal. (55) Niekisch szemében Hitler és mozgalma megtestesítője mindannak – zsidó messianizmusnak, római césarizmusnak és macchiavellizmusnak, katolikus misztikának –, ami nem német, ami a „vidékiek porosz, protestáns erőket” paralizálja. (56) A forradalmi pátosz csak máz, – tartja Niekisch – az igaz Hitler a rendcsináló Hitler, aki Versailles rendszerét nem megszünteti, hanem annak valódi szellemét – Németország kapitulációját a nyugat előtt – akarja érvényre juttatni.

Nemhogy nem polgárellenes, hanem egyenesen a német burzsoázia utolsó mentsvára. Miközben a lázadó szerepét játssza, kihasználja és a burzsoáziához láncolja a polgári létért, a proletarizálódás ellen küzdő kispolgárságot és az ifjúságot. Eltereli a figyelmet a valódi ellenségekről, Stinnesről, Schachtról. (57) Hitler, ez a „fél-wittelsbach, fél-habsburg”, „romanizált német”, a „tömegek médiuma” a „demokratikus ember” egy fajtája – minősíti Niekisch. (58)

Niekisch érzelmileg túlfűtött írásaiban – aligha kell bizonyítani – közel jut a kommunista ügynöklemélethez. Konzervatív és bolsevik eszmeiség összekapcsolódása csak látszólagos ellentmondás. Ez az összefonódás utal a kommunista eszmevilág mélyén meghúzódó kapitalizmus- és ipari társadalom-ellenesség konzervatív gyökéretére és arra az azóta már történelmi tapasztalatból is ismert jelenségre, hogy nacionalizmus és szélsőbaloldal nem hogy nem zárják ki egymást, hanem bizonyos – mélyen válságos és/vagy elmaradott – körülmények között összefonódásuk szinte törvényszerű.

A konzervatív értelmezések egyik legszínvonalasabbika származik a szintén a forradalmi konzervativizmus eszmeköréből táplálkozó, a berlini „Tatkereis”-szel és „Juni-Club”-bal szoros kapcsolatot tartó H e r m a n n R a u s c h n i n g -től, aki az NSDAP belharcaiban vereséget szenvedve és a hatalomra jutott nemzetiszocializmus valóságos, destruktív karakterét, – benne a „nihilizmus forradalmát” – felismerve danzigi Gauleiter-helyettesből elkeseredett antinácivá válik.

Rauschning véleménye a nemzetiszocializmus gyökereiről nem különbözik lényegesen a konzervativizmus más képviselőitől. Hozzájuk hasonlóan a nemzetiszocializmus és fasizmus nála is a „társadalmi krédók kihunyásával” beköszöntő materializmusból keletkeznek, amely a társadalmi viszonylatokban, mint az erőszak és hatalom kultusza nyilvánul meg. A társadalmat összetartó eszmék széthullásával bekövetkezik az erőszakhoz és kényszerhez, mint a rend utolsó formáihoz való menekülés. Nemzetiszocializmus és fasizmus egyszerre m e g n y i l v á n u l á s a a z é r t é k - v á l s á g n a k é s e l l e n e v a l ó t i l t a k o z á s n a k. Mint ilyen, nemzetközi jelenség – fejti ki Rauschning. (59) Őt azonban elsősorban a németiség sorsa érdekli. Ismétlésektől hemzseggő, stilisztikailag távolról sem kifogástalan „A nihilizmus forradalma” című könyvéből négy központi témakör bontható ki: milyen a nemzetiszocializmus, mint uralom rendszere?; miért válik részessé a német polgárság a nemzetiszocializmusban?; Wehrmacht és nemzetiszocializmus viszonya; a nemzetiszocializmus külpolitikája. Ezek közül az első tarthat leginkább számot érdeklődésünkre.

A konzervatív nacionalista erők olyan életképes hatalmi kombinációt, egyfajta diktatórikus megoldást keresnek, amely a felsőbbbségi állam visszaállításával képes egyszerre képviselni az általános nemzeti érdeket és a régi hatalmi és gazdasági csoportok különérdekeit is szem előtt tartva, képes szanálni a gazdaságot, helyreállítani Németország külpolitikai pozícióit, megállítani a szellemi és politikai szétforgácsolódást. A konzervatívok nem látnak más lehetőséget a restauráció végrehajtására, mint a szövetséget a nemzetiszocializmus forradalmi tömegdinamikájával. Így egyszerre vélték biztosítani a saját hatalmukat, a nacionalizmusban levezetni a forradalmi energiákat és saját céljaikra használni a már leszálló ágba lévő nemzetiszocializmust – mondja Rauschning, – aki pontosan felismeri, hogy a bolsevista veszélyre való hivatkozás csak ürügy, valójában nem állt fenn baloldali fordulat veszélye. (60) Ezzel a hagyományos konzervatív nacionalisták kiszolgáltatják magukat a legalitás és puccs kettős taktikáját folytató, a hatalom megragadásán kívül más céllal nem rendelkező náci elitnek, amely a hatalom birtokában most már akadálytalanul foglalhatja el a társadalmi-politikai kulcspozíciókat és építheti ki terrorisztikus uralmát – állapítja meg a modern kutatással egybehangozóan Rauschning. (61)

Kivételes értéket képvisel elemzésében az e l i t p r o b l é m á j á n a k kiemelése. Elkülöníti ugyanis a náci elitet belül a „kétségbeesett hazafiakat”, akik a múlt értékein nyugvó nemzeti forradalmi újjászületést akarnak, a hagyomány és doktrína nélküli, csak a saját hatalmára néző, cinikus erőszakot alkalmazó „tömegelittől”. Ugyancsak különbséget tesz az elit és a vezetett tömegek között, amelyek csak a hatalomrajutás eszközeként szolgálnak. A nemzetiszocializmus ugyanis – mondja Rauschning – nem szociális vagy világnézeti mozgalom, hanem forradalmi gyűjtőmozgalom, amely „minden elégedetlenséget magába olvaszt”. A nemzetiszocializmus

doktrínája csak kulissza, a tömeg befolyásolásának eszköze, csupán taktikai elem. (62) A nemzetiszocializmusnak, mint elitnek Rauschning szerint egyáltalán nincs programja, csak a hatalomért folytatott harcra való taktikája. Egyetlen hite az „erőszak soreli evangéliuma”. Nem a doktrínából, hanem a doktrínával csinál politikát. Uralmának megtartása csak folyamatos radikalizálódással, a forradalom permanenssé tételével, a társadalom és kultúra egész értékrendszerének szétverésével lehetséges. Ezért a nemzetiszocializmus kapitalista vagy antikapitalista céljára vonatkozó kérdés értelmetlen – ragadja meg ismét a lényegét Rauschning. (63)

A nemzetiszocializmus elitjének származását kutatva Rauschning ugyan nem jut egzakt szociológiai meghatározáshoz, de megközelítőleg pontosan definiálja azt a közeget, amelyben ez az elit keletkezik. Eszerint a háborút közvetlenül megelőző és követő ifjú generációkról van szó, amelyek az általános értékválságban létük értelmét keresik, elvetik a polgáriasságot, a racionalizmust és vele a technikai haladással együtt járó mechanizált társadalmat. Ehelyett a múltból próbálják „az igazi társadalmi rendet”, a személyiség igazi szabadságát levezetni. A háborús ifjú generáció az, amely a politika felé fordul. Számára azonban az egyetlen ismert politika a háború. Ez a generáció a „doktrína nélküli forradalom” igazi forrása – mondja Rauschning. A nemzetiszocializmus elitje a „süllyedő polgárság alaktalan rétegeiből”, a „társadalmi senkiföldjéről” származik. Ezeket a csoportokat ma leginkább **m a r g i n á l i s n a k** mondanánk. Rauschning számos kortársához hasonlóan törvényszerűnek látja a „bündisch” mozgalom beletorkollását a nemzetiszocializmusba. (64)

Ez az elit – Rauschning szerint a nemzetiszocializmus maga – látszatra úgy viselkedik, mint egy valóságos politikai elit, de belső kohézióját nem valamely világnézeti meggyőződés, hanem éppen annak hiánya adja. A szervező elv a náci elit esetében a létért folytatott állandó harc. Ez a „dupla vagy semmi kalandormentalitásától” vezetett elit öntudatlanul azonosítja saját érdekeit a többség érdekeivel. Hiszi, hogy közérdeket szolgál, de csak saját hatalmi aspirációit követi és eközben sem erőszaktól sem kompromisszumtól nem riad vissza. Hitler reakciónak álcázza magát, mozgalmát pedig antiszocialista nemzeti megújulási mozgalomnak tünteti fel, hogy tekintélyes támogatókat szerezzen. A valódi cél a náci elit hatalomrajuttatása, a nemzeti célok csak ennek rendelődnek alá. (65)

A hatalomátvétel után a nemzetiszocializmus elitjének viselkedését Rauschning szerint, eredeti karakterének megfelelően egyetlen cél, a hatalom megtartása illetve. kibővítése határozza meg. Ezt a célt szolgálja „Németország megszállása a tömegelit által” és a totalitarizmus kiépítése. (66) Ezt az államot „minden törvényesség és önállóság megszűnése” jellemzi. Az új állam pozitív jog hiányában csupán az „atomizált és homogenizált tömeg” feletti uralmi szerkezetté válik, amelyben összeépül párt és közigazgatás, pontosabban előbbi felszívja az államapparátust. (67) A „plebiszcitumokon nyugvó tömegdemokrácia kulisszái” mögött a meztelen erőszak húzódik meg – mondja Rauschning. Az uralom totálissá tétele érdekében fel kell számolni minden a nemzetiszocializmuson kívüli szervezetet, a szerveződésnek és érdekartikulációnak még a lehetőségét is, valamint a „totális mobilizáció és propaganda eszközeivel” fenn kell tartani az eksztatikus tömeghangulatot. Rauschning plasztikusan ábrázolja, hogy nem a tömeg uralmáról van szó. A látszólagos politikai tömegaktivitás éppen a tömegek politikai passzivizálását szolgálja. Ideológia, propaganda és ellenségképre valamint ösztönökre apelláló tömegpszichológia, az igazgatási szervezetek megkettőzése, folytonos személycserék, a totális besúgórendszer, a társadalom militarizálása, a magánszféra megszüntetése olyan rafinált elemek, amelyek teljessé teszik az egyén függését a párttól. (68) Ezen jegyek alapján Rauschning a nemzetiszocializmust a fasizmussal és sztálinizmussal tartja rokoníthatónak. (69)

Rauschning a nemzetiszocializmus második uralmi periódusában egy a szovjetrendszerhez hasonló, kollektivistá, totális munkaszervezeten és tervszerűségeen nyugvó nemzeti államszocializmust lát elkövetkezni. Ezt mintegy törvényszerű folyamatként érzékelteti, mivel a nemzetiszocializmus elitje saját érdekében a végsőkig fokozza a technikai és szervezeti koncentrációt, mígnem elkerülhetetlenül bekövetkezik a termelőerők nacionalizálása, a magántulajdon és vele a személyiség megszüntetése. (70) Rauschning, bár a folyamattal szembeni érzelmei ambivalensek, világosan látja, hogy mindennek végkifejlete csak a háború lehet, amely már nem korlátozott célok érdekében, hanem egy utópikus világimpérium érdekében fog folyni. Ez a náci dinamizmus törvényszerű folytatása a külpolitikában. Ez a dinamizmus „nem tud magának korlátokat szabni”. (71) Egészen addig működik,

amíg ki nem merül, vagy meg nem semmisül, eközben azonban mindent uralma alá hajt, vagy elpusztít, legyen az ember, tárgy vagy eszme. Ez a határtalan destruktivitás a nemzetiszocializmus lényege, amelyet sajátos kétarcúság egészít ki: „... ez a duplicitás a nagy rombolók lényegi jellemvonása ... Nagy taktikai tehetséggel megáldott emberek ők, de egyidejűleg megszállottak, ... akik Isten hasonmásaiként tüntetik fel önmagukat és nem a való világban élnek, akármilyen realistának is képesek látszani.” (72)

Rauschning elemzése lényegében túlmutat a totalitarizmus-elméleten, amikor rávilágít a nácizmus utópikus tartalmára. (73) Ennek ellenére egész munkáját végigkíséri az ideológia szerepének alulértékelése. Akárcsak a fasizmusok számos más kortársi értelmezője, abba a dilemmába ütközik, vajon a náci ideológia valóban program-e, vagy csak a taktika egy bármikor felcserélhető eleme. Rauschning ezutóbbi mellett teszi le a voksot. Ez talán részben annak is köszönhető, hogy mint konzervatív forradalmár maga is elkötelezettje volt a náci ideológia neokonzervatív elemeinek és ezt az elkötelezettségét haláláig nem tagadta meg. Munkáján kitapinthatóan végigvonul bizonyos érzelmi ambivalencia. Ellenszenvé elsősorban a náci tömegelit ellen irányul, amelynek grasszálása a német nemzeti értékek pusztulását eredményezi. Ugyanakkor várakozással fordul a náci eliten belül általa felfedezni vélt új generáció és a náci elitbe beolvadni látszó hagyományos elitek felé, amelyek szerinte esetleg megfékezhetik a fokozódó radikalizálódást. (74) Másutt azonban éppen ő vonja kétségbe a régi eliteknek megelőlegezett bizalmat, amikor velük kapcsolatban szintén nihilizmusról, elkorcsosulásról, a „felelősség előli menekülésről”, illetve a nácizmusban való részességről beszél. (75) Külön felmutatja a hadsereg felelősségét, amely nemcsak a totális mobilizáció eszméjét szállította a náciknak, hanem a nemzeti diktatúra álcájával a saját diktatúráját igyekezett megvalósítani: „Az 1933. januári kombináció viszonyai a nácik ügyes taktikája következtében ellentétükbe fordultak. Nem a nemzetiszocializmus a Wehrmacht kulisszája többé, hanem a nemzetnek a Wehrmacht növekedését szolgáló totális mozgósítása képezi a díszleteket a nemzetiszocializmus bolsevizmusra emlékeztető céljainak megvalósításához.” (76)

Rauschning művében a legértékesebbnek a náci elit természetét leíró részeket tarthatjuk. Meggyőzően ábrázolja saját osztályának dilemmáját, amely a nácizmusban „... a rend és biztonság patrónusát akarta látni, amely majd visszaadja a gazdasági rentabilitás feltételeit ... és olyan politikai rendszert vezet be, amely ismét hosszú távú kalkulációt tesz lehetővé ...” a gazdaságban. (77) Igazi alternatívát felmutatni azonban Rauschning sem képes. Míg egyrésztől elkerülhetetlennek látja a háború kitörését, mintegy utolsó szalmaszálként abban reménykedik, hogy a németseget „talán nem sikerül belerántani egy totális háborús akcióba.”(78) Rauschningben mindvégig ott munkál a „bündisch” idealizmus, a nemzeti megújulás, az új autoritás keresése. Ezért közeledik a nácizmushoz, de ezért is távolodik el tőle. A nácizmussal szembeni érzelmi ambivalenciáját jól szemlélteti, hogy a nürnbergi perben mind a vád mind a védelem igényt tartott volna tanúságtételére, ő azonban egyiket sem vállalta. Rauschning Niekisch-sel és a fiatalon öngyilkossá lett van den Bruck-kal együtt egy megrekedt generáció tagja, amely saját politikai nihilizmusából próbálta magát átküzdeni magasabb, de tisztázatlan erkölcsi értékek felé. Számukra elfogadhatatlan volt 1789. eszmeisége és annak gyümölcse, a weimari alkotmány tömegdemokratikus rendszere, de a wilhelminus állam visszaállítása is. Társadalmi ideáljuk a – sokféleképpen értelmezett *o r g a n i k u s t á r s a d a l o m* volt, politikai ideáljukhoz még az angol parlamentarizmus állt a legközelebb. Rauschning annyiban emelkedik ki ebből a generációból, amennyiben felismeri saját és nemzedéktársai nihilizmusát és ennek a nihilizmusnak a következményeit. Ezzel olyan erkölcsi színvonalra jut, amelyre egy Franz von Papen soha nem volt képes.

III. 2.

KORTÁRSI LIBERÁLIS FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK

Ha az egyes politikai irányzatokat fasizmusértelmezéseik értéke szerint kellene rangsorolnunk, a liberálisok minden bizonnyal igen előkelő helyezést érdének el. Talán még el is vinnék a pálmát, miközben a szocialistáknak talán csak a második hely jutna. Még inkább igaz ez, ha meggondoljuk, hogy a jelentős szocialista szerzők maguk is a liberalizmus politikai iskolájába jártak, magukat a francia forradalom eszmei folytatóiként és továbbfejlesztőiként tekintették. A liberalizmus nemcsak a szabad egyének politikai és gazdasági értelemben szabad tevékenységének ideológiája és a századfordulós Európában többé-kevésbé gyakorlata, hanem Rousseau, Montesquieu, Tocqueville nevével fémjelzett racionális kritikai gondolkodás hagyománya is. Ez a politikai és szellemi áramlat egy egész évszázad szellemi arculatát határozza meg olyan erővel, hogy egyetlen más irányzat sem tudta kivonni magát hatása alól. Még azok az irányzatok is, amelyek alapján elutasították, magukon viselik a liberális eszmeiség pecsétjét, vagy éppen kénytelen-kelletlen maguk is liberális gúnyába bujtatták jobb meggyőződésüket. Ebből a folyamatból származik a liberalizmus nagyszámú mutánsa a konzervatív liberalizmustól a szociálradikalizmusig. Ez az érzékeny kritikai-elemző gondolkodásmód annál is virulensebb maradhatott, mivel alapvetése igencsak képlékeny, lévén hogy sem Istent, sem császárt nem ismer el végső értéként. Ahol a konzervativizmus időtől és társadalomtól független objektív értékekre hivatkozik, ott a liberalizmusban hallgatólagosan vagy kimondottan vállalt értékrelativizmust találunk. Ez az ingoványos szellemi altalaj arra készítette a liberális gondolkodókat, hogy újra és újra meghatározzák viszonyukat a liberalizmus alapértékeihez, pontosabban ezeket saját vérmérsékletüknek megfelelően újraértelmezzék. A virulencia másik oka, hogy a századforduló utáni két évtized a liberalizmus válságát hozza. Nemcsak az volt a bökkenő, hogy kiderült – valójában mindig is tudott volt –, hogy a természetjogi fikció pusztán filozófiai szempontból semmivel sem megalapozottabb az isteni világregend fikciójánál és nem építhető rá konzisztens világnézet, ezért bizonyos értelemben maga is aktivizmus és aktualizmus. Sokkal inkább az, hogy a liberalizmusról világossá vált, hogy egy politikai osztály legitimációja. A társadalmi és gazdasági fejlődés nem igazolta a liberalizmus elvárásait. Mind a társadalmi, mind a gazdasági szféra a szabadverseny és szabadkereskedelem felől a mono- és oligopolikus szerveződések felé mozgott. A szabad egyének okos gyülekezete egyre inkább primitív irracionális eszközökkel manipulálható, a mechanika törvényeinek engedelmessé tette a tömegnek látszott, amelynek hátán új elitiek kapaszkodnak a hatalom felé. A „nagyszerű” egyénről is kiderül, hogy inkább munkál benne az animális önzés, mint a citoyen öntudat. Az általános választójoggal megajándékozott tömegek szívesebben látták a centralisztikus-diktatórikus berendezkedéseket, mint a demokráciák sokszínűségét. (1)

Bármilyen leegyszerűsítő ez az ábrázolás, alapján ezekkel a kérdésekkel kellett szembenéznie a liberális gondolkodásnak. Válaszolnia kellett arra a kérdésre, honnan származik a militáns antiliberalizmus és antikapitalizmus, világjelenség-e vagy csak bizonyos nemzetek sajátja. Mely társadalmi rétegek hordozzák és kik haszonélvezői? A kérdések ott lebegtek a kor levegőjében. Kevésbé csodálható tehát, ha a liberális szerzők igen korán megnyilatkoznak fasizmus új jelenségével kapcsolatban. A korkérdések voltaképpen a fasizmus kutatás kérdései. Eldöntésre várt, vajon képvisel-e a fasizmus valamiféle folyamatosságot a nemzeti történelem korábbi szakaszaival, autonóm mozgalom-e, ha igen, lehet-e történelmi funkciója? Ezek a kérdések az első időkben azonban háttérben maradtak a fasizmussal szembeni konkrét, napi politikai viszony megnyilatkozásaival szemben. Ezek a megnyilatkozások sokszor igen ellentmondásosak, akár csak maga a fasiszta mozgalom. (2) Ez az ellentmondásosság mutatkozik meg a korabeli liberális ajtó közleményeiben is. Míg a Corriera della Sera egészen a hatalomátvételig rokonszenvezik a fasizmussal, hogy aztán szinte közvetlenül ellenzéki hangot üssön meg, addig az igen népszerű és tekintélyes La Stampa – Luigi Salvatorelli lapja – kezdettől fogva határozottan fasizmusellenes hangvételben nyilatkozott. (2.b.) A pozitív megítélés a fasizmus hazafias tartalmára mutatva a nemzetellenes marxista erőszakra adott „egészséges reakciónak” tekinti a fasizmust és „mérhetetlen érdemeiről” beszél. (3) A másik véglet a fasizmus antiliberalis, konzervatív jellegét tekinti mérvadónak, míg létezik egy köztes pozíció is,

amely a fasizmust sajátosan kétarcú, ellentmondásos jelenségnek tartja, amely valódi karakterét csak később fedi majd fel. Ugyancsak értetlenségre adott okot a fasizmus forradalmi frazeológiája, amely arra látszott utalni, hogy a fasizmus osztályharcos mozgalom. De vajon melyik osztályé?

III. 2. 1.

Elsők között mutat rá a kispolgárságra, mint a fasizmus hordozójára Adriano Thilger. Az európai kispolgárság volt az, – mondja – amely szívvel lélekkel kiállt a háború mellett, mert abban politikai, nemzeti ideáljainak megvalósulását kereste. Eközben az ipari, kereskedelmi és pénzarisztokrácia osztozkodott a proletáriátussal a busás hasznon. A kispolgárságot anyagilag és erkölcsileg éppen a háború teszi tönkre. Ennek a rétegnek a lelkiállapota, elszegényedése, impotens kormánya fölötti felháborodása, a proletáriátussal szembeni haragja, az úrgazdagokkal szembeni utálatát tükrözi a fasciák és arditik garázdálkodásában. (4) Ez a középosztály-tézis különféle változatokban egyik vezérfonalát adja a liberális értelmezéseknek csakúgy, mint a szocialista verzióknak. A n s l d o, akárcsak Gramsci, utal a kispolgárság kapitalizmus előtti mentalitására, mint az ipar- és kapitalizmus-ellenesség lehetséges forrására. (5) Missiroli a polgári osztályon belüli ellentétekből, nevezetesen a régi és új középosztály harcából vezeti le a fasizmust. Úgy véli, a háború csak felerősítette a már korábban is jelenlevő tendenciát, hogy a munkásmozgalomból származó új középosztályi elitek igyekeztek kiszorítani a hatalomból a régi középosztály képviselőit. A folyamatok ezen bonyolultságából érthető meg szerinte a fasizmus jelensége, amelyet vitathatatlanul autonóm képződménynek tekint. Benne az új csoportok által szélre szorított régi középosztály, a „reakciós osztályok” képviselői gyülekeznek. Missiroli azonban nem tartja kizártnak, hogy a fasizmus végül az új középosztályok képviselőjévé válik. (6)

A korabeli liberális értelmezések mögött nem állt empirikus szociológiai bázis, ezért inkább aktuális társadalmi-politikai helyzetelemzésnek tekinthetőek, mint történeti szempontból megalapozott munkáknak. Mégis figyelemreméltó az az igyekezet, hogy a társadalom és a politikai szféra mozgásait összefüggésbe hozzák. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a korabeli olasz politikai szociológia mennyire tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a társadalmi osztályok és a politikai elitek nem feltétlenül kongruensek egymással, valamint hogy a századforduló és a háború időszakának társadalmi mozgásai csak nehezen írhatóak le a korabeli hagyományos kategóriarendszerrel.

Az egykorú olasz fasizmus-szociológia minden bizonnyal legjelesebb és legnagyobb hatású képviselője Luigi Salvatorelli, aki fasizmuselemzésében összekapcsolja a politikai, a társadalmi és a történelmi momentumokat, egyúttal egyoldalúságuk miatt bírálja a kortársi értelmezéseket: „A fasizmus kritikusai annak csak egyes megnyilvánulásait ... elemezték, amelyek igen ellentmondásosnak látszanak. Eközben nem vették a szükséges fáradságot, hogy megértsék annak valódi szellemét ... Nem különítették el a lényeges és lényegtelen társadalmi elemeket, összekeverték a vezetőket a tömegekkel.” (7) Ez a kritika a mai napig nem veszített érvényességéből, akárcsak Salvatorelli a szocialistáknak címzett bírálata. Ennek kapcsán kifejti, hogy a fasizmus saját konzisztenciával, belső logikával, saját arculattal bíró autonóm jelenség. Nem pedig kapitalista ellenforradalom. A tőke legfeljebb igyekszik azt a maga javára fordítani. A fasizmus irányítása a fasiszták kezében van. (8)

Szociális tartalma szerint a fasizmus – mondja Salvatorelli – a tőke és proletáriátus közé szorult „k i s p o l g á r s á g o s z t á l y h a r c a „. A kispolgárság képezi tömegeit és vezetését is. Ennek köszönhető kétarcúsága: „Mivel egyidejűleg két egymással is ellentétes, ugyanakkor komplementer társadalmi erővel helyezkedik szembe, különböző jellegzetességeket mutat fel attól függően, antikapitalista vagy antiproletár beállítottságára tekintünk-e”. (9) Ezzel Salvatorelli a szocialisták középosztály-elméletével lényegében azonos álláspontot fejt ki, de rögtön meg is haladja azt, amikor a kispolgárság kategóriáját kettébontja tulajdonosi-technikai kispolgárságra és az alkalmazottak, hivatalnokok, szabadfoglalkozásúak csoportjára, amelyet „humanista kispolgárságnak” nevez. Ez a csoport – egyfajta „konglomerátum a kapitalista termelési folyamat széléin” – nem találva helyét a társadalomban, erkölcsi felháborodástól, irigységtől fűtött reszsentimentjeitől hajtva a modern világ

ellen fordul. A modernséggel saját életidegen, retorikából, mítoszokból kevert elképzeléseit helyezi szembe. Ebben Salvatorelli a tömegiskoláztatás áldatlan következményeit látja és a „nem analfabéták analfabetizmusáról” beszél. Ez a réteg lázad fel – mondja – a társadalom ellen, és a tömegeket ráuszítja mind a proletáriátus mind a tőke elitjére. (10)

Bár Salvatorelli ragaszkodik a mindmáig kellően meg nem alapozott kispolgárság-tézishez, a fogalom differenciálásával igen jelentős lépést tesz a fasizmus tartalmának megértése felé. Nem vonja le ugyan elméleti értelemben a következtetést, közvetve mégis világossá teszi, hogy a fasizmus nem valamely osztály, még kevésbé szigorúan körülhatárolható gazdasági csoport érdekeinek képviselője, hanem egy *utópikus ideológia* hordozója. Azonosítja magát a nemzet egészével és annak nevében valóságosan is az osztályok megszüntetésére törekszik. (11) Salvatorelli a liberális fasizmus-kritika egészének álláspontját fogalmazza meg, amikor a „történelemellenes, ... voluntarista” fasizmust történelmi atavizmusnak, a „kapitalista civilizáció összeomlásának” nyilvánítja, amely az olasz nemzet késleltetett fejlődéséből eredő „infantilizmusnak” köszönhető. (12) Számos más szerző is megkísérli – különösen 1925 után – a középosztály-problematikát a risorgimento utáni politikai fejlődés mentén historizálni. (12.b.) Álláspontjuk szerint az itáliai demokrácia kedvező körülmények véletlen egybeesésének és nem organikus fejlődésnek köszönhetően jött létre. A nemzet tömegei híján voltak a demokratikus iskolázottságnak és hagyománynak, ezért a művelt, de reakciós kisebbség demokráciája valósulhatott csak meg. Ezt az amúgy is gyenge lábakon álló politikai liberalizmust végleg megrendíti a háború és az azt követő válság. Az olasz társadalom visszacsúszik fejlődésében, újra atavisztikus létformái kerülnek fölénybe. (12.c.)

Mint mondtuk, 1925 egyként vízvázasztó a fasiszta uralom és a fasizmuskritika szempontjából. A liberális pozíció tekintetében a *Benedetto Croce* által a Gentile-féle kiáltványra fogalmazott szöveget tekinthetjük mérföldkönek. Nem fasizmus-elmélet ez, sokkal inkább a liberális fasizmuskritika elemeinek vázlatos gyűjteménye. Croce fogalmazásában az értelmiség feladata a kutatás és kritika, ezáltal közvetve a társadalom „magasabb szintre emelése”. Ha az értelmiség ezen a szerepen túllép, abból csak tévedés, erőszak származik – mondja Croce. A fasiszta értelmiségiek kiáltványát szellemi tekintetben hitvány „iskolai dolgozatnak” minősíti. A fasizmusnak szemére veti, hogy „visszaél a történelem és a vallás eszméjével”, demagóg, kultúraellenes, bolsevik tendenciákat hordoz. Misztikus és cinikus, de „nem fedezhető fel benne semmiféle gyakorlatias elképzelés”. Végül az „igazi risorgimentot” állítja szembe a fasizmus szellemével. (14)

Az 1925 utáni fasizmus-értelmezések két fő vonulatát tartjuk említésre méltónak. Egyrészt tovább él a *Gobetti* és *Fortunato* nevével fémjelzett historikus vonulat, amely a fasizmust az olasz nemzeti történelem és nemzeti jelen régi betegségei megnyilvánulásának fogja fel és elveti a fasizmus véletlenként, üzemi balesetként szemlélő álláspontot. A másik álláspont inkább aktualizáló: a háború köré csoportosítja a fasizmust indukáló mozzanatokot. Ez azzal a kétségtelen előnnyel jár, hogy a szerzők túltekintenek Itália határain és a bolsevizmus valamint a fasizmus összehasonlításával megteszik első lépéseiket a totalitarizmus-elméleti szintézis felé. Ez utóbbiak közé tartozik Francesco S. *Nitti*, volt olasz kormányfő, aki 1926-ban már az emigrációból szólal meg. (15)

Nitti szembeállítja a 19. századot, mint a szabadság és haladás évszázadát a reakciós 20. századdal. A kettő közötti választóvonal a háború, amely a fordulat tulajdonképpeni oka. Ez a háború, amelyben minden állam bűnös volt, annyiban újszerű – mondja *Nitti* – „hogy nem hivatásos, hanem néphadseregek” álltak egymással szemben, következménye pedig az európai rend, a társadalom belső rendjének felbomlása, hatalmi mámor és morális hanyatlás. (16) A nacionalizmus és más reakciós ideológiák – klerikalizmus, antiszemitizmus, militarizmus, monarchizmus – felébredésével *reakciós-diktatórikus* hullám söpör végig egész Európán, de különösen a Földközi-tenger térségében. Ez a hullám újabb háborús veszélyeket hord magában, mert a biztonságpolitikai helyébe a hatalompolitika lép. Ennek a helyzetnek a kialakulásában – a legtöbb liberálissal egyetértésben – *Nitti* igen negatív szerepet tulajdonít a munkásmozgalomnak, amelynek forradalmi frazeológiája hozzájárult a liberalizmus válságához és reakcióként előhívta a nacionalizmust. (17) Elméleti

tekintetben is felmutatja a rokonságot konzervativizmus és forradalmi szocializmus között, az új reakciót pedig a nacionalizmus és a forradalmi erőszak ideológiáinak összefonódásaként érti meg. (18)

Nitti a háború utáni diktatórikus kísérletekből csak kettőt tart jelentékenynek, a bolsevizmust és a fasizmust, amelyek ugyan eltérő történelmi körülményekből fakadnak, mégis összeköti őket a „szabadság és demokrácia tagadása”, valamint az, hogy mindkettő egy kisebbség erőszakon nyugvó uralma, az abszolút monarchia moráljához való visszatérés. (19) Közülük azonban csak a bolsevizmus bír igazi világtörténelmi jelentőséggel – mondja Nitti –, mivel ott egy a teljes felbomlás állapotában lévő társadalmat kísérel meg megszervezni egy a francia forradalom hagyományain nyugvó aufklárista kisebbség, amelynek társadalmi bázisául a munkásosztály szolgál. Az eredmény a „nyomor szocializmusa annak tévképzeteivel együtt”. A bolsevik forradalom annyiban jelentős, amennyiben tartalmazza a haladás elmeit, de kizárólagosan orosz fenomén. Erős polgárság, stabil társadalmi viszonyok megléte esetén veszélye nem fenyeget. (20) Ezzel szemben a még csak ideálokkal sem rendelkező fasizmus – csak napi politikai értékkel bíró jelenség – j e l l e g z e t e s e n o l a s z. Előfeltételei – az itáliai d e m o k r á c i a g y e n g e s é g e i – máshol nem adóttak. (21) A kalandor Mussolini egyesíti a forradalmiságot a nacionalizmussal és balról indulva fokozatosan reakcióssá válik. Mögötte az állammal szemben bizalmatlan nagyipar, az előjogokért küzdő nagygazdák, a fogyasztási szövetkezetektől szorongatott kereskedők, a szocializmus ellen felbőszült tömegek sorakoznak fel. A hatalomrajutással nem a forradalom valósul meg, hanem az „államhatalom és a reakciós rétegek kiegyezése”. A fasizmus harca azonban nem merül ki a szocializmusellenességben, hanem egymásután leküzdöi a liberálisokat és a konzervatívokat is. A polgári szabadságjogokat és intézményeket felszámoló abszolutista kísérleten túl azonban nincsen programja, annál is kevésbé lehet, mivel az imperialista ideológia politikai gyakorlattá tétele Olaszországban kilátástalan. Ezért – mondja Nitti – Olaszország fasizmussal vagy anélkül előbb-utóbb „visszatér az alkotmányos rendhez”. Ilyenformán a fasizmusnak nem lehet történelmi funkciója, viszont a b a r b a r i z m u s b a v a l ó v i s s z a s ű l l y e d é s s e l fenyeget: „... a fasizmus sokkal inkább egyéni aspirációk gyümölcse, mintsem program, inkább a múlt módszereivel szembeni reminiscencia, mintsem a jövő rendszereinek megelőlegezése. Csak hódítás, de nem kormányzás, csak uralom, de nem törvényes hatalom, ... olyan láng, amely ellobban magától.” (22)

Nitti munkájának tagadhatatlan logikája és értékei ellenére szemére vethető, hogy elemzése csak politikai és ideológiai területekre terjed ki és ezeken sem mentes a leegyszerűsítésektől. Ezek közé sorolható a háború szerepének túlhangsúlyozása, mintha a háborút megelőző periódus nem hordta volna magában a később felszínre törő autoriter és agresszív tendenciákat. Így a háború maga is olyan szerencsétlen véletlenné stilizálódik, amely minden bajnak okozója. Az okok elemzésében a fasizmus mint véletlen helyét a háború, mint véletlen veszi át. Ez a csúsztatás semmiképpen sem viszi előbbre a megértést. Nitti módszere is kritizálható. Bár a nagytrendeket helyesen ragadja meg, kevés tényezővel számoló, hatás-ellenhatás dialektikájával dolgozó módszere híján van a mélyebb magyarázóerőnek. A szociológia elemzés hiánya metodológiailag visszalépést jelent a korábbi periódus eredményeihez képest. Meglehetősen illuzórikusnak hat, hogy Nitti a fasizmussal a „béke, szabadság, föderalizmus” etikailag ugyan megalapozott, de kortársi szemmel nézve egyre távolodó értékeit helyezi szembe (23), a fasizmus elleni fellépés reálpolitikai lehetőségeit még csak nem is latolgatja. Bár rámutat a fasizmus kétlelkűségére, nem kerít sort a fasiszta hatalom szerkezeti feszültségeinek bemutatására. Megteszik ezt helyette mások, például. Guido Dorso, aki a fasiszta hatalom kiépülési folyamatát, mint a fasiszta mozgalomtól és középosztálytól való eltávolodást ábrázolja. (24)

A német liberálisok – ha egészüket tekintjük – abban bizonyosan különböznek nyugati társaiktól, hogy nemigen találunk közöttük következetes demokratát vagy republikánust. A következetes politikai liberalizmust, vagyis a parlamenti pluralizmuson nyugvó kormányzat eszméjét a szociáldemokrácia és a Centrupárt baloldala képviselte. A liberalizmus elsősorban gazdasági liberalizmust jelentett. Belpolitikai tekintetben a gazdasági paternalizmus elvi ellenzését, külpolitikai tekintetben szabadkereskedelmet. A német liberális gondolkodók – döntően elméleti közgazdászok – sem voltak képesek és hajlandók elfogadni a weimari rendszert. Sok tekintetben értetlenül álltak szemben a háborút követő európai fejlődéssel, amely számukra elsősorban saját meggyőződésük válságba jutását jelentette. A válságból három elméleti kiút kínálkozott. A k l a s s z i k u s l i b e r a l i z m u s

képviselői – például az osztrák közgazdasági iskola – a 19. századi liberalizmus, a szabadverseny elveinek következetes érvényre juttatásában látták a gyógyírt. A *neoliberalizmus* hívei köztes megoldást keresnek a klasszikus liberalizmus és a gazdaságot reguláló állam keynesianus elmélete között. Az állam szerepét egy viszonylagos szociális egyensúly fenntartása mellett a politikai és gazdasági monopóliumképződés megakadályozására javasolták korlátozni. A harmadik, önmagában is sokszínű irányzat képviselőit némi sommás túlzással jogosan nevezhetnénk a liberalizmus *renewables*. Ők az állammonopolizmus elméletétől az ipari-totalitárius társadalom modelljének felvázolásáig jutnak el. (25)

III. 2. 2.

Ludwig von *Mises* és Fritz *Jellinek*, a klasszikus liberalizmus jellegzetes képviselői, a liberalizmust olyan hitvallásként látták, amely egy hosszú történeti fejlődés – a szabadságban való előrehaladás – törvényszerű végeredménye. A válság voltaképpen nem a liberalizmus válsága, okai éppen a liberalizmus érvényre jutásának következtelenségeiben – a feudális társadalom- és tudatszerkezet fennmaradásában – keresendők. Minden következtelensége ellenére azonban a liberális kapitalizmusnak köszönhető a nagyszabású gazdasági fejlődés, az élet- és tudatszínvonal általános és rohamos emelkedése. A válságot megoldani csak a szabadság és polgáriasság megújításával, a liberalizmus elveinek maradéktalan érvényre juttatásával lehetséges – hangoztatják. (26)

Ennek jegyében irányul a kritika a hatalomképződés centrumaira, a centralizációra hajló bürokrácia, az intervencionizmusra és privilégiumok kiépítésére törekvő parlamenti és parlamenten kívüli érdekképviseletek, a gazdasági egyeduralomra szert tenni igyekvő ipari monopóliumok ellen. A végeredmény szempontjából mindegy, – mondja Mises – hogy érdekcsoportok, például szakszervezetek, vagy maga az akár parlamentáris, akár diktatórikus állam működik a piacmechanizmust zavaró tényezőként. Ezért nem az állam mindenkori formai jegyeit kell döntőnek tekinteni, hanem gazdasági szempontok alapján azt, milyen távolságra fekszik az ideálisnak tekintett „éjjeliőr államtól”, amelynek szerepe a gazdaság primátusa jegyében – a tömegek kordában tartására és a közjavak elosztására kell, hogy korlátozódjék. Minél inkább beavatkozik az állam a gazdasági és ezen keresztül a társadalmi folyamatokba, annál nagyobb veszélyt jelent az európai civilizációra. (27)

Mises és Jellinek egyaránt úgy véli, hogy az autoritarizmus, etatizmus, gazdasági intervencionizmus, nacionalizmus, militarizmus egymással szorosan összefüggő állam-, társadalom-, és gazdaság-ideológiái, – a *polgárság morális eltévelyedésének* tünetei, – világméretű veszélyt jelentenek. Németország csak koncentrációs pontja az emberi civilizáció válságának. (28) Ez Németország sajátos történelmi-politikai meghatározottságainak következménye. A szerzők mindenképp a porosz állami hagyomány antiliberális, paternalista, felsőbbbségi jellegét domborítják ki és *egyenes kápcsolatot* konstruálnak Bismarck, Lassalle, az úgynevezett porosz szocializmus és Hitler között, miközben Marxot, Nietzschét, Kantot, Treischkét és Spenglert is besorolják ebbe a vonulatba. Szembetűnő az a törekvés, hogy lényegében azonos platformra hozzák a liberalizmus konzervatív és baloldali ellenfeleit. Igencsak bírálható hagyományt teremt Mises, amikor a szociáldemokráciát, bolsevizmust és náciizmust más formáival együtt a *szocializmus fogalmá* alá rendeli. (29) Nem kevésbé súlyos tévedés áldozata Jellinek, aki Hitlert a porosz állam egykori kedvezményezettjei – konzervatív nagyporosz álmokat kergető politikai elit, hadsereg, nagyipar – bábjának tartva, a náciizmustól megtagad minden önállóságot. (30)

A szerzők szűk ökonomista szemlélete nyilvánul meg abban, hogy Németország és Olaszország esetében a diktatúra szükségességét kizárólagosan a nyersanyagszegénységből vezetik le, és elhanyagolhatónak tekintik a fasizmusokban az ideológiai és politikai motivációkat. Az ideológiának csak instrumentális jelentőséget tulajdonítanak. Ebből következik az a semmiképpen sem elfogadható magyarázat, amely a náci antiszemitizmusban a szembetűnő praxis ellenére csak egy tévesen értelmezett nacionalista-intervencionista gazdaságpolitika manifesztációját akarja látni. (31) Az antiliberális kritikája csak a gazdasági szférára vonatkozik. A politikai tekintetben mind Mises,

mind Jellinek távol áll a liberalizmus modernkori politikai változatának, a „tömegdemokráciának” helyeslésétől. Ideáljuk mélyen 19. századi: a művelt liberális polgári elit uralma. Megítélésük szerint a tömegdemokráciák – így Weimar rendszere is – törvényszerűen haladnak a totalitarizmus felé. Valóságos alternatívát ők sem tudnak felmutatni, csupán diagnózist. Akárcsak konzervatív kortársaik, maguk is az angol parlamentarizmus és valamiféle *r e n d i e s t á r s a d a l o m s z e r v e z e t* felé orientálódnak. (32) Politikai és szociális kérdésekben való bizonytalan pozíciójuk tükröződik vissza a fasizmusokról alkotott bizonytalan és ellentmondásos álláspontjukban. A totalitarizmusok értékelésének fő szempontja, mennyit őriznek meg a kapitalizmusból illetve. mennyire mozdulnak el a szerzők által „szocializmusnak” nevezett rendszer felé. Az olasz fasizmusra tekintenek a legtöbb megértéssel, míg a nemzetiszocializmust, mint kapitalista áruhába bújtatott szocializmust, amely számításuk szerint előbb-utóbb bolsevizmusba torkollik, a szovjetrendszerrel egyetemben elvetik. (33) A totalitárius rendszert nem ismerik el igazi nővumként. Mises Hitlert kizárólag a korábbi *a l l d e u t s c h t ö r e k v é s e k f o l y t a t ó j á n a k* véli, akinek politikája nem különbözik más nemzetek nacionalista-sovinizista politikájától: más nemzetek gazdasági nacionalizmusa ellen küzd a saját nemzet, főként a munkásság jóléte érdekében. (34) Mises álláspontja ismét bizonytalan. Egyfelől a nemzetiszocializmust szociálimperializmussá egyszerűsíti, máshol cáfolja ugyanezt. (35)

III. 2. 3.

A neoliberais gondolkodók közül *W i l h e m R ö p k e*, a szociális piacgazdaság mai modelljének, a „harmadik út” elméletének egyik kidolgozója mellett *A u g u s t v o n H a y e k*, a gazdasági konjunktúrakutatás Nobel-díjas képviselője tarthat számot érdeklődésünkre. Röpke 1923-tól nagyszabású tanulmányokban vet számot kora égető kérdéseivel. Szellemi fejlődésében a klasszikus liberalizmus apológiájától annak kritikájáig jut el. Nézetei sok tekintetben hajszára egybeesnek barátja, Hayek nézeteivel. (36)

Röpke és Hayek a totalitarizmusok elemzését két szinten végzi el: egyrészt a „jelen társadalmi válsága”, másrészt a nemzeti viszonyok képezik talajukat. (36.b.) Kettejük közül Röpke eszmetörténeti és szociálpszichológiai érdeklődése erősebb, – talán a liberális szerzők közül a legerősebb. Ki is jelenti: ma „... az értékkepzetek ... fontosabbak, mint a társadalmi osztályok”. (37) Az antik és keresztény örökség felbomlása következtében fellépő morális, „*i n t e l l e k t u á l i s v á k u u m - b a n* veszendőbe megy az ember ösztönös tájékozódó képessége” – mondja könyvének bevezetőjében. (39) Innen érthető meg Röpke liberális létére igen kritikus viszonya 1789 eszméivel, de különösképp annak következményeivel szemben, amelyek szerinte a modernség anorganikus, kiegyensúlyozatlan fejlődését vezetik be: A gazdaság forradalma korlátolt technicizmusba, a racionalizmus élet-, és társadalomellenes konstruktivizmusba torkollik; a liberális ökonomizmus a gazdaságon kívüli tényezőket figyelmen kívül hagyja, és utat nyit az amorális érdekérvényesítés felé, az individualizmus telhetetlen igényeket kelt életre; a relativizmus, a tudomány agnoszticizmusa, a tekintély eltűnése áltudományossághoz, pótvallásokhoz és az állam politikai teológiájának kialakulásához vezet; a társadalom szférájában a hierarchiák, struktúrák, közösségek felbomlásával szintén szétzilálódás, eltömegesedés következik be, s ez a tömegtársadalom kollektivistá ideológiáit hívja életre. (39)

Röpke a századforduló szellemi tendenciáinak és válságának ritka kimerítő ábrázolását nyújtja, a kortendenciák előfeltételei között demográfiai, technikai-technológiai, politikai, intézményi mozzanatokot mutat fel. Megállapításai máig nem veszítettek érvényességükből. Érdemes felfigyelnünk a fasizmusértelmezések között csak ritkán megemlített *d e m o g r á f i a i* mozzanatra, amely a kései liberális modernizáció-elméletben válik ismét fontosabbnak vélt tényezővé. Anélkül hogy Röpke minden megállapítására külön kitérnénk, megállapíthatjuk, hogy minden területen felmutatja a kollektivizmus felé mutató nemzetközi tendenciákat és ezek szükségszerű összefonódását. A gazdaságban a monopólium-képződést, a politikában a tömegpolitikát folytató kisebbségek és érdekcsoportok gátlástalan harcát, a centralizmust és bürokratizmust tartja a liberalizmus legveszedelmesebb elfajulásainak. (40) A jelenlegi válság „az ára ... annak a konjunktúrának”, amely a „társadalom tartalékait maradéktalanul mobilizálta” – jelenti ki Röpke. (41) Ezzel ismét olyan

tényezőre hívja fel a figyelmet, amely a fasizmuskutatás figyelmét – ki tudja, milyen okból – mindmáig jobbra elkerülte. Nevezetesen arról van szó, hogy a totális diktatúrák egy történelmi idővel mérhető, majdnem egyenletes fellendülési szakaszra következő nagyrecesszió mélypontjában keletkeznek. A mai kutatásban minden bizonnyal hasznos volna a Kondratyev-ciklus figyelembevétel.

A tömegek – folytatja Röpke –, a középosztály csakúgy, mint a proletáriátus, a konjunktúra fenntartására törekednek. Ezért fordulnak a kollektivisták állam eszméjéhez és a tervgazdasághoz, amelynek minden formáját – náciizmust, fasizmust, bolsevizmust – Röpke, Mises legrosszabb manírját követve sommásan a „szocializmus” fogalma alá rendeli. (42) Ezzel kapcsolatban a tervgazdaság klasszikus kritikáját adja. A kollektivisták rendszereinek elemzéséből csak egyetlen, a fasizmuskutatásra nézve igen értékes momentumot emelünk ki. Röpke ugyanis világosan elkülöníti a kollektivisták mozgalmak tömegeit és elitjét: Bár a kollektivizmus „a tömegek a kulturális és szociális elit elleni lázadásából származik”, mégsem a tömegek uralmáról van szó. Keletkezése a „gyökértelen, proletarizált tömegek” és a „gyökértelen értelmiségiek” találkozásával történik – mondja ki ezt a jelentőségében aligha túlértékelhető felismerést Röpke. Pontosan felismeri, hogy ez az értelmiségi réteg, esetleg csak csoport, nem a tömeg, hanem kizárólag a saját érdekeit képviseli, célja az államhatalom megszerzése. Származását tekintve nem proletár, de nem is igazán polgári: akadémiai és művészkörökből verbuválódik. (43) A „despotikus tömegállammal” Röpke az úgynevezett „harmadik utat” – a szociális piacgazdaság eszméjének ösváltozatát – helyezi szembe, amely konzervatív, amennyiben igyekszik megőrizni a kulturális és gazdasági fejlődés folyamatosságát és radikális, amennyiben egyaránt bírálja a 19. századi liberalizmust és a kollektivizmust. (44) Röpke messzemenően relativizálja a liberális tanokat, amikor kijelenti, hogy „egy működőképes monarchia messze többet érhet egy demokráciánál”. (45)

Ugyancsak a jobb és baloldali kollektivizmus lényegi azonosságán van a hangsúly Hayeknél, aki kijelenti: „A fasizmus és náciizmus nem az elmúlt korszak szocialista tendenciáira adott reakcióként, hanem azok szükségszerű folytatásaként érthetőek meg.” (46) Hayek szocializmus-fogalma, akárcsak Röpkéé, a tőkejavak nacionalizálására, kollektivizálására, a tervgazdaság és osztály nélküli társadalom megvalósítására való törekvést foglalja magában. Később azonban differenciálni igyekszik a fogalmat, helyette inkább a kollektivizmust javasolja, mint főfogalmat. (47) Ennek ellenére úgy fogalmaz, hogy a „fasizmus a szocializmus azon stádiuma, amelyben a kommunizmus illúzióként lepleződik le”. A közöttük lévő harc nem alapellentétekből, csupán rivalitásból következik. Ennek bizonyítására felhossa azt a közkeletű, de bizonyítottan nem mondható tézist, miszerint fasiszta és szocialista mozgalmak elitjét és tömegeit azonos társadalmi szubsztátum adná. Akik „szocialistaként kezdtek, fasisztaként végeztek” – állítja Hayek, és ezzel abszolutizálja a két mozgalom közötti átjárhatóságot. (48) Máshol azonban ezzel homlokegyenest ellenkezőleg, a fasizmust és náciizmust tipikus középosztályi mozgalomnak minősíti: „egy megrövidített osztály lázadása a munkásarisztokrácia ellen”, benne „befuccsolt értelmiségiek és szabadfoglalkozásuk irigysége ... (fejeződik ki – P.Sz) ... a munkásszervezetekkel szemben”. (49) Tehát a fasizmus reakció vagy sem? – tehetnénk fel a kérdést. Az ellentmondás annál is inkább zavaró, mivel Hayek néhány sorral később a fasizmusok társadalmi bázisát az alsó középosztályra szűkíti. (50) Szemmel láthatóan problémát okoz számára a fasizmusok tömegeinek és elitjének szétválasztása, de az elitek egzakt meghatározása is. Bár jó irányban tapogatózik, mégsem nyújt tényleges támpontot. Emitt az értelmiségről, amott a technokrata értelmiségről, máshol a tudósokról általában, vagy idealistákról, esetleg deklasszált értelmiségiekről beszél. (51)

Nem kevésbé ellentmondásos Hayek álláspontja a fasizmusok nemzeti meghatározottságait illetően. Egyrészt kijelenti, hogy a náciizmusnak nincs köze a poroszországhoz, másrészt elismer „bizonyos rokonságot poroszország és szocializmus között”, harmadrészt közös nevezőre hozza a német, az olasz és a szovjetrendszert (52), de csak a német viszonyoknak szentel figyelmet. Németországot talán leginkább pregnáns nemzetközi tendenciák koncentrációs pontjaként határozza meg. Ezt a koncentrálódást Németország különleges belső helyzete és szelleme – szocializmus, jólétiség és különállástudat összefonódása – tette lehetővé. Hayek megemlíti a német sajátosságok között a felülről, egyes területeken katonai minták szerint szervezett társadalom- és üzemszervezetet, a

hivatalnok-szellemet és a fokozott társadalmi biztonságigényt, – ezutóbbi, mint szocializmus és nacionalizmus összefonódásának egyik okát, – de nem igyekeznek ezeket sem historizálni, sem belőlük társadalmi pszichopatológiát fabrikálni (53), amit mindenképpen Hayek javára írhatunk. Célja nem is az egyes nemzeti utak vagy különutak vizsgálata, hanem a totalitarizmus mint nemzetközi veszély – tehát a szabad társadalmakat, így Hayek választott hazáját, Angliát is fenyegető immanens veszély – figyelmeztető szándékú felmutatása és kritikája. (54)

A tervgazdasági-kollektivistákhoz vezető utat a 19. századi liberalizmus által előhívott korlátlanság követi – mondja Röpkével egybehangzóan Hayek. A megkésett-szűz fordított megfogalmazásával előkészíti annak illetve az elkanyarodás-tézis leegyszerűsített lineáris változatainak meghaladását. A konjunktúra fenntartására, illetve. fokozására, a konjunktúra társadalmi feltételeinek létrehozására támasztott igény hívja létre az antiliberalis, technicista-kollektivisták ideológiáit. Az elméletében is autoriter-hierarchikus szocializmus 1848 után a liberális-demokratikus erővel szövetkezik, a századfordulótól kezdve a tervgazdaság és tervtársadalom ideológiájával egyre inkább magához vonzza a liberálisokat, az értelmiséget és a konjunktúra fenntartásában érdekelt tömegeket. Az eredetileg a tanult ipari munkásság különérdekeit érvényesíteni igyekvő szocializmussal szemben a többi réteg, – különösen a középosztályok, – érdekeik privilegizálását kívánják és fellépnek a szorosán vett proletáriátussal szemben, amelyet joggal a kizsákmányolás haszonélvezőjének tartanak. Így egymással rivalizáló szocialista mozgalmak keletkeznek, amelyeknek kapóra jönnek az aktuális társadalmi változások: a marxista szocializmus eszméinek halványodása, a tömegek mobilizációja és világnézeti átítatottsága, az egyre monopolisztikusabbá váló gazdaság. Végül az antiliberalizmus talaján közelednek egymáshoz a piactársadalom bal- és jobboldali ellenfelei, akik között soha nem is szűnt meg teljesen az összeköttetés. (55)

Hayek különösen a monopolizmust ítéli el, amelyet a gazdaságtörténet tapasztalatai alapján a gazdaságilag elmaradott területek jellegzetességének tart. Ugyanakkor megjegyzi: „... helytelen volna a monopolizálódásért kizárólag a kapitalista ... osztályt hibáztatni”. Sajátos ellentmondásnak tűnhet, hogy Hayek felszólal a monopóliumellenes törvénykezés ellen is, mondván, az más csoportok vagy az állam monopolista törekvéseit erősíti. A hatalmi monopolizmustól Hayek sokkal jobban tart, mint a gazdaságitól, amely szerinte csak akkor veszélyes, ha más monopolisztikus csoportok rokonszenvével találkozhat. (56) Példaként a „szervezett tőke és a szervezett munkásság” – maga is szervezeti és világnézeti monopólium – „tudatos együttműködését” említi, amely a privilegizált munkásságnak lehetővé teszi, hogy az osztálytársadalom rovására részesedjék a monopoljövedelmekből. (57) A folyamat végén a tervgazdaság szükségszerű következménye, egy „kisebbség despotizmusa” áll. Ez a despotizmus – mondja Hayek – az ifjú generációknak a „komplikált világgal szembeni ellenállásából” táplálkozik és a kultúra megsemmisülését eredményezi. (58)

Ezzel Hayek a liberális fasizmuskritika klasszikus álláspontját fogalmazza meg, egyúttal a totalitarizmus jellegzetességeinek felsorolását és ma is részlegesen érvényes kritikáját nyújtja. Ökonómizmusa viszont megakadályozza abban, hogy a totalitarizmus szellemébe mélyebb betekintést nyerjen. Mind Hayek, mind Röpké bizonytalan abban a tekintetben, vajon külön lehet-e választani a modern totalitarizmust a diktatúrától általában, a kortársi autoriter rendszerektől és a régmúlt különféle egyeduralmi rendszereitől egyedi szinten. Ezzel felvetődik a totalitarizmus-fogalom időbeli kiterjeszhetőségének kérdése, amely végighúzódik az egész totalitarizmus-kutatáson. (59) Röpké a német társadalomtudomány klasszikus képét rajzolja meg újra és a nemzetiszocializmust mint a totalitarizmus „különös formáját” határozza meg. (60) Ebben az ábrázolásmódban a nemzetkarakterológiai kísérlet kérdőjelezhető meg leginkább. (61) Mind Hayek, mind Röpké hajlamos a koncepció épsége érdekében megfélemlíteni az apróbb részletekről, amelyekben tudvalevőleg az ördög lakozik. Éppen ezeket a részleteket illetően születnek az övéknél alaposabb elemzések is.

A háború utáni Német Szövetségi Köztársaság első elnökeként majd jelentős szerepet játszó, következetesen demokratikus nézeteket valló Theodor Heuss már 1932-ben szolgál igen figyelemreméltó részletekkel. Utal rá, hogy a náci mozgalomban megjelenik egy – nem csak eszmei – generációs probléma, ugyanis az 1908 és 1911 közötti demográfiai robbanás nemzedéke akkora

érkezik a politikai és gazdasági színpadra, amikor a gazdaság felszívóképessége mélypontra jut. (62) Heuss óvakodik azonosítani a náciakat a kommunistákkal, bár megjegyzi: „Szembetűnő ..., hogy milyen rokonságot mutatnak a két mozgalom lelki előfeltételei.” (63) Kritizálja a középosztály-tézist is, mondván, a fogalom túl szűk és nehezen értelmezhető. Helyette inkább a különböző társadalmi rétegekben jelentkező antikapitalizmus gyökereit kellene keresni és a náciizmusban rejlő tendenciákat megkülönböztetni. (64)

III. 2. 4.

A kortársi liberális értelmezések csúcsteljesítményét nyújtja a mai modernizáció-elméletek egyik atyjaként tisztelt amerikai szociológus, T a l c o t t P a r s o n s, aki 1942-ben két egymásra épülő tanulmányban tett kísérletet a fasizmusok megértésére illetve történelmi előfeltételeik tisztázására. (65) Parsons nem tett világrengető felfedezéseket, viszont megkísérelte egy tartalmilag tisztázott, jól kezelhető fogalomrendszer kialakítását és egy ideologikus előítéletektől mentes megértő szociológia alkalmazását, ami persze nem jelenti azt, hogy megtagadta volna liberális-demokratikus előfeltevéseit. Parsons számára nem kevésbé, mint európai elvbarátai számára, a modern történelem a szabadságban való előrehaladás, az ember emancipációjának folyamata, amelynek normatív modelljét az angolszász államok fejlődése nyújtja. (66)

Parsons ezt a modellt használja összehasonlító tanulmányának alapjául és megállapítja, hogy a kapitalista államok történelmi szerkezetében mély azonosságok és különbségek tapasztalhatóak. Az anomáliák tanulmányozására – szintén egyfajta modellként – Németországot választja. (67) Túllép a Hayek és Röpke képviselte ökonomizmuson. A társadalmat, mint szociális rendszert, mint kölcsönhatások összességét érti meg. Ezért egyaránt figyelmet szentel a gazdasági, az intézményi-jogipolitikai, a kulturális hagyományi és szociális – rétegcsoporthoz tartozó – szférákban mutatkozó különbségeknek és azok okainak. Az egyéni attitűdök szintjén figyelmet szentel az egyén többszörös szerepstruktúrájának. Ennek a mélyebbre néző elemzési módszernek, valamint annak a ténynek köszönhetően, hogy az amerikai szociológiában nem vert mély gyökereket a társadalomnak, mint osztályszerkezetnek a szemlélete, Parsons túl tud lépni a fasizmuskutatásra máig ballasztként nehezedő középosztály-elméleten.

Németországot a igen hitelesen gazdaságilag-intézményileg igen fejlett, de történelmi útja miatt viszonylag merev társadalomszerkezetként határozza meg, amelyben a rendkívüli sebességű fejlődés nem hagy időt hosszabb stabilizálódásra, ráadásul asszinkronitás jelentkezik a társadalom egyes strukturális elemeinek fejlettsége között. Az intézményi láncolat végén álló egyén a társadalom hagyományos s z i m b ó l u m r e n d s z e r é n e k f e l b o m l á s a k ö v e t k e z t é b e n o r i e n t á c i ó s v á l s á g b a kerül. A modern, racionális-liberális társadalmi minták egyenlőtlen és tökéletlen érvényesülése következtében feszültségekkel terhes, dezintegrációra – Parsons Durkheimre utaló szóhasználatával „anómiára” – hajlamos társadalom keletkezik, amely különösen érzékenyen reagál a frusztrációkra. (68) Ebből a predispozícióból azonban még nem keletkezik törvényszerűen fasizmus. Kialakulásában Parsons szerint döntően a külső körülmények játszottak szerepet: az 1918 utáni német viszonyok hívják elő az ultranacionalizmust, antiliberalizmust és antiracionalizmust. Ezek segítették elő a tömeges dezorientációt és a tömegek találkozását a „szerzett jogaik védelmében” konspiratív eszközökhöz nyúló elitekkel. (69) Parsons világosan különbséget tesz a fasizmusok tömegei és elitjei között. A fasizmusokat a kettő együtteseként érti meg, ami hallatlanul korszerű szemléletnek mondható: „A tömegmozgalomnak és ennek az elitnek az együttese a fasizmus esszenciája” – írja. (70) A náciizmusról összegzően kijelenti: „... fundamentalista lázadás a racionalizáció és annak intézményei ellen”. (71) Ez a megállapítás, ha nem is teszi semmissé a szerző eredményeit, mindenesetre visszazökkenti a hagyományos liberális pozíció vágányára, amely a fasizmusokat egyoldalúan és kizárólagosan történelmi atavizmusként tünteti fel. Parsons, akárcsak más liberálisok, ezt a lázadást nem olasz vagy német specialitásként fogja fel, mivel „a fasizmus tendenciája mélyen gyökerezik a nyugati társadalmak szerkezetében... Sikere sokban attól függ, milyen szorosan fonódott össze a racionalizmus társadalmi szimbólumrendszere a nemzeti hagyományokkal ...” (72) Parsons ezzel sikeres lépést tesz a történelmi különút tézisének relativizálása felé. Politikai

elkötelezettsége nem gátolja meg abban, hogy rámutasson, a fasizmus nem csak bizonyos államok, hanem – tendenciájában – egy egész társadalmi berendezkedés egy korszakának jellegzetessége és persze szegénybélyege.

III. 2. 5.

Voltaképpen csak zárójelben tartozik a liberalizmus-fejezethez az a gondolkodói csoport, amelyet a bevezetőben a liberalizmus renegátjainak nevezünk. Ez a vonulat azonban annyira pregnáns és befolyásos egészen a 60-as évek közepéig, hogy legalább egyetlen képviselőjéről, az igazán impozáns pályát befutó P. F. D r u c k e r -ről érdemes megemlékeznünk. Drucker politikai ideálja az angol alkotmányos monarchia, amelyet szembeállít a francia forradalom hagyományával. Társadalmi ideálja ezzel szemben a modern nagyüzem mintáján nyugvó ipari menedzser-társadalom, amely mind a kapitalizmust, mind a szocializmust meghaladja. (73)

Drucker számára a fasizmus és náciizmus a nyugat általános s z e l l e m i é s p o l i t i k a i v á l s á g á n a k kifejezői, ezért nincsen nemzeti jellegük, csak annyiban, amennyiben a helyi liberális-demokratikus hagyományok gyengesége sietette a totalitarizmus hatalomrajutását. (Nehéz volna itt nem felfedezni a Hilferding-Lenin-féle „gyenge láncszem” elméletének felbukkanását.) Hitler és Mussolini – mondja Drucker – mintegy kényszerűen, akaratuk ellenére fordulnak el a liberalizmustól.(74) Németországra tekintve ezt annál is szükségszerűbbnek látja, mivel annak iparosodottsága messze meghaladja környezete fejlettségét. (75) A fasiszta-nemzetiszocialista alakulatok létrejöttét azonban mindenütt szükségszerűnek tartja. Megállapítja, hogy a racionalista liberalizmus és a tömegdemokrácia szükségszerűen torkollik politikailag is a totalitarizmusba. A marxizmust, mint 19. századi fossziliáját említi, amely a kapitalizmus terméke, így alkalmatlan a 20. század problémáinak megoldására, viszont közvetve előhívja a fasizmust. Így közvetve nemcsak Marx, hanem Rousseau is a fasizmus előfutárává válik. (76) Drucker, legalábbis formálisan nem azonosul a totalitarizmus egyik formájával sem, mivel azokat belsőleg ellentmondásosnak tartja. (77) A totalitarizmusok Drucker számára mégis, – mint már nem-gazdaságilag vezérelt társadalmak – az általa prognosztizált i n d u s z t r i á l i s t á r s a d a l o m m o d e l l előszobáinak látszanak. Átmeneti formáknak, amelyek már nem kapitalizmusok vagy szocializmusok, hanem az új rend előkészítői. (78) A totalitarizmus tekintetében Drucker a náciizmus és az olasz fasizmus között fokozati különbségeket mutat fel, míg a bolsevizmust az ezektől lényegében eltérő fejlettségű társadalom miatt csak feltételesen rokonítja ezekkel. (79) Az amerikai szociológiai hagyományhoz alkalmazkodva megkísérli okfejtését antropológiai közegbe ágyazni. A fejlődés fokozatai szerint különbséget tesz a középkor „spirituális embere”, a reformáció „intellektuális embere”, a polgári félmúlt és jelen „gazdasági embere”, valamint a jövő „i p a r i e m b e r e” között. Ez utóbbi kettőt átmeneti formaként a fasizmusok „h e r o i k u s e m b e r e” köti össze. (80)

Drucker tipikus képviselője annak a konzervatív liberális csoportnak, amely nem tudja összeegyeztetni a gazdasági szabadság eszméjét a politikai és társadalmi szabadság eszméjével és – szakmai és rendszerelméleti okoskodásba bújtatott társadalmi előítéleteitől vezetve – előbbre valónak tartja a gazdasági szabadságot. Ennek védelmében önként fordul a totalitarizmus fasiszta variánsa felé. Még szerencse, ha ezt – mint Drucker – csak gondolatkísérletként teszi.

III. 3.

ÖSSZE G Z É S

A megelőző két fejezet – úgy gondolom – kellőképpen bizonyította, hogy a konzervatív és a liberális fasizmusértelmezési kísérleteket nem szabad összemenni és túláltalánosítás lenne csupán liberálkonzervatív fasizmusértelmezésről beszélni, amint ezt Wippermann teszi. (1) Bizonyította ugyanakkor azt is, hogy a két irányzat együttthaladása alapvető szemléletbeli ellentétek ellenére is tagadhatatlan. A közöttük való átjárás nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is. Egyes szerzők esetében komoly nehézséget okoz a besorolás. Ezt példázza, hogy a magát egyértelműen liberálisnak valló Don Sturzo-t analitikus megfontolások alapján a konzervatívok, a konzervatív identitású P. F. Druckert a liberálisok közé soroltuk. Számos más esetben is nehezíti a besorolást a konzervativizmus és liberalizmus fogalmainak lehatárolatlansága: a konzervativizmus esetében a nemzeti liberalizmus eszméitől és magatartásformáitól erősen befolyásolt neokonzervativizmusról van szó, a liberális gondolat pedig éppenséggel nem azonos feltétlenül a republikanizmussal vagy a tömegdemokrácia helyeslésével. A legtöbb liberális szerző éppen olyan pozíciót foglal el, amelyről azt elutasíthatja. Álláspontjuk mögül a liberális szellemi és politikai elit arisztokratizmusa – a szó eredeti értelmében vett szociális és politikai konzervativizmus – kandikál elő.

A konzervativizmus és liberalizmus megújulási kísérleteit válságuk készíti elő. A politikai konkrét szintjein csődöt mond mind a konzervatív, mind a liberális politikai elit, s velük az elit-politika is. (2) Bár egymás kiindulásait kritizálva ellentétes pozíciókat képeznek, bírálatuk egyként irányul a modern tömegdemokrácia ellen. A társadalmi és érték-bázisukat veszített konzervatívok a liberalizmusban a különérdekek harcát és zűrzavarát bírálva egy etikus-autoriter állam megteremtésének szükségét vezetik le. A megteremtendő államforma azonban mind politikai, mind érték-tartalmait tekintve körvonalazatlan marad, nem is beszélve intézményi formáiról. A korporativizmus megmarad tudományos fejtegetések tárgyának. E tartalmi-eszmei bizonytalanságból nem előre-, hanem visszalépés származik: lényegét tekintve visszatérés az abszolutista állameszme valamely formájához. Azok az értékek, amelyek köré a társadalomnak szerveződnie kellene, úgyszintén tisztázatlanok és – úgy tűnik – tisztázhatatlanok maradnak. Ez a nihilizmus szinte szükségszerűen taszítja a konzervativizmus ifjabb nemzedékét a radikalizmusba, Németországban a náciizmussal való szövetségkötés felé. Erns Nolte konzervativizmus és nemzetiszocializmus viszonyát meghatározni hivatott fogalma, a „nem azonos azonosság” tömören kifejezi, hogy ebben a közeledésben a konzervatívok részéről öncsalás, a náci részéről tudatos csalás játszott szerepet. (3) A konzervatívok, miközben elutasították a náciizmus tömegeit és elitjét, – főként az utóbbit – mint szociális entitást, lényeginek az ideológia őket igazoló elmeit vélték és azonosultak ezekkel. A fasizmus nacionalista, dinamikus, modernista, tömegellenes és mégis tömegeket mozgósító ideológiája sok liberális számára is attraktív megoldási kísérletnek tűnhetett a liberális elit-demokrácia tömegszínű áttapétázása a politikai osztály minél kisebb áldozatokkal járó átmentése érdekében.

A konzervatív fasizmusértelmezés éppúgy nem foglalható egyetlen tézisbe, ahogy más irányzatok értelmezési sem. Meghatározó viszont fő tendenciája és módszere. Ez utóbbi a konzervativizmus esetében a szellem-történet, vagy annak modernizált változatai, amelyek a fasizmusok keletkezését az európai értékbojlás középkorig visszavezetett folyamatából bontják ki. Rámutatnak a fasizmusok politikán túli, – metapolitikai – tartalmaira, amelyek nélkül azok valóban értelmezhetetlenek. Ezeket a tartalmakat azonban tendenciaszerűen abszolutizálják. Világossá teszik, hogy a fasizmusok a szekularizációra adott válaszok, valláspótlékok, amelyek totalitásigénye immanensen hordozza a totalitarizmusra való hajlamot, de többségükben híján vannak a szociológiai és politikai tartalmak elemzésének, arra nem is támasztanak komoly igényt. Ez az egyoldalúság oda vezet, hogy a fasizmusok – ismét csak tendenciaszerűen – szellemi mozgalomként ábrázolódnak. Jogosan vethető ellen, hogy a kulturális elbizonytalanodásból eredő hisztéria önmagában nem fasizmus, csak lehetséges eleme annak. A szellem-történeti kiindulópont a korszellem, – egyébként érvényes – pszichológiáját nyújtja, de nem valódi szociálpszichológiát. Szociológia híján az aligha volna lehetséges. Ezek a hiányok, de önmagában a konzervatív attitűd is, hajlamosítanak a perszonalizáló és

moralizáló megközelítésekre, amelyek heurisztikus értéke történettudományi szempögből elhanyagolható.

A liberális értelmezések egésze alkotó módon kiegészíti a konzervatív szellemtörténetet. A liberális értelmezések esetében a szellemtörténeti háttér előtt többszintű, polikauzális elmélet körvonalai bontakoznak ki. A hangsúly a szellemi folyamatról részben az európai gazdaság-, és társadalomtörténetre, részben az egyes társadalmak politika-, illetve politikai eszmetörténetére kerül. Ezutóbbi számos szerző esetében önálló életre kel és történelmi különúttá stilizálódik, amelynek végén, mintegy történelmi szükségszerűségként, a fasizmus áll. (4) Ezek a lineáris konstrukciók elsősorban az egykorú politikai zurnalisztikában és publicisztikában honosodtak meg és összefonódtak a háború után közkeletű „morális eltévelyedés” tézissel. (5) E tézisek képviselői elsősorban a német és olasz baloldali liberális és szociálliberális értelmiségi emigráció köreiből kerültek ki. Hatásukra azonban jellemző, hogy a Luthert Hitlerrel összekötő szellemi kontinuitás tézisést az akkori Német Szövetségi Köztársaság iskoláiban egészen a hetvenes évekig tanították.

A liberalizmus egészére azonban sokkal inkább az az álláspont jellemző, amely a fasizmusokat potenciálisan mindenütt jelenlévő veszélyként érzékeli, amely hatalomra jutva atavisztikus társadalmi formákat éleszt fel és történelmi regressziót eredményez. Ezért a vizsgálat fő szempontja a keletkezés és hatalomrajutás feltételrendszere, a fasiszta mozgalmak szociális tartalmai, illetve a fasiszta uralmi rendszerek sajátosságai. A liberális politológia az antiliberalizmus platformján közelíti, a zurnalisztika pedig tudatosan azonosítja a szélsőbal- és szélsőjobboldali radikalizmusokat, illetve diktatúrákat. Ez a szemlélet hozza közös nevezőre a liberális és konzervatív pozíciót, és teremti meg fúziójuk lehetőségét a totalitarizmus-elméletben.

IV.

A FASIZMUSÉRTELMEZÉSEK FŐ ÁRAMLATAI 1945 UTÁN

„A kontinentális Európában a fasizmus hívei többnyire a kommunisták közül kerültek ki és lehet, hogy a következő néhány évben ennek az ellenkezője fog bekövetkezni.”

George Orwell

„A fasizmusok leglényegesebb eleme a szocializmus, a legújabb kori európai társadalomfejlődés legfontosabb fejleménye, amelynek eszmeisége két lényeges pontban összegezhető: az irányított gazdaság és az osztály nélküli társadalom eszméjében. Hogy érthetővé váljon, hogyan kapcsolódik a fasizmusban a szocializmus eszméjéhez a diktatúra és a nacionalizmus, ahhoz elsősorban a marxizmus ideológiájával kell tisztában lennünk, mert a fasizmus a marxizmusra való egyik lehetséges reakció.”

Bibó István

„Az imperialista háborúnak éppen a legsúlyosabb, legvégzetesebb formájában a társameghatározója az a diszkrépancia, amely az egyik oldalon a hatalmas technikai lehetőségek, a másikon a velük járó roppant csekély mértékű – morális megvilágosodás között tátong.”

Walter Benjamin

„Ledönteni egy elmaradott országban a stagnáció korlátait, felébreszteni az emberek képzelőerejét és energiáikat a fejlődés szolgálatába állítani, ehhez erősebb orvosság kell, mint az erőforrások kedvezőbb elosztásának ígérete vagy az alacsonyabb kenyérár.”

Alexander Gerschenkorn

IV. 1.

A TOTALITARIZMUS-ELMÉLET

Mind a konzervatívokról, mind a liberálisokról szóló fejezetben utaltunk rá, hogy a két irányzat közötti választóvonal igen képlékeny. E két irányzat érintkezési pontjainál, – mondhatjuk: összefolyásánál, – keletkezik a totalitarizmus-elmélet, amely maga sem képez egységes elméleti rendszert. Ha pontosak akarunk lenni, totalitarizmus-elméletekről kell beszélnünk. Annál is inkább, mivel az az elméleti képlet, amelyet modern totalitarizmus-elméletként tartunk számon, hosszabb fejlődés eredményeként jött létre. Az irányzat egyes szerzői – legalább a háttérben – megőrzik konzervatív vagy liberális attitűdjeiket. A háttérben a konzervatív színezetű szerzők a liberalizmusra, a liberálisok a konzervatívokra igyekeznek hárítani a felelősséget a totális uralmak létrejöttében. Erre mind az előző fejezetekben, mind az alábbiakban találunk példákat. Ezért nem osztjuk azok véleményét, akik a totalitarizmus-elméletet csak és kizárólag liberális pozíciónak tekintik. Részben történetileg hamis, részben igazságtalan volna a konzervatívok nem jelentéktelen hozzájárulását eltagadni. Vitán felül áll persze, hogy benne kezdettől a liberális elkötelezettségük viszik a prímet. (1) A totalitarizmus-elmélet egyik legfontosabb vitakérdése maga is a liberális fasizmus-diszkusszióból ered: vajon az 1918 után létrejött új diktatórikus rezsimok, – bolsevizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus, – visszazuhanást jelentenek-e a 16. század politika viszonyaiba, ekként a despotizmus, türannisz fogalmai alá rendelhetőek, vagy tartalmilag-formailag valami merőben újat képviselnek? (2)

A totalitarizmus-elmélet a fasizmusok önértelmezésére adott elméleti válasznak tekinthető. Maga a totalitarizmus fogalma valószínűleg nem a liberálisok találmánya, hanem a fasiszta totalitás-fogalom átértelmezése. A történészek körében vita van a tekintetben, hogy a fogalom mikor és kinek köszönhetően kapcsolódik először a fasizmus eszméjéhez. Amennyire megállapítható, a fogalom első alkalmazása a fasizmusra – mindenesetre csak eredeti, „teljes” értelmében – Amendolától származik. A későbbiekben közkeletű értelmét valószínűleg Farinaccitól, vagy az ő radikális szellemi köréből nyeri el és alighanem innen veszi át Mussolini. (2.b.) A fogalom keletkezéstörténetét eszmetörténeti szempontból taglaló levezetéseknek is igencsak bővében vagyunk, ezek megalapozottsága és meggyőző ereje azonban egyaránt kétségbe vonható. (3) Fölösleges volna itt ezek részletes ismertetésébe belemenni. Elégedjünk meg annyival, hogy a politikumnak totalitásként való értelmezése a fasizmussal bukkan fel. Az elsők között Mussolini használja a fasiszta állam megjelölésére a „totális” minősítést már mai értelmében. „Minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellenében.” – mondja 1925. október 28.-i beszédében. (4) A „stato totalitario” eszméje, mint a fasiszta uralom elve, a fasiszta doktrína „totális” jellegének hangsúlyozása, a nemzetet „totálisan” uraló, kvázi vallásos eszmei alapokon nyugvó antiindividualista párt gondolata végigkíséri a fasiszta önértelmezést. (5) De a célkitűzések szintjén a fasiszta politikai gyakorlatot is.

A nemzetiszocializmus tekintetében még szembetűnőbb mindez. A radikális politikai gyakorlatot 1925-től Hitler jóvoltából zárt ideológiai koncepció egészíti ki. A nemzetiszocializmusban feloldódó szélsőjobboldali csoportokat összefűzi a hagyományos antidemokratizmus, a háború utáni egész német szellemiséget uralja a késő hegelianus állam-idealizmus eszméitől áthatott konzervatív publicisztika. A visszavágyódás a fensőbbbségi államba, illetve a vágyódás egy újfajta fensőbbbségi állam után az egész konzervatív politikai tábor sajátja. Ennek köszönhetően a német konzervatívok kezdettől fogva igen nagy szimpátiával és várakozással tekintettek Mussolini mozgalmára, majd államára, azzal rokonnak érezték saját törekvéseiket. (6) Nyilvánvaló, hogy a konzervatív állameszme és a nácizmusban testet öltő totális állam közötti kontinuitás Németországban látszólag inkább tetten érhető, mint bárhol másutt. A konzervatív politikai eszmeiség a totális állameszme kialakulásának csak egyik forrása. A másik forrás a háború élménye, egész pontosan az a felismerés, hogy a háború totálissá vált. Annak vezetésére csak az emberi és anyagi erőforrásokat tökéletesen uraló „totális” állam képes. A két vonulat természetesen szorosan összefonódik. H a n s F r e y e r számára a politika csakúgy a háború más eszközökkel való folytatása, mint C a r l S c h m i t t számára, aki a politika fogalmát a barát-ellenség ellentétpárjára redukálja és végül – először közvetve, majd közvetlenül, – a totális állam náci variánsának, a Führer-államnak megalapozójává válik. E r n s t F o r s t h o f f a hierarchikusan szervezett, egyszemélyi uralmon nyugvó állam feladatává a

„fajidegenek” elleni harcot teszi. Így jutunk el G o e b b e l s h e z, aki a nemzetiszocializmus „totális álláspontjáról”, „az egész közélet ellenőrzéséről, minden magán és közéleti viszonylat igénybevételéről” beszél. (7)

IV. 1. 1.

A totalitarizmus-elmélet korai – mondhatnánk előkészítő szakaszát körülbelül 1925 és 1935 közé tehetjük. A forradalmi szocializmus és a fasizmus hullámától egyaránt fenyegetett liberálisok a liberalizmus válságának és a „diktatúraláznak” okait kutatva a fasizmust és az orosz bolsevizmust mutatják fel a modern politikai radikalizmus és diktatúra mintaképeiként. A szerzők legtöbbször a két politikai rendszer strukturális hasonlóságait mutatja fel, de nem beszél tartalmi azonosságokról. A szovjetrendszer egyrészt a francia forradalmi hagyománnyal fennálló rokonsága, másrészt modernizatív programja révén bizonyos szimpátiát is ébresztett.

Mind N i t t i, mind S t u r z o megegyezik abban, hogy egy kivételes történelmi szituációban létrejött, formailag igen hasonló rendszerekről van szó, amelyekben egy exkluzív, abszolutisztikus aspirációkkal rendelkező kisebbség gyakorolja a hatalmat, a párt felszámolja az ellenzékét, összefonódik az állammal és a társadalmi, illetve a magánélet minden területét igyekszik befolyása alá vonni. (8) A két rendszer annyiban nyugszik hasonló alapokon, amennyiben mindkettő tagadja az 1789 eszméiben gyökeredző szabadságjogokat. A történelmi funkciót tekintve azonban merőben ellentétesek. Az eszmékkel nem rendelkező fasizmus merőben regresszív-reakciós rendszer, s mint ilyen történelmi funkcióval nem bírhat. Az 1789 eszméivel rokonságot tartó szovjet szisztéma, mint kényszermodernizáció azonban áttörést jelenthet egy valóban polgári társadalom gazdasági-politikai liberalizmusa felé. (9) Az olasz fasiszta állam elemzése alapján ugyancsak a bolsevik állammal való formai rokonságot emeli ki E r w i n v o n B e c k e r a t h és a két rendszert az abszolutizmus-fogalom alá rendeli. Külön hangsúlyozza az erőszak döntő szerepét a hatalomgyakorlásban. A két rendszer tartalmi ellentétét az ideológiai különbségeken keresztül mutatja be és szembeállítja a racionalista bolsevizmust a történelmet visszaforgatni kívánó fasizmussal. Az ellentét azonban nem abszolút. Beckerath a két mozgalom hasonlóságai között tartja számon, hogy mindkettő a társadalmon kívülről érkezik, az elmélet nemcsak a fasizmus, hanem a bolsevizmus esetében is instrumentális szerepet játszik. (10) M. J. B o n n fasizmus és bolsevizmus tartalmi különbségeire téve a hangsúlyt kijelenti: „A bolsevizmus a konkrét programja érdekében döntött a diktatúra mellett, a fasizmus a diktatúra kedvéért kénytelen programot kitalálni.”(11) Ezért lényegi azonosság nincs közöttük. A fasizmust onn a hagyományos önkényuralmi rendszerekkel rokonítja.

IV. 1. 2.

A totalitarizmus-elmélet virágkorát 1935 és 1955 közé tehetjük. Ebben a periódusban – mint a korábbi fejezetekben már utaltunk rá – az elmélet továbbfejlődéséhez néhány szocialista teoretikus is hozzájárult, akik a totalitarizmust a monopolkapitalista gazdaság adekvát államformájának tekintették. (12) Az elméletnek komoly lendületet adott a náci állam félreérthetetlenül totalitárius jellege, szerkezeti hasonlósága a szovjetrendszer éppen abban az időben pregnánssá váló vonásaival, a két rendszer közeledése a Molotov–Ribbentrop-egyezmény formájában, végül a nácizmust példaképnek tekintő mozgalmak elszaporodása világszerte. Ezek az események és jelenségek együttesen a totalitarizmus korának látomását idézhették fel – tegyük hozzá, nem minden alap nélkül. Ebben az időszakban formálódik ki az érett vagy általános totalitarizmus-elméletnek nevezhető modell. A korábbi kezdemények rendszerezett, tudományosan felépített elméletté nőnek össze, amelynek célja a modern diktatúrák jellegének meghatározása, e rendszerek osztályozása, elkülönítése a korábbi történelmi formáktól. Mivel a liberális demokráciák ideológiai önvédelméről volt szó, egyre inkább előtérbe került a kortársi diktatúrákat azonosító tendencia, függetlenül azok eltérő ideológiai, társadalmi és politikai feltételeitől. Az eredetileg antifasiszta tartalmat hordozó totalitarizmus-fogalmat kiterjesztik a szovjetrendszerre. Ennek eredményeképpen születik meg a klasszikus totalitarizmus-elmélet, amely szembeállítja az európai típusú polgári demokráciákat a forradalmi tömegmozgalomból

kinövő totalitárius diktatúrákkal, ahol egy monopolisztikus állampárt a terror eszközével valósítja meg ideológiai céljait. (12)

A periódus elején az egyes diktatúrák közötti funkcionális szempontok alapján való különbségtétel azonban, bár egyre kisebb nyomatékkal – még jelen van. A korról, mint „a despotizmus koráról” emlékezik meg *Max Lerner*, aki a modern diktatúrára általánosan érvényesnek tartja, hogy rendelkezik a „társadalom és világnézet tervével”. A politikai irányzatokra szabott – alkotmányos, liberálszociális, konzervatív – diktatúrátípusok közül Lerner a fasizmust a konzervatív uralom típusaként ábrázolja, amely a „nyugati államfejlődés egészének folytatása” és „az uralkodó osztályok páncélökleként” ellenszegül a nemzetállam széthullásának. (13) A totalitárius mozgalomból létrejött totális állam Lerner szemében a vezető gazdasági csoportok szervezete, amely segít elosztani a nemzeti jövedelmet, biztosítja a tőke működési feltételeit és a működéshez szükséges külső egyensúlyt. (14) A nemzetiszocializmus formai jegyeit általánosítva azt, mint „a mai diktatúrák mintaképét” határozza meg. (15) Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezek a diktatúrák „céljaikat és eredményeiket tekintve alapvetően különböznek”. (16) *Hans Kohn* Lernerrel összhangban a totalitarizmus újszerűségét hangsúlyozza. Fontos momentum, hogy megkülönbözteti azt a szerinte osztályérdekeket képviselő kortársi autokratikus rendszerektől, Salazar vagy Dollfuss rendszereitől. (17) Ezek – mint mondja – szintén tömegideológián és tömegtámogatáson nyugvó rendszerek, amelyek fokozatilag különböznek a totalitarizmustól. Ezutóbbinak ismét két típusát különít el, a történelmileg regresszív fasiszta és a racionális progresszív kommunista típust, amelyek felületi hasonlóságaik – például. az abszolút hatalom igénye – ellenére mind ideológiájukban, mind gyakorlatukban ellentéteknek mutatkoznak. (18)

Az 1938-1940 körüli időszak fordulópontot jelent a totalitarizmus-elmélet történetében. A felületi jegyek összehasonlítására való törekvés ekkor adja át a helyét a distinkció nélküli azonosításra való hajlandóságnak. Az első totalitarizmus-konferencia 1939-ben már ennek jegyében folyik. (19) Ettől az időszaktól kezdve beszélhetünk szervezett totalitarizmus-kutatásról. Talán *Borkenau* fejezi ki a legnyersebben a szórványosan már korábban is hallható közvélekedést, amikor kijelenti: „a fasizmus barna bolsevizmus, a bolsevizmus vörös fasizmus”. (20)

Carlton Hayes az új diktatúrákat különbségtétel nélkül – *Ortega y Gasset*re visszautalva és *Hannah Arendt* eredményeit megelőlegezve – az osztálytársadalom felbomlásával és a tömegtársadalom kialakulásával hozza összefüggésbe: Az iparosítás következtében felgyorsul a tömegek szerveződése és emelkedik szellemi színvonaluk. A gyors migráció azonban gyökeretelenné, gazdasági helyzetük bizonytalansága pedig nyitottá teszi őket a szélsőséges, kvázi vallásos ideológiák számára. Ez a folyamat egybeesik az állam hatáskörének kiterjesztésére való törekvéssel. Egy esetleges nemzeti katasztrófa esetén hatalomra kerülő totalitárius rendszer pedig végképp elfordulást jelent az európai hagyománytól. (21) Ezzel egyrészt Hayes feltételhez köti a totalitarizmus kialakulását, vagyis nem tekinti univerzális tendenciának, másrészt hangsúlyozza, hogy totalitarizmus csak pluralista demokráciából keletkezik, amit a történelmi tények nagyjában igazolnak ugyan, de elméletileg további megalapozást igényelne. Végkövetkeztetése ugyan nem különbözik a liberálisok többségének ítéletétől, az előrelépést mégis az jelenti, hogy Hayes a totális uralmat merőben újszerűnek tekinti, amely „több mint diktatúra, más mint a diktatúra, a nyugati kultúra történetében vadonatúj jelenség.” (22)

Vita viszont abban van, mikor és milyen okoknak köszönhetően következik be ez a szakadás. *Leibholz*, *Hayes* nagyívű szociológiai fejtegetésével szemben inkább aktualizál és a totalitarizmust a háborúra való felkészülés szükségleteiből vezeti le: „A totális állam elve a totális háború elve”, amely megszünteti az egyén személyes létét és az egyént a háború objektumává teszi. (23) E tézis tarthatatlansága első látásra is nyilvánvaló. A nyugati hatalmak a „totális” háború folyamán sem válnak totalitáriussá, bár a politikai és szociális viszonyok szigorító szabályozása, különösen Angliában, sokakban komoly félelmeket keltettek.

Az 1941 végére kikovácsolódó antifasiszta koalíció bizonyos óvatosságra hangolja a szerzőket a totalitarizmus fogalmával kapcsolatban. A totalitarizmust inkább a fasizmus-nácizmus példáján

mutatják be. A szovjet-totalitarizmus ugyan nem kerül le a napirendről, de mindenképpen háttérbe szorul. S i g m u n d N e u m a n n 1942-ben megjelent „Permanens forradalom” című munkája továbblépést jelent a majd Arendt és C. J. Friedrich nevével fémjelzett kiforrott totalitarizmus-elmélet felé. A politikai események tükrében jelzésértékű, hogy a totalitarizmus modelljét elsősorban a fasizmus szolgáltatja. Lényegében új koncepció keletkezik, amely a totalitarizmust a forradalmi politikai gyakorlat következményének és eszközének fogja fel. Ez az eszköz, a forradalom mint olyan szakadatlan tételére szolgál. A forradalmi dinamika a társadalmi rend alternatívája. Neumann a totalitarizmus technikáit és intézményeit – vezért, elitet, pártot, propagandát – elemezve arra a következtetésre jut, hogy a totalitarizmus legfontosabb jellegzetessége a t e r r o r, amelynek segítségével a bizonytalanság intézményesíthető és a forradalom folyamatossága biztosítható. (24)

A háború befejeztével és a „vasfüggöny” leereszkedésével, vagyis a hidegháború napirendre kerülésével megteremtődik az a politikai légkör és közhangulat, amely igen kedvezően hatott egy tudományosan megalapozott, de hangulatában kellően infernalizált ellenségkép kialakulására. Ennek köszönhetően jelenik meg a totalitarizmus-elmélet most már kiérlelt, megszilárdult formája, amely magába olvasztotta az addigi eredményeket. A totalitarizmus az akkori politológia és kortörténet főfogalmává és fő kutatási irányává nőtte ki magát (25), amelyben időlegesen feloldódnak az addigi koncepciók. Az elmélet axiómája, hogy az európai történelemben eddig ismeretlen, merőben újszerű állam-, és társadalomtípusról van szó, amelyben egy monopolisztikus párt ideológiai céljait forradalmi terror segítségével valósítja meg. Ebben az időszakban keletkeznek azok a teljességre igényt tartó művek, amelyek az egész totalitarizmus-kutatásra nézve reprezentatívvá váltak. Eredményeik részben feloldódtak a később dominánssá váló modernizációelméleti koncepciókban, részben mindmáig újragondolásra várnak. A politikai változások tükrében nem tarthatjuk kizártnak, hogy ez az újraértelmezés éppen a szovjeturalomtól frissen felszabadult kelet-európai országokban fog végbemenni. Ennek első jelei már 1989-ben mutatkoztak. (25.b.)

E korszak, sőt az egész totalitarizmuselméleti vonulat vitathatatlanul legjelentősebb szerzője a csak néhány évvel ezelőtt elhunyt amerikai H a n n a h A r e n d t. Munkásságának jelentősége csak Franz Neumannéval mérhető. Arendt koncepcionálisan Sigmund Neumann tézisét gondolja tovább. Módszertanilag eredményesen egyesíti a történeti-genetikus oknyomozást a strukturális jegyeket oki összefüggésükben megragadni igyekvő leíró módszerrel. Azon kevesek közé tartozik, akik számára a totalitarizmus nem csak egy vagy több uralmi rendszer típusjegyeinek összege, hanem soktényezős történeti folyamat eredménye. Ezzel messze meghaladja mind az őt megelőző, mind az utána következő totalitarizmuselméleti szerzőket. Eredményeinek jelentős része ma is annyira időszerű, hogy elkerülhetetlennek tartjuk téziseinek összefoglaló ismertetését.

Arendt a totalitarizmust kizárólag 20. századi, de nem szükségszerűen bekövetkező és teljességgel autochton, történeti e l ő k é p e k k e l n e m r e n d e l k e z ő jelenségnek tartja, „amely csak sajátmagából ... érthető meg”. Kialakulásáért önmagában sem a marxizmus, sem az imperializmus, sem az antiszemitizmus nem tehető felelőssé. (26) Arendt a történelmi nagytrendeket az államformákról szóló elmélet keretében elemzi. Az 1. világháborút és azt követő időszakot e folyamatok kulminációs pontjának tekinti: az ekkor bekövetkező társadalmi és politikai mozgások vezetnek be a totalitarizmusok korszakát. A politikai, a szociológiai és szociálpszichológiai trendek elemzésének összekapcsolásával meghaladja azok nézeteit, akik lineáris ideológiatörténeti konstrukciókkal kísérleteznek. A szerző gondolatvezetését követve az alábbi kép bontakozik ki:

A totalitarizmus három történeti előfeltételre vezethető vissza, a nemzetállam hanyatlására és az imperializmus beköszöntésére, az osztálytársadalom és politikai intézményeinek összeomlására, valamint a modern tömegettársadalom kialakulására. Az imperializmus előretörését – mondja Arendt - majd minden réteg támogatta. A polgárság közömbösen vagy éppen ellenségesen viszonylik a nyilvános politikához, felelősségéről szívesen lemondana egy „erős ember” javára, ebbe az irányba hat az imperialista külpolitikában való érdekeltisége. Az értelmiség az individualizmus tehertételétől igyekszik szabadulni. A bürokratikus apparátusok kibővülnek, súlyuk és hatalmuk megnövekszik. A kapitalista fejlődés deklasszáltjai a társadalmi újrafelemelkedés lehetőségét pillantják meg az imperializmusban. Rasszista ideológiák és szélsőséges nacionalista mozgalmak indulnak útjukra,

amelyek párt- és osztályérdekektől való függetlenségüket hirdetve egyre inkább elidegenítik a tömegeket a hagyományos érdekképviseleti kormányzati formáktól. A gyarmati hódítás lehetőségéből kizárt államok a kontinentális expanzióval kísérleteznek. Arendt utal rá, hogy ezek a tendenciák a kelet-európai régióban halmozottan jelentkeznek. A soknemzetiségű birodalmak felbomlásával létrejövő hagyomány nélküli, kevésbé életképes nemzeti államokban a kisebbségek, – így a zsidók is – elvesztik nemzeti és emberi jogukat. Ez irányba hat nemcsak az új nemzetállamok homogenizáló törekvése, hanem a „fejlett civilizációk” közelebről meg nem indokolt törekvése is az uniformitásra. A szekularizáció folyamán a vallási transzcendenciából először a politika, majd a nemzet válik az egyéni jogok legitimációjának forrásává. A vallási és természet jogi legitimáció felbomlásával a jog és az eszmék nem etikai, hanem hasznossági alapon értelmeződnek. Az, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek az üldözés szabad prédájává válnak, egyszerre diszkreditálja a nemzetállam és a polgári lét etikai alapjait. (27)

Ezzel a regionális folyamattal párhuzamosan halad az o s z t á l y t á r s a d a l o m f e l b o m l á s á n a k és a tömegtársadalom kialakulásának nemzetközileg általános folyamata. A kapitalizmus immanens gazdasági és politikai tendenciáinak eredményeképpen a társadalom strukturálatlan, atomizált egyénekből álló masszává változik. A háború eredményeképpen végérvényesen bekövetkezik az osztálytársadalom és az ahhoz tartozó politikai intézményrendszer széthullása. A fellazult osztálystruktúrához alkalmazkodva az eddigi érdekképviseleti pártok világnézeti tömegpártokká válnak (28), ez azonban mit sem változtat azon, hogy folyamatosan veszítenek jelentőségükből, mivel sem az ifjú generációkat, sem az eladdig apolitikus tömegeket nem tudják megnyerni. Az osztálytársadalom széthullásával a tömegek elvesztik mind osztályérdekeikhez való kötődésüket, mind szervezetüket, csak világnézeti tartalmak mentén szervezhetőek. Ezzel megteremtődik a totalitarizmus Arendt szerint legfontosabb előfeltétele, a háború és az új típusú propaganda által átpolitizált tömeg, amely telve kétségbeeséssel és gyűlölettel, a fennálló politikai rendszer ellen fordul. (29)

A tömeget Arendt a 19. századi tömegpszichológia-elméletekhez hasonlóan differenciálatlan entitásként kezeli és magatartását egy kellően meg nem alapozott tömeglélektannal magyarázza. (29.b.) Eléggé megalapozatlannak tűnnek állításai a tömeg önzetlenségéről és halálvágyáról. (30) Ugyancsak erősen megkérdőjelezhető az ultranacionalizmust a tömegek gyökértelenségét ellensúlyozó „kapcsolatpótléknak” értelmezni. (31) Ez az elhibázott pszichologizmus vezeti Arendtet ahhoz az igen kérdéses következtetéshez, miszerint a „totalitárius tömegmozgalom ... a modern tömegek számára az egyetlen adekvát forma”. (32) Arendt szembeűnően megfordítja a logikai sorrendet, amikor kijelenti, „a tömegek politikai szervezetet keresnek”, amelyet a totalitarizmusban találnak meg. (33) A történelmi tapasztalat ellenben sokkal inkább azt bizonyítja, hogy a politikai elit és szervezetek – a totalitáriusak is – keresik tömegeiket, nem megfordítva. Arendt végső soron saját tézisének ellenkezőjét támasztja alá, amikor rámutat, hogy Oroszországban Sztálin a totalitarizmus feltételeit mesterségesen teremti meg. (33.b.) A pszichologizmus bővületében viszont elmulasztja a tömegek politizálódásának szociálökonomiai feltételeit megvizsgálni, pedig korábbi liberális elemzők bőséges példával jártak elől. Az ideológiai tartalmak alaposabb vizsgálata is kimutatná a mögöttük meghúzódó érdekstruktúrákat.

Messzemenően egyetérthetünk viszont azzal, ahogyan Arendt a totalitarizmus további szociológiai összetevőit felsorolja: A teljes értékvesztéssel küzdő, nihilizmusba süllyedő – szellemi értelemben már a háború előtt marginalizálódott értelmiségi és művészeti elit, amely új univerzális értékek keresése közben egyre közelebb kerül az orosz forradalmi messianizmus mentalitásához, kvázi szövetséget köt a kapitalizmus deklasszáltjainak – a „mobnak” – a szociális újrafelémelkedésre törekvő k a l a n d o r e l i t j é v e l, amelynek elittudata nem utolsó sorban a háborúban gyökeredzik. (34) Arendt – lényegében Karl Mannheimel egyetértve – meggyőzően bizonyítja, hogy a totalitarizmus egy marginális elit és p r e d i s z p o n á l t t ö m e g e k találkozásának eredménye. (35) Igen problematikus viszont a mob és az értelmiségi elit közötti választóvonal meghúzása. Itt a kategóriák „puhaságának” problémájába ütközünk. A módszertani probléma lehetőséget kínált volna a fasizmusok és a bolsevizmus közötti különbségek megragadására, ez azonban nem célja Arendtnek. Figyelemreméltó viszont, hogy a marginális rétegek felduzzadásában

szerepet tulajdonít annak, hogy nem utolsó sorban az imperializmus lehetetlenné válásának köszönhetően beszűkülnek a felemelkedési és kivándorlási lehetőségek. (36)

A mob elitje – folytatja Arendt – nem akar valódi társadalmi elitté válni. Elutasítja a tömegek érdekképviselőjét és kiszorítja mind az értelmiségi elitet, mind a rivális mobsoportokat. Csak a hatalmat és annak fenntartását akarja. Célja egyrészt a társadalom teljes alávetése, másrészt egy a realitás elemeit nélkülöző utópikus társadalmi fikció megvalósítása. Erre szolgálnak a vezérkultusz, a propaganda, a terror és a totalitárius szervezet egymást kölcsönösen meghatározó elemei. (37) A hatalomátvétel után a rendszer megőrzi *p e r m a n e n s f o r r a d a l m i t ö m e g m o z g a l o m* jellegét, ez válik az uralom jellegzetes formájává, de kibővül az egymást átfedő, egyre szaporodó szervezetek bürokratikus apparátusával, amely az egyre irracionálisabbá váló rendszerben az érdekcsoportok képződését hivatott megakadályozni. Az uralom tartalma a politikai vezetés, a titkosrendőrség és a kaderszervezetek szövetsége. Külpolitikája az utópia nevében folytatott *v i l á g - u r a l m i p o l i t i k a*, nem hagyományos hatalmi politika. (38) Arendt a totalitarizmusokat végül kudarcra ítélt társadalmi kísérleteknek tekinti, amit a történelmi tények teljes mértékben igazolnak is.

Hannah Arendt legfontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: a) felmutatja, hogy a fasiszta és bolsevik tömegszervezetek már uralomelőtti szakaszukban totalitárius jegyeket hordoznak, a mozgalmi és uralmi szakasz között etekintetben kontinuitás van; b) történetileg és szociológiailag megalapozott képet nyújt kialakulásukról; c) felfedi utópikus-fiktív tartalmukat és annak praktikus politikai következményeit; d) legalábbis az utalások szintjén közli, hogy különbséget kell tenni az autoriter és totalitárius diktatúrák között; e) a totalitarizmus jegyeit csak konzisztens rendszer keretében tartja megérthetőnek; f) felismeri, hogy a totalitarizmusok talaját képező szociológiai mozgások időben mind lefelé, mind fölfelé túlnyúlnak a politikátörténet által kijelölt 1917 és 1945 közötti korszak határain.

Jogosan szemére vethető viszont, hogy tudatosan kerüli azoknak a momentumoknak a számbavételét, amelyek ellentmondani látszanak koncepciójának. Felhozott példái, akárcsak számos más szerző esetében, csak az egyik vagy csak a másik rendszerre igazak. Arendt a totalitarizmusokkal kapcsolatban mind a kapitalista versus szocialista társadalmi funkcióra, mind a „cui bono”-ra vonatkozó kérdést értelmetlennek nyilvánítja (39), jóllehet komplex fasizmus- vagy bolsevizmusértelmezés – bár a politikai szempontok időközben lényegtelenné váltak –, ezek megválaszolásáról már csak gazdaság- és szervezetszociológia okoknál fogva sem mondhat le. Hogy lényeges különbségek vannak fasizmusok és bolsevizmus között, csak az utalások szintjén van jelen. Helyes módszertani kiindulásai ellenére is Arendt beleesik a felületi-mennyiségi szemlélet csapdájába, és az olasz fasizmust, mint *csak* autoriter diktatúrát, kiveszi a totalitarizmusok közül. Ennek következtében a náci- és a szovjetrendszer eltérései még inkább elmosódnak, a fasizmusok fogalma pedig értelmetlenné válik.

A fogalmak elhatárolása helyett a totalitarizmus-elméleti szerzők felületi jegyek alapján megszerkesztett tipológiákat konstruálnak, amelyek negatív pólusán az autoriter-konzervatív mozgalmak, pozitív pólusán a kifejlett totalitarizmusok állnak. Ezek a tipológiák egyrészt nem mondanak jóformán semmit az egyes mozgalmak és/vagy uralmi formák tartalmáról, másrészt modell hiányában nem képesek elfogadhatóan definiálni a totalitarizmus fogalmának értelmezési tartományát. Ez a tisztázatlanság képezi az érett totalitarizmus-elmélet egyik fő gyengéjét. Ezt szemlélteti az egyébként nem különösebben jelentős olasz katolikus filozófus, *A u g u s t o D e l N o c c e*, aki Maritain és Ernst Nolte nyomdokain halad. A totalitarizmusokat általánosságban a szekularizáció folyamatára adott reakciónak, „világi vallásnak” tekinti. Megkülönbözteti a hagyományos, transzcendentális értékeket védő, reakciós nacionalista mozgalmakat a társadalmi forradalomra igyekvő progresszivizmustól, amelynek alapformája a leninizmus, az olasz fasizmus pedig annak olasz viszonyokhoz alkalmazott forradalmi alternatívája. Míg a leninizmus valódi totalitarizmust eredményez, addig az olasz fasizmus csak „befejezetlen totalitarizmus”. Fasizmus és nemzetiszocializmus merőben „más történelmi kontextusba tartoznak”. A szerző a nácizmust ugyanis a reakciós nacionalizmusok közé sorolja, amely a német szellemi hagyomány tükrében „az egyetlen ... elképzelhető válasz a bolsevizmus kihívására”, egyfajta kényszerű ellen-totalitarizmus. (40)

A totalitarizmus modelljének megszerkesztését a Friedrich – Brzezinski szerzőpáros vállalja fel. Elméletük első változatát az általuk szervezett 1953-as totalitarizmus-konferencián fejtik ki. Megítélésük szerint a totalitarizmus olyan jegyekkel írható körül, amelyek nem mutathatók ki a korábbi autoriter és despotikus rendszerekben. (41) Munkájuk eredményeképpen egy statikus, deskriptív modell keletkezik, amely a totalitárius hatalom jellegzetességeit hat pontban sorolja fel: 1. Részletesen kidolgozott, hivatalos ideológia, amely az emberi élet minden aspektusára kiterjed és a társadalom minden egyes tagjától legalább passzív alkalmazkodást követel meg. Ez az ideológia radikálisan tagadja a fennálló viszonyokat és a társadalmi fejlődés ideális végcélját írja körül. Ennek megvalósítása érdekében világhódító célokat tűz ki. 2. Formálisan egyeduralkodó tömegpárt, amely a diktátor vezetése alatt áll és az össznépesség relatíve kis hányadát, legfeljebb tíz százalékát foglalja magában. A párttagságnak jelentős része fenntartás nélkül szenvedélyes híve az ideológiának és minden eszközzel igyekszik azt elfogadtatni illetve megvalósítani. A párt hierarchikusan és oligarchikusan épül fel. Vagy az állami bürokrácia felett áll, vagy azzal szorosán összefonódik. 3. Mind lelki, mind fizikai tekintetben hatékony terrorrendszer. A terrort a párt és a titkosrendőrség gyakorolja. Ez utóbbi a legfelsőbb pártvezetés megbízásából a pártot is felügyelet alatt tartja. A terror nemcsak a rezsim valódi ellenfelei ellen irányul, hanem a társadalom többé-kevésbé önkényesen kiválasztott csoportjai – az úgynevezett potenciális ellenség – ellen is. A terror tudatosan igénybe veszi a modern tudomány, különösen a pszichológia eredményeit. 4. A rendszer a technikai lehetőségeket kihasználva a hatékony tömegkommunikációs eszközök fölött teljes monopóliumot és ellenőrzést gyakorol. Vonatkozik ez a sajtóra, a filmre és a távközlésre. 5. A csaknem tökéletes fegyvermonopólium kizárja a fegyveres ellenállásnak még a lehetőségét is. 6. Bürokratikus eszközökkel gleichschaltolják a korábban független magán- vagy közcélú egyesületeket, a jogi és gazdasági testületeket és intézményeket. Ezekon keresztül bürokratikus úton központilag vezérlik az egész gazdaságot. (42)

A szerzők e jegyek összefüggő együttesét tekintik totalitarizmusnak. E deskriptív modell magyarázóértéke azonban elhanyagolhatóan csekély. A totalitarizmusokra vonatkozóan sem keletkezéstörténetet, sem szociológiát, sem ideológiaelemzést, sem gazdaságelméletet nem kínál. Ugyancsak nem magyarázza a jegyek szerkezeti összefüggését, a modellnek gyakorlatilag nincs centruma, a jegyek nem képeznek hierarchiát. Brzezinski tézise, miszerint a totalitarizmusban a technokrata-bürokrata rétegek racionalitás-elvének szélsőséges politikai eltorzulásáról volna szó, egy kétségkívül igen jelentős mozzanat abszolutizálása más hasonlóan jelentős elemek rovására. (42.b.) Semmiféle magyarázatot nem kínál a modell a totalitárius rendszerek időbeni egybeesésére nézve. Az egyes típusjegyeket nyilvánvalóan elsősorban a szovjetrendszer alapján alakították ki. Általánosítják a központi gazdaságirányítás tézisének. Hogy a náci rendszert is bele lehessen préselni a modellbe, a totalitarizálódás kezdetét 1936-tal határozzák meg. (43) Ezek szerint korábban sem a náci mozgalom, sem a rendszer nem totalitárius? Ez csak egy példa a számos csúsztatás közül. A modell lényegében azonosnak tekinti a szovjet, a német, az olasz és a kínai rendszert. A különbségeket csak esetlegességekként tünteti fel. (44) A szerzők maguk is igen bizonytalanok számos tekintetben. Pontosan szemlélteti ezt szövegeik nyelvezete, amelyre a „talán-inkább-feltehetően” szóhasználat jellemző. A rendszerről és az egyes jegyekről is feltételeznek bizonyos – közelebről meg nem határozott – variabilitást és evolúciós képességét. (45) Az egyes jegyekkel kapcsolatban ismét felvetődik a mennyiségi kérdés, amelyet a modell nem oldott meg, csak más síkra csúsztatott. Továbbra is megoldatlan marad tehát az autoriter és totalitárius rendszerek elkülönítésének problémája. A modell a Hannah Arendt által kitüntetett jelentőségűnek tartott mozgalmakról meg sem emlékezik, a totalitarizmust csak uralomként fogja fel. Mindezeket, valamint módszertani kritériumokat figyelembe véve az ismertett modell formálisan még csak elméletnek sem tekinthető. Sokkal inkább a totalitarizmus-elmélet kiüresedésének dokumentuma, amely a totalitarizmus-kutatás következő szakaszát vezeti be.

IV. 1. 3.

A totalitarizmus-elmélet immanens bomlási folyamata véletlenszerű egybeesést mutat politikai előfeltételeinek fokozatos megszűnésével, a Sztálin halálával, majd az SZKP XX. kongresszusával elinduló enyhülési folyamat kezdetével. Friedrich és Brzezinski modellje éles vitákat indukált a totalitarizmus-elmélet hívei körében. Ez az immanens vita számos kutatási részterületet teremtett vagy élesztett újra. Felmerül a kérdés a totalitarizmus-elmélet módszertani előfeltételeinek helyességét és használhatóságát illetően. A módszertani kritika és önkritika mellé egyre nagyobb nyomatókkal társul a totalitarizmus-elmélet ideológiai és politikai tartalmainak elemzése és bírálata. Maga a totalitarizmus-elmélet egyre inkább kommunizmus-kutatássá válik és a politikai események nyomán az eredeti koncepciót több ponton revideálni kényszerül. Leválik róla a faszizmuskutatás, amelyben a totalitarizmus-koncepció mintegy háttérelméletként még jelen van egy ideig. (46)

Az egész periódusban dominál a deskriptív modell kritikája. A kritika fő szempontjait a fentiekben ismertettük. Itt csak érintőlegesen utalunk néhány jelentősebb szerzőre. E b e r s t e i n egyrészt elégtelennek tartja a modell jegyeit, másrészt a Szovjetunióban – eléggé meglepő módon – 1941-től egy demokratizáló tendenciát vél megpillantani, amelyet aztán megtör a háború, majd a hidegháború. Totalitarizmus-gyanúsna ítéli viszont a peronizmust. (47) M a r t i n D r a h t a modell elemeit másodlagos jelentőségűnek és konkrét esetekre alkalmazhatatlannak tartja, „mivel azok minden diktatúrában előfordulhatnak.” A totalitarizmust éppen a technikaellenességből vezeti le. (48) T u c k e r a totalitárius rendszerek összehasonlító elemzése mellett kardoskodik. (49) O t t o S t a m m e r, a totalitarizmus-modell egyik legkövetkezetesebb kritikusa, a szovjet és a fasiszta rendszerek közötti „eklatáns” történeti, szociológiai, szerkezeti és funkcionális különbségekre utalva kijelenti: „A rendszerek egyenkénti vizsgálata értelmesebb kijelentéseket tesz lehetővé, mint az ideáltípusok és a statikus-klasszifikáló módszer.” (50) A totalitarizmus fogalma helyett értékmentes, interdiszciplinárisan és empirikusan megalapozott fogalmi rendszer kialakítását javasolja. A d a m kizárólag módszerelméleti alapról igyekszik bizonyítani, hogy a totalitarizmus fogalma „elméletileg teljesen használhatatlan.” (51)

1965-re a belső viták megteremtették a totalitarizmus-elmélet széthullásának feltételeit. A deskriptív modell megalkotói defenzívába kerülnek. Ragaszkodnak ugyan a típusjegyek érvényességéhez, koncepciójukat azonban több ponton módosítaniuk kell. A továbbiakban „új autokráciákról” beszélnek. Ezzel közvetve visszacsúsznak a totalitarizmusokat a közönséges diktatúráktól csak mennyiségi vonatkozásban különbözőnek véelő szemléletbe. Teljesen légből kapottnak könyvelhetjük el azt az állításukat, hogy a totalitarizmusok vezetőik akarától függetlenül, kizárólag a politikai tényezők együttthatása következtében jönnek létre. Önkritikusan fontossá nyilvánítják a totalitárius mozgalmak szerepét és a korábbiakkal ellentétben lényegileg különbözőnek nyilvánítják a faszizmusokat a bolsevizmustól. (52) A totalitarizmusokat most már folyamatszerűen kialakuló jelenségnek tekintik, amely idővel átalakulásokon megy keresztül és nem utolsó sorban a bürokrata-technokrata racionalitásnak köszönhetően egyre inkább a modern ipari társadalom modellje felé tendál. (53)

Az elméleti vitákból időközben számos rész kutatás sarjad ki. Ezek mindegyike kialakítja a maga totalitarizmus-értelmezését. Voltaképpen az egyes szakdiszciplínák kutatói szétforgácsolják a fogalmat. A politikatörténészek Egyiptomban, Spártában, Diocletianus korában keresik a totalitarizmus ősfarmait. (54) A politikai eszmék története Platonig, Macchiavelli-ig, Rousseau-ig, Hegelig követi a nyomokat. (55) A filozófiatörténet a gnosztikus filozófiák kontinuitásában gondolkodik. H a n s B u c h e i m a kereszténység felbomlásából keletkező messianizmust összeköti a technicizmussal. (56) A totalitarizmus-elméleti szociológia a marginális elitek szerepét kitérítetteden hangsúlyozza. (57) A totalitarizmus-vita a fogalmat szűkíteni, illetve tágítani akarók két nagy táborra között folyik. Ezzel eljutottunk a totalitarizmus-elmélet lényegi ellentmondásához: ha az ismérvek minél szélesebb körét fogja át a fogalom, annál inkább leszűkül az elméletképzés lehetősége; a fogalom szűkítése esetén az értelmetlenné válásig kiszélesedik az elmélet. Az általános totalitarizmus-elmélet kereteinek fellazulásával különválik a faszizmuskutatás a kommunizmus-

kutatástól. Mindkét irányzat saját, differenciált tartalmú, empirikusan megalapozott totalitarizmus-fogalmat keres. A faszizmuskutatás – itt csak ezzel foglalkozunk – a jobb és baloldali totalitarizmusok azonosítása ellen foglalkozik állást. **K a r l D i e t r i c h B r a c h e r**, a neves német kutató egyrészt a totalitarizmus-fogalom fenntartása mellett érvel, de azt csak a hatalmi struktúrák és funkciók elemzésére tartja alkalmasnak. A „totalitárius államok gyakorlatának politikai és ideológiai tartalomtól független, de messzemenően hasonló alapelvei” nem takarhatják el az egyes mozgalmak kontextuális, funkcionális és formális különbözőségeit. Ezzel Bracher a „történetileg differenciált részkutatások” mellett teszi le a voksot, a totalitarizmust pedig csak az uralom egyik ismérveként alkalmazza. (58) Bracher a későbbiekben is ragaszkodik ehhez a pozíciójához: igyekszik megmenteni egy „funkcionális-instrumentális totalitarizmuselméletet”, de a hangsúlyok a történeti, szociológiai mozzanatokon, illetve a többszintű és empirikus-induktív bázison történő összehasonlításon van. Ez kétségkívül megfelel a ma leginkább elfogadható megközelítésnek. (59) Még egy lépéssel tovább megy **K o g a n**, aki a totalitarizmust mindenekelőtt a faszizmusok jellegzetességének mondja, de ezek előfordulását marxista és hagyományos autokráciákban sem zárja ki. (60)

A hatvanas évek harmadik harmadától felerősödő baloldali ideológiakritika a totalitarizmus-elmélet aktuálpolitikai háttértartalmait helyezi a vizsgálat középpontjába. A módszertani bírálat centrumában a totalitarizmus-elmélet normativitása és felületi jegyeket funkcionálissá emelő tendenciája áll. Az ideológiakritika az elméletet és fogalmat a polgári demokráciák „releváns politikai csoportjainak és céljainak legitimációjaként” leplezi le: A belpolitikai-belgazdasági cél a kapitalizmus rendszerének és az osztályszerkezetnek minél zökkenőmentesebb rekonstrukciója. Ebben a kontextusban a totalitarizmus-elmélet a külső és belső szocialista tendenciákkal szembeni fenyegetettség-tudat állandósítását szolgálja. Az antifaszizmus antitotalitarizmusként jelenik meg. Ennek pendantjaként a szovjetrendszerekben az antifaszizmus az antikapitalizmus szinonimájává válik – mondja **K ü h n l**. A politikai tartalom elsődlegessége miatt a szociális tartalmakban jelentkező igazán lényegi különbségek, sőt ellentétek elmosódnak, a politikai szélsőjobb egy lapra kerül a radikálisan demokratikus baloldallal. (61) Korlátozott kritika a konzervatív oldalról is megfogalmazódik. „A totalitarizmus-elmélet, ... mint a faszizmus, bolsevizmus és nemzetiszocializmus azonosítása ... a Szovjetunió desztalinizálásával ... hitelét veszti” – jelenti ki Ernst Nolte, akinek jelentkezésével a faszizmusok fogalma visszakerül jogaiba. (62)

A totalitarizmus-vita a 60-as és 70-es évek fordulóján kirobbanó diákmegmozdulások következtében még egyszer fellobban. (63) Ez a periódus – bár szemléletesen igazolta a totalitarizmus-szociológusok némely állítását – nem hoz új érveket. A baloldali értelmiség végül pozicionálisan megerősödve kerül ki a vitából. A totalitarizmus-elmélet záróaktusaként tekinthetünk az 1978-ban a müncheni Kortörténeti Intézet (Institut für Zeitgeschichte) által megrendezett totalitarizmus-konferenciára, amelyen a legjelentősebb kutatók, – Bracher, Hans Mommsen, Ernst Nolte, Jürgen Kocka, Wolfgang Schieder – szólaltak fel. Míg **K o c k a** részben módszertani, részben szociológiai alapról teljesen elutasította a totalitarizmus-fogalmat, addig a többiek lényegében köztes pozíciót foglaltak el. A felszólalások jól mutatják a totalitarizmus fogalmának bomlási folyamatát. (64)

A totalitarizmus-vita éppolyan lezáratlan, mint maga a faszizmusokról folytatott vita. Leginkább E. Nolte álláspontjával érthetünk egyet, aki a totalitarizmus-fogalom elmélyítését és empirikus differenciálását javasolja. (65) A totalitarizmus fogalmát nem tartanánk szerencsésnek elhagyni, mivel ellentmondásossága ellenére is összehasonlítási alapot kínál nemcsak a két világháború közötti mozgalmak, hanem a faszizma és szovjet típusú rendszerek szembevető szerkezeti hasonlóságainak tisztázásához. Számos jelét látjuk annak, hogy a két jelenség között szociológiai és mentalitástörténeti rokonság áll fenn, amelyek leginkább elitjeikre terelik a vizsgálódó tekintetét. Ez semmi esetre sem jelenti, hogy a kettőt akár funkcionális, akár ideológiai alapon azonosíthatnánk. De Felice helyesen határozza meg a totalitarizmus-elmélet helyét, amikor azt a faszizmuskutatásnak alárendelt részelméletként kezeli. (66) A kutatás kitüntetett momentumait a következőkben határozhatjuk meg: a.) Az európai szellemiség súlyos válságából eredő kulturális hisztéria, amely messianisztikus utópiákat indít útjukra. Ezek az utópiák sajátosan vegyülnek a kor szociális és gazdasági ideológiáival. b.) A kor szociális és politikai mozzanatai erősen fragmentálják a társadalmat és széles, viszonylag jól képzett marginális rétegeket hoznak léte, amelyekből rivális elitek keletkeznek. c.) Ezek szociális

utópiákat felölelő politikai ideológiákat teremtenek, magukhoz vonzzák a predisponált tömegeket. d.) A hatalomra jutott elitek létrehozta politikai rendszerek nem közönséges diktatúrák, mivel céljuk egy utópikus társadalmi rend megteremtése. A létrejött rendszerek szerkezeti hasonlóságai legalábbis nem véletlenek, de létrejöttük körülményei, sajátos egyedi történetük, eltérő célrendszerük nem engedi meg azonosításukat, viszont a bennük rejlő hasonlóságok elkerülhetlenné teszik összehasonlításukat. Az empiria elsődlegessége mellett a deduktív és induktív megközelítés együttes alkalmazását, valamint a történeti szociológia prioritásával az interdiszciplinaritást tartjuk helyesnek. Megbízható kiindulási alapot szolgáltat ehhez P. Ch. Ludz idézett tanulmánya. (67)

IV. 2.

FENOMENOLÓGIAI MÓDSZER – TRANSCENDENTÁLIS SZOCIOLÓGIA: ERNST NOLTE FASIZMUSÉRTELMEZÉSE

Talán lehet azon vitatkozni – tették is számosan – hol kapaszkodnak Ernst Nolte szellemi gyökerei, vajon Husserl vagy Heidegger tette rá a nagyobb hatást? Azt viszont aligha jutna eszébe kétségbe vonni bárkinek is, hogy személye és elmélete a kortársi fasizmus kutatásban elsőrangú fontossággal bír. Nolte, az eladdig ismeretlen filozófus-történész üstökösként robbant be mind a történeti, mind a politikai köztudatba 1960-ban. Több okból is ultramodern volt. Módszertani alapjait tekintve azért, mert akkor szólalt meg, amikor a harmincas évek vége óta nyiladozó filozófia fenomenológiája a szociológiában is masszív irányzattá terebélyesedett. (1) Témáját tekintve két okból is. Egyrészt, mert a totalitarizmus-elmélet kimerültével elméletbeli hiátus keletkezett. A polgári fasizmusértelmezés elbizonytalanodott, pedig az 1954 és 1965 közötti politikai eseményeket figyelembe véve, igen erőteljes baloldali kihívással kellett felvennie a küzdelmet. Másrészt, mert a nemzetközi alap kutatás mintegy belső mozgásánál fogva kikényszerítette a komplexebb megközelítési módokat. Az akkori Német Szövetségi Köztársaságnak, már mint a nyugati gazdasági-politikai rendszer oszlopos tagjának, egyre inkább megszilárdult a nemzetközi helyzete és kibontakozóban volt a gazdasági fellendülés. E fokozatosan visszanyert önbizalom impulzusokat adott a német közelmúlt újragondolásához.

Nolte nem kisebb célt tűzött maga elé, mint azt, hogy mind az 1945 előtti, mind a kortársi fasizmus-értelmezéseket rendszerezze, meghaladja, használható eredményeiket szintetizálja – saját szavával élve „koordinálja” – és új, történetfilozófiai tekintetben is érvényes, átfogó fasizmus-definíciót dolgozzon ki. (2) Ez az igény, bár eltelt közben majd 30 esztendő, ma sem veszített aktualitásából.

A kutatás elengedhetetlen előfeltételeként mindenekelőtt visszahelyezi jogaiba a fasizmus fogalmát. Rámutat, hogy az addigi értelmezések a fasizmust vagy politikai, vagy diszciplináris elkötelezettségük alapján végkövetkeztetéseikben annak egyetlen arculatával, rosszabb esetben valami egészen mással azonosítják. Így végső soron nem a vizsgált tárgyra, hanem annak segítségével önmagukra reflektálnak. (3) Ezt kiküszöbölendő igyekeznek újra a tárgyra és csak arra irányítani a figyelmet. „Tudományos objektivitást” követel, amely „...azonban nem jelent ... részvétlenséget... (ez az objektivitás – P.SZ.) olyan egység felmutatása, amelyben megmutatkoznak a különbségek is.” – mondja. (4) Ezért – a mai kutatással is teljesen összhangban – úgy véli, a fasizmus fogalmát fenn kell tartani, mert a szóba jöhető fogalmak közül egyedül ez fejezi ki a lényegét. (5) A fasizmus-fogalom fenntartása mellett szólnak a korszak szellemi atmoszférájában gyökeredő „pozitív” azonosságok mellett elitjeik hasonló szociológiai szerkezete és mély rokonságtudata, de az egykorú megfigyelők ítélete is. (6) A fogalom alá rendelt jelenségek közös vonásai – a fasiszta minimum – mellett Nolte alárendelt, de nem lényegtelen jelentőséget tulajdonít különbségeiknek is. Ezzel megalapozza azt a mai kutatásban igen elterjedt, már önmagában is jelentőségteljes szóhasználatot, amely nem a fasizmusról, hanem többes számban, fasizmusokról beszél. Így a következő – számunkra is perdöntő – kép bontakozik ki: a fasizmus(ok) a két világháború közötti európai korszak – epoche – jellegzetes, meghatározó jelenségei, amelyek valódi, általános problémákra adott válaszkísérletek. Vagyis – legalább potenciálisan – funkcióval rendelkező képletek. Kialakulásuk és elterjedésük a korproblémák tükrében törvényszerűnek mondható. A közös lényegükön túlmutató, jellegbeli eltéréseik részben annak köszönhetőek, hogy konstans elemeik esetenként más-más arányban vannak jelen, részben pedig annak, hogy az egyes fasizmusok eltérő körülmények között eltérő feladatokkal szembesültek. (7)

Nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy Nolte ezzel túllép azokon a leegyszerűsítő értelmezéseken, amelyek a fasizmusokat a nemzeti történelem, vagy éppen a polgári erkölcs patológiájával, esetleg nemzetkaraktológiai elemekkel magyarázták. Ugyanígy nem elégszik meg az egyes fasizmusok pusztá történetének megírásával. Nolte az empiria és elmélet egyensúlyán nyugvó

szemlélet mellett kardoskodik. A kutatás számára mind térbeli mind időbeli tekintetben kijelöli a fogalom értelmezési határait. Földrajzi tekintetben az nagyjából egybeesik Európa perifériának mondható, déltől északig nyúló keleti fél-karéjával. Ezen belül Olaszországban és Németországban kijelöli a fasizmus belső körét. Időben a fasizmus környezetét a forradalmak korának, majd az imperializmus korának, végül a két világháború közötti korszak, „epoche”, szűkülő köreiből találja meg. (8) A történet pusztán megírásával egyetemben elveti az ideáltípus-képzést is, amennyiben az az ideáltípust a fasizmus valamely válfajával, többnyire a nemzetiszocializmussal azonosítja. (9) Helyette többet ígérőnek tartja a tipologizáló eljárást. „Bár a tipológia elsődlegesen csak gondolati konstrukció, az empirikus anyag értelmezéséhez mégis korlátlan lehetőségeket nyújt.” – mondja Nolte. (10) A tipológia kitüntetett pontjait – prefasizmus, korai fasizmus, normálfasizmus, radikálfasizmus – egy-egy mozgalom – kemalizmus, Action Française, olasz fasizmus, nemzetiszocializmus – képviseli. E pontok tágabb környezetében további árnyalatok – filofasizmus, félfasizmus, pszeudofasizmus – helyezkedhetnek el. Ezek csak bizonyos jegyeit viselik az igazi fasizmusoknak, „...amelyek szembevetően még inkább jobbra állnak, azaz radikálisabban antikommunisták és egyidejűleg sokkal több baloldali elemet tartalmaznak, mint a háború előtti időszakból ismert jobbra hajló pártok. Külsőleg ... ezeket az egyenruhákhoz, a vezérelvhez, Mussolinihez vagy Hitlerhez, esetleg mindkettőhöz való ... vonzódásukról lehet felismerni.” A fasizmus fokozatait az határozza meg, „milyen fejlett az ideológia, milyen erővel érvényesül benne a két fő tényező, – a pszeudoszocializmus és elitizmus illetve rasszizmus, – milyen súlyú és univerzális jellegű-e a pusztításvágy illetve milyen energikus a praxisa. A döntő azonban a kiindulás és a mozgásirány.” A fasizmus fogalma ugyanis „teleologikus”. „Még a leghatározottabb fokozatbeli különbség sem bonthatja fel lényegi egységét” (11) – szögezi le Nolte.

Nolte tipologizáló hajlandóságát tanúsítja, hogy hasonlóan jár el a fasizmusértelmezésekkel is. (12) Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Nolte iskolát teremt ezzel. Tipológiai képzésre korábban is találunk legalább kezdetleges példákat. Mégis Nolte fellépése után kezdődik meg – nemcsak a német történettudományban, de világszerte is – a fasizmusokat összehasonlító, tipologizáló, különbségeiket elemző művek sorozata. (13)

A tipológiát egészíti ki az általános rendezőelvet szolgáló másik módszertani elem, a fenomenológiai eljárás: „A jelenségeket abból megérteni, ahogy azok önmagukat ábrázolják. Ez ellentétben áll mind a folyamatok pusztán leírásával, mind a kívülről jövő kritikával.” (14) „Egy vezérlevű mozgalomban csak és kizárólag a vezér tehet kötelező érvényű kijelentéseket ... Ezért Mussolini és Hitler gondolatainak ábrázolása kell, hogy a középpontban álljon ... A tárgyat olyan részletességgel kell szóhoz juttatni, hogy fel se merülhessen a gyanú, a kiragadott idézetek csak egy előre gyártott séma igazolására szolgálnak.” (15) A vezér megnyilatkozásai kifejezik az elitnek és azon keresztül a mozgalom és/vagy politikai rendszer egészének az álláspontját. Nolte ugyanis nem hagy kétséget afelől, hogy „a fasiszta jelleget elsősorban nem a különböző helyen különböző időben jelentős eltéréseket mutató társadalmi bázis konstituálja, hanem a viszonylag osztály nélküli ... vezető réteg és annak sajátos, mindenütt hasonló politikai és történelmi forrásokból táplálkozó önértelmezése”. (15.b.) Bár a magunk részéről e megállapítást a fasizmus szerkezeti elemeire és ezek viszonyára vonatkozóan (is) tanulságosnak és követendőnek tarthatjuk, ezzel az álláspontjával Nolte igen hangos kritikát váltott ki. Első pillantásra talán úgy tűnhet, joggal vetették a szemére, hogy perszonalizál, a problémát leszűkíti annak eszme-, vagy szellemtörténeti vonatkozására, azonosítja a fasizmusokat ideológiájukkal és végső soron immanensen igazolja őket. (16)

Közelebbi megtekintésre azonban csak részben látjuk megalapozottnak ezeket a vádakokat, mivel figyelmen kívül hagyják a megközelítés többi elemét. „A hagyomány, a történet, a praxis és rendszer azok a részterületek, amelyekben a mindenkori fenomén megnyilatkozik.” – érvényteleníti Nolte az ellene felhozottakat. (17) Ezek összehasonlítása is csak egy általános rendezőelv segítségével történhet. A részterületek összehasonlítása éppen arra mutat rá, hogy az egy lényegűnek mondható fasizmusok politikai-társadalmi funkcióikat tekintve igen különböző tartalmakat hordozhatnak az egyes esetekben (18), de arra is, hogy a fasizmusok funkcionális tartalmi megváltozhatnak az idő folyamán. Mellette szól az igen fontos mozzanat is, hogy a fasizmusokban – bár a saját

ideológiájukhoz való viszony a mindennapi politikai tükrében ambivalensnek látszhat – a realitás és ideológia között nehéz megvonni a határt. (19)

Igazat kell adnunk Nolte-nak, hogy a fasiszta ideológiák nem teljesen értelmezhetőek a 19. századi ideológiakritika eszközeivel. Látni kell ugyanakkor, hogy az önértelmezés „primátusa” számos csapdát rejteget. Ha eltekintünk a nemzetiszocializmus világnézeti alapvetésétől, a fasiszta ideológiák igen kicsi konzisztenciát mutatnak, és különös nehézséget okoz elvi jelentőségű, illetve propagandisztikus célzatú elemeik korrekt elkülönítése. A fasiszta ideológiák inkonzisztenciája már a mozgalmak kortársainak is gondot okozott. Fel kell tételeznünk azonban, hogy a zavaró rendszertelenség a fasiszta ideológiák természetes állapota, amelyben e mozgalmak szociálisan és eszmeileg eklektikus jellege tükröződik vissza. Ezt igazolja, hogy az olasz fasizmus „doktrínája” csak igen későn keletkezik, és akkor is szinte a megfoghatatlanságig képlékeny általánosságokban mozog. Mindezt tekintetbe véve a magunk részéről úgy gondoljuk, az ideológiaelemzés eredményei csak szociológiai kontextusba helyezve nyerik el végső értelmüket. Ezzel Nolte végül adós marad. Nem veszi kellően számba, hogy a fasiszta mozgalmakban és elitjeikben számos gondolati irány benne rejlett, amelyek egymással is konkurenciában állottak. Különösen szembevetendő ez az olasz fasizmusban, de a Strasser-fivérek elképzelései is markánsan különböztek a Hitler-vonaltól. A szociológiai elemzés rámutatott volna ezen irányzatok mögötti érdekestruktúrára és a fasizmusok belső rétegzettségére. Ennek hiánya és a vezér középponti szerepének túlhangsúlyozása megerősíti azt a gyanút, hogy Nolte a fasizmusok bűneinek egészét a vezérekre akarja hárítani. Kritikusai egyenesen úgy fogalmazzák, hogy Nolte a fasizmusokat és különösképpen a náciizmust a vezérrel azonosítja, vagyis szélsőségesen perszonalizál.

Bár Nolte hatalmas technikai apparátust vonultat fel és jóformán minden olyan kérdést megszólít valamilyen módon, amely a fasizmus-vitában fontossággal bír, értelmezése mögött egy igen egyszerű, de igencsak vitatható liberális – tulajdonképpen comte-iánus, – gondolati séma húzódik meg. Nolte e sémát „t r a n s z c e n d e n t á l i s s z o c i o l ó g i á n a k” nevezi. Központi kategóriája a transzcendencia, vagyis az embernek az a nembeli tulajdonsága, egyben szabadsága, hogy elméletileg és gyakorlatilag meghaladja önmaga mindenkori adott körülményeit: „Elméleti transzcendencia alatt a gondolkodás azon képességét értjük, hogy átlépjen az adott világon ... egy abszolút egész irányába ... Gyakorlati transzcendenciaként ... a társadalmi folyamatot foghatjuk fel, amely az emberek közötti kapcsolatokat folyamatosan tágítja és ezzel egészében szubtilisabbá, absztraktabbá teszi, az egyes embert kiszabadítja hagyományos kötöttségeiből és a mindenkori közösség hatalmát oly mértékben növeli, hogy végül az a természeti-történelmi östörvényeket is megváltoztatja.” – fogalmaz Nolte. (20) Míg a polgárság előtti történelmet döntően a teoretikus transzcendencia uralja, addig a polgári tökéls-liberális világkorszak – a társadalmi folyamat univerzális stádiuma, – helyreállítja a világ technikai-gazdasági egységét, megszünteti az ember a születéskor már előre kijelölt társadalmi helyét, emancipálja azt és a nagy integráció részesésévé teszi. Ezzel egyaránt érvényre juttatja az elméleti és gyakorlati transzcendenciát. (21)

Ebből a folyamatos kritikán nyugvó, polgári gondolkodásból és kiegyensúlyozott előrehaladást biztosító helyzetből csak két irányba kínálkozik lehetőség az elmozdulásra. Vagy utópikus ugrás a jövőbe vagy ugyanez a múltba. Az elsőt megteszi a bolsevizmus Oroszországban: leküzdte az elmaradottságot, adaptálja népeit az ipari társadalomhoz. Nemcsak pusztán fejlesztési-nevelési diktatúra, hanem a gyakorlati transzcendencia igenlése, amely mindent a transzcendencia világfolyamatának magasabb összefüggéseiben szemléli. (22)

A transzcendenciához való viszony másik, negatív pólusából bontja ki Nolte a fasizmusok legszélesebb, történetfilozófiai – saját szavával transzpolitikai – definícióját: A fasizmus „nem az a praktikus transzcendenciával szembeni ellenállás, amely minden konzervatív irányzatnak többé-kevésbé sajátja ... A fasizmus ellenállás a gyakorlati transzcendenciával szembeni és egyben a harc a teoretikus transzcendencia ellen is.” A feudális erők hagyományaik miatti kétségbeeséséből és a polgárság saját forradalmával szemben árulásából születik meg. Mivel benne az emancipációs folyamatból született erők fordulnak e folyamat ellen, a „fasizmus a liberalizmus második és legnagyobb válságát jelenti”. (23)

Nolte kínál még két szűkebb definíciót is. Az egyiket, amelyről szerzője is elismeri, hogy csak korlátozottan, elsősorban a náciizmusra, érvényes, talán történeti-szociológiai nevezhetnénk: A (német) fasizmus „... a szuverén, harcos, önmagában antagonisztikus csoport haláltusa. Gyakorlati és erőszakos szembeszállás a transzcendenciával.” (24)

A legszűkebb, viszont minden fasiszta formára érvényesnek deklarált „szűken vett politikai” definíció a fasizmust csak „negatívan”, a forradalmi szocializmusra adott szélsőséges reakcióként határozza meg: „A fasizmus antimarxizmus, amely ellenfelét radikálisan ellentétes és mégis közeleső ideológia kidolgozásával valamint majdnem azonos, mégis jellegzetesen átlényegített módszerekkel akarja megsemmisíteni. Mindehhez a nemzet hatalma és autonómiája adja a sziklaszilárd (ideológiai – P.Sz.) keretet „. (25)

A definíciók hierarchiájának bizonyítására szolgál az Action Francaise, az olasz fasizmus és a nemzetiszocializmus összehasonlító vizsgálata. Nolte szerint az Action Francaise, Charles Maurras szervezete, képviseli a korai fasizmust, amelyben már pregnánsan jelen van az igazi fasizmus számos fontos eleme: újszerű, erőszakos konzervativizmus, metafizikus nacionalizmus és szocialisztikus követelések együttese, elitizmus, antidemokratizmus, a polgárháború gondolata és az arra készülő rohamcsapatok kezdeményei, ellenségkép, a totalitarizmusra való hajlam: „Maurras az irodalmi és politikai ellenállást jelenti a transzcendenciával szemben és azzal együtt az ancien regime autark, szuverén, harcos, arisztokratikus államának, mint a mindenkori Franciaország politikai paradigmájának feltétlen védelmét.” (26) Mindez azt is bizonyítja Nolte számára, de a mi számunkra is, hogy a fasiszta mentalitás bizonyos lényegi elemei már az első világháború előtt fellelhetőek. Az Action Francaise sikertelensége az objektíve kedvezőtlen körülményeken – kedvezőtlen ideológiai légkör, a tömegek inkább szocialista elkötelezettsége, túl stabil államrezon stb. – kívül részben mozzanatai kiforrottságának köszönhető, valamint annak is, hogy Maurras – megmaradván művelt polgárnak – nem rendelkezett a demagóg néptribun adottságaival, hogy az általa deklarált politikai elveket a gyakorlatba átültesse, potenciális szövetségeseiben feltétlen bizalmat ébresszen, ellenfeleit meggyőzésükben ingassa meg. (27) Így az Action Francaise a hagyományos konzervativizmus legszélsőségebb, – radikális és keresztény konzervativizmusból valamint kritikai liberalizmusból ötvözött – változataként kívül marad még a fasizmus kezdőkörén, de annak következő, fiatalabb nemzedéke már átlépi a bűvös határt. A konzervativizmus tragédiája egyben a fasizmus kezdete. (28)

Az úgynevezett *n o r m á l f a s i z m u s t* Mussolini mozgalmá, majd rendszere szemlélteti. Az olasz fasizmus definiálása azonban igen problematikus Nolte számára. Nem mutatható ugyanis fel benne az a konzervatív kontinuitás, amelyet Nolte mind Maurras mind Hitler mozgalmának történeti háttérében felmutat. Ez arra enged következtetni, hogy – Nolte elképzelésétől eltérően – az egyes fasizmusok eltérő szellemi gyökérből táplálko(z)hat(nak). Az olasz fasizmus esetében ez Mussolini eklektikus, technicista-idealista marxizmusa, az olasz nacionalisták szocialista zsargonba csomagolt imperializmusa és modernizmusa, D’Annunzio retorikus-esztétizáló imperializmusa, valamint De Ambris szindikalizmusa. (29) A számos esetleges, spontán elemet és mozzanatot az olasz fasizmus történetében, jó néhány korábbi értelmezőhöz hasonlóan, Nolte sem tudja egységes keretbe foglalni. Ezért visszatér ahhoz a szerintünk igencsak soványka értelmezéshez, miszerint az olasz fasizmus egyfelől mussolinizmus, másfelől – funkcióját tekintve – a vélelmezett szocialista fenyegetésre adott polgári reakció, amely végül politikai rendszerré konstituálta önmagát. A fasizmus története elválaszthatatlanul összefonódik Mussolini életrajzával” – mondja Nolte – és „...mindenekelőtt valóban az volt, aminek olyan gyakran tekintették: a polgárság erőszakos szervezete a proletáriátus kivihetetlen forradalmi kísérlete ellen egy régi polgári hagyományokkal, de szerény ipari fejlettséggel rendelkező nyugat-európai országban. Túlradó reakció volt, és mint ilyen nem korlátozódott erre a helyzetre. Képes volt új ellenfelet találni ... az erőszakot függetleníteni (eredeti P.Sz.) karhatalmi feladatától és kiterjeszteni hatókörét, ...kialakítani stílusát.” (30) Eszerint teljesen formális jelenség volt, amely a tartalom szerinti definíciót lehetetlenné teszi. (31) Ezt a tartalom nélkülséget látszik alátámasztani, hogy a fasizmus folyamatos szövetség- és kompromisszumkötéseinek keresztül voltaképpen mások írják annak történetét. Nemzeti fejlesztési diktatúráként kezdi pályafutását, a

Hitlerrel kötött szövetség hódító despotizmussá teszi, majd röviddel a vég előtt még sor kerül a Saló-i Köztársaság származásos szociális kísérletére. (32)

Az olasz fasizmussal analóg, a rokonságnak tudatában lévő, de önálló gyökerekkel és fejlődéssel rendelkező mozgalom a nemzetiszocializmus, – Nolte nomenklatúrájával szólva a r a d i k á l f a s i z - m u s. Gyökerei a Habsburg monarchia progresszív feudális államában valamint az 1918 előtti Reich, mint feudális ipari állam hagyományaiban kapaszkodnak. A polgárságra és értelmiségre egyaránt kiterjedő feudálkonzervatív dominancia kerül veszélybe 1918-ban. Ebből Nolte arra következtet, hogy a nemzetiszocializmus ideológiája „a konzervatív, népellenes védekező ideológia legradikálisabb formája.” (33) A fajokról szóló tan társadalmi funkciója „egy fenyegetett vagy hatalmától már megfosztott, de még befolyásos és öntudatos vezető osztály” önvédelme. (34) Ez rokonítja eszmeileg Maurras gondolatvilágával. A nemzetiszocializmusban – személy szerint Hitlerben – sűrűsödik össze az arisztokrácia, a kispolgárság egyes csoportjai, az egyszerre konzervatív és radikális értelmiség összes szociális és történelmi félelme. (35) Az ebből kialakuló politikai elmélet három döntő eleme a nemzeti restitúció, a területi hódítás és a bolsevizmus programjával mindenben szögesen ellentétes, utópikus világjobbítás. (37) A politikai gyakorlat pedig az elmélet következetes kivitelezésének kísérlete. (37) Ezért mondható, hogy a nácizmus egyszerre antimarxizmus, egy vezető osztály haláltusa és az emancipáció visszafordításának kísérlete. Vagyis egyformán kielégíteni látszik mindhárom definíciót.

Nolte munkássága mindenféleképpen határkönek tekinthető a fasizmuskutatásban. Pozitív értelemben annyiban, amennyiben elvben kijelölte azokat az utakat, amelyeken a fasizmuskutatás mindmáig halad. Negatív értelemben annyiban, hogy maga sem volt képes megfelelni az általa követett maximáknak. Így széles teret nyitott a kritikának mind tematikus, mind politikai értelemben. Tézisével az utolsó, máig húzódó periódust nyitja meg a kutatásban. Álláspontjával egyben az ún. német történészvita elindítójává válik.

Nolte teljesítményének legjelentősebb elemeit még a fejezet elején kiemeltük, itt jobbra a kritika szempontjaira szorítkozhatunk. Mindenekelőtt a gondolkodási sémát kell szemügyre vennünk. Bár Nolte hangsúlyozottan távolságtartó álláspontra helyezkedik a politikával, illetve a politikai szempontoktól befolyásolt tudományossággal szemben, e sémában félreérthetetlenül megfogalmazódik valami, amit liberális teleológiának nevezhetnénk. A liberalizmus, mint gazdasági és politikai szemlélet azonosul itt a megvalósult emberi nembeliséggel, a transzcendenciával. A liberalizmus tehát a megvalósult ideális, – de nem immobilis, – végállapotként jelenik meg, a hittételeitől való eltérés egyben a helyes történelmi iránytól való eltérést is jelenti. Mindebben – talán Nolte szándéka ellenére is – visszaköszön a történelmi „elkanyarodás-visszacúszás” tézise. Kis szofizmával azt mondhatnánk, ahogy a fasizmusok és a létező szocializmusok múltával véget ér a teleologikus társadalomkísérletek kora, úgy Nolteval – legalábbis a fasizmus-vitában – véget ér a liberális immanencia kora. Annak helyét a (képletesen szólva) Nolte utáni kutatásban a rendszer-szemlélet, – mondhatjuk: rendszerimmanencia – veszi át. Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy e gondolati séma átvétele más célokat is szolgál, mint pusztán tudományosakat. Vajon nem olvashatjuk-e ki a sorok közül azt a gesztust, amellyel a 20. század első felében destruktívnak bélyegzett német szellem embere demonstratív módon hitet tesz új szellemi hazája, a liberális nyugat hagyománya mellett?

Nolte jogosan bírálja a totalitarizmus-elméletet, mivel az eltérő történelmi helyzetekben, eltérő alapokon nyugvó rendszereket azonosít egyetlen külsődleges jegy, az antiparlamentarizmus alapján, ráadásul ezt teszi meg e rendszerek funkciójául is. A totalitarizmus-elmélet hívei ezért a demokrácia eszmei önvédelmének gyengítésével vádolták Nolte-t. (38) Az viszont első látásra kevésbé szembetűnő, hogy maga egy fordított totalitarizmus-elméletet kreál, amikor a fasizmusokat csak a marxizmusra adott reakcióként határozza meg. Meghatározása kimondja, hogy „marxizmus nélkül nincs fasizmus, ... hogy sehol sem beszélhetünk fasizmusról, ahol legalább a ... marxista szervezet és propaganda kezdeményei nincsenek jelen.” (39) Következésképpen a mindenkori fasizmus radikalizmusa a marxista ellenfél radikalizmusával egyenesen arányos. Itt bukkanunk rá arra, amit a Nolte-műben a fasizmusok általános vizsgálatán túl, mintegy metakontextuálisan – de később kifejtett módon is –

benne foglaltatik: a német félmúlt relativizálásával a német történelmi büntudat lebontására tett kísérlet, amely arra igyekszik rámutatni, hogy a német nemzetiszocializmus nem egyedi jelenség, az európai történelem egy szakaszában a körülmények kedvező együttállása esetén bárhol megeshetett volna, mivel hasonló kezdemények mindenütt jelen voltak. A Nolte-szövegek első rétegéből kitűnő valós tudományos célon túl ezt a célt is szolgálja a fasizmusok összeurópai kontextusba való helyezése, egymással és a marxista mozgalmakkal való összehasonlítása és viszonyba állítása, a fasizmus „korszakának” megfogalmazása. Ugyanebbe az irányba mutat Nolte sokat bírált „tudományos redukcionizmusa”, amikor kinyilvánítja, hogy csak holt dolgokkal szemben várható a történelmi kutatásban tudományos objektivitás. A fasizmus – mondja Nolte –, „mint világtörténelmi jelenség ma ... halott.” Ezzel teljes egészében végérvényesen lezártnak, múltnak tekinti a fasizmusok történelmi fejezetét.(40) Ezzel az egyébként megalapozott állítással Nolte a fasizmus újjáéledésének veszélyét emlegető és a nemzeti büntudatot mindmáig ébren tartani akaró baloldali pozíciók ellen indít támadást, – nemcsak politikai, hanem történelmi értelemben is.

Nolte gondolati konstrukciójának, – a fordított totalitarizmus-elméletnek – értelme éppen az, hogy általa a baloldal, a marxizmus, mint a fasizmusok kiváltó oka, kerül történelmi értelemben a vádlottak padjára. Az Oroszországban bekövetkezett és másutt is fenyegető bolsevik forradalom kihívása, az első világháború valamint annak gazdasági és politikai következményei eredményezik a „liberális rendszer válságát”, amelyből a fasizmus előbukkan. A forradalom által veszélyeztetett konzervatívok és liberálisok antikommunista szövetségeseiként jut hatalomra a fasizmus, amely végül megsemmisíti szövetségeseit – a liberális rendszert – is, mivel azokat tekinti a forradalom melegágyának. A fasizmus viszonya a polgársághoz a „nem azonos azonosság”, mivel egyrészt képviseli a legfontosabb polgári érdeket, az ellenforradalmat, másrészt azt olyan módon igyekszik kivitelezni, amely a liberális létmódtól teljesen idegen. Ez az ambivalencia a fasizmus alapvonása: egyszerre folytatója és megsemmisítője a konzervatív hagyománynak, egyszerre kapitalista és antikapitalista, szocialisztikus és antiszocialista, sőt egyszerre nacionalista és szupranacionalista tendenciák hordozója, egyszerre testesül meg benne univerzalizmus és partikularizmus, – természetesen az utóbbi dominanciájával.(41) Így Nolte végül nem állapít meg többet a fasizmusról, mint egyes kortársi értelmezők, akik azt forradalmi eszközökkel folytatott ellenforradalomnak tekintették. A fasizmus Nolte számára is csupán reakció, még nagypolitikai értelemben is. Ebből vezeti le Nolte az egyes rendszerekben a totalitarizmus eltérő fokát. Úgy véli, hogy a nemzetiszocialista rendszer az olasz fasizmussal ellentétben szükségképpen válik totalitáriussá, mivel védenie kellett magát a fejlettségi előnyét veszélyeztető szovjet modernista totalitarizmussal szemben.(42) Eszerint a náci totalitarizmus p r e v e n t í v totalitarizmus volt.

Következésképpen a Szovjetunió elleni háború preventív háború volt. Ezt a Nolte által expressis verbis le nem vont, de okfejtésében benne rejlő következtetést veszik célba Nolte kritikusai. Az 1986-ban induló német történészvitában magasra csapnak Nolte és tézisei körül az indulatok. A vita voltaképpen a bal és jobboldal politikai vitája történelmi köntösbe öltöztetve. Hol hangosabban, hol csendesebben már 1945 óta jelen van a német politikai köztudatban, de csak a konzervatív Frankfurter Allgemeine Zeitung egyik 1986. májusi számában közölt írással válik sajtóháborúvá. E Franz Oppenheimertől származó írás támadja a kollektív bűnösség elvét, és Hitlert kiáltja ki egyedüli felelősnek, akinek hatalomrajutásában közvetve Sztálin játszotta a főszerepet. (43) Ehhez kapcsolódik Nolte pár héttel későbbi cikke, amelyben a náci tömeggyilkosságokat a húszas évek szovjet mézszárlásaira való reakciónak állítja be. Közvetve az áldozatokat – főként a zsidókat – is felelőssé teszi, mivel a nemzetközi zsidó szervezetek demonstratív a Szövetségeseik oldalára álltak, majd a háború után meghurcoltatásukért cserébe privilégiumokat vindikáltak maguknak. Nolte követeli, hogy vessenek véget az egykori áldozatok privilégiumainak és a német meaculpázásnak. (44) A másik oldal – H. A. Winkler és Klaus Hildebrand – antiszemitizmussal vádolja Noltét. (Valószínűleg nem teljesen alaptalanul, mivel Nolte nagy munkáiban is találunk ilyen utalásokat.) (45) Jürgen Habermas Nolte szemére veti, hogy a Harmadik Birodalom apológiáját szolgálhatja. Ellenveti, hogy a nácizmust nem lehet egyszerűen a múlt szemétkosarába dobni, mert az olyan múlt, ami a jelenbe nyúlik. (46) A nemzetiszocializmus példátlan a történelemben. Nem lehet elvenni azzal az éléssel, hogy más szörnyűségekkel párhuzamba állítjuk. Nolte ezzel szemben úgy érvel, hogy a többi nagyhatalomnak is megvolt a maga Hitler-érája, ezeket felmutatni még nem a nácizmus apológiája. Tulajdonképpen

Hitler – a következetes konzervatív polgár, akárcsak Churchill – a körülmények hatása alatt válik anti-Leninné. Még Hitler és Thomas Mann párhuzamba állítását is megkockáztatja. Kijelenti, hogy a fajgyilkosság előképe a bolsevizmus osztály-genocídiuma, Auschwitz előképe a Gulag. (47) A Nolte pártját fogók ellenfeleikhez hasonlóan kíméletlen hangnemben fogalmaznak. Günther Gillissen levonja azt a következtetést, amit eladdig Nolte nem mert, vagy nem akart ilyen formában kimondani: a SZU elleni háború Európa önvédelmi háborúja volt a vörös áradat ellen. (48) Olyan is akad végül, aki alighanem Nolte szívéből szól, amikor a Nolte-ellenfelek háta mögött Németország politikai emancipációját meggátolni akaró zsidó összeesküvést vél felfedezni. (49) A német történelemszociológusok legtekintélyesebbjei – J. K o c k a, H. M o m m s e n és B r o s z a t – Noltéval szemben foglaltak állást. Nolte végül nem tudja magáról lemosni a „történelmi revizionizmus” szégyenbélyegét, azt a vádat, hogy végső soron igazságot akar szolgáltatni Hitlernek. (50), és válaszul rezignált hangvételű brossurában foglalja össze saját álláspontjait és az ellene felhozott vádakot. (51) Méltóságában is súlyosan megsértik, amikor álláspontja miatt kizárják a Theodor Herzl naplójának kiadását előkészítő német-izraeli történész-munkacsoportból.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy részletesen állást foglaljunk a vitában. Ellenvetéseinket kimondják Nolte ellenfelei. Annyit viszont érdemes megjegyezni, hogy a történelemszociológusok valójában a németiség belső és külső politikai emancipációs folyamatának, a német múlt feldolgozásának egyik állomása volt. Nolte, szándéka szerint, ezt a folyamatot igyekezett támogatni. Ez a kétségkívül jogos patrióta érzület azonban aligha igazolhatja annak a vaskos összefüggésnek az elhazudását, hogy a fasizmust és a náciizmust terheli a történelmi felelősség a szovjet-rendszer közép-európai terjeszkedésért és annak messze ható következményeiért. Ennek az ellenkezőjét állítani a tények cinikus semmibevételével egyenlő. A vitának, bár egyelőre elcsendesült, valószínűleg még nincs vége. (52)

Az ideológiakritikán túl is számos momentum van Nolte munkásságában, amely megérdemli a kritikai figyelmet. Ilyen mindenekelőtt az a tény, hogy Nolte, bár az induktív és deduktív elemek egyensúlyán nyugvó módszer mellett teszi le voksát, maga sem tud szabadulni attól a kényszertől, hogy tárgyát előre gyártott gondolati sémába erőltesse bele. Ennek következményeként a tárgy konkrét vizsgálata más eredményt mutat fel, mint azt az előrajzolt definíció megkívánná. Nolte mégsem revidálja sémáját. Szembetűnően mutatkozik ez a hiány a náciizmus meghatározásánál. Amikor Nolte egy osztály „haláltusájáról” beszél, maga is kénytelen bevallani, hogy ez az osztály szociológiai értelemben nem is létezik, hanem fikció csupán. (53) Nolte összes gondolati csúsztatásának felsorolása egy újabb könyvet tenne ki, itt csak a legfontosabb szempontokra szorítkozunk.

Az előzőekben már rámutattunk, hogy a definíciók, illetve azok hierarchiája a gondolati sémából adódik, így azok tartalma legalábbis több mint kétséges. Aligha hihető, hogy a fasizmusok kialakulását és gyakorlatát egyedül a marxizmus mindenkori állapota határozta volna meg. Alapos a gyanúnk, hogy a definíciók sem képeznek valódi hierarchiát. Mindenesetre nem tisztázható pontosan, hogy a két szűkebb definíció alá- vagy mellérendelő viszonyban van-e egymással. Ezt a bizonytalanságot példázza, hogy az olasz fasizmus helye végül bizonytalan marad. Mivel nem elégíti ki a középső definíciót, nem elégítheti ki a hierarchia csúcsán állót sem. Ezzel Nolte maga nyit utat a fasizmust újfent szingularizálni akaró törekvés előtt. Az olasz Nolte-követő, Del Noce valóban éles határvonalat húz fasizmus és náciizmus közé. (54)

Nolte, minden ellenkező igyekezete ellenére is belesik a fenomenológiai módszer csapdájába, és hitelesnek fogad el olyan ideológiai tartalmakat is, amelyeknek nyilvánvalóan ellentmond a fasiszta praxis, sőt az ideológia más olvasatai vagy egésze is. Így hitelesnek fogadja el Hitler töprengéseit Európa védelméről, miközben átsiklik afölött, hogy Hitler Európa-fogalma a németvezetésű és „germánfajú” Európát jelenti. Így sikerülhet Nolténak kimutatni a nemzetiszocializmusban az európai politikai univerzalizmus elemét. (55) Legsúlyosabb hiánya, hogy nem rendelkezik a szociológia eszköztárával ahhoz, hogy feltárhassa a fasizmusok szociális meghatározottságait. Szinte a vulgármixizmus merevségével ragaszkodik a hagyományos osztály-sémához, így nem képes mélyebbre hatolni. Többször is körbejárja az értelmiség-problémát, mégsem tud vele mit kezdeni. (56) Ugyanígy rejtély marad Nolte számára a fasiszta elitek jellege. A politikai folyamatokat nem vezeti vissza szociális mozgásokra. Erénye viszont, hogy igényt támaszt a fasizmusok elhatárolására a

hagyományos konzervativizmustól. Ez az igény azonban inkább írott malaszt marad. Nolte következetesen ágyazza be a fasizmusokat a konzervatív hagyományba, így az a látszat keletkezik, hogy a fasizmus ugyanúgy szélsőséges neokonzervativizmus, ahogyan a kommunizmus szélsőséges neomarxizmus. Ez az összefüggés azonban nem egyértelmű. Sokkal inkább feltételezhető, hogy kulturális értelemben marginalizálódó csoportok az értékkeresés lázában találnak rá a konzervatív identitás számukra használható elmeire. Szociológiai érv is alátámasztja ezt. Míg a kommunizmus vezetőgárdája a szociáldemokráciák baloldaláról érkezik, addig a fasizmusok, – különösen – a nemzetiszocializmus elitje semmi esetre sem a hagyományos eszmei és politikai konzervativizmus köreiből. Noltét a konzervativizmus-fasizmus kontinuitásának túlhangsúlyozásában politikai indíttatásai vezetnek. Kritikusai joggal vetik szemére, hogy a fasizmusokat, különösen a nemzetiszocializmust, az európai politikai tradícióból logikusan következő, „normális” jelenségként akarja beállítani.

További hiányként merül fel Nolte fogalmainak olykori tisztázatlan tartalma. Legszenbetűnőbb ez, amikor megkülönböztetés nélkül, azonos értelemben használja marxizmus, kommunizmus, bolszevizmus fogalmait. De más fogalmak – epoche, liberális rendszer, – esetében is igen „puhának” mondható a meghatározás. Másrésztől – anakronisztikus módon – Nolte fogalmai éppen hogy idólszerűen merevek. Egy alapos fogalomelemzés alighanem azt mutatná ki, hogy fogalomhasználata inkább a filozófusé, semmint a történészé. Nolte két önmagában kontinuos, egymással divergens európai politikai tradíciót feltételez illetve konstruál. Az egyik, a baloldali, végül a szovjetrendszer formájában Európa ellen fordul és a másikat szélsőséges eszközökkel való önvédelemre készíti. Ebből az alapkoncepcióból válik érthetővé fogalmai zavaró merevsége, de a közöttük lévő nem kevésbé zavaró átjárhatóság is.

Nolte eredetisége módszertani igényességében rejlik. Nem vonható kétségbe, hogy a fasizmus-kutatás egészét progresszív irányban befolyásolta. Eredményeit magunk is igyekeztünk hasznosítani. Legfőbb érdeme, hogy visszaadja a fasizmuskutatásnak önálló diszciplína jellegét és közvetve lehetővé teszi a fasizmus tisztán tudományos alapú kutatásának lehetőségét. Mint Nolte egész koncepciójából kiderül, a fasizmusokat a liberális-kapitalista társadalom egy meghatározott fejlettségéhez, a modernizáció egy bizonyos fokához köti. Ezzel átvezetést jelent a modernizáció-elméletek fasizmus-értelmezései felé, amelyeket ha nem is időbeli, de logikai értelemben „Nolte-utáninak”, vagy posztliberálisnak nevezhetünk.

IV. 3.

A MODERNIZÁCIÓ-ELMÉLETEK FASIZMUSÉRTELMEZÉSEI

Van-e a fasizmusoknak köze a modernizációhoz? Politikai rendszerként előbbre vitték-e az általuk uralt társadalmak fejlődését, növelték-e relatív fejlettségét? Munkánk korábbi fejezeteiben többször is utaltunk rá, hogy ezt a kérdést nem a mai kutatás tette fel először. Az első világháborúval egybekapcsolódó forradalmi hullám, a békeszerződések nyomán kialakult új status quo, az Egyesült Államok megjelenése a világpolitika színpadán, a gazdasági és társadalmi folyamatok világosan mutatták, hogy világméretű szerkezeti átalakulás van folyamatban. A kortársak számára is felvetődött a kérdés, milyen viszony áll fenn a nagyipari kapitalizmus és a fasizmus között.

A kérdés olyan érdeklődést keltett már akkoriban is, hogy jogosan beszélhetnénk korai modernizáció-vitáról. A problémát egyaránt megközelítették szociológiai és történeti szempontból. A nem utolsó sorban Ortega y Gasset-re hivatkozó tömeg-, vagy korai mobilizáció-elméletek a fasiszta (és vele a kommunista) mozgalmak gyökereit a hirtelen felbukkanó – az iparosítás és a háború által mozgósított – embertömegek lelkiületében keresték. (1) Hiszen a gazdaság és politika valóban kiszakított sokakat addigi vidékies, közösségi életrendjükből, így azok valóban gyökértelessé váltak. A városokba áramlottak és adott esetben belőlük keletkezett a konzervatív publicisztikában olyan megvetően említett „tömeg”. Ahogy ők nem voltak felkészülve új életformájuk azonnali elsajátítására, úgy a társadalom sem volt felkészülve befogadásukra. Hiányoztak azok a csatornák, amelyeken keresztül gyorsan felszívódhattak volna a gazdasági munkamegosztásba. De hiányoztak azok a módszerek és szerkezetek is, amelyek hatékonyan elősegítették volna a liberális-urbánus életforma által meghatározott stabil, (de alsóbb szintjein igen bomlékony) osztársadalmi értékrendszerhez való alkalmazkodást. Ez a félig benn-, félig kinnlevő helyzet – köztes állapot marginalitás és integráció között – segíti elő a tömegek összetalálkozását a szintén a társadalom szélein szerveződő elitjellegű csoportokkal és eszméikkel. Ilyen megfontolások alapján tekinthették egyes kortársak, – például. Salvatorelli – a fasizmust a haladás elleni kispolgári lázadásnak. (2)

Más szociológusok, mint például Theodor Geiger, inkább a „fehérgallérosok” új középosztályában kereste a fasizmusok szociális gyökereit. Ez a polgári tulajdonnal nem rendelkező, a munkásosztályból verbuválódó új réteg valóban igen jelentős és egyre jelentősebb szerepet játszott a fejlett társadalmak életében. (3) A szociálpszichológusok akkor is, részben ma is sajátosan autoriter beállítódást írtak e réteg rovására. A társadalomhoz való viszonyát hivatásának hierarchikusan szervezett, – képzettségen és előléptetéseken nyugvó – rendje határozza meg. Tagjait szakadatlan státuszkeresés és mobilitás jellemzi. Ennek a Lockwood által kaszt-jellegűnek tekintett csoportnak a politikai orientációja is szélsőségesen, jobb esetben mérsékelt autoriter, karakterénél fogva idegen tőle minden szolidaritás és altruizmus. Geiger ezért úgy látja, hogy ez a csoport adja a fasizmusok, de különösképp a náciizmus fő bázisát. (4) Ezek az alappontokon nyugodott a technokrácia-elméletek máig nyúló sora, amelyek úgy vélték, hogy ez a csoport felbontva a hagyományos osztálystruktúrát, kezébe keríti az osztársadalmi kulcspozíciókat és uralkodó osztállyá válik. (5) Ebben az összefüggésben beszélnek számosan – így a korábban részletesen tárgyalt James Burnham is – a menedzserek forradalmáról.

A fasizmus módszerei iránt érzett antipátia ellenére is számos szocialista és kommunista teoretikus – Rosenberg, Aquila, Togliatti, Gramsci – vélekedett úgy, hogy az olasz fasizmus történelmileg pozitív szerepet játszik, amikor elősegíti a kapitalista termelési viszonyok érvényre jutását. Az olasz fasizmus modernizatív funkciójáról szóló tézis kiterjesztése úgy hangzott, hogy a fasiszta rezsim a gyengén fejlett tőkés országokra jellemzőek. Ezekben egyéb pozitív program híján megerősítik az ipari és pénztőke pozícióit. (6) Az olasz fasizmus tekintetében ezt a meggyőződést osztotta a világ legfejlettebb országainak sok politikusa is. Az olasz fasiszták pedig igyekeztek őket megerősíteni meggyőződésükben, amikor maguk is fennen hangoztatták modernizatív elképzeléseiket, beleértve a korporativizmust és a menedzszerizmust is. (7) A szembetűnő eredmények a Mussolini vezette háború előtti Itáliában pedig magukért beszéltek.

Bajosan találni azonban olyat, aki osztotta volna ezt a meggyőződést a nemzetiszocializmusra vonatkozóan. A gazdasági modernizációra Németország nem volt ráutalva, a náciizmus módszerei és eszméi pedig nem alaptalanul keltették azt a benyomást, hogy a barbarizmusba való visszazuhanás következett be. Így nem is a náciizmus funkciójára, hanem származására vonatkozott főképpen a kérdés. A német fejlődés összehasonlítása a kapitalizmus modellállamaival erősítette a gondolatot, hogy az egyenlőtlen fejlődés következtében fennmaradt kapitalizmuselőtti, feudális gyökerű eszmék és szerkezetek jutnak újra uralomra. (8) Ebből a korai modernizáció-vitából születik – Borkenau tollából – az első tipológia, amely az olasz fasizmusnak funkcionális szempontból a gazdasági-társadalmi szerkezetet kiegyensúlyozó, modernizatív jelleget tulajdonít, a nemzetiszocializmus szerepét a polgárság politikai hatalmának megerősítésében keresi, a periférikus fasizmusokkal pedig legalábbis megpróbál számot vetni. (9)

A fasizmus és a modernizáció viszonyának problémája majd csak a hatvanas évek közepén, a totalitarizmus-elmélet bomlásával bukkan fel újra. Ekkor szerveződik rendszeres elméletté az a gondolatrendszer, amely új „liberális paradigmaként” historikus, illetve makroszociológiként, a társadalmi változás elméleteként, vagy legegyszerűbben modernizáció-elméletként definiálja önmagát. Tekintettel arra, hogy ez az elmélet jó húszéves késéssel, csak a nyolcvanas évek közepe táján kezdett hatni a magyar társadalomtudományban, érdemes a modernizáció-elméleti fasizmusvita boncolgatása előtt egy pillantást vetni magára az elméletre. Kialakulásában egymást átfedő szociológiai, ideológiai, politikai-politológiai és tudománytörténeti okok játszottak szerepet. Az Egyesült Államok 1945 utáni világpolitikai szerepe pozitív meglepetésként érte az amerikai értelmiséget, sőt az egész amerikai társadalmat, amely ezt az új nemzeti szerepet egészen a vietnámi háborúig szinte eufóriás optimizmussal élte át. Megerősödött hitében, hogy most már egyértelműen politikai világhatalomként is, az USA, illetve. annak gerince, a fehér angolszász protestáns középosztály képviseli az irányadó kulturális és politikai értékeket. Az amerikai kulturális hagyományból származó normatív, stilizált elemek – jólétiség és demokrácia közvetlen összekapcsolása, illetve. az attól való eltérés devianciának tekintése – jól nyomon követhető az elméletekben. (10)

A liberális gondolatnak annál is inkább szüksége volt megerősítésre, mivel a baloldali áramlatok meghatározó befolyást gyakoroltak viszonylag széles értelmiségi rétegekre és internacionalista, antikolonialista frazeológiájukkal ideológiai alternatívát kínáltak a frissen felszabadult gyarmatoknak. (11) Az 50-es, 60-as évek fordulóján a háború utáni Nyugat-Európa országai is képlékeny állapotban voltak. A társadalmi és gondolkodásbeli átrendeződés szülte feszültségek a 68- körüli diáklázadásokban robbantak ki. Az önállósággal megáldott-megvert, nemrég még gyarmati sorban lévő, új államok zavaros belső viszonyai komoly politikai veszélyeket rejtettek magukban. Ez adta a politikai táptalajt az elmaradottság okait, leküzdésének lehetőségeit, valamint a politikai stabilitás feltételeit vizsgáló kutatásokhoz, amelyekben az idehaza is jól ismert A. Gerschenkorn is úttörő szerepet játszott. (12) Nem lehetett többé nem világméretben gondolkodni. Igény mutatkozott tehát olyan „nagy elméletre”, amely egységes értelmezési rendszerbe szervezi a fejlett, fejlődő és alulfejlett régiókat és utóbbiak számára a modernségbe való fokozatos belenövés esélyét kínálja. A természettudományok területén bekövetkező számos újítás – kibernetikai rendszerelmélet, matematikai prognosztika stb. – a társadalomtudományokban is forradalmi szemléletváltozást hoztak és időszerűvé tettek egy olyan elméleti rendszert, amely egyszerre olvasztja magába és érvényteleníti a korábbi konstrukciókat, valamint a lehető legnagyobb mértékben növeli a mérhető elemek súlyát a spekulatívok rovására. (13)

E neopozitivisták alapokon nyugvó makroszociológiai elméletrendszer valóságos fordulóponthoz képez a társadalomtudományi gondolkodás történetében. Létrejöttével eltűnik a szociológiai gondolkodásból a teleologikus szemlélet, helyét a rendszerszemlélet veszi át. Ebben az értelmezésben a társadalom, mint olyan, minden misztikus, transzcendentális vagy immanens vezérfonalat nélkülöző, reaktív problémamegoldó rendszerként jelenik meg. (14)

A modern történelem alapmózanata, hogy „a 18. században Angliában és Franciaországban bekövetkező gazdasági és politikai áttörés a világ minden más országát a viszonylagos elmaradottság

helyzetébe hozta.” (15) Ezzel a világ kettéválik fejlett és követő államokra. A kutatás egyrészt azt bizonyította, hogy a követő országokban a gazdasági és politikai fejlődés útja-módja jelentősen eltérhet a fejlettek útjától: „A megmutatkozó különbségek ... olyan intézményi eszközök alkalmazásából következnek, amelyeknek ... nem volt megfelelője a már korábban iparosodott országokban”. (16) Másrészt az is szembeüt, hogy az elmaradottság leküzdése a különféle nemzetek esetében hasonló jegyekkel is rendelkezik: az iparosítás döntően kívülről indukált és erőltetett ütemben folyik; a termékszerkezetben a termelői javak dominálnak; az elmaradottság fokával egyenesen arányos az ipari fellendülés ereje és hosszúsága, az átlagos vállalat nagysága, valamint a bankok szerepvállalása; fordítottan arányos viszont a lakosság fogyasztási színvonala és a mezőgazdaság piaci részesedése. Különös jelentőségűvé válik a stratégiai céljaitól vezérelt államnak, mint az iparosítás egyik fő iniciátorának szerepe. Tendenciaszerűen „az út az elmaradottságtól a diktatúrához ... vezet” – állapítja meg tömören G e r s c h e n k o r n. (17)

Eköré a probléma köré szerveződik Barrington M o o r e nagy ívű, de elnagyoltságában igen leegyszerűsítő gondolatmenete a modern diktatúrák keletkezéséről. Moore elsősorban a nagybirtok és a parasztság viszonyát vizsgálja az ipari társadalomra való áttérés időszakában és ebből a fejlődés három tipikus útját vezeti le: Az ipari társadalom kialakulásának és polgári demokratikus modelljének előfeltétele, hogy megtörnek a földbirtokos arisztokrácia uralma. Angliában összeolvad a polgársággal és közösen viszik végbe a paraszti gazdaság kapitalista átalakítását. Franciaországban a polgárság forradalma megfosztja a földbirtokos arisztokráciát mind politikai mind gazdasági befolyásától. Az orosz és kínai modellben a gyengén fejlett polgárság nem jön számításba szövetségesként az arisztokrácia számára, amely viszont képtelen lenne megvalósítani a tőkés átmenetet. Azt egy paraszti forradalom söpri el, de e forradalomnak végül maga a parasztság is áldozatul esik. A harmadik utat a felülről végbevitt konzervatív-reakciós forradalom képviseli, például. Németországban és Japánban. Erős polgárság hiányában az iparosítást a nagybirtok, a kereskedelmi és ipari polgárság által egyként támogatott állam veszi kézbe és irányítja, miközben uralkodó rétegei érdekében tudatosan fenntartja a feudális struktúrákat vidéken. Mivel azonban az iparosítás elvonja a munkaerőt az agráriumból, az állam expansionista-imperialista politikával igyekszik levezetni a szociális feszültségeket. A nacionalista, később rasszista ideológiák integratív politikai funkciót töltenek be. Ez az ideológiai és politikai konstelláció segíti elő a fasiszta diktatúrák kialakulását. (17.b.)

Az elmaradottság és utolérés problémájának vizsgálatához azok az országok nyújtották a legtöbb kiindulási pontot, amelyek elsőként zárkóztak fel a legfejlettebbekhez. Így a következő kép bontakozott ki: Az első követő államok – Németország és Olaszország – fő problémája a századforduló körül, hogy meg tudja oldani nemzetközi szinten az alkalmazkodás, nemzeti szinten az integráció problémáját, amihez a politikai participáció és a gazdasági javak újraelosztásának problémái társultak. Ezeket a problémákat csak részlegesen sikerül megoldani. A r é s z l e g e s m o d e r n i z á c i ó ellentmondásos társadalmi szerkezetet eredményez. A polgárság politikai ambíciói megtörnek, azonosságtudata feudális elemekkel színeződik. Mivel az industrializáció és az azzal járó általános modernizáció veszélyezteti a politikai eliték pozicionális érdekeit, ezek igyekeznek azt ellenőrzésük alatt tartani, illetve a nemzeti-hatalmi szerep szolgálatába állítva saját érdekeik számára kamatoztatni. A hagyományos eliték hatalmának megőrzése csak a hagyományos társadalmi szerkezet részbeni fenntartásával lehetséges. Az időbeli megkésettség következtében ezekre az államokra egyszerre zúdulnak rá a szerkezeti átalakítás „szimultán forradalmi”. A modernizáció részlegességének köszönhető e társadalmak „immobil, instabil, demokratikus-autoriter keverékformája”. Ebben a rendszerben kiegyensúlyozatlan változási folyamatok indulhatnak be, amelyek a fennálló – már modern – intézményrendszer összeomlását, alacsonyabb szintre jutását eredményezhetik. (18)

Így jutnak el a modernizáció-elméletek a fasiszmusok problémájához. Ha egyetértés mutatkozik abban, hogy a fasiszta jelenségeket az alulfejlett nemzetek belső és külső integrációs problémáiból lehet levezetni, abban élesen különböznek, mi volt a fasiszmusok funkciójuk. A modernizáció-elméletek vezető teoretikusai – B l a c k, O r g a n s k i, A p t e r – egyetértenek abban, hogy a fasiszmusok a modernizáció képviselői. „Politikai vallásként” egyesítik a tradicionális tudatszerkezet pótcelekvéseit a modernizáció intenciójával. Ezen ideológiák leple alatt „modernizációs

arisztokráciák” szállják meg a közhatalmat és egyéb ideológia híján vagy annak csődjével a technológiai fejlesztésre összpontosítanak. Annak kiteljesedésével pedig eltűnnek a politikai színpadról. (19): „A fasizmus, ahol csak ki tudott teljesedni, alapvetően megerősítette a magánkezdeményezésem nyugvó ipari kapitalizmus rendszerét és ... annak mind Német- mind Olaszországban államkapitalista vonásokat kölcsönzött, amelyek meghatározóak voltak a jövőre nézve.” – állapítja meg sommásan Wolfgang S c h i e d e r. (20)

O r g a n s k i megítélése szerint a fasizmus a gazdasági periféria államaiban a modernizáció áttörésének időszakában – a modernizáció úgynevezett. középső fázisában – keletkezik, amikor a gazdasági és politikai színteret uraló erők elég erősek még érdekeik megvédelmezéséhez, de már gyengék ahhoz, hogy akarataikat riváisaikra rákényszerítsék. Létrejöttének feltétele a megelőző gyors gazdasági növekedés és ugyancsak nagyarányú társadalmi mobilizáció, amely főként a vidékről a városba tartó migrációban jelentkezik. Előfeltétel még a lakosság nagymérvű politikai mobilizációja. A fasizmus ugyanis erre reakcióként jön létre, majd maga is továbbviszi az osztársadalom mobilizációját. Akkor jut szóhoz, amikor kiéleződik a modern és tradicionális szektorok ellentéte és a hosszú növekedési szakaszra „görcsös, válságokkal tarkított időszak következik”. Közvetve a modern szektorok érdekeit képviseli, amikor a tradicionális szektorokat a modernizációba való bekapcsolódásra kényszeríti és a felszabadult mezőgazdasági munkaerőt a városi-ipari életforma kereteibe kényszeríti. Megjelenését Organski akkor valószínűsíti, amikor az aktív férfinepesség legalább 44-50%-a már nem a mezőgazdaságban dolgozik. Politikai funkciója, hogy feloldja a hagyományos tekintélyuralmi elit és a gazdaságilag aktív populáció politikai részvételre való törekvése közötti ellentmondást, mégpedig úgy, hogy mindegyiket megtöri. Természete elsősorban politikai, célja egyfajta társadalmi egyensúly megteremtése. Tekintve, hogy az általa létrehozott mobilizáció is elsősorban politikai természetű, megelőlegezi a demokratikus tömegtársadalom rendszerét. A szociális mobilizációt inkább lassítani igyekszik az egyensúly érdekében. Ellentmondásos természetű céljaiból fakad: modernizálni a modernizáció szociális és politikai következményei nélkül. A fasizmus, mint politikai rendszer – mondja Organski – egyrészt az utolsó akadály, amelyet a modern és tradicionális elit állítanak, hogy megakadályozzák annak a rendszernek a felbomlását, amelyben az elit még teljes hegemoniát gyakoroltak, másrészt már átvezetést jelent a tömegtársadalom rendszerébe. Ilyen értelemben nevezhető modernizációnak. Mindezt Olaszország és Argentína példája hivatott szemléltetni. Organski egyúttal kiveszi a nemzetiszocialista rendszert a fasizmusok közül azzal, hogy az a modernizáció harmadik, jóléti fázisába csúszott rendszer. Gyakorlatilag funkciótlan, egyfajta véletlen, legfeljebb a fasizmus perverzciója. (21)

Organski álláspontjával ellentétben számosan úgy vélik, hogy a fasizmusok nemhogy modernizációt nem jelentenek, hanem éppen a modernizáció egy viszonylag magas szintjéről való visszazuhanásként értelmezendők. A kutatás, sőt maga a fasizmus fogalma ezen a ponton kettéválik. A modernizatív fasizmus tézisének képviselői Olaszországra fordítják figyelmüket és az olasz fasizmus lényegi különbözőségeit hangsúlyozzák a náciizmustól. Álláspontjukat azonban nem tudják meggyőzően, számszerűsíthető formában megalapozni. A fasiszta gazdaság specifikumai között nem sikerült kimutatni a tudatos modernizálás átfogó koncepcióját, legfeljebb egymással koncepcionális kapcsolatban nem álló részmozzanatokot. Igazat kell adnunk S. J. W o o l f -nak, aki úgy véli, a fasizmusok széles ipari – főként nehézipari – bázison és nagy állami megrendeléseken nyugvó zárt nemzetgazdaságokat hoznak létre. Az állami beavatkozás azonban elsődlegesen politikai célokat szolgál, az autarkia és az erőltetett fegyverkezés pedig megfosztotta a gazdaságot az arányos fejlődés lehetőségétől. Bár Olaszország a háború előtti időszakban jelentős munkaerő-tartalékokat szabadított fel, egészében a fasizmusok bel-, és külpolitikája mindenütt a gazdasági racionalitás ellen dolgozott. (22)

Mások úgy érvelnek, hogy a fasizmus nem közvetlenül azonosítható a modernizációval, annak csupán előkészítője, feltételeinek megteremtője, nélküle 1945 után az itáliai gazdasági csoda nem lett volna lehetséges. Ezért a kvantifikálható gazdasági mutatók felől a fasizmus programmatikus mozzanatai felé fordulnak abban a hitben, hogy a szándékok többet árulnak el a fasisztáktól, mint megvalósult tetteik. (23) Eszerint az olasz fasizmusban a kor legmodernebb eszmeáramlatai adnak egymásnak randevút. A fasiszták célja nem az ellenforradalom, hanem a „másik forradalom”, vagyis a nemzet szociális organizmussá szervezése. Ez azonban – a harmadikutas kísérletekre jellemzően – a

külső és belső harcok, szövetségek, kompromisszumok folyamán veszendőbe megy. Ami viszont sikerül, az a társadalmi mobilitás felgyorsítása és a proletáriátus integrációja a nemzeti társadalomba. (24) Roland S a r t i nem különíti el a fasizmust, mint új modernizációs szakaszt, hanem azt mint a megelőző folyamatok törés nélküli folytatását láttatja. Alapproblémáját azonosnak tekinti a mai fejlődő társadalmakéval: megtartani a hagyományos intézményeket, vagy újakat keresni helyettük? Bár igen kétségesnek tartjuk Sarti álláspontját, miszerint a modernizatív impulzusok a fasizmus leglényegét jelentik, az összehasonlító statisztikai vizsgálatok azt látszanak igazolni, hogy Olaszország egyes gazdasági mutatói a két világháború közötti időszakban közeledtek Anglia és Franciaország mutatóihoz. (25) Ezek a mutatók viszont azért kérdésesek, mert nem tudnak korrelációt teremteni a politikai rendszer és az egyébként sem egyértelmű gazdasági fellendülés között. De azért is, mert az összehasonlításul szolgáló országokat az adott időszakban hosszantartó gazdasági recesszió kínozta.

Ezért megítélésünk szerint célszerűbb úgy fogalmazni, hogy az olasz fasizmus államrendszerként kénytelen volt szembenézni az elmaradottság égető kérdéseivel, így kényszerült a modernizáció irányában továbbhaladni. Az alulfejlett közép-, és dél-európai területeken egyébként mindenütt jelen volt a felzárkózás szükséglete, egyetlen kormányzat sem kerülhette meg az adott korproblémákat. Az olasz fasizmus nagyralátó politikai (!) célokat tűzött maga elé, amelyeket ütőképes gazdaság nélkül nem valósíthatott meg. A gazdaság fejlesztése elsősorban ezek szolgálatában állt. Az elmaradottabb déli területek viszonyai előrevetítették az ország gazdasági egyensúlyának megbomlását. Mivel a fasiszta kormányzat a vezető gazdasági körök kompromisszumán nyugodott, létkérdés volt, sikerül-e e tényezők egymásközi egyensúlyát biztosítani, illetve számukra további erőforrásokat biztosítani. Mindezeket figyelembe véve feltehető ugyan az a helyes kérdés, vajon fejlődött-e Itália gazdasága a fasiszta uralom idején. Mindazonáltal félreértésnek tartjuk a fasizmust a modernizációval mint átfogó gazdasági-társadalmi-kulturális folyamattal direkt módon összefüggésbe hozni. Tudott, hogy a fasizmusnak, mint bevallottan spirituális és politikai mozgalomnak nem volt gazdasági koncepciója. A kérdés egyébként is csak átfogó gazdaságtörténeti vizsgálat eredményeképpen válaszolható meg.

Németország szintén az úgynevezett. későn jövők közé tartozik, megkésettségét azonban –, legalábbis gazdasági tekintetben a századfordulőig leküzdö. Organski, pusztán a gazdasági mutatókra támaszkodva jogosan tekinti érett gazdasággal bíró állammak, amely nem különbözik lényegesen az USA vagy Nagy-Britannia gazdasági fejlettségétől. A szükséges strukturális átalakulásokat saját erőből – egy diktatúra közbejötté nélkül is – képes lett volna végrehajtani. (26) Ennélfogva a fasizmus okait nem elsősorban a gazdaságban, hanem a szociális és politikai, nem utolsó sorban a nemzetközi politikai szférában kell keresni.

A modernizáció-elméleti szerzők döntően egyetértenek abban, hogy Németország megkésettsége a társadalmi és gondolkodási szerkezet megkésettségét jelenti: Németország akkor emelkedik világhatalommá, amikor a modern kapitalizmust kisszámú monopólium harca és birodalmi vetélkedés jellemzi. A beérkezés fázisában a gyorsan végbemenő változási folyamatok bizonyos szektorokat teljesen átalakítanak, míg másokat érintetlenül hagynak. Fennmaradnak a régi érdekcsoportok és folyamatosan opponálják a modernizációt. A társadalomban olyan erősen élnek a preindusztriális tradíciók, hogy annak működését, az államot is beleértve, az „érettség” időszakában is befolyásolják. (27) Ez a törékeny egyensúly aligha viselhette el a háború utáni válságot, amely még a győztes államokban is komoly megpróbáltatást jelentett. Szinte csoda, hogy eleinte csak kulturális válságként jelentkezett – mondja T u r n e r. (28) A Weimari Köztársaság képtelen volt megállítani a dezintegráció folyamatát és uralni az érdekcsoportok harcait. Sokkal inkább ezek játékszerévé vált. A világgazdasági válság megadta a kegyelemdőfést ennek a rendszernek, amikor megfosztotta a USA-val való együttműködés lehetőségétől. Felborult a burzsoá pártok és a szociáldemokrata szakszervezetek egyensúlya. A kommunista befolyás növekedésével radikalizálódtak a munkáltatói szervezetek. 1930-tól már csak az elnöki diktatúra tartja épségben a rendszert és világossá válik egy újfajta kormányzat szükségessége. A burzsoázia olyan kormányzatra jelenti be igényét, amely meg tudja teremteni a gazdaság rekonstrukciójának feltételeit, új nemzeti konszenzust képes kialakítani. Erre a szerepre a náciizmus mutatkozott a legalkalmasabbnak. (29)

Turner, Sauer és mások a náci tömegbázis elemzése alapján jutnak arra a következtetésre, hogy a nemzetiszocializmus az ipari társadalom veszteseinek, a vilmosi kor létbiztonsága után áhítozó tönkrement kispolgárságnak, a szegényedő parasztságnak és a romantikus-arisztokratikus hagyományon csüggő értelmiségnek a mozgalma. Ezek a rétegek láznak fel az urbanizáció, a nagyipar, a tőkekoncentráció és a modern társadalmi értékek ellen. Ilyeténképpen a nemzetiszocializmus menekülés a valóság elől a „harmónia, közösség egyszerűség és rend víziójába, ... egyfajta utópikus antimodernizmus” – mondja Turner. (30) Csupán fokozati különbséget feltételez a náci jobb és baloldal között. Míg az előbbi a korai középkorba, sőt a prehistorikumba nyúló eszméken nyugszik, addig az utóbbi a kései középkor és korai újkor céhes és paraszti közösségeken felépülő társadalmát akarja újjáteremteni. Míg a balosok megreformálni akarják a fennállót, addig a jobbosok teljesen elvetik azt. A megvalósuló náci hatalom a fennálló helyére egy strukturálatlan szerkezetet állít, amellyel kapcsolatban Kohl egyenesen „neofeudalizmusról” beszél. (31) A rendszernélküliség vált a nemzetiszocializmus alapvető szervezeti elvévé – mondja T. W. Mason is, aki a politika és gazdaság primátusáról folytatott vitában a politika primátusa mellett érvel: A politikai vezetés biztosítja saját szupremáciáját és külpolitikai céljainak rendeli alá a gazdaságot. Ezzel irracionálissá teszi működését. Indusztriális mintájú politikai gépezetet épít fel, amely irracionáltságában végül önpusztítóvá válik. A nemzetiszocializmusban a modernizáció és az ideológia forradalmi ütköznek össze. Az egymást kizáró célok vezetnek végül a rendszer öndestrukcijához – mondja David Schoenbaum. Ugyanakkor, mintegy megengedőleg feltételezi, hogy a nemzetiszocialista éra modernizatív változásokat eredményezett a szociális szférában. (32)

Turner ugyancsak felveti, hogy bár a nemzetiszocializmus egészében ugyan antimodern utópia, mégis jelen vannak olyan részmozzanatok, amelyek – mintegy objektíve – modernizációt képviselnek. A rendszer utópikus céljainak megvalósításában nem mondhatott le a modernizáció továbbviteléről.(33): a békeévekben terebélyesedik az ipar, a technokrácia még meg is erősíti pozícióit, a vidéki népesség soha nem látott méretekben áramlik a városokba, ahol a haditermelésen keresztül rögtön belekerül az ipari komplexumba. A nemzetiszocializmus saját akarata ellenére szétveri a hagyományos lojalitásokat és életformákat. Így előkészítőjévé válik a modern társadalom gazdasági és individuális pluralizmusának – érvelnek a szerzők.(34) A magyar Vajda Mihály úgy véli, a „német gazdasági csoda a minden ésszerűségnek fittyet hányó náci gazdaságpolitika eredménye volt” – a náciizmus pedig világméretekben is elősegítette a modernizációt, amikor rákényszerítve ellenfeleire a hadigazdálkodást, siettetett az országokban is modern gazdasági struktúrák kialakulását. (35)

A náciizmus objektíve modernizatív jellegének tézisének vallók legtipikusabbika a német liberális politikai pedagógia atyja, Ralf Dahrendorf. Érdemes okfejtésének fő vonalait itt felidézni: A náciizmus történelmi tartalma a radikális szakítás a tradícióval, ugrás a modernségbe. Ez a náciizmus szándéktalan, de szükségszerű velejárója volt. A hagyomány nélküli náci elit legitimáció hiányában nem vihette tovább az állami autoritarizmus és paternalizmus hagyományos politikáját. Ezért volt kénytelen a totalitarizmushoz folyamodni. A totalitárius berendezkedés követelte meg a hagyományos autonómiák szétzúzását, a közigazgatás, a bürokrácia, a jogrendszer – a hagyományos értékek központjainak – gleichschaltolását és centralizálását. Ily módon az egyént kiszakították a „privát erények” hagyományos kötöttségeiből és a Volksgenosse szerepében megteremtődik a modern egalitarizmus előképe. Szélesre tárultak a társadalmi mobilitás kapui. A náci tömegszervezetek – igaz csak formálisan – megteremtették a politikai beleszólásra érett beállítódásokat. A náciizmus kiragadta az embereket a vallás kötelekéből, kiteljesítette az állami oktatás-nevelés rendszerét, elősegítette a család atomivá válását, valamint az ifjúság érvényesülését. A náciizmus Dahrendorf szemében olyan rendszert képviselt, amely a „szabadság alkotmányát” lehetővé tette, mivel katasztrófája újra egymásba kapcsolta moralitás és liberalizmus divergáló irányait. A Volksgenosse szelleme egyszer s mindenkorra eltörölte az Untertan szervilizmusát. (36)

Dahrendorf álláspontját a magunk részéről teljesen tarthatatlannak látjuk és egyetértünk K. D. Bacher-rel, aki Dahrendorfot cinizmussal és a tények szándékos eltorzításával vádolja. (37) Ha elemi kijelentésekké egyszerűsítjük a fenti szerzők téziseit, gazdag ellentmondás-gyűjteményhez

jutunk. Nincs kétségünk afelől, hogy Németország a kor legfejlettebb gazdaságainak egyike, így nincs ráutalva valamiféle kényszermodernizációja. Ilyen elképzelésekkel a náciizmus nem is szolgált. A stabilizáció valóban viszonylag gyorsan sikerül, azonban ez valószínűleg részben a nemzetközi stabilizációval, részben a korábbi kormányok tevékenységével, részben a fegyverkezéssel kielégítően magyarázható. A fegyverkezés, az állami dirigizmuson nyugvó gazdasági és kereskedelmi szerkezet elvben lehet pozitív hatású. Hogy voltak-e ilyen hatásai Németországban, nem bizonyított. Vajda nézete a szektorális modernizációról csak hipotézis. Amennyire megállapítható, a náci rendszer alatt nem változott meg a gazdasági fejlődés alapiránya. Folytatódott a gazdasági növekedés, az urbanizáció, növekedett az átlagos üzemméret és fokozódott a tőkekonzentráció. Mindez azonban már korábban jelentkező folyamatok folytatása. Amennyiben a náci rendszer ehhez hozzájárult, az stratégiai és nem ökonomiai célokat szolgált. (38)

Ha az ideológia felől közelítjük meg a kérdést, látnunk kell, hogy az inkább antimodern elemek gyűjteménye. Az ezekből az elemekből összeálló náci gondolatrendszer azonban nem helyezhető el a modernizáció-antimodernizáció kontextusában. Megítélésünk szerint a nemzetiszocialista rendszer esetében a politikai praxist minden tekintetben meghatározó kulturális és politikai utópia van dolgunk. Az ideológia hihetően sokban befolyásolta az átlagnépesség gondolkodását, azonban nem tudván mérni a szociális attitűdökben keletkezett irreverzibilis változásokat, ellenőrizhetetlen hipotézisekre vagyunk utalva. Aligha hihető viszont, hogy egy olyan átpolitizált társadalomban, mint a német, szükség volt politikai mobilizációra. Ugyancsak nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy a náciizmus társadalomszervezete bármiben is közelíthette volna a közgondolkodást a modern társadalom demokratizmusához. A szociális és a politikai szférában végbemenő kvázi modernizatív változásokkal szemben ott áll a paraszti birtokok immobilizálása, az iskola és az egészségügy áteresztőképességének csökkenése, a civil társadalom és a jogállam lerombolása, a politikai önkény és a Holokauszt. (38.b.)

A modernizáció kontextusában gondolkodó szerzők mindegyike hangsúlyozza tárgya ellentmondásosságát, modern és attól teljességgel idegen tudati és szerkezeti elemek egymásmellettségének és szimbiózisának jelenlétét. (38.c.) Ez az ellentmondásosság a módszertan hiányosságaira világít rá. A modernizáció-elméletek ugyanis nem tették fel a kérdést, vajon értelmezhető-e egyáltalán a fasiszmus ebben a kontextusban. Ez a hiány egy korábbi és súlyosabb tisztázatlanságból ered, nevezetesen abból, hogy nem tisztázták a modernizáció-elméletek időbeli és térbeli értelmezési tartományait, valamint a modernizáció korrekt kritériumait. A modernizáció elméletei makroszociológiai indíttatásúak, így hiányoznak azok a módszerek, amelyek viszonylag rövid időintervallumok történéseit értelmezhetővé tudnák tenni a nagy idősíkok rendszerében. Ugyancsak áthidalhatatlan az elméletek indikátorainak gyengesége. A mennyiségileg nem mérhető mozzanatok továbbra is szabad teret engednek a tendenciózus spekulációnak. Ennek nyomán a fasiszmus a nemzeti történelmek sötét időszakából modernizációs kísérletre eufemizálódhat: Mivel a nemzetiszocializmus forradalmi volt, az antifasiszta ellenállás szükségképpen ellenforradalmi, amely lehet ugyan „a német történelem dicső lapja”, de nem út a szabadság alkotmánya felé – mondja Dahrendorf.

A téves, kétpólusú értelmezési keretből fakad, hogy a tények téves összefüggésrendszerbe rendeződnek. Egyes szerzők felismerik ugyan, hogy ketté kell választani a mozgalmi és hatalmi szakaszokat, mégis egyikből kívánják deriválni a másikat. Felismerik, hogy a náciizmussal egy tisztán politikai célokat kergető elit jut hatalomra, mégis gazdasági és szociális modernizációt kérnek számon vagy igyekeznek bizonyítani, akár a történeti tények és a tudományos etika megerősökölésének árán is. Semmi csodálnivaló nincs azon – jegyzi meg kritikusan ...M i l w a r d -, „hogy a nemzetiszocialista állam semmilyen felvilágosítást nem ad gazdasági ... értelméről.” (39) A nemzetiszocializmus célja egy olyan háborúra való felkészülés, amely nemcsak a nemzeti státusz megváltoztatását tűzi céljául a nemzetközi hatalmi rendszerben, hanem a nemzetközi hatalmi rendszert léteben kérdőjelezi meg. Minden egyéb ennek rendelődött alá, illetve minden egyéb cél elérésének előfeltételét ez biztosította volna. A nemzetközi rendszerhez való konform vagy nonkonform viszonyulás nem modernizációs probléma, legalábbis nem annak univerzális értelmében. A náciizmusra vonatkozó modernizáció-elméleti vitában a M a t z e r a t h – V o l k m a n n

szerzőpáros véleményével értünk egyet, akik a nemzetiszocializmust a modernizáció, illetve a nemzetközi rendszer problémáira adott inadekvát válasznak tekintik. A nemzetiszocializmus, de végső soron az olasz fasizmus is egy harmonisztikus utópia kontextusában gondolkodva szőnyeg alá söpri a valóságos problémákat. Egyik sem hoz létre életképes struktúrákat, így történelmi értelemben zsákutcát jelentenek. (40) Mint a valóságos problémáktól elrugaszkodott, csak politikailag vezérelt uralmi rendszerek, nem értelmezhetőek a modernizáció, azaz az univerzális emberi haladás és a legfejlettebb európai és amerikai gazdasági és politikai rendszerekhez való felzárkózás kontextusában.

Mindazonáltal a modernizációelméletek – legalább az elmélet szintjén – szolgáltatják azokat a módszertani kereteket, melyeket elengedhetetlennek tartunk a probléma megértéséhez. Ezt példázzák az ide tartozó tipológiai kísérletek is. „S a u e r .a fasizmus-fogalom egységének fenntartása mellett földrajzi, illetve civilizációs különbségeket figyelembe véve három alaptípust különböztet meg. Alan C a s s e l s ezt két típusra redukálja és szembeállítja a modernizatív mediterrán fasizmusokat az alapvetően destruktív náciizmussal. Ezek a törekvések azonban eredményeikben nem mennek túl a már Borkenau által megállapítottakon. (41) Cassels végül maga is arra jut, hogy a fasizmusok ideologikusan vezérelt jelenségek, amelyek túlmutatnak a jobb és bal politikai kategóriáin, funkciójuk pedig nem tisztázható.

A modernizáció-vita mára jobbra kiürül és ellaposodik. Maga a modernizáció fogalma is egyre inkább kérdésessé válik. Bár a nagy elméletre való igény továbbra is fennáll a társadalomtudományban, annak kikristályosodására még alighanem sokáig várni kell. Ezt jelzi a fasizmus-diszkusszióban, hogy a kutatás egyre inkább visszahúzódik az elméletképzéstől az empirikus feltárás felé. Bár a modernizáció-elméletek nem adtak választ a fasizmus kérdésére a saját kontextusukban, helyesnek tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a fasizmus-vita a modernizáció-kutatás csak egyik mellékvágányát jelenti. Annak eszköztárát továbbra is alkalmasnak tartjuk a feltáró munkára, amint erre egy másik tanulmányunkban utaltunk. (42) Annyit mindenesetre így is tisztázott az idevágó fasizmus-vita, hogy az ideológiák, attitűdök, illetve a kulturális szféra egésze jóval nagyobb társadalmi mozgatóerővel bír, mint azt korábban gondoltuk. (43) Továbbra sem mondhatunk le a modernizáció-elméletek azon jogos igényéről, hogy a történelmi jelenségeket, köztük a fasizmusokat történelmi nagyfolyamatok részeként értsük és értelmezzük.

V.

A FASIZMUSOK KÉRDÉSÉHEZ

„Úgy hiszem, Adolf Hitler nemcsak minket hajtott, hanem őt is hajtotta valami. Megmagyarázhatatlan számomra az a befolyás, amit Hitler az emberekre gyakorolni tudott. Jó lenne, ha egy jó pszichoanalitikus ezt a problémát az egész történelmen keresztül végig tudná követni, hogy rájövünk egyszer végre, mi ment végbe a münsteri újrakeresztelőkben, Savonarolában és a történelem oly sok jelenségében, Hitlert is beleértve. Bár úgy tudom, a történetírás érinti ezt a problémát, de nem kezeli központi kérdésként.”

Albert Speer

„...a különös személyiség lényege nem a szakálla, nem a vére, nem az elvont fizikai természete, hanem a társadalmi minősége.”

Karl Marx

„Az a tény, hogy Eichmann miként vélekedik a lelke mélyén tulajdon bűneiről, jogi szempontból nem volt döntő, legalábbis nem annyira, hogy mérlegeltük volna a vád bizonyítása során. A valóságos tettei számítottak, nem pedig az, milyen készségesen hajtotta végre őket.”

Gideon Hausner

Munkánk első fejezetében állást foglaltunk néhány alapvető kérdésben. Idézzük fel most ezeket. Hangot adtunk annak az álláspontunknak, miszerint az emberi társadalmat sajátos homeosztikus, tanulni képes, problémamegoldó rendszernek, illetve ilyen rendszerek és alrendszerek összességéként fogjuk fel. A rendszer szerkezeti elemei közvetlen vagy közvetett kölcsönhatásban, korrelációban állnak egymással. A rendszer egésze és az egyes struktúrák a kihívás-válasz elvén működnek. Exogén vagy endogén tényezők hatására bennük sajátos változási folyamatok keletkeznek, ezek összességét és egymásra-vonatkozását nevezzük „fejlődésnek”. A fejlődést ennek megfelelően nem tekintjük egyenes vonalú, célba jutó folyamatnak, hanem olyannak, amelyet az státusz, integráció, stabilitás, alkalmazkodás, stb. fogalmaival írhatunk körül. Az egyes kihívásokra természetesen számos alternatív válaszlehetőség van. Az egyes rendszerek és struktúrák sorsa attól függ, mennyiben képesek plauzibilis válaszokat adni a jelentkező kihívásokra. Nem plauzibilis válasz esetén az infunkcionális struktúrák felbomlanak, illetve új válaszkísérelt válik szükségessé. Minél sűrűbb szövetű a nemzetközi környezet, minél szorosabb az egyes társadalmak közötti kölcsönhatás, annál nagyobb valószínűséggel kell ko incidenciákkal számolnunk.(1) Ennek megfelelően a modernkori történelem jelenségeinek megfelelő vizsgálati módszer az interdiszciplináris alapokon nyugvó történelmi-szociológiai összehasonlító módszer, amely az egyes jelenségeket, esetünkben a fasizmusokat keletkezésük, ideológiájuk, szervezeti elveik, praxisuk és történetük tekintetében, a kauzális és funkcionális kérdéseket előtérbe helyezve vizsgálja. A következőkben az első fejezetben mondottakra támaszkodva, egy ilyen vizsgálat alapvonalait és problémáit mutatjuk fel.

Megállapítottuk továbbá, hogy a fasizmusok mozgalmakként vagy politikai rendszerekként, – olykor csak intellektuális szimpátiaként – a két világháború közötti Európában mindenütt jelentkeznek. Kialakulásuk az ebben az időszakban jelentkező halmozott, és egész Európára kiterjedő válságjelenségekkel függ össze. Rokonságuk kimondott rokonságtudatukból és igen hasonló szimbolikájukból, eszmei és szervezeti elveikből, politikai és spirituális praxisukból adódik. Tartalmuk szerint valóságos problémahalmazokra adott univerzális válaszkíséreltek, amelyek végső soron nem kínálnak valóságos megoldást a felmerült problémákra. Vagyis nem plauzibilis válaszok, tehát történelmi értelemben zsákutcának kell tekintetnünk őket. Súlypontjuk egybeesik a nyugat-európai fejlődési mintához elsőként felzárkózó államok területével, amelyet európai első perifériának szokás nevezni. Jelentőségük ettől a területtől minden égtáj irányában csökken. Ebből két dolgra következtethetünk. Az egyik, hogy az összeurópai válság egybeesik a nevezett régió különös válságával. A másik, hogy a régió kívül eső területeken vagy nem jelentkezett ilyen többszörösen halmozott válság, vagy ha igen, akkor a válság jellege, illetve a helyi körülmények nem teremtették meg a fasizmusok létfeltételeit. Ezért az ott jelentkező szélsőjobboldali mozgalmakat, még ha jelen is van bennük a fasizmusok néhány jellegzetessége, csak feltételesen szabad fasizmusnak tekinteni. Hogy a fasizmusok kezdeményei Európában mindenütt jelen voltak, arra utal, hogy a fasizmus kialakulását elősegítő válság elemei, ha nem is azonos súllyal, de mindenütt megjelentek. Ez arra mutat rá, hogy a fasiszta jelenséget hordozó nemzetek fejlődésében nem működött olyan társadalmi vagy nemzetkarakterológiai determinizmus, amely a fasizmusok kialakulását és hatalomrajutását elrendelésszerűvé tette volna. A fasizmus fogalma alá rendelt vagy rendelhető jelenségek a nemzetállamok keretei között működnek, útjukat azok belső és külső viszonyrendszere határozza meg, ezért a fasiszta mozgalmak és politikai rendszerek eltérő fejlődési utat járnak be. Léteznek konstans elemeik, – tehát a fasizmus modellezhető, – de ezek eltérő súllyal jelentkez(het)nek az egyes konkrét esetekben.

Bár a fasizmusok megjelenése az első világháború utáni akut válságszituációhoz köthető, maga a válság mélyebb előzményekre nyúlik vissza. Ezeket az előzményeket az európai fejlődés egyensúlyának megbomlásában ismerhetjük fel. A kapitalista fejlődés klasszikus országaiban a 17-19. században bekövetkezett gazdasági fellendülés Európa többi régióját a viszonylagos elmaradottság helyzetébe hozta és a felzárkózás vagy leszakadás alternatívája elé állította. A kapitalista termelési viszonyok szétbontották a feudális társadalmi és politikai struktúrákat. A feudális regionalizmus helyére a gazdasági kapcsolatokon nyugvó közigazgatásilag és nyelvileg egységesített nemzetállam kerül. Az arisztokrácia uralmát felváltja a művelt és egyre gazdagodó polgárság osztályuralma, az abszolutizmust a parlamentáris viszonyokon nyugvó kormányzati forma. Az alattvalót a gazdasági és politikai tevékenységében szabad polgár, aki életérzését és törekvéseit a liberalizmus eszméiben

fogalmazza meg. Az ipari forradalom és annak nyomán kibontakozó fellendülés a 19. század közepére a ciklikusan ingadozó, de egészében mégiscsak egyenletes gazdasági növekedés ígéréstével kecsegtet. Valamint azzal, hogy a liberalizmus jogkiterjesztő elveinek folyományaként azok a rétegek is „bekerülnek” a nemzetbe, amelyeket eladdig kiszorított a polgári önzés és hallathatják szavukat, képviselhetik érdekeiket a parlamentáris struktúrákon keresztül. Annál is inkább, mivel a demográfiai robbanás, a szabadverseny, majd az ipari-financiális monopolizmus által perifériára sodort embertömegek időközben újra megtalálják helyüket a gazdasági-társadalmi rendben és megtalálják érdekérvényesítésükhöz a fennálló rend számára elfogadható formákat. Ez a folyamat természetesen súlyos megrázkódtatásokkal zajlott. A folyamat elemei azonban egyrészt egyfajta egymásutániségben zajlanak, másrészt lezajlásuk időben igen hosszúra, mintegy 300 esztendőre nyúlik. E folyamat utolsó aktusai még így is belenyúlnak a 20. századba. Mindez azt jelenti, hogy a kapitalizmus klasszikus fejlődésének területein a fellendülés egy hosszú, laposan emelkedő görbével írható le. Mindezt természetesen pozitívan kiegyensúlyozta és elősegítette a sikeres gyarmati terjeszkedés.

Nem így Európa más területein, amelyek ha mástól nem, stratégiai érdekektől vezérelve követni kényszerültek a sikeresek pályáját. Ennek a „követő” fejlődésnek csak egy részét jelenti a szorosán vett fáziskésés. A lépéstartás kényszere egyúttal a társadalom részben mesterséges úton való strukturális átalakulását követelte meg. Ennek következtében egyrészt egymásra torlódnak a megoldásra váró kérdések, másrészt azok a hagyományos struktúrák kereteiben oldódnak meg. Így e struktúrák működése diszfunkcionálissá válhatott. Harmadrészt a megoldandó feladatok csak felébe-harmadába oldódtak meg. Ennek köszönhetően súlyos szerkezeti feszültségek keletkeztek. Az időben megkésett polgári átalakulást, erős polgárság hiányában, attól idegen, arisztokrata vagy nemesi eredetű és értelmiségi rétegek vezérik, amelyek egyúttal régi-új politikai osztályként megpróbálnak megmenteni korábbi gazdasági és politikai privilégiumaikból annyit, amennyi lehetséges. A nemzetállam kialakulásának dinasztikus-arisztokratikus útja kedvez ennek a törekvésnek, egyúttal elzárja a parlamentáris-demokratikus átalakulás előtt az utat, vagy erősen szűkíti annak mozgásterét. Már csak annyiban is, amennyiben a polgár életmódjában, viselkedésmintáiban a feudális tradícióhoz idomul. A felülről végrehajtott-megengedett forradalom, a nemzeti egyesülés módja, valamint az állam jótékony közreműködése a polgári gyarapodásban és az alsóbb osztályokkal szembeni védekezésben óhatatlanul felértékeli az állam szerepét és a macchiavellisztikus-radikális megoldásokhoz való vonzalmát, tápot adva a nemzeti-hatalmi radikalizmusnak. Elrekeszti viszont az utat a liberalizmus teljes körű érvényesülése előtt. A konzervatív liberalizmus voltaképpen azt jelenti, hogy a korábbi uralkodó elit – sok mindent megváltoztatva, hogy minden a régiben maradjon, metternichi elve szerint – megtartja politikai vezető szerepét, a liberalizmus pedig áldozatul esik a nemzeti és gazdasági felemelkedés oltárán; a nemzeti liberalizmus pedig azt, hogy a polgárság maga egyetértőleg nyugtázza ezt a helyzetet és a nemzeti-hatalmi politika mellett teszi le voksát. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a nemzeti egyesítés akadályai vagy tökéletlenségei állandóan felszínen tartják a nemzeti veszélyeztetettség xenofób tudatát és historizáló, romantikus népi-nemzeti gondolatoknak adnak helyet, amelyek rögtön készek rámutatni arra, aki-ami nem nemzeti, – etnikai, nemzeti, vagy vallási kisebbség, – tehát ellenség. A gazdasági fellendülés rövid, élesen felfelé irányuló görbének látszik és a tőkehiány következtében azonnal monopolisztikus formákat ölt – a bankok erőteljes dominanciájával. A legtöbb helyen ez elegendőnek mutatkozott arra, hogy felbontsa a hagyományos agrárstruktúrát, beindítsa a nagybirtokok modernizációját és veszélybe sodorja a kis és középbirtokokot, de arra már nem, hogy befogadja és szolgálatába állítsa az agráriumban fölöslegessé vált munkaerőt, amely az agrárszocialista mozgalmakban nyeri el szervezetségét. Az elszegényedett, de egykori státuszához és annak státuszjegyeihez mereven ragaszkodó birtokos-nemes az állami bürokrácia és a hadsereg felé veszi az irányt, tovább növelve az állam viszonylagos súlyát a társadalomban. Nemcsak nemesi gögjét viszi magával, hanem az őt kisémmiző pénztőke, – általában a kapitalizmus – elleni gyűlöletet is. Ezt a resszentimentet csak erősítette, hogy az állami apparátusok idő múltával telítődnek, a zsidóság Közép-Kelet-Európa felé tartó migrációjával és emancipációjával a független értelmiségi pályákon is igen felerősödött a konkurencia. A 19. század utolsó harmadában a monopolizálódó tőke elnyeléssel fenyegette az iparúzó és kereskedő kisegyszisztenciákat is. Ezek nem alaptalan ellenszenvvel tekintettek az időközben osztállyá szerveződő proletáriátusra, amely időleges politikai elnyomattatása ellenére is igen számottevő eszmei és szociális tényezővé vált, s mint ilyen egyre jelentősebb koncessziókat tudott kicsikarni, még ha a nemzetbe való beemeltetését nem is tudta

egyértelművé tenni. A vele szembeni ellenszenvet fokoztat internacionalista alapállása és a vezetésében szembetűnő zsidó dominancia. Jogkiterjesztő törekvései pedig éppen azok jogainak relatív szűkülésével fenyegettek, akik a politikai irányítás középső és alsóbb szintjeit uralták. A gazdasági fellendülés sehol sem oszlik el egyenletesen, így az egyes országrészek között fejlettségi „lejtők” keletkeznek, amelyek igencsak válságérzékennyé tették a társadalmat.

Ha végigtekintünk a tárgyalt régió területein, olyan társadalmakat látunk, amelyek jelentős lemaradásuk és egymáshoz viszonyított fejlődési különbségeik ellenére is a 19. század második felében és a 20. század első másfél évtizedében csillagászati sebességű fejlődést hagytak maguk mögött, de jelentős belső és külső feszültségeket halmoztak fel, amelyek mind a radikalizmus irányába terelték a fejlődést. Ezek a feszültségek befelé e társadalmak kohézióját gyengítették, kifelé a hatalmi ellentétek radikális megoldása felé egyengették az utat. Szellemi szférájukban – természetesen más-más súllyal – egybekapcsolódik a radikális gazdasági fejlődés fenntartására támasztott igény a fejlődés kiegyensúlyozatlanságának kiküszöbölésére támasztott igénnyel, valamint a fejlettséggel arányos, vagy azt messze meghaladó nemzeti-hatalmi státuszjegyekre támasztott igénnyel. A problémacsomagban benne rejlett egy konzervatív irányú antidemokratikus és antikapitalista radikalizmus lehetősége csakúgy, mint a jogkiterjesztő demokratikus radikalizmusé. Tekintettel arra, hogy a fellendülés megkésett és korlátozott volt, egyes szakaszaira nem következtek hosszantartó stabilizációk, amelyek a kimozdított tömegeket újrászortírozták volna. Ezért viszonylag nagyszámú, a társadalom peremén vagy annak közelében mozgó, veszélyeztetett, ennek megfelelően reszsentimentekkel telített, városi és vidéki tömeg jelenlétével számolhatunk, amelyet gondolkodásában már megérintettek a modern koreszmék, tehát ezek segítségével manipulálható, mobilizálható.

Még egy jelentős tényezővel kell számolnunk a 19. század második felében egész Európában. Ez az értelmiség robbanásszerű növekedése, amelyet a gazdasági fellendülés, szakosodás, a tudományostechnikai igények, végül nem utolsó sorban az általános műveltségigény és az uralkodó eszmék generálásának és közvetítésének szükséglete hívott elő. Megítélésünk szerint különösen gyorsan folyt ez Európa „követő” területein. Ezt az értelmiség már nem a 19. század első felének értelmisége, amely döntő többségében, lévén vagyonos polgár vagy nemes, nem volt közvetlenül kitéve a margóra kerülés veszélyének és orientációját saját rétegének orientációi és/vagy érdekei határozták meg. Ez az értelmiség származására nézve egyre inkább heterogén, egyre fokozódó mértékben a piac mindenkorai szükségleteinek függvénye, így társadalmi pozíciója instablnak tekinthető. Ez az értelmiség független. Társadalmi pozíciójának megfelelően erős kritikai, potenciálisan radikális attitűdöt alakít ki. Mivel az igényeihez mért társadalmi felemelkedést nem kínálják a társadalom hagyományosan bejáratott struktúrái, érvényesülését az újonnan felemelkedő munkásosztály és munkásmozgalom politikai képviseletén keresztül keresi. Ez egyben megfelel kritikai attitűdjének. A 20. század elejére azonban kiépülnek és megszilárdulnak, de fel is töltődnek azok a struktúrák, amelyek a 19. század második felében magukhoz vonzották a gazdasági és akadémiai területeken érvényesülni nem tudókat. Az újonnan, az elit aspirációival érkező generációkat már nem tudják befogadni. Így ezek kritikai-radikális attitűdje egyszerre fordul a fennálló társadalom rendje és az abba való integrálódás felé a legjobb úton haladók és ideológiáik ellen. Ennek köszönhetően tendenciaszerűen mindenütt megjelennek és megerősödnek a munkáspártok szélein azok a csoportok, amelyek forradalmi programok mentén szerveződnek és az ipari proletáriátus alsó, első generációs, tehát legkiszolgáltatottabb rétegeiben igyekeznek megtalálni bázisukat. A hagyományos konzervativizmus és nacionalizmus szélein úgyszintén gyülekeznek marginális értelmiségi csoportok.

Az utolérni igyekvő társadalmak szerkezeti feszültségeik és integrálatlan tömegeik ellenére sincsenek a századfordulón a krónikus instabilitás állapotában. Sokkal inkább kiegyensúlyozódásuk látszik kirajzolódni. Sem tömegeik, sem az említett marginálisnak mondható elitek nem veszélyeztették a kialakult és a társadalom nagy egésze számára mindenképpen ígéretes gazdasági és politikai viszonyokat. A marginális elitek, – ezek rendszerint minden társadalom peremén léteznek, – és az általuk preferált forradalmi átalakulás a történelmi tapasztalat szerint általában akkor válik esélyessé, amikor hosszabb prosperitásra hirtelen megtorpanás és a társadalom azzal együtt járó fragmentálódása, az uralkodó elitek hatalom-, és legitimitációvesztése következik be.

Pontosan ez történik az első világháborút közvetlenül megelőző és követő periódusban. Mindenekelőtt az európai szellemi válságról és a liberalizmus azzal szorosan összefonódó válságáról kell megemlékeznünk. E két válság szorosan vett lényege, hogy felbomlik mind a túlvilági, mind az evilági metafizika. Tulajdonképpen ismét két hosszantartó folyamat összetorlódását látjuk. A 18. század második felétől induló felvilágosodás, liberalizmus és racionalizmus felbomlasztja a keresztény értékvilágot. Annak felbomlása azonban csak a századfordulóra válik nyilvánvalóvá az egész társadalom számára. Helyébe időlegesen az emberi fejlődés folyamatosságába és öntörvényűségébe vetett hiten alapuló optimista immanens filozófiák lépnek, amelyek a századvégre az általános értékvesztésnek, relativizmusnak, pesszimizmusnak adják át helyüket. A fizikai, biológiai és társadalmi lét eladdig egyértelmű entitásai mind megkérdőjeleződnek. Bár a teljes értéknihilizmus csak a háború után válik bevallottá, jelenléte már korábban is érezhető. Az értéknélküliség egyben az értelmiség válságát is jelenti, mivel azzal megszűnik a hagyományos értelmiségi azonosságtudat talaja, lehetetlenné válik a tisztán metafizikai praxis. A kultúra, mint olyan realitívizálódásával az értelmiség szerepvesztetté válik, azt mondhatjuk, szellemi értelemben marginalizálódik. Nem marad számára más biztos fogódzó, mint a „tett”, az érték nélküli aktivizmus, amely nem válik rögtön politikává, hanem a legkülönbélebb területeken keres magának érvényesülést. Ezt a politikaelőtti stádiumot nevezhetnénk akár „vak radikalizmusnak” is. A szerencsétlenné vált tudat rángatózásai, a semmivel való szembenézés kényszeréből fakadó lázas értékkeresés kétségbeesett kísérletei, az európai értelmiség egészen a közelmúltig tartó szellemi hanyattatásai és hisztériái jól nyomon követhetőek a filozófia, az irodalom és más művészetek területén. Szemmel láthatóan felbomlott a társadalom ikonográfiája, a kommunikáció keretrendszere. Úgy véljük, hogy hasonló civilizációs válságra talán a császárkori Róma krízise óta nem volt példa.

Ez említett irány és érték nélküli aktivizmus azonban vállalhatatlan. Az életformaként vállalt vitalizmushoz, a „tett”-hez, igazolást, eszmét kellett találni, mégpedig olyat, amely helyreállítja a metafizikai világrendet. Ez csak egy új léttörvény posztulálásával és az értékrelativizmus, illetve az értékpluralizmus t o t á l i s tagadásával történhetett. Az új léttörvény és vele az új értékvilág választása azonban szubjektív belátáson múlt. Így minden szubjektív választás az összes többi szubjektív értékválasztás teljes elutasítását jelentette. Az értelmiség és az általa generált kultúra válságában potenciálisan már 1914 előtt benne rejtett a totalitarizmusok kvázi forradalmi, egyidejűleg pszeudovallásos és instrumentalista logikája. Tömören azt mondhatjuk, hogy a túlvilági metafizika széthullása, vagyis a szekularizáció megszüntette az evilági metafizika legitimációját és szükségképpen instrumentalizálta azt. Az evilági metafizika, vagyis a társadalom viszonyait legitimáló ideológiai szféra, – tehát a liberalizmus – válsága és széthullása kéz a kézben haladt egyrészt a filozófia és a szaktudományok, – fizikai, biológia, szociológia, pszichológia, – immanens fejlődésével, másrészt a társadalmi tapasztalat hétköznapi formái is ellentmondtak a liberalizmus alapelveinek. A liberalizmus és kapitalizmus kritikája mind a baloldali, mind a jobboldali, konzervatív oldalról természetesen már korábban megfogalmazódik, válsága azonban csak a 20. század első évtizedére válik nyilvánvalóvá.

A racionalizmus helyére misztikus, a-, vagy irracionális ideológiák kerülnek, az individuum helyét a kollektívum foglalja el, a tömegek felvilágosítása helyett azok manipulálása javasoltatik, a liberalizmus kínálta szabadság csupán szolgaságnak tetszik, a demokratikus konszenzus csupán uralomnak, az eszmék az uralom eszközeinek, a közvetlen kényszer, az erőszak helyettesítőinek, vagy álcáinak. A liberalizmus válságával a szorgos, megfontolt és művelt polgár ideálképét háttérbe tolja az intuítív zseni és a hős ideálképe. A technicista ideológiák pedig azt a benyomást keltették, hogy lehetséges a társadalmat kiragadni történelmi feltételeiből és ipari mintára gépszerűvé átszervezni. Mindez azt is jelezte, hogy a gazdaság és a társadalom szervezetsége olyan fokra jutott, amikor a káosz elkerülése érdekében szükségessé vált annak alapvető reformja és az erőteljes – állami – beavatkozás. Ez végső soron a kapitalista termelési viszonyok elvetésének vagy reformjának dilemmáját jelentette.

Az értelmiség radikalizálódása és kényszerű értékválasztása kétfajta hagyomány mentén mehetett csak végbe. Ezek egyike a szocialista (marxista), másika a nacionalista hagyomány volt. Mindkettőben

megtestesült a radikalizmus lehetősége, mindkettő posztulált egyfajta léttörvényt vagy legalább kínálta annak lehetőségét, mindkettő alkalmasnak mutatkozott nagy tömegek mozgósítására, végül pedig mindkettőben benne rejtett a technokratizmus, mint a gazdasági haladás lehetősége. A szocialista és a nacionalista hagyomány dominanciájában érvényesült egyfajta periodicitás és belső, immanens eszmei radikalizálódás. Végül mindkét hagyomány bizonyos elemei fuzionálnak a fasiszmusokban, természetesen a nacionalista hagyomány dominanciájával.

A századelő imperialista politikába kezdő államaiban végbe is megy ez a polarizációs folyamat és kialakulnak azok a csoportok és szervezetek, amelyeket protokommunistának, illetve protofasisztának nevezhetünk. Utóbbiak, mint integrális nacionalizmusok, – Action Francaise, Alldeutscher Verband, (neo)pánszlávizmus stb. – a nemzeti és nagyhatalmi háborúra való felkészülés, a tömegek nacionalista nevelésének és mozgósításának fő hajtóerőivé váltak. Törekvéseik közvetve vagy közvetlenül egybeestek az egykor liberális, de az imperializmus örvényébe kerülve egyre konzervatívabb és mind gazdaságilag mind politikailag egyre dinamikusabb polgári és nem utolsó sorban katonai csoportok érdekeivel. Valóságos politikai laboratóriumként, az ideológiagyártás műhelyeként működnek. Az agresszív nacionalizmus üstjében összevegyítenek minden számukra használhatónak tűnő eszmeáramlatot, a historikus, a konzervatív-antidemokratikus, keresztény, az antiszemita, sőt a szocialista hagyomány, a kultúr- és életfilozófiák bizonyos, kellően átértelmezett elemeit. Szellemi útjuk a hagyományos nacionalizmus meghaladása felé mutat.

Az első világháború lényegét legtömörebben úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az európai „későnjövők” radikális eszközökkel, a sikeresek rovására igyekeznek megváltoztatni nemzeti és hatalmi státuszukat, egyúttal levezetni felgyülemlett ipari potenciáljukat. A sikeresek viszont a háború után szintén a vesztesek költségén akarták megoldani belső problémáikat is. A háború végül is nem hozott megoldást egyik fél számára sem, viszont a válságot elmélyítette, kiterjesztette és a kontinentális Európa nagyobb részét a krónikus instabilitás állapotába hozta mind a nemzetközi rendszer, mind a gazdasági rendszer, mind pedig az egyes társadalmak belső rendszere tekintetében. A háború egyszerre mobilizált, illetve radikalizált óriási tömegeket és szűkítette be, illetve zárta el a (re)integráció csatornáit. A béke pedig végleg devalválta a vesztesek szemében a liberalizmus, a demokrácia elveit és velük a társadalmi és politikai problémák kooperatív megoldásába vetett hitet.

A korproblémák, – a nemzeti-(nagy)hatalmi kérdés, a gazdasági modernizáció és a tömegek integrációjának, a politikai és gazdasági folyamatokban való participációjának kérdése, (röviden a szociális kérdés) – ismét, még vézesebben összetorlódtak Európa középső régióiban, de másutt is komoly problémákat okoztak. Ebben a helyzetben a következő megoldási minták mutatkoztak:

1. Konzervatív restauráció: neofeudális elitek erőszakos eszközökkel egyaránt elnyomják a gazdasági modernizáció szükségletét, a tömegek integrációjának szükségletét és participációs törekvéseit. A nemzeti-hatalmi kérdés megoldását kooperatív vagy mérsékelt radikalizmusokkal keresik.

Idővel teret engednek egyfajta korlátozott liberalizmusnak és a gazdasági, illetve szociális rendszer modernizációjának. Válságperiódusokban kísérletezhetnek a nyílt diktatúrához való visszatéréssel, fasiszta elitek csoportjaival vagy csak személyeivel. Ezeket később vagy integrálják, vagy visszaszorítják szélhelyzetükbe. Esetenként maguk öltönek fasiszta jelmezt.

2. A polgári-liberális rendszer stabilizálása: a gazdasági modernizáció követelményeit, a tömegek integrációs és participációs törekvéseit fokozatosan, kooperatív úton, a mértékadó politikai erők konszenzusával oldja meg. A nemzetközi konfliktusokat alapvetően kooperatív úton igyekszik megoldani. Ha törekvései sikertelennek bizonyulnak, sor kerülhet autoriter, illetve fasiszta kísérletre.

3. A nemzeti radikalizmus áttörése: új, szélsőségesen nacionalista elitek hódítják meg az államhatalmat és a gazdasági modernizációnak valamint a tömegek integrációjának, illetve participációjának kérdését a nemzeti-hatalmi kérdés mérsékelt vagy – lehetőségeiktől függően – szélsőségesen radikális megoldásának rendelik alá.

4. Szociális radikalizmus: új, forradalmi szocialista elitek kerítik birtokukba az államhatalmat. A gazdasági modernizációt és a tömegek integrációjának valamint a (nagy)hatalmiságnak kérdését pusztán (re)disztribúciós kérdéssé egyszerűsítik, és ennek rendelik alá az előbbi kettőt. Tehát a nemzetközi konfliktusokban a kooperatív vagy mérsékelt radikalizmusokat preferálják, de ideológiájukban jelen van a nemzetközi forradalmi radikalizmusra való hajlam is.

E megoldási mintákban természetesen számos, a politikai és szociális tényezők erőviszonyaiból adódó, valóságos út – megoldási alváltozat – rejtett benne.

A korabeli fejlett világ keleti peremén, Oroszországban a gátszakadás már a háború alatt bekövetkezik. A polgári-liberális stabilizáció kísérletének meghiúsulásával, a háborús erőfeszítésből fakadó tömegelégedetlenség hullámain végül egy messianisztikus, forradalmi, kvázi értelmiségi elit jut a hatalom birtokába, amely hamarosan megkezdí szociális és technikai modernizatív totalitarizmusának kiépítését, miközben a modernizáció nevében elnyomja először a nemzeti, majd a szociális kérdést, végül az uralom fenntartása érdekében elnyomja a modernizációt is. Így végeredményben a fasizmusokhoz hasonlóan ez a megoldási kísérlet is zsákutcába torkollik ugyan, de kezdetben a totalitárius technikai kollektívizmus sikeres modellnek mutatkozik.

A nyugati perem országai, elsősorban Nagy-Britannia és az USA, a második típus útját járják. Egy viszonylag hosszantartó, több-kevesebb kiegyensúlyozatlanságot mutató szakaszban az állam hatékony közreműködésével végrehajtják a polgári-liberális (re)stabilizációt, a gazdaság működési feltételeinek reformját, megoldják a tömegek szociális integrációjának és politikai participációjának problémáját. Végkifejletben jóléti államokká válnak, miután számukra előnyösen oldódott meg a nemzeti és nagyhatalmi kérdés. Megoldási mintáik mind belső mind külső tekintetben döntően kooperatívok, jóllehet fennmaradnak bennük egészen a második világháború utáni évtizedekig a radikalizmusra hajlamosító tényezők.

Ezzel szemben Európa középső, déli és keleti régióban tartósodik az instabilitás és vele a radikalizmusra való hajlam. A béke derékba töri az új (vagy régi), nemzetek nagyhatalmi felemelkedését. Ahol a hatalmi-nemzeti törekvés abszolút értelemben sikeresnek bizonyult, ott vagy relatíve nem, – tehát nem az elvárások mértékének megfelelően, (például Olaszországban), – vagy ha igen, akkor a hozzá fűzött elvárások, – tiszta nemzeti állam, nemzeti jólét, stb. – nem teljesülnek, és rögtön megoldhatatlannak tűnő nehézségek sokasága jelentkezik. Közép-Kelet-Európa új nemzetei éppen nemzeti tekintetben túlnyerik magukat, offenzív nacionalizmusuk rögtön defenzív nacionalizmussá válik, mivel ugyanúgy szembe kell nézniük a soknemzeti problémával, mint előzőleg a Monarchiának. Gazdasági elmaradottságuk ugyanúgy kétségessé teszi mobilizált vagy mobilizálódó tömegeik integrációját, mint a vesztes Ausztria és Magyarország társadalmi viszonyai. Mindez újabb réteggel súlyosbítja a régió társadalmainak egyébként is sérült nemzettudatát.

A hagyományos uralkodó elitek, konzervatívok és nemzeti liberálisok legitimációja megrendül, mivel nem tudták érvényesíteni a nemzeti célkitűzéseket. A háború kiváltotta radikalizálódási hullám első fázisában helyüket polgári radikálisok és mérsékelt szocialista csoportok veszik át, amelyek ugyan a polgári liberális-demokratikus stabilizációt (és átalakulást) célozzák meg, de sem a nemzetközi viszonyokat, sem a tömegindulatokat nem tudván kedvezően befolyásolni, rögtön utat nyitnak a forradalmi szociáradikalizmus számára, amely viszont a külső és belső ellenelőkkel szemben képtelennek mutatkozik a politikai hatalom megszerzésére vagy megtartására, de mindenesetre a sikeres orosz példával együtt kiváltja a forradalmi fenyegetettség érzetét és az abból fakadó ellenradikalizmust. Keletkezése vagy kiteljesedése pillanatában a forradalom szálláscsinálójaként azonnal kompromittálódik tehát a liberalizmus és a demokratikus parlamentarizmus. Annál is inkább, mivel a békecsinálók a harácsolás hevületében maguk vetettek kötelet az újszülött, a társadalom szerkezetében és tudatában hagyománytalan demokráciák nyakába.

A felgyülemlett feszültségek következtében radikalizálódnak a hagyományosan kooperatív minták szerint viselkedő társadalmi csoportok is. Az értelmiség kulturálisan determinált radikalizmusát korábban említettük. A gazdasági elitek a háború nyújtotta prosperitás fenntartását és a szociális radikalizmus megtörését, az alsóbb, veszélyeztetett tulajdonos-polgári és bürokratikus-katonai kvázi polgári rétegek a rovásukra garázdálkodó nagytőke és gazdasági követeléseit tekintetében egyre vérmesebb ipari és agrárproletáriátus megtörését kívánják. A hagyományos politikai osztály státuszának visszaszerzésére vagy megerősítésére törekszik. Az átlagpolgár mindenképp a korábbi rendet és a kiegyensúlyozott életmódot követelte vissza. A háborúból

hazatérő, ifjú, elittudattal bőven, a beilleszkedés lehetőségeivel azonban annál kevésbé rendelkező, idealizmusában megcsalatott „elveszett nemzedék” nemcsak a társadalom szervezetébe való visszailleszkedést, hanem háborús teljesítményével arányosnak tekintett megbecsülést és státuszt szorgalmazott. A háborúban elsajátított militáns-autoriter viselkedésmintái szinte predesztinálták a polgárháborús szerepre. Végezetül a háború előidézte hipermobilitás következtében felgyűlik a társadalom, különösen a városi társadalom szélterületein egy olyan tömeg, amelynek szociális hovatartozását nem tudjuk egyértelműen meghatározni, mivel azt, illetve annak tudatát elveszítette. Nem rendelkezik értékorientációkkal, így mindenféle szubkultúra természetes és mentalitásánál fogva agresszív anyagául szolgál.

A tárgyalt régió társadalmairól felvázolt kép magától értetődővé teszi, hogy ezekben az eszmei, szociális és politikai törésvonalak mentén erősen fragmentálódott társadalmakban reális alternatívaként vetődött fel valamilyen autoriter vagy kimondottan diktatórikus politikai megoldás. A társadalom fragmentálódása természetesen új elitesoportok képződésére adott lehetőséget. Ezek közül választódik ki és szerveződik meg a fasiszta elit.

A fasiszta elit semmiképpen sem tekinthető belsőleg egységes jelenségnek. Azt is nehéz volna általános érvénnyel megállapítani, tükröz-e valamilyen törvényszerűséget elemeinek összetalálkozása és mikor melyik csoportja viszi a prímet. Csak igen körülményesen körülírható, mely csoportokból verbuválódik. Rendszerint jelen vannak benne: a.) a társadalom alsó rétegeiből származó, fiatal, nemzeti-népi érzelmű, idealista értelmiségi (?) csoportok; b.) a szocialista mozgalom radikális baloldaláról leszakadók; c.) az akadémiai és literátor értelmiség nacionalista és reformista csoportjai; d.) technokrata és szociálreformista – organikus (például korporatív vagy szindikalista) társadalommodellekben gondolkodó – csoportok; e.) a katonai középvezetés fölöslegessé vált káderei, szabadcsapatok és polgárőrségek vezénylő tisztjei és altisztjei; f.) igen ritkán néhány arisztokrata származású személy. Egészében azt modhatjuk, hogy a fasiszta elitek az egyes társadalmi csoportok széleiről érkeznek. Ezek az elittudatú csoportok azonban nem szükségszerűen találkoznak össze és szerveződnek egyetlen elitbe. Általában konkurens mozgalmakat és köröket alakítanak ki, amelyek csak szerencsés esetben, nem utolsó sorban egy karizmatikus szervezőegység, vezér kezében válnak igazán ütőképes elitte. De csak akkor, ha sikerül nagyjából rendszerezett ideológiát és annak segítségével vezérelhető, a hatalmi aspirációkat legitimáló tömegmozgalmat, illetve jelentős tömegek számára akceptábilis és integratív célképzeteket felmutatniuk. Ellenkező esetben megrekednek prefasiszta szekta-állapotukban a politikai színpad jobboldali margóján, jobb esetben egyes csoportjaik integrálódhatnak az uralkodó elitekbe és befolyásolhatják azokat valamelyest. Általánosan igaznak tartjuk, hogy ezek a csoportok új elitként tekintették önmagukat, amelyek arra hivatottak, hogy erőszakos úton távolítsák el a régi, az új viszonyoknak már szerintük meg nem felelő eliteket, és a társadalmat, annak egészét saját „tervük” szerint szervezzék át. Nem valamely réteg vagy osztály érdekképviselőt kívánják ellátni, hivatkozásuk a nemzeti közösség egésze, annak „igazi” érdekei. Magukat egyszerre a szociális viszonyokon kívül és fölött állónak tekintik, akárcsak a bolsevikok, olyan elitnek, amelyben a társadalom „léttörvénye” testesül meg, ezért joga van azt a társadalomra rákényszeríteni. Tömören azt mondhatjuk, saját elszerencsétlenülésüket azonosítják a nemzet „sorsproblémaival”. Ezért aktivitásuk természetes formája a forradalmi, nemzeti tömegmozgalom, amely tendenciaszerűen minden rajta kívül eső eszme és szerveződés ellen egyaránt irányul.

A szakirodalomban élénk vita alakult ki a fasiszta vezérek szerepének problémája körül. Az egyik ismert álláspont szerint őket terheli a teljes felelősség a fasizmus kialakulásért és büneiért. A tézist a vezérek kellően démonizált ábrázolása hivatott hihetővé tenni. (2) Az ellentétes nézet szerint a vezérek csupán kreatúrák, akiknek nem jut önálló szerep és gondolat. Megítélésünk szerint mindkét nézet téves. Nem jelent perszonalizálást, ha azt állítjuk, hogy a fasiszta vezérek különösen fontos szerepet játszanak a mozgalmak kialakulásában. Integratív-katalizáló szerepet játszanak a mozgalom és az elit egyes csoportjainak találkozásában, a mozgalom szervezésében és a hatalomért folytatott harcban. Ugyanakkor sohasem juthattak volna szóhoz, ha nincs olyan társadalmi erő és hangulat, amely mintegy „hívta a vezért”. A vezér egyszerre médiuma és manipulátora nem jelentéktelen tömegeknek. Hitler és Mussolini különös, az átlagtól elütő, talán deviáns, monomániás személyisége alighanem elengedhetetlen feltétele volt a fasiszta és náci ideológia és mozgalom felemelkedésének, minthogy a

hozzájuk hasonló személyiség hiánya egyik magyarázata lehet más mozgalmak sikertelenségének. Karizmájuk valóságos volt. Alapvetően tévesnek tartjuk azokat a törekvéseket, amelyek a bűnöző vagy az elmebeteg kategóriájába szeretnénk zárni őket. Eleddig egyetlen komolyan vehető vizsgálat sem igazolta ezt. A felemlegetett tünetek, – Hitler Parkinson-szindrómája, Mussolini neurotikus gyomorbántalmai – nem hozhatóak közvetlen összefüggésbe pályájukkal, inkább tekinthetők következménynek, mint oknak. (3) A személyiségpszichológiai kísérletek pedig sem a vezérek, sem az alvezérek esetében nem jutnak tovább a labilis személyiségről szóló közhelyeknél. (4) A vezérek műveletlenségéről szóló legendának sem szabad hitelt adományoznunk. Hitler és lényegében Mussolini is autodidakta volt, tárgyi műveltségük hiányai azonban nem gátolták őket meg abban, hogy fölénybe kerüljenek műveltebb pálya- és vetélytársaiknak. Még azt is meg megkockáztatnánk, hogy félműveltségük éppen hogy segítségükre volt ebben.

A fentiekből is világos, hogy a fasiszta mozgalom elengedhetetlen feltételének kell tekintenünk a fasiszta eszmeiség és gyakorlat befogadására alkalmas tömegek jelenlétét. Ha ilyen tömegek nem találhatóak, – márpedig számos példát sorolhatnánk fel arra, hogy a fasiszta elit nem talált megfelelő tömegekre, – akkor a fasiszta kezdemények esélye igen nagymértékben csökken. Mint mondtuk, a fasiszta elit aktivitásának természetes közege a forradalmi tömegmozgalom. Ezért érthető, ha az elit önmagát még jelentős tömegtámogatottság híján is tömegmozgalomnak álcázza, és bármi áron igyekszik tömegeket felvonultatni. Ha voltak tömegek, azok elsősorban a városokban gyülekeztek, akárcsak a fasiszta elitek, ezért a fasizmust nem alaptalan elsődlegesen városi, sőt nagyvárosi jelenségnek tekinteni, amely csak később fordul a vidék tömegei felé.

Kellően bizonyítottnak látszik, hogy ezek a tömegek a társadalmi integráció hálózatán kívül rekedt vagy kívülre sodródott, társadalmi státuszukat tekintve veszélyeztetett vagy süllyedő embercsoportokból állnak össze. Nem tartjuk plauzibilisnek a fasizmusokat általában a középosztállyal vagy a kispolgársággal azonosító álláspontokat. A fasizmusokat sokkal inkább gyűjtőmozgalmaknak látjuk, amelyek nem céloztak meg egyetlen konkrét réteget, bázisukat minden rétegből – vágyaikhoz híven az egész nemzetből – igyekeztek verbuválni. A középosztály belsőleg igen rétegezett mind anyagi, mind presztízs, mind származás és tudat tekintetében. Összetétele minden szempontból eltér a nyugati és a közép-európai térségben.

A fentiekben már említést tettünk a „követő” társadalmak rohamos modernizációjából fakadó belső feszültségeiről, a kapitalista fejlődés első és második, ipari áttörésének összetorlódásáról és a felhalmozódott láthatatlan, de lényegében marginális tömegekről. Ezek a folyamatok természetesen jelentős eltéréseket mutatnak az egyes szubrégiókban. Ezek elemzése és összehasonlítása igen messzire vezetne. Itt megelégszünk annak megállapításával, hogy a fasiszta tömegek alapvetően a marginalitás négy hullámából származnak: a.) Az agrárszektor átalakulásából származó, b.) az ipari áttörésből származó, c.) a háborús viszonyok keltette hipermobilizációból származó, d.) a nagy gazdasági válságból származó marginilizálódás hullámaiból. Mivel Európa társadalmi eltérő fejlettséget mutatnak, az egyes fasizmusokban eltérő a tömeg összetétele is, más-más rétegek dominálnak benne. A domináns rétegek szellemi arculata tükröződik vissza a mindenkori fasiszta ideológiában is. A fasiszta mozgalmak számára tehát – most már konkretizálva – a következő csoportok jöttek számításba: a.) a nagyvárosi ipari proletariátus szélén gyülekező, még sem az ipari struktúrába, sem a munkásmozgalomba (kellően) nem integrált, alacsony iskolázott, javarészt első generációs, nemritkán lumpen szélproletariátus, (amely hányódott a kommunizmus és fasizmus között); b.) a középosztály alsó régióiba felkapaszkodott, de igazában ott megkapaszkodni nem tudó agrár- és proletár származású kistulajdonosok; c.) a nagyipari áttörés által hirtelen tönkretett, de jelentős polgári és városi múltú visszatekintő kisiparúzó, üzlettulajdonosok d.) a főként az alacsonyabb állami hivatalokban foglalkoztatott, – nem utolsó sorban birtokát veszített, vagy parasztszármazású bürokraták, alkalmazottak, esetleg értelmiségiek, akiknek elvárásai (státuszigénye) messze nem estek egybe valós helyzetükkel. Valószínűsíthetjük, hogy nem polgári származásuknak is köszönhetően válnak érzékenyebbé a népies-völkisch eszmékre, amelyek (konzervatív) éle egyként irányult a polgári hagyomány ellen általában és a (zsidó) újpolgárság ellen különösképpen. e.) a minden rétegből származó ifjú generációk, amelyek a háborút követően, a generációs torlódás miatt is, már akkor státuszvesztettekké válnak, amikor még státuszhoz sem jutottak. A háború utáni helyzetben

az addigi látens integrálatlanság manifesztté válik, egyúttal – legalábbis úgy látszik, – beláthatatlan időre megakad a tömegek integrációs folyamata. (5) Különösen szembetűnő ez a vesztes államokban, amelyeknek elveszített területeiről jelentős tömegek áramlanak a maradványországokba.

Ha e tömegek szociálpszichológiáját kutatjuk, el kell vetnünk a neofreudisták, Reich, Fromm, Adorno nevével fémjelzett törekvéseket, amelyek az autoriter karaktert az általában vett kapitalizmus lélektani konstansaként kezelik. Nem kívánjuk vitatni természetesen, hogy a fasizmushoz való fordulásban szerepet játszhattak az említett szerzők által megjelölt motívumok. Ezeket azonban nem a kapitalizmus általános tendenciáira, hanem éppen annak féloldalas érvényesülésére, az alattvaló bizantinizmusának fennmaradására, a meg nem élt individualizmusra, a későfeudális reminiscenciákra látjuk visszavezethetőnek.

E tömegek pszichológiáját és viselkedését a társadalom állapota és az abban elfoglalt helyük közvetlenül határozza meg. Ezért helyesebbnek látjuk a problémát az alábbiakban vázolt „szociál-behaviorista” módon megközelíteni. Legáltalánosabban az igények és azok reális kielégíthetősége közötti diszkrepanciáról van szó. Az egyén és a csoportok pszichoszociális struktúráit komplexeknek nevezhetjük. A fasizmusra hajló tömegek esetében e komplexek sérüléséről van szó. Ezekre a fentiekben már közvetve utaltunk: a.) a metafizikai komplex; b.) a nemzeti komplex; c.) az autoritás komplex; d.) a státusz komplex; e.) a nemi komplex (pártkapcsolatok és házasság); f.) viselkedés komplex, (a hozott és szerzett viselkedésminták eredményessége). A felsorolást és finomítást még tovább folytathatnánk. A fennálló valóság elutasítására és az (utópikus) radikalizmusra való hajlam annál valószínűbb, minél nagyobb az e struktúrákban foglalt elvárás-teljesülés viszony két oldala közötti differencia, illetve minél több komplex tekinthető sérültnek. Igen tanulságosnak tartjuk e tekintetben Daniel Lerner vizsgálatait a náci elitre vonatkozóan. Lerner meggyőzően bizonyítja, hogy a nemzetiszocialista vezető réteg igen hiányos „státusz-konfigurációval” rendelkezik. (6) A fasizmus lényege szociálpszichológiai szempontból a politikai, gazdasági és szociális realitástól való elfordulásként határozható meg.

Mindezeket figyelembe véve nem találunk semmi csodálnivalót azon, hogy a fasizmusra való hajlam Európa középső tengelye mentén a legerősebb. Hiszen az egyes komplexekben foglalt elvárások itt a legnagyobbak. A metafizikai komplex itt mutatja leginkább a széthullás jeleit, itt a legmélyebb a nemzeti igények kielégíthetlenségéből fakadó csalódás. A nemzeti és társadalmi felemelkedés hagyományos az államon át vezető útjainak lezárulása megrendítette a fennálló politikai rendszerbe vetett bizalmat. A hozott viselkedésminták eredménytelennek bizonyultak, következésképpen irracionálisnak mutatták a fennálló társadalmat. Az ebből eredő radikalizmust betetőzte a háborúból származó frontszellem, annak autoriter, kollektív, terrorisztikus jellege, amely a problémák egyedül sikert ígérő megoldásaként a hatalom és erőszak eszközét kínálta. E helyzetből csak két irányba mutatkozott az elmozdulás lehetősége, egyrészt a konzervatív társadalomutópia, másrészt az ipari-technokratikus társadalom utópia irányába. E kettő ötvöződése mutatkozik meg a fasiszta ideológiákban, természetesen a nemzeti elv „áttörhetetlen keretében” (Nolte). Mindkettő ideálkép csupán, de egyik még nem süllyedt el elég mélyen a történelmi idő kútjában ahhoz, hogy ne lenne elérhető, a másik pedig kirajzolódni látszott a korabeli jelen ipari viszonyaiból.

A fasiszta ideológiák szemrevételezésénél rögtön feltűnik, milyen sok hasonlóságot mutatnak szerkezetük és logikájuk tekintetében a kommunista ideológiával. Attól azonban alapvetően tartalmi elemeik különböztetik meg őket. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy egyik esetben sem hagyományos ideológiáról van szó. Az „ideológia” kifejezést csak jobb híján alkalmazzuk. Lényegében utópiákról van szó. Ha ez az utópikus karakter legalább tendenciaszerűen nem jelenik meg, kérdésesnek tartjuk a fasizmus-fogalom használatát. A fasiszta ideológiák ugyanis a lét teljességére reflektálnak, valóságos és teljes életvilágot teremtenek. Helyreállítani, pontosabban újratemteni igyekeznek a metafizikai, a szociális és egyéni lét megbomlott harmóniáját, benne a társadalom jelképrendszerét (ikonográfiáját). Elvileg célszerű volna megkülönböztetni fasiszta filozófiát és fasiszta ideológiát, kimutatni, hogy az ideológia csupán a politikai célokat szolgáló instrumentális mozzanat. Ezt azonban mégsem tudjuk megtenni, mivel a két mozzanat a fasiszta eszmeiségben egymásba csúszik. A fasizmus lényegét tekintve sem (csak) filozófia. A létet nem

gondolatilag ragadja meg, hanem „csinálja”, a valós létezőt és feltételeit egy imaginárius „másléttel” helyettesíti, amely nem létezik ugyan, de léteznie „kell”. A társadalmi létezés axiómáit nem kutatja, hanem megszabja. Filozofikus tömörséggel azt mondhatnánk, esetében a totalitás groteszk „visszavételéről” van szó. Mivel „máslétét” a valós létezőre akarja kényszeríteni, szükségképpen totalitarizmus. Nem az optimálist célozza meg, hanem egy szubjektív módon megválasztott ideálist. Két vonatkoztatási pontja egy ideális múltbeli és egy ideális jövőbeli állapot. A fasiszta totalitarizmus eszméje statikus képzet, nem ismeri az evolúciót és így nem ismerheti el a történelmet sem. Számára a történelem csak a múltbeli, ideális állapottól való egyre nagyobb eltávolodás, tehát deviancia, elkorcsosulás. Ezért az adott történelmi-politikai realitás szabályai és feltételei szerint cselekedni a devianciában való részvállalást jelentette. Logikája szerint a fennállót javítani nem, csak megszüntetve meghaladni lehetséges, – értelemszerűen csak forradalmi, erőszakos eszközökkel. Ezért aligha képzelhető el nem militáns utópikus politikai praxis. A fasiszta ideológiák kulturális- (vagy faji) antropológiai utópiák. Középpontjukból egy harmonikus és hierarchikus, önmagában egységes, fennmaradásáért – az állatvilág evolúciójának sematizált darwini mintája szerint – szakadatlan létharcban álló nemzeti (népi-faji) közösség eszméje áll. A birodalom az (uralkodásra hivatott) közösség katona, ipari munkás (értsd: munkás és munkáltató) és szabad birtokos paraszti „rendjeinek” összessége és „élettere”, – élén a mindenkori vezérrel. Az uralkodó nemzetet (fajt) hivatottak szolgálni az alávetett népek (fajok), amelyek hasznosságuk szerint részesednek az anyagi és kulturális javakból, tetszés szerint fel-, vagy elhasználhatóak, elüldözhetőek vagy megritkíthatóak, kiirthatóak (a nácizmusban akár biológiailag nemesíthetőek is). A fasiszta utópia totális „gazdálkodást” jelent. Minden, az egyén fizikai léte és magánszférája is az üzemgazdasági racionalitás és manipuláció tárgyává válik, amely nem szabályozni, hanem felszámolni kívánja a létező gazdasági és politikai renddel annak ellentmondásait is. Az új képzelte rendben a termelés és piac, ipar és agrárium, tőke és munka nem ellentétek többé, hanem a harmonikus rend egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő elemei. A termelés, a fogyasztás és az alávetett népek szabályozott kizsákmányolása az állam által regulált tervgazdaságban garantálja a népközösség jólétét és a fennmaradásért folytatott harc technikai bázisát. Ilyen értelemben a fasizmus valóban egyfajta torz szociális eszme.

Az érdeken-akaratban egységes népközösség számára az egyén nem önérték többé, nem felelős döntést hozó, saját célokkal rendelkező társadalmi cselekvő, hanem tárgya-eszköze a kollektívum akaratának. A totalitarizmusok, így a fasizmusok célja sem, – mint sokan tévesen gondolják, – az egyén teljes alávetése és ellenőrzése, hanem lehetőleg önkéntes és teljes integrációja. A népközösség, mint „természettől adott” abszolútum eszméje, célja szerint teljesen átrendezi és hierarchizálja az egyén kötődéseit mind érzelmi mind erkölcsi tekintetben. Egyenlőségjelet téve jó és hasznos közé, megszünteti azt a dilemmát, amelyet a cél érdekében igénybevett eszközök etikai tartalma okoz. A vezéreszme az uralom megszüntetésének groteszk mozzanata. A vezér a társadalom megszemélyesített akarata és összérdekeinek kifejezője, az állam pedig eme akarat végrehajtója. A közösség akaratának-érdekének egysége egyben a politika megszüntetését is jelenti. Ahol nincsenek különérdekek, ott nem lehet politika sem, amely az érdekartikulációnak és érdekérvényesítésnek a területe. A politika kizárólag külpolitika, de az sem a megszokott módon. A fasiszta külpolitika ugyanis elveiből következően nem ismeri a nemzeti érdekek és célok részleges, lehetőségektől függő érvényesítését, a nemzetközi egyensúly és biztonság fogalmait. Ha mégis, az csak rövidtávú taktika. A posztulált léttörvényekből levezetett „rend”, – szükségképpen világrend – megvalósítása nem tűr halasztást vagy kompromisszumot. Visszajára fordul a politika és háború viszonya. Többé nem a politika eleme és folytatása (illetve kudarca) a háború, hanem a háború eleme, előzménye a politika. Ez a háború többféle értelemben is totális. A fasiszta utópia csak kizárólagosságban gondolkodik, tehát a háború eredménye csak valamelyik fél teljes megsemmisülése lehet. A háború természetesen befelé is folyik, minden eszme és szervezet ellen, amely a fasizmus számára konkurenciát jelent, annak befolyását csökkentheti. Ezért a fasizmus – tendenciaszerűen – ellensége a kereszténységnek és a hagyományos politikai konzervativizmusnak is. Ellensége minden osztályszervezetnek. Dühödt marxizmus- és kommunizmus-ellenességét nem elsősorban valamely tőkécsoport érdekeinek képviselője, hanem sokkal inkább az a felismerés motiválta, hogy azokban egy konkurens utópia és tömegmozgalom elemei nyilvánultak meg.

Bár az egyes fasiszta ideológiák igen jelentős mértékben különbözhetnek, úgy gondoljuk, ezek a különbségek csak mennyiségi elemekből és hangsúlyeltolódásokból adódnak. Ezek egyfelől annak köszönhetőek, hogy a fasiszmusokon belül több, nemegyszer igen markáns áramlat volt jelen, másfelől kialakulásuk nemcsak az összeurópai, hanem a mindenkori nemzeti kultúrhagyomány áramlatainak erővonalai mentén ment végbe, a nemzeti kultúrhagyomány pedig eleve kizárhatott vagy háttérbe tolhatott bizonyos elemeket, – gondolunk itt a fajisághoz, vagy a kereszténységhez való ambivalens viszonyra. (Tendenciaszerűen érvényesül a fasiszmusokban a kereszténységtől, legalábbis annak történelmi változataitól való el-, a rasszizmushoz pedig odafordulás.) Ugyanez okból nem találunk igazán megfoghatóan közöset, ha a fasiszta ideológiák eredete felől kérdezősködünk. Az olasz fasiszta ősforrás kimondottan a baloldali hagyomány szociálreformista és forradalmi-avantgarde elemeiből válogat, és ezeket gyúrja egybe az etatizmussal és a fasiszmus tulajdonképpeni cementjével, az imperiálnacionalizmussal, amely olasz viszonyok között szintén baloldali frazeológiát mondhat magáénak. Hitler szintén egybegyűjt minden használhatónak látszó eszmei mozzanatot, de Mussolinivel ellentétben a német ultra-, illetve reformkonzervatív és neoromantikus hagyományból, valamint a pángermán eszmékből. A régió elmaradottabb és konzervatívabb társadalmainak fasiszta jelenségei pedig nagymértékben vegyülnek kimondottan feudális és vallási fundamentalista színezetű elemekkel. A fasiszta ideológiák kialakulásában mindenesetre szorosan egybefonódik a próféták értékteremtő igyekezete és a politikai karrierje érdekében tömegekre kacsintó cinizmus. Eltérő előzményeik ellenére hasonló végeredményre jutnak, hiszen az a szellemi anyag, amelyből a fasiszmusok válogatnak, benne van a kor szellemi atmoszférájában. Tévesnek tartjuk tehát azokat az elképzeléseket, amelyek szellemi kontinuitást konstruálnak, például Hitler és Nietzsche, Schopenhauer, Rousseau, Luther, vagy ne adj Isten Platon között. Ezt a fajta őskeresést maguk a fasiszták, – Gentile, Goebbels, Carl Schmitt – kezdték el, jó érzékkel szelektálva a szerzőkben és műveikben.

A fasiszta mozgalmak félelmetes dinamikájának nagyon is érthető okai voltak. A bennük rejlő kvázi-univerzalizmus nyilvánvalóan sokakat megérintett. A fasiszta elitek kialakuló ideológiái – már mondtuk – valóságos problémákra keresték a választ, a javaslataikban is megnyilvánuló heterogenitás és belső ellentmondásosság elvileg a társadalom igen nagy hányada számára nyújtott kapcsolódási felületet és ezt erősítette csak a tudatosan vállalt macchiavellisztikus politikai praxis. Sokak véleményével ellentétben meg kell állapítanunk, hogy a fasiszta ideológiáknak, különösen a nemzetiszocialista variánsnak van belső szerkezete, de mint a fentiekben is utaltunk rá, a társadalom átalakítására tett konkrét javaslataik csak univerzális rétegük keretében nyernek értelmet. Enélkül az, amit politikai ideológiának tekinthetünk, valóban ellentmondásos zagyvaságnak tűnik. Végző soron szimpatizánsaik szubjektív választásán múlt, hogy ellentmondásai – szocializmus-antiszocializmus, a tulajdon szentsége-antikapitalizmus stb. – közül melyik mozzanatot fogadják el mérvadónak. Úgy tűnik, ezzel a fasiszta vezérek is teljesen tisztában voltak, és maximálisan ki is használták ezt az effektust, mígnem a politikai fogalmak tartamilag teljesen kiürültek, jelszavá silányodtak. Ilyen formájukban igen használhatónak bizonyultak a frusztrált tömegek alapjában az egész fennálló társadalom elleni agressziójának irányításában, a propagandával való „tömegcsinálásban”.

Igen jellegzetes a fasiszta jelenség szervezete és politikai praxisa. Egyszerre politikai szervezet (párt), mozgalom és paramilitáris szervezet. (Legalábbis minden fasiszta jelenség megkísérli felmutatni ezt a tagozódást.) E három mozzanat összeszerveződésének folyamata – úgy tűnik, – nem modellezhető. E három tényezőnek felel meg a fasiszta politikai gyakorlat három területe, a legális politikai mezőben való részvétel, parlamentáris küzdelem a hataloméért, vagy az abban való részesedésért; parlamenten kívüli tömegpolitika: nagygyűlések, demonstrációk, stb.; a rohamosztagok terrorja a politikai ellenfelekkel vagy az ellenségnek minősített társadalmi csoportokkal szemben. A fasiszta elitek valóban forradalminak tekintik önmagukat, hatalombajutásuknak konszenzusos módját is igyekeznek forradalminak álcázni. Ez azonban nemcsak álca, a fasiszmusok, – még ha hitet tesznek is a legalitás mellett, – mindig evidenciában tartják a puccs lehetőségét. Meggyőzően bizonyítják ezt a „boxheimi iratok” a náciizmus esetében. A parlamenten kívüli tömegpolitika elsődleges célja annak demonstrálása, hogy a parlamentarizmus nemcsak impotens, hanem annak belső erőviszonyai és mozgásai sem esnek egybe a többség akaratával. A brachiális terror végül azt az illúziót hivatott felkelteni, hogy a társadalmat a baloldali forradalom folytonos veszélye fenyegeti és annak kivédésére

csak a fasiszta erőszak az egyetlen hathatós eszköz. Tendenciaszerűen jellemzőnek tartjuk, hogy a fasiszta mozgalom egyfajta árnyék-államot szervez.

A jellegzetes fasiszta mozgalom, ideológia és politikai praxis csak ott jöhetett létre, ahol a politikai és kormányzati viszonyok parlamentáris alapokon nyugodtak. Minél szűkebb a parlamentarizmus kerete, minél nagyobb szerep jut benne a hagyományos konzervatív-autoriter eliteknek és megoldási mintáiknak, annál kisebbek a fasizmus, mint tömegmozgalom esélyei. A fasiszta elit csak a szétveretés vagy az uralkodó politikai elitbe való integráció között választhatott. Jellegzetes e tekintetben a Vasgárda sorsa. A fasiszta elit politikai érvényesülésének, a kormányhatalomba való bejutásának másik elengedhetetlennek látszó feltétele, hogy a politikai erők között valamiféle rövidzárlat, patthelyzet keletkezzék, – etekintetben, mindenesetre átvitt értelemben beszélhetünk bonapartisztikus szituációról (sic!), – hogy a társadalom jelentős és mértékadó rétegeiben jelen legyen az érdekeit sértő baloldali (forradalmi) fenyegetettség tudata(!), és az uralkodó elitek konzervatív és/vagy liberális része a fasiszta tömegek segítségével kísérelje meg társadalmi alapzatának kiszélesítését. Három megjegyzés kívánkozik ide. 1.) Sem az olasz, sem a német esetben nem állt fenn valóságos forradalmi fenyegetettség. 2.) Egyik esetben sem helyes a fasizmusok hatalomrajuttatásáról beszélni. Sokkal inkább arról van szó, hogy az establishment beemeli a fasiszta elit egy részét a kormányhatalomba. Szándéka nem a hatalom átjátszása, hanem a fasiszta elit kompromittálásával vagy integrálásával a rendszer mindkétoldali ellenzékének sarokbaszorítása (vagy kikapcsolása). Tehát beszélhetünk mindkét esetben a politikai színpad egyes szereplőinek „tévedéséről”, ugyanis, 3.) a fasiszta elit hatalomrajutása egyik esetben sem túldeterminált. A fasizmus hatalomrajutásában tehát felelősség terheli, – ha nem is egyenlő arányban – mind a konzervatív eliteket, mivel nem ismerik fel a fasizmus valódi természetét és végső soron maguk legitimálják a hatalombajutást követő hatalomrajutást; mind a szociáldemokráciát, amely tömegei előtt nem akarván kompromittálódni, elutasította a kormányzati felelősségben való részvállalást; végül a kommunista pártok vezetését, amiért alaptalanul felkeltették a forradalmi hisztériát. A fasizmus tehát mindkét esetben „kollektív” bűn, de nem az olasz vagy a német nemzet, hanem politikai elitjeik kollektív bűne. A „bűnös” kollektívumban természetesen (különös súllyal) benne foglaltatnak a monopolizáló vezető körei is, akik, – függetlenül attól, – mekkora támogatást nyújtottak Mussolininek vagy Hitlernek, – közvetve vagy közvetlenül a fasizmus segítségével próbálták újraindítani a gazdasági növekedést, intakttá tenni pozíciójukat és megtakarítani a „jólétiség” esedékes költségeit.

Igen pontosan kifejezik ezt a Confidustria elnökének, Ettore Conti-nak a naplójából vett, Mussoliniről írott szavak: „Egy ilyen ember, aki megvédi a győzelem gyümölcseit, szembeszegül a földmunkás-ligákkal, amelyek a tulajdonosok aratását, tulajdonát és személyét veszélyeztetik, aki inkább bíz az elitekben, mint a tömegekben, és küzd is azok ellen, akik a sarló és kalapács uralmát akarják, nos egy ilyen ember meg fogja nyerni az iparszövetség tetszését.” (7)

A fasiszta elit egy része tehát a hagyományos elitek segítségével bekerül a kormányhatalom sáncai mögé. Nem tartjuk azonban szerencsésnek valódi „szövetségről” beszélni. (8) A „szövetségesek” érdekei ugyanis homlokegyenest ellentétesek voltak. A hagyományos elitek, lényegében továbbra is kooperatív minták szerint, saját közvetlen érdekeiket követik. Szereposztásukban a fasiszta csoport a „mór” szerepét játsszák. A fasiszta elit pedig saját kizárólagos uralmát és az utópia megvalósítását kívánja. A fasizmusok esetében „az ideológia primátusáról” kell beszélünk. A fasizmusok – tendenciaszerűen – mindig totalitarizmusok. Ennek megfelelően a fasiszta elitek négy útja rajzolható meg: a.) fasiszta puccs, amely a hagyományos elitek ellenállása miatt sehol nem jár sikerrel; következtében a mozgalmat szétverik, b.) a fasizmus a hagyományos elitek segítségével bekerül a hatalomba, de a hagyományos elitek szervezeten ideológiailag integrálják vagy újra kiszorítják őket. c.) a hatalomba beemeltetvén a fasiszta elitek kedvező kompromisszumokat kötnek a hagyományos elitekkel, így fasiszta dominanciájú polikratikus uralmak keletkeznek, d.) a fasiszta elit a hatalomban részesedvén végrehajtja „pszeudolegális” forradalmát, aláveti és fokozatosan kiszorítja a hagyományos eliteket a hatalomból. (9)

Az utolsó két mozzanat egyben a tiszta fasiszta hatalomhoz vezető út állomásait is jelzik. A fasiszta elitek hatalomba jutott részének saját jól felfogott érdekében is egy ideig együtt kellett

haladnia szövetségeseinek igényeivel és érdekeivel. A hatalom stabilizálásának előfeltétele nemcsak a baloldali, hanem az alternatív fasiszta elitek vezette kvázi forradalmi tömegek pacifikálása is volt. A hatalomba jutott fasiszta elitek véghez is viszik ezt a feladatot, hagyományaikhoz híven összekapcsolva a kompromisszumos utat az erőszakos megoldásokkal. A konkurens fasiszta eliteket részben maguk verik szét, részben pozícióhoz juttatva beemelik a kiépülő rendszerbe. A fasiszta tömegmobilizáció célja ettől kezdve a tömegek immobilizálása, illetve a rendszerbe való integrálása. Ez az integráció azonban csak látszólagos, mivel nem a gazdaság irányában, hanem az erőszakos szervezetek, a bürokratikus apparátusok, valamint olyan szervezetek irányában zajlik le, ahol a tömegek átadhatják magukat a lázas semmittevésnek. E tekintetben a fasizmusok megismétlik a „követő” társadalmakban a korábbi időszakban lezajló látszatintegráció mintáit.

A fasiszta elitek célja alapvetően kettős, saját hatalmuk megerősítése illetve a hatalom teljes kisajátítása és a háborúra való felkészülés. A jogállam felszámolása, a pártszervek összeolvasztása az állami szervezetekkel, árnyékszervezetek létrehozása és a hatalmi apparátus megkettőzése, kompetenciáik összezavarása, a centralizáció, a fasiszta elitek és elsődlegesen a vezér pozícióját voltak hivatva megerősíteni és az érdekartikuláció és érdekaggregáció lehetőségét megszüntetni. Ezek tekintetében nem látunk minőségi, csak mennyiségi és módszerbeli különbségeket az olasz és a német változat között. (A mennyiségi eltérések természetesen a mindenkori szituációtól függően minőségeket implikálhatnak: Mussolinit például végül sikerül az utolsó pillanat előtt eltávolítani, Hitlert nem.) A társadalom támogatását vagy legalábbis beleegyezését a mindent átható (titkos)rendőri ellenőrzés, a terror, a tömegpropaganda valamint a kezdetben eredményesnek látszó szociálpolitikai intézkedések biztosíthatták. A külpolitikai és katonai sikerek szintúgy ez irányba mozgatták a közhangulatot, miközben kielégítették a katonai vezető körök igényeit is. Ezeket pedig a katonai jellegű szervezetekre jellemző szűkagyúság és karrierizmus, – de a fasizált országos belső és külső körülményei és sok más tényező is, – megakadályozta annak felismerésében, hogy végkifejletben utópikus imperializmusról van szó. Amikor e felismeréshez eljutottak, már rég késő volt. Az autarkias, etatista-intervencionista, imperialista célokat követő gazdaságpolitika, amely hosszú távon az államcsőd és a gazdaság eltorzulása felé navigált, olyan látszatfellendülést eredményezett, amely eltakarta annak feltételeit és következményeit. Idő múltával a fasizmusok „szocializmusáról” is lehullott a lepel. A szociálpolitika egyre nyilvánvalóbban az életszínvonal romlásának adta át helyét. A társadalmi egyenlőség az alávetettség egyenlőségét jelentette, miközben a szociális különbségek és a rétegek hierarchiája minden ellenkező propaganda és külsőség ellenére fennmaradt. Az ígért elitváltás nem következett be, legfőlegbb személyek változtak. A hagyományos elit kibővült a fasiszta elittel, sőt annak befolyása alá került, megindulhatott a kettő összeépülése, de ez egyben azt is jelentette, hogy a teljesítményelv szerinti felemelkedés lehetőségei a széles rétegek számára tovább szűkültek, vagy teljesen bezáródtak.

Nem akarván itt belebocsátkozni a fasiszta uralom jellegéről szóló vitába, ismét csak annyit állapíthatunk meg, hogy a fasiszta uralom – ismét csak tendenciájában – mindig totalitarizmus. Az egyes konkrét esetek csak a totalitárius télosz eltérő fokú megvalósulását szemléltetik. A totalitárius uralom nem azonosítható, de nem is rokonítható a korábbi történelmi periódusok autokratikus rendszereivel. Az azoktól való alapvető különbség az elit jellegéből, ideológiájából, propagandájából és praxisából együttesen érthető meg. (10)

Mivel a fasizmusok a nemzeti feladatokra reflektálnak elsősorban, politikai gyakorlatukban is visszatükröződik ez. Épp ezért a fasizmusok időlegesen – természetesen a maguk torz módján – hordozhatnak bizonyos tendenciákat, amelyek végső soron fejlesztően hatottak a gazdasági vagy infrastrukturális szférában. Ez megenged ugyan egyfajta tipologizálást, de nem fedheti el azt a tény, hogy a fasizmusok az aktuális feladatokat a nemzet egészére hivatkozva úgy oldották meg, hogy a megoldás minden réteg hosszú távú és valóságos érdekei ellen hatott, vagyis az egész nemzetérdekei ellen is. A megoldás tehát nem megoldás. A fasiszta elitek számára csak két út kínálkozott: a.) visszafordulás a hatalom autoriter, majd konszenzusos formái felé, amely uralmuk lassú erodálódását, végül széthullását, a fasiszta elitek eltűnését jelentette volna; vagy b.) menekülés előre, a kívánt és most már szinte szükségszerűvé vált háború felé, a totális pusztítás, egyben az önpusztítás felé. Hitler

és a realitás talajáról egyre inkább elrugaszkodó Mussolini végül ezt választotta, miközben magukkal rántották a szakadékba majd az egész emberiséget.

A fasizmus nekrológiájában nem mondhatunk mást, mint azt, hogy a fasiszta megoldás destruktív álmegoldás, egyszerre a valóság, a társadalom destrukciója és a fasizmus öndestrukciója, a társadalmi feleslegességből és kiszolgáltatottságból eredő hisztéria, nagylendületű ugrás a semmiből a semmibe. Nem modernizáció, nem progresszió, de nem is atavizmus. A fasizmus történelmi értelemben megrekedés, zsákutca. Pusztulása (a kommunista utópia pusztulásával együtt) az utópia végét jelenti. Gyászolni miattuk nincs okunk. Mégsem tagadhatjuk meg együttérzésünket a 20. századi lét lehetetlenségétől szenvedő egyéntől, aki egy útjelzőit veszített ösvényen haladva egyensúlyoz lehetséges és lehetetlen, gondolható és csinálható lét szakadékai között és szinte szükségszerűen válik áldozatból gyilkossá, gyilkosból áldozattá. Ez is a fasizmusok tanulságai közé tartozik.

VI.
FÜGGELÉK

VI. 1. J E G Y Z E T E K

I. fejezet

1. Az olasz fasizmus korai történetéhez: A. Tasca: *Glauben, gehorchen, kämpfen. Der Aufstieg des Faschismus*; Wien 1969. R. de Felice: *Mussolini. 1. kötet, Il rivoluzionario 1988-1920*. Torino 1965.; Ormos M.: *Mussolini*, Bpest 1987.; Kis Aladár: *Az olasz fasizmus története*, Budapest, 1970.
- 1.b. F. Schotthöfer: *Il fascio. Sinn und Wirklichkeit des italienischen Faschismus*, Frankfurt a.M. 1924. 64. o.
2. E. Nolte: *Theorien...* 15. o.
3. Az olasz fasizmus ideológiai alapvetéséhez: Ormos M.: *Mussolini* 250-274.o.; E. Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*, 308-312. o.; *Enciclopedia Italiana* 1932. XIV. köt. *Fascismo* címszó alatt. G. Gentile: *Grundlagen des Faschismus*, Köln 1936., *Opera Omnia di Benito Mussolini I-XLIV*. Firenze 1951-1980.
4. *Opera omnia* XXII. 288. o.
5. *Enciclopedia Italiana* XIV. 850. o.
6. uo.
7. uo.
8. G. Gentile: *Grundlagen...* 47. o.
9. *Enciclopedia Italiana* XIV. 849. o.
10. uo. 848. o.
11. uo.
12. Szeretnénk itt megragadni az alkalmat, hogy eloszlássuk azt az újra és újra felbukkanó félreértést, miszerint a korporativizmus a fasiszták találmánya lenne. A korporativizmusnak a 19. sz. végétől máig széles irodalma van. Vö: Bruszt László: *Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporativizmus-elméletek*, in: *Medvetánc* 1983/4-1984/1. szám. 83-112. o.
13. A korporatív rendszer működését és az előlötti vitákat ismerteti Lengyel László: *Korporatív vállalat korporatív államban. Medvetánc* 1983/4.-1984/1. 115-139. o.
14. *Enciclopedia Italiana* 850.o.
15. R. de Felice: *Mussolini il duce...* 11. o.
16. Ismerteti és kritizálja A. Gramsci: *Amerikanizmus és fordizmus*. In: uő: *Filozófiai írások*, Budapest 1971. 357. f.
17. Ugo Spirito: *Capitalismo et corporativismo*, Firenze 1933.
18. Nem célunk itt mélyebben ismertetni a korporativizmus-koncepciók szociális és politikai összefüggéseit.
- 18.b. *Mussolini szeme előtt egy demográfiai robbanás, a 60 milliós Olaszország lebegett*.
19. *Enciclopedia Italiana* XIV. 849. o.
20. *Opera Omnia ... XXIV*. 283. o.
21. *Mussolini és a fasizmus önértelmezéséhez lásd még: Antonio Canepa: Sistema die dottrina del fascismo*; Roma 1937. Sergio Pannunzio: *Allgemeine Theorie des faschistischen Staates*, Berlin-Leipzig 1934. B. *Mussolini: Die Lehre des Faschismus*. In: E. Nolte: *Theorien...* 205-220. o.
22. Az alábbi részek célja elsősorban az értelmezések politikai, időrendi és problémák szerinti felvázolása, az egyes szerzőket és észrevételeiket lásd a rendszeres fejezeteknél.
23. G. Gentile: *Manifest der faschistischen Intellektuellen an die Intellektuellen aller Nationen/vom 21.04.1925*. In: E. Nolte: *Theorien...* 112-117. o. vagy Nino Veleri: *La lotta politica in Italia*, Firenze 1962. 631-637. o.
24. Mint már említettük, a fasizmus doktrínája viszonylag későn kristályosodik ki. Ha nem számítjuk a későbbi vitákat, kb. 1932-re. Csak szerkesztési okokból tárgyaltuk már a fejezet elején.
25. Utalás a fasiszta mozgalom 1919. március 23-i elindulására, amely később az eufemisztikus „Santo Sepolcoro téri eskü” megjelöléssel vonult be a fasiszta önértelmezésbe. Valójában kisszámú résztvevővel az Ipari és Kereskedelmi Szövetség helyiségében megrendezett gyűlésről volt szó, amelyen néhány elv – bolsevizmusellenesség, nemzeti szindikalizmus, nemzeti célok megvalósítása, stb. – kivételével nem született cselekvési program.

26. E. Nolte i.m. 112. o.
27. uo.
28. uo. 113. o.
29. uo. 114. f.
30. uo. 116. o.
31. A Mein Kampf-ban lefektetett alapelvek voltaképpen már 1924-ben készen vannak, az első kötet 1925 júliusában, a második 1926 decemberében jelenik meg Münchenben. Az 1930-as kiadás néhány, a vezérelvvel kapcsolatos módosítást tartalmaz. Ekkor nyeri el végleges bibliaszerű népkiadás formáját is. A változatlan utánnomások egymást követik 1945-ig. (Összesen kb. 10 millió példány.) Mussolinival ellentétben Hitler mereven ragaszkodott az egyszer leírtakhoz, még ha taktikai megfontolások annak ellentmondtak is. Lásd: Ch. Zenter: Adolf Hitlers Mein Kampf. Eine kommentierte Auswahl. München 1974.
32. Vö. Alfred Rosenberg: Wesensgefüge... 1932. 70. o.
33. Az idézetekben előfordult, hogy nem fordítottunk le olyan kifejezéseket, amelyek magyar megfelelője nem adja vissza indulati, hangulati, tartalmukat, viszont eredetijük eléggé közsímert. Tartalmuk hozzávetőleges körülírását azonban nem mulasztottuk el.
34. Mein Kampf 506., 507., 508. oldalak
35. uo. 311. ff.
36. uo.
37. uo. 324. o.
38. uo. 319. o.
39. uo. 325. f.
40. uo. 327. f.
41. uo. 320. o.
42. uo. 329. o.
43. uo. 330. f.
44. uo. 334. o.
45. uo. 344. o.
46. uo. 343. o.
47. uo. 344. o.
48. uo. 345. o.
49. uo. 350. o.
50. uo. 351. o.
51. uo. 356. o.
52. uo. 702. o.
53. uo.
54. uo.
55. uo. 420. o.
56. uo. 433. o.
57. uo. 379. o.
58. uo.
59. Ernst Rudolf Huber: Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches; idézi: Ch. Zentner: Mein Kampf..., 99. o.
60. Hitler: Mein Kampf 501. o.
61. vö. pl. uo. 196. ff.
62. uo. 452. o.
63. uo. 458. o.
64. uo. 459. o.
65. uo. 474. o.
66. uo. 742. o.
67. uo. 143. o.
68. uo. 151. o.
69. uo. 742. o.
70. vö. uo. 698. és 728. o.

71. A zsidók elgázosítására vonatkozó, gyakran hivatkozott hely ugyan létezik (772.o.), de teljesen más összefüggésben és a német marxista vezetőkre vonatkozik: „amilyen mértékben a háború folyamán a német munkás és katona a marxista vezetők kezébe került, olyan mértékben veszett el a haza számára. Ha a háború kezdetén vagy folyamán 12 vagy 15 ezer ilyen héber néprontót ugyanúgy a mérges gázba (értsd: hadigáz – P.Sz) vezényeltek volna, ahogy ezt a minden rétegből és foglalkozásból való legjobb németjeink százezreinek el kellett viselni a csatamezők, talán akkor a front milliós áldozata nem lett volna hiábavaló.”
72. Ehhez az utolsó lökést a szovjet koncepciók perke, a spanyol polgárháború egyes gyászos eseményei (szovjet ügynökök által szervezett és támogatott dogmatikusok a köztársasági táboron belül véres belháborút robbantottak ki és tisztogatásokat kezdeményeztek.), majd az emlékezetes szovjet-német megnemtámadási egyezmény (Milotov-Ribbentrop-paktum) adták meg. Ez utóbbi a szó legszorosabb értelmében demoralizálta a szovjetrendszer szimpatizánsait.
- 72.b. Igen jellemző a korabeli légkörre az akkoriban szélében-hosszában mondogatott aforizma: „Hitler halott, de Ulbricht él”.
73. Fel kell itt hívnunk a figyelmet arra az igen gyakran előforduló tévedésre, amely összekeveri a totalitarizmus-elméletet a totalitarizmus fogalmával. E kettő szétválasztása – mint látni fogjuk – módszertani szempontból igen fontos.
- 73.b. vö. Bergmann – Dutschke et al. : Rebellion der Studenten
- 73.c. De Felice: Interpretationen ..., 11. o.
- 73.d. W. Schieder: (Hrsg): Faschismus als soziale Bewegung, uő: Einleitung 7. o.
- 73.e. vö. Kiss Endre, Becskeházi Attila és Tallár Ferenc írásait a Valóság 1989/6., 8. és 2. számaiban.
74. vö. Jörg Kammler, Kurt Kliem: Zur Theorie des Faschismus, In: Abendroth (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus, 5-18. o.
75. W. Wippermann: Faschismustheorien 1972. 15. o.
76. uo.
77. E. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche, 31. o.; De Felice: Interpretationen ..., 15. ff.; Ormos M.: Nácizmus-fasizmus, 11. f.
78. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche, 33. o.
79. A fasizmuskutatás továbbra sem kerülheti meg, hogy tisztázza viszonyát a többi felmerült fogalomhoz. Annál is kevésbé, mert ezek – ha nem is főfogalmakként – de haszonnal alkalmazhatóak.
- 79.b. Nolte: uo. 42. o.
80. Angelo Tasca: Nascita ..., Az idézet nem szerepel a német fordításban. De Felice (Interpretationen ... 196.o.) és W. Schieder (i.m. Einleitung, 14. sz. jegyzet) is idézi az olasz eredeti alapján. Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a mondat az olasz és nem az általában vett fasizmusra vonatkozik és nem jelent eredendően elméletellenességet csak az empiria elsődlegességét hangsúlyozza.
- 80.c. vö. Póczik Sz: Módszerek és elméletek a modernizáció-kutatásban. Kézirat 1987. (Megtalálható az MTA Archivumában)
- 80.d. vö: J. Kocka: Theroien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte; in: Geschichte und Gesellschaft 1. Jg. 1975 1. Heft 9-42. o.
- 80.e. Legutóbb éppen magyar szerző tollából látott napvilágot az összehasonlító módszert követő és általános érvényű megállapításokra törekvő munka: Ormos Mária: Nácizmus-Fasizmus 1987. Budapest.
- 80.f. vö: De Felice: Der Faschismus, Ein Interview
81. De Felice: Interpretationen ..., 224. o.
82. Foch marsall ismert nyilatkozatában a békét 20 évre kötött fegyverszenetnek titulálta.
83. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche 37. o.
84. uo. 27. o.
85. uo.
86. uo. 33. o.

II. fejezet

II. 1.

1. A KOMINTERN-beli fasizmusértelmezéseknek igen széles ismertető és kritikai irodalma van úgy Nyugaton mint a környező országokban. Mi elsősorban az NSZK-ban megjelent publikációkra támaszkodtunk. Sikerrel forgattuk W. Eichweide (1971) és Peer H. Lange (1969) idevágó munkáit. Külön említést érdemel a forrásokhoz való szigorú ragaszkodása miatt W. Wippermann (1981) könyve, amelynek viszont komoly hibaként felrőható, hogy kevésbé rendszerező, nem segíti az eligazodást, ugyanakkor némely esetben igen sommásan ítélik. Figyelemreméltóak még N. Poulantzas (1973) és G. Schäfer (1973) munkái.

1.b. Igen részletesen taglalja az egész kérdéskört Székely Gábor A KOMINTERN és a fasizmus c. könyvében. Sajnálatos, hogy a könyv dagályos marxista frazeológiája gyakran eltakarja a lényeges mondanót.

2. Csonka-Harsányi: A nemzetközi munkásmozgalom története 1830-1945. 196-204. o.

3. Protokoll des III. Kongresses der KOMINTERN (Moskau 22. Juni – 12. Juli 1921) Hamburg 1921. Zinovjev hozzászólása a 166. oldalon. Hasonló szellemben nyilatkoztak más vezetők is. pl. A. Rosenberg és P. Böttcher; vö. Die Internationale 3/1921. 431. o. ill. uo.5/1922. 263. o.

4. A. Rosenberg uo.

5. A. Jacobsen szavai: In: Die Internationale 5/1922 301. o., lásd még Böttcher uo. 266. o.

6.a. Jacobsen uo.

6.b. Protokoll des III. Kongresses der KI, pl. 293; 402; 407. oldalak.

6.c. Die Internationale 5/1922. 263. o.

7. Opere di Antonio Gramsci IX. vol. 366. o.

8. uo. IX. vol. 167. o.

9. uo. XI. vol. 299. o.

10. uo. Magyarul: Antonio Gramsci: Politikai írárok 1916-1926.; idézet a 162. oldalon található.

11. uo.

12. Protokoll des IV. Kongresses der KI (05.11.-05.12. 1922.) Hamburg 1923. 19. o.

13. uo. 57. o.

14. Lenin Összes Művei (kritikai kiadás) Bpest 1975. 45. köt. 294. o.

15. vö. Hans Tittel nyilatkozata, In: Inprekorr 2/1922. 1832. o. ill. Jacobsen, In: Die Internationale 5/1922. 304. o.

15.b. Protokoll des IV. Kongresses ... 347. o.

25. C. Zetkin: Der Kampf gegen den Faschismus, In: Nolte: Theorien ... 88. o.

26. uo. 90. o

27. vö. uo. 93, 106. és 94. o.

28. uo. 89. o

29. uo. 90. f, 107. és 92. o.

30. uo. 94. és 106. o.

31. 94. ff.

32. 96. ff.

33. uo. 99.és 98. o.

34. uo. 100. ff.

35. uo. 103. ff.

36. Székely G. i.m. 124. o.

37. Giulio Aquila (Sas Gyula): Der Faschismus in Italien, 3. o.

38. uo. 12. ill. 5. o.

39. uo. 5. ff.

40. uo. 4. o.

41. uo. 10. o.

42. uo. 14. ff.

43. uo. 17. f.

44. uo. 24. ff.

45. uo. 36. ff.

46. Zetkin i.m. 108. ff.
47. uo. 91. o.
48. Protokoll der Erweiterten Exekutive der KI. (Moskau 12-23-Juni 1923.) Hamburg 1923. 234. o.
49. Protokoll des IV. Kongresses ... 920. o.
50. Albrecht Leo Schlageter, miután szabotázsakciókat hajtott végre a Ruhr-vidéken, a francia megszálló hatóságok kivégezték.
51. Protokoll der Erweiterten Exekutive ... 240. ff.
52. uo. 243 és 244. o.
- 52.b. vö. Ismeretlen szerző: Die Erweckung des Willens zur Macht, In: Die Internationale 6/1923. 161-163. o.
53. Radek számos cikkben vette védelmébe az általa kezdeményezett vonalat. vö. uő. Der Faschismus, wir und die deutschen Sozialdemokraten, In: Inprekko 3/1923. 1003. f.; uő. Aussenpolitik der deutschen Revolution und Konterrevolution, uo. 1277. f.; Schlageter: eine Auseinandersetzung (K. Radek, Gr. E. Reventlow, P. Fröhlich, Möller van den Bruck) Berlin 1923.
54. Protokoll des IV. Weltkongresses der KI (07.06.-08.07.1924.) Hamburg 1924. 67. o.
55. Thesen und Resolutionen des V. Weltkongresses der KI. Hamburg 1924. 121. o.
56. J. V. Sztálin Művei VI. köt. A nemzetközi helyzethez; 310-333. o.; idézet a 312. oldalon
57. uo. 313. f.
- 57.b. u.o. 313. Sztálin ezzel lényegében megerősíti az osztályerők egyensúlyáról szóló tézist.
58. uo. 326. f., 314. és 316. o.
59. Thesen und Resolutionen ... 122.o.
60. Protokoll des V. Weltkongresses ... 396. o.
- 60.b. Protokoll 10. Plenum des Exekutivkomitees der KI. (Moskau 03-19. 07.1929.) Berlin-Hamburg 1929. vö. 60-65. o.
- 60.c. vö. uo. 227-232. o.
61. vö. uo. 766., 754. és 717. oldalakat
62. Protokoll. VI. Weltkongress der KI. (17.07-01.09.1928.) 1-4. köt. Hamburg-Berlin 1928-1929, vö.1. köt. 35-37. o.
63. Eredetileg: Tesi del Congresso di Lione; La situatione italiana ei compiti del PCI (szerk. P. Togliatti) Roma 1951. Mi a német fordítást használtuk: A.Gramsci: Zur Politik, Geschichte und Kultur. Ausgewählte Schriften, Leipzig 1986. lásd: Die Lage in Italien und die Aufgaben der KPI, In: i.m. 148-163. o.
64. vö. i.m. 150. ff.
65. uo. 152. f.
66. uo. 154. f.
67. uo. 155. f.
68. uo. 153. f.
69. uo. 154. és 156. o.
70. uo. 157. o.
71. uo. 158.
72. vö. uo. 156., 160., 162. o.
73. uo. 160. f.
74. uo. 161. o.
75. vö. uo. 162. o.
76. Palmiro Togliatti (Ercoli álnéven): A proposito del fascismo. Németül (eredetileg): Zur Frage des Faschismus, In: Die Kommunistische Internationale 9/1928. Mi itt uő: Reden und Schriften, Frankfurt a.M. 1967. kiadást használtuk. vö.uo. 22-42. o. idézetek: 26. f.
77. uo. 31. o.
78. uo.
79. vö. uo. 31-35. o.
80. uo. 30. o.
81. uo.
82. C. Zetkin: i.m. 106. o.
83. vö. XII. Plenum des EKKI und die KPD, In: Die Kommunistische Internationale 15/1932; 372-390. o.; valamint Protokoll. XIII. Plenum des EKKI, Dezember 1933. Moskau-Leningrad 1934.

84. P. Togliatti.: *Lezioni sul fascismo*, Roma 1970., Az általunk használt magyar kiadás; uő: *Előadások a fasizmusról*, Bpest, 1986.
85. Togliatti i.m. 11. o.
86. uo. 13. o.
87. uo. 17.
88. uo. 18. és 19. o.
89. uo. 15. o.
90. uo. 11. o., valamint vö. *Protokoll. XIII. Plenum des EKKI ... 277. o*
91. Togliatti i.m. 12. o., vesd még össze 22. o.
92. uo. 15. o.
93. uo. 15. f.
94. uo. 12. o.
95. uo. 27. o.
96. uo. 16. o.
97. uo. 23. o.
98. vö. uo. 20. f.
99. uo. 27. és 31. o.
100. idézetek uo. 35. és 34. o., vö. még 36. o.
102. uo. 48. o.
103. vö. uo. 50-71, 75-102, 91-107. o. A totalitárius rendszer leírása rendkívül szemléletes, hasonlósága az akkorra már érett szovjet politikai rendszerrel és technikával szembeűnő. Meglepő – vagy éppen jellegzetes –, hogy ez nem tűnik fel Togliattinak.
104. vö. ou. 40. o. és 111-122. o.
105. uo. 125. f.
106. uo. 103. o.
107. Georgi Dimitrov: A fasizmus előretörése és a KOMINTERN feladatai a munkásosztály egységéért a fasizmus elleni harcban. Beszámoló a KOMINTERN VII. Világkongresszusán, In: uő. *Az antifasizta harc stratégiájáról*, Budapest 1985. (42-127.o.), A definíció idézete: 43. o.
108. uo. 44. és 43. o.
109. uo. 45. és 46. o.
110. uo. 46. és 47. o.
111. uo. 44. f.
112. uo. 82. o.
113. uo. 59. o.
114. vö. uo. 59-63. o., idézet: 63. o.
115. vö. uo. 63-110. o., különösen 63. ff., 70., 94., 107., 124.o.
116. uo. 70. o.
117. vö. uo. 72. ff. Elméleti előrelépést jelent, hogy az eddig elhanyagolt és többek által reakciónak bélyegzett parasztság is bekerül a lehetséges szövetségesekek közé.
118. vö. uo. 111. ff.
119. vö. uo. 101. ff., 83. ff., idézet: 85. o. (A Dimitrov által körvonalazott politikai stratégia a Brezsnyev-korszak végéig érvényben marad.)
120. Poulantzas három jól körülhatárolható álláspontot körvonalaz a KOMINTERN-en belül: 1. A fasizmus a kapitalizmus hanyatlási szakaszában jelentkező klasszikus ellenforradalom, amelynek rendszere a burzsoázia meggyengülése és belső ellentmondásai következtében mintegy magától összeomlik. 2. A fasizmus egyszerű kormányváltás, amelynek a kapitalizmus általános válsága és a napirenden lévő világforradalom periódusában csak epizódikus szerepe lehet. 3. A nácizmus a gazdasági katasztrófa felé vezető Németországot és a tömegek mozgósításával előkészíti, sőt meggyorsítja a forradalmi fellendülést, ill. a proletárforradalom győzelmét. vö. uő. *Faschismus und Diktatur*, 48. f.
121. A lengyel diktatőréről és Pilsudskiról lásd Szokolay Katalin munkáit. Legújabb: uő. *A Pilsudski-kérdés újragondolásához*, In: *Valóság* 1989/7. 93-101. o.
122. A német szociáldemokraták és kommunisták vezetése 1935 novemberében Prágában eredménytelen együttműködési tárgyalásokat folytatott. A népfrent-szervezés sikertelenségét örökíti meg a KPD 1939. februári ún. Berni (a valóságban Párisban tartották konferenciájának

jegyzőkönyve.: Die Berner Konferenz der KPD (30.01.-01.02.1939. Berlin/West) 1974. vö. 128. o.
123. vö.: K. Gossweiler és más NDK-szerzők munkáit.
124. vö.: Nemes Dezső: A fasizmus kérdéséhez

II. 2.

1. Nehezíti az eligazodást, hogy a szociáldemokráciának a fasizmushoz való viszonyával foglalkozó szekunder irodalom nem éppen bőséges és kimerítő. Néhány munka mégis említést érdemel: Wolfgang Luthard: (Hrsg) Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik I-II. Frankfurt a. M. 1978.; Wolfgang Huber – Johannes Schwerdtfeger: Frieden, Gewalt, Sozialismus. Studien zur Geschichte der Sozialistischen Arbeiterbewegung, Stuttgart 1976.; W. Wippermann: Zur Analyse des Faschismus...
2. Giovanni Zibordi: Der Faschismus als antisozialistische Koalition, In: Nolte: Theorien ... 79-87. o., Eredetileg: Critica socialista del fascismo, 1922.
- 3.; Ezzel Zibordi megelőlegezi E. Bloch nácizmusra vonatkozó koncepcióját.
4. Zibordi: i.m. 8o. o.
5. uo. 82. f.
6. uo. 85. o.
7. uo. 84. o.
8. uo. 83. f.
9. uo. 87. o.
10. uo. 79. ill. 8o. o.
11. Protokoll des IV. Kongresses der KI, 341. f.
12. Partito Socialista dei Lavorati Italiani, Dichiarazione Programmatica 1926., In: Il Cannocchiale, dicembre, Roma 1969. 5-9. terza serie (89-120.o.) idézet: 91. f.
13. Pietro Nenni: Sei anni di guerra civile (1928-ban íródott) és 1930-ban Six ans de guerre civile en Italia címen Párizsban jelent meg. Újabb olasz kiadás 1945. Milano-Róma, 226. f., Idézi De Felice: Interpretationen ... 181. o.
14. Torquato Nanni: Bolscevismo e fascismo al lume della critica marxista, Benito Mussolini, Bologna 1924. 14. o. Idézi Nolte: Theorien ... 20. o.
15. vö. Paolo Alatri (ed): L' antifascismo italiano, Roma 1961. (333-340.o.); idézetek: 339. és 335. o.; Kiemelések: E.Nolte: i.m. 20.f.
16. F.Turati: Faschismus, Sozialismus und Demokratie, In: Nolte: Theorien ... 143-155. o., idézet: 143. f., Eredetileg: uő.: Fascismo, socialismo e democrazia, In: Alessandro Schiavi: Esilio e morte di Filippo Turati 1926-1932. Roma 1956. 122-137. o.
17. vö. uo. 144. o.
18. vö. uo. 145. o.
19. vö. uo. 146.-147. o., idézet: 147.o.
20. uo. 147. o.
21. uo. 148. f.
22. uo. 149. o.
- 22.b. uo. 152. o.
23. uo. 143. o.
24. uo. 150. o.
- 24.b. uo. 151. o.
25. uo. 150.o.
26. uo. 150. f.
27. uo. 151. f.
28. uo. 153. o.
29. uo. 151. o.
30. uo. 153. o.
31. vö. uő. Der Putsch der Faschisten, In: Der Kampf 15. 1922. 321. o.
32. vö. Julius Braunthal írásait. Pl: In: Der Kampf 15. 1922. 320-323. o. Oda Oldberg: Der Faschismus in Italien, Jena 1923., uő: Ist der Faschismus eine Klassenbewegung?, In: Der Kampf 17. 1924. 390-

398. o., Wilhelm Ellenbogen: Faschismus. Das faschistische Italien, Wien 1923., Paul Kampfmeyer: Der Nationalsozialismus und seine Gönner, Berlin 1924., Johann Hirsch: Lumpenbouveoisie, In: Der Kampf 17. 1924. 57-67. o.
33. Hermann Heller: Europa und der Faschismus, Berlin-Leipzig 1929., vö. 7-20. o.
34. uo. 18. o.
35. uo. 20. o.
36. uo. 22. o.
37. vö. uo. 21-34. o.
38. vö. uo. 39-44. o.
39. vö. uo. 45-47. o.
40. vö. uo. 65. ff. Heller nem zárja ki a fasizmus továbbterjedését, könyvének 1931-es kiadásában kifejezetten rokonnak tartja azt a náciizmussal, vö. 155. o. Itt jegyezzük meg, hogy Heller felfogása igen közel áll Rauschning a fasiszta forradalomról kifejtett nézeteihez.
41. vö. uo. 73-104. o.
42. uo. 105. o.
43. uo. 98. o.
44. uo. 59. o.
45. uo. 63. o.
46. uo. 110. o.
47. uo. 127. o.
48. vö. pl. Max Seydewitz: Die Rolle des Faschismus. Wie will der Kapitalismus die Krise überwinden? In: Der Klassenkampf 5. 1931. 161-164. o.; Névtelen szerző: Hitlers „Arbeiterpartei” - die Avantgarde des Trustkapitals, uo. 6. 1932. 212-217. o. stb.
49. vö. pl. Alexander Schifrin: Gegenrevolution in Europa, In: Die Gesellschaft 8. I. 1931.1-21. o.; különösen 4. f.
50. Theodor Geiger: Panik im Mittelstand, In: Die Arbeit 7. 1930. 637-653. o., különösen 643-653.o.
51. Hendrik de Man: Sozialismus und Nationalfascismus. Potsdam 1931. 10. o.
52. vö. uo. 12. ff.
53. uo. 15. ff.
54. vö. uo. 22-32. o.
55. vö. uo. 43-46. o.
56. uo. 44. o.
57. uo. 50. ff.
58. uo. 58. f.
59. Franz Borkenau: Zur Soziologie des Faschismus. 1933., In: Nolte: Theorien ... 156-181. o., vö. 166.; 159; és 6. o.
60. uo. 159. ff.
61. uo. 164. o.
62. uo. 167. o.
63. uo. 162. f.
64. uo. 165. o.
65. uo. 168. o.
66. vö. uo. 172. o., idézetek: 172. és 177. o.
67. uo. 178. f.
68. uo.
69. uo. 172. o.
70. uo. 178. o.
71. uo. 167. f.
72. Arthur Rosenberg: Der Faschismus als Massenbewegung, 1934. in: Abendroth (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus 75-141. o. Rosenberg Borkenauhoz hasonlóan hosszabb KPD tagság után tér vissza a szociáldemokráciához 1927-ben, miután 1921-ben elsőként fejtette ki a szociálfasizmus-tézist.
73. uo. uo. 78-86. o. Borkenau már korábban bírálja az itt kifejtett álláspontot, amely a fasizmust a monopolkapitalizmus államformájának tünteti föl. Vö.: Borkenau: i.m. 172. o.
74. Rosenberg i.m. idézetek 86. és 87. o.
75. vö. uo. 89-93. o.

76. vö. uo. 107. o.
77. vö. uo. 112., 94., 99., oldalakat, idézet: 114. o.
78. vö. uo. 114., 129.f., 136., 139. ff., idézet: 141. o.
79. vö. uo. 127; 133. o.
80. vö. uo. pl. 129. o.
- 80.b. Rudolf Hilferding: Zwischen den Entscheidungen. In: Die Gesellschaft, Januar 1933. idézi: F. Neumann: Behemoth 1977. 58. o.
81. Otto Bauer: Der Faschismus, In: Abendroth (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus, 166. f.
82. vö. pl. F. Borkenau: The Totalitarian Enemy; Az értelmezések eme vonulata a későbbiek folyamán teljesen feloldódik a totalitarizmus-elméletben.
83. A. Tasca: Nascita ...; itt az utolsó fejezet némileg rövidített németnyelvű változatát használtuk; In: Abendroth (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus, 161-186. o. Tasca könyvében Heller nézeteihez igen közelálló gondolatokat fejt ki. A fasizmust lényegében totalitárius diktatúrának tartja, amely végsősoron felszámolja az emberi személyiséget annak nembeli tevékenységeivel együtt.
84. Tasca: i.m. 170. o.
85. uo.
86. vö. uo. 170-177. o.
87. vö. uo. 179. és 183. o.
88. vö. uo. 181. ff.
89. vö. uo. 185. o.
90. vö. R. Hilferding: Das historische Problem, 1936 (?); In: Zeitschrift für Politik 1. 1954. 293-324. o.; különösen: 296. f. és 315. f.; A megelőző periódusból lásd: Karl Kautsky: Sozialdemokratie und Bolschewismus; In: Die Gesellschaft 8. I. 1931. 54-71. o.
91. O. Bauer: i.m. 152. o.
92. vö. uo. 162.; 163; 165. o.
93. vö. uo. 143, 146., 149. o., idézet: 160. o.
94. vö. uo. 145. o.
95. vö. uo. 153. ff.
96. uo. 155. o.
97. uo. 159. és 157. o.
98. uo. 160. ff.
99. uo. 162. o.
100. vö. R. Löwenthal (Paul Sering álnéven): Der Faschismus; In: Zeitschrift für Sozialismus 1935. 765-787. o. és 839-856. o. uő: Der Faschismus als Revolte gegen Europa; In: Nolte: Theorien ... 417-425. o.
101. E. Fraenkel: Der Doppelstaat, Köln 1974. vö. 13. és 100. o.
102. vö. uo. 218. ff.
103. vö. uo. 133. o.
104. vö. uo. 120. o.
105. E. Nolte: Vierzig Jahre Theorien ... 63. f. és R. Saage: Faschismustheorien. Eine Einführung; 66. o.
106. Franz Neumann: Behemoth, Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944; vö. 25-31. o.
107. vö. uo. 231-267. o.
108. uo. 253. o.
109. vö. uo. 32-36. o., főleg 32. és 34. o.
110. vö. uo. 36-58. o.; különösen (a kijelentések sorrendjében): 49., 50., 44., 53., 51., 40. f.
111. vö. uo. 37. ff.,
- 112., uo. 331. o.
113. uo. 40. o.
114. uo. 331. o.; vedd még össze pl: 331-334. o.
115. uo. 313. o.; lásd még: 308, 311-313. o.
116. uo. 55-58. és 60. f.
117. lásd uo. 250. ff. és 136. ff.
118. uo. 60. f.
119. vö. uo. 111. és 113.
120. vö. uo. 422.; 425-463., különösen 460. o., valamint 554., 556. o.

121. vö. uo. 544., 459.f.
122. vö. uo. 414.f., 421. f. és 313. o.
123. vö. uo. 312; 346-347. o., idézet: 278. o.
124. uo. 323. o.
125. uo. 326. o.
126. vö. uo. 313-347. o. különösen: 318.ff., 321.; 327.ff.; 336. valamint 633-644. o.
127. uo. 353. o.; lásd még: 348. és 352. o.
128. vö. uo. 354., 357. f., 360., 544., 659. f.
129. vö. uo. 556., 534., idézet: 536. o.
130. uo. idézetek sorrendben: 537., 541., 540., 543. o.
131. uo. idézetek: 544. és 556. o.
132. uo. 554. o.
133. Neumann: Ansätze zur Untersuchung politischer Macht. 1950.; In: Demokratischer und autoritärer Staat, 93. f.
134. uó. Behemoth. 267. o.

II. 3.

1. Például Otto Strasser Fekete Frontja
2. v.ö. a Gegen den Strom és az Internationaler Klassenkampf. c. folyóiratok 1929-1933. évfolyamait.
3. lásd: Karl Marx: Der 28. Brumaier des Luis Bonaparte; Friederich Engels: Einleitung (zu K. Marx: Bürgerkrieg in Frankreich), magyarul K. Marx: Luis Bonaparte Brumaira tizennyolcadikája; F. Engels: Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban 1891-es kiadásához. In. Marx-Engels Válogatott művei; Bpest 1975. 1. köt. 405-485. ill. 3.köt. 7-17. o.
4. A. Thalheimer: Über den Faschismus; In: Gegen den Strom 3./1930. újabban: In: W. Abendroth (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus 19-39. o. Mi ezutóbbi szöveget használtuk.
5. Thalheimer i.m.19. o.
6. v.ö. uo. 20-22. o.
7. uo. 26; 27.o.
8. uo.
9. uo. 28., 31. o.
10. uo. 31. o.
11. uo. 28. o.
12. vö. uo. 28. f.
13. vö. uo. 20. o., idézet a 30. odalon
14. uo. 20. o.
15. v.ö. uo. 22. és 23. o.
16. uo. 25. o.
17. uo. 24. o.
18. uo. 31. f.
19. uo. 33. f.
20. uo. 35. o.
21. uo. 34. f.
22. uo. 38. o.
23. uo. 29. o.
24. vö. Fricz Tamás: Egy Marx-tanulmány tévedése. Marx politikaelméleti nézeteinek bírálata a Bonapartizmus-tanulmány alapján; In: Valóság 1989/9. 41-47. o.
25. Trockij elméleti és kritikai munkásságának feldolgozásához Németországról szóló írásainak 1971-es kiadását használtuk. Leo Trotzki: Schriften über Deutschland, Band I-II. (Gesammelte Werke 1-2.) Frankfurt a. M. 1971. (Hrsg: Helmuth Dahmer); idézet: 426. o.
26. i.m. 476. f.
27. uo. 677. o.
28. vö. V. I. Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka. In: Lenin Válogatott Művei. Budapest 1973. 437-531. o., különösen 530. o.

29. Trockij i.m. 474. o.
30. uo. 681. o.
31. uo. 735. o.
32. uo. 678. o.
33. uo. 422. o.
34. uo. 426. f.
35. vö. uo. 679. f. és 424. o.
36. uo. 682. o.
37. uo. 735. o.
38. uo. 358. o. vesd még össze 356. ff.
39. uo. 575. f.
40. vö. uo. 571. ff.
41. uo. 571. Trockij ugyanígy vélekedik a többi fasiszta vezérről is. Mussolinit lényegesebb tehetségesebbnek tartja Hitlernél: „Mussolini kezdettől fogva tudatosabb volt társadalmi anyagát illetően, mint Hitler, akihez közelebb áll Metternich rendőrmiszticizmusa, mint Macchiavelli politikai algebrája. Mussolini szellemileg vakmerőbb és cinikusabb.” 573. f.
42. idézet uo. 577. f., vesd még össze 574. o.
43. uo. 346. f.
44. uo. 348. o.
45. vö. uo. 347., 441., idézet 681. o.
46. uo. 578. o.
47. vö. uo. 574. és 579. o.
48. uo. 682. o.
49. uo.
50. uo. 579. f.
51. vö. De Felice: Interpretationan ... 66. o.
52. vö. Trockij: i.m. 427. és 79. o.
53. uo. 683. o.
53.b. vö. uo. 576. o.
54. uo. 574. és 575. o.
55. uo. 578. o.
56. Bloch eszmei hatásának kulcsa nem utolsó sorban filozófiai gondolatainak szinte költői, nagy érzelmi töltetű nyelvi megfogalmazásban rejlik.
57. A két kifejezés – Gleichzeitigkeit: egy- vagy azonos-(értsd: jelen)idejűség és az Ungleichzeitigkeit: nemazonos, nemjelen (értsd: múlt-) idejűség – magyar megfelelői nem adják vissza azok gondolati tartalmát, ezért a filozófiai szakirodalomban és szakfordításban szokásos módon a magyar szövegben a német kifejezéseket fogjuk használni és tartalmukat a továbbiakban tudottnak vesszük. A német helyesírás szabályainak megfelelően a főnévi alakokat nagy, a melléknévi formákat kis kezdőbetűvel írjuk. Ernst Bloch gondolati rendszeréhez vesd össze uő: Erbschaft dieser Zeit, Frankfurt a. M. 1962. 104-162. o., különösen 111. ff.
58. E. Bloch. i.m. 116. f.
59. uo. 113. és 114. o.
60. uo. 104. és 111. o.
61. vö. uo. a kijelentések sorrendjében 106., 117., 111., 106. o.
61.b. vö. uo. 161. o.
62. vö. uo. 126-159., 66., 115. o. idézet: 109. o.
63. uo. idézetek sorrendben 16., 110. f.
64. uo. 116., 161. f.
65. vö. uo. 16. és 66. o.
66. Joggal vethető fel a kérdés, miért nem ott tárgyaltuk a Lukács-féle értelmezést, ahova voltaképpen tartozik, a KOMINTERN-ről szóló fejezetben. Abban a fejezetben a kommunista fasiszmus-értelmezés fővonalára koncentráltunk, Lukács pedig megítélésünk szerint nem tartozik ehhez a fővonulathoz. Lukács – olykor törekvései ellenére – mindenkor egyfajta szélhelyzetet foglal el a mozgalmon belül. Elméleti tevékenysége – fasiszmusértelmezése is – nemegy elvtársában heves ellenkezést váltott ki és sohasem emelkedett a hivatalos álláspont rangjára. Ezért helyesebbnek láttuk ebben a fejezetben szólni róla.

67. Lukács e gondolkodói periódusával részletesen foglalkozik Sziklai László: Lukács és a fasizmus kora, Bpest 1981. c. információkban gazdag, de eufémizáló tanulmánya. Vessd össze különösen 8-36. o.
68. Lukács fasizmusértelmezésének bemutatásához Az ész trónfosztása 1965. évi 3. kiadását használtuk.
69. Lukács i.m. 18. o.
70. vö. uo. 3-26.; o.
71. uo. 27. o.
72. vö. uo. 27-31. o.
73. vö. uo. 31-37. o.
74. vö. uo.38-42. o.
75. uo. 44. o.
76. uo. 48. o.
77. vö. uo. 48. ff.
78. vö. uo. 50-58. o.
79. uo. 60. o.
80. vö. uo. 59-66. o.
81. vö. uo. 583. és 587. oldalak.
82. vö. uo. 661. f.
83. Csupán tájékoztató jelleggel említünk néhány idevágó munkát. Th.Geiger: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes; E. Lederer-J. Marschak: Der neue Mittelstand, in: uők: Grundriß der Sozialökonomik IX./1. Tübinger 1962.; Karl Bolte: Die Angestelltenfrage, in: H. Bayer: (Hrsg),Der Angestellte zwischen Arbeiterschaft und Management, Berlin-West 1961; Ralf Dahrendorf: Auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft, in: uő: Konflikt und Freiheit, München 1972.
84. Ezt a víziót ábrázolja Fritz Lang Moloch c. 1922-ben készült, mindmáig igen hatásos filmalkotása
85. vö. Giuseppe Bottai: Esperienza Corporativa 1929-1935. Firenze 1935. Nino Valeri: (szerk.) Antologia della rivoluzione liberale. Torino 1946. 417-422. o.
86. James Burnham: The managerial revolution, New York 1941. 77- 95. o.
87. Burnham i.m. 71. ff.
88. uo. 185. ff.
89. vö. uo. 152-171. o.
90. vö. uo. 152. ff.
91. vö. uo. 172. ff.
93. vö. uo. 200. f.
94. Max Horkheimer: Die Juden und Europa,in: Gesammelte Schriften Bd. 4. idézet: 308. f.; a szöveg eredetije in: Zeitschrift für Sozialforschung 8. 1939/40. 115-137. o.
95. Horkheimer az autoriter és totalitárius jelzőket rokonértelműként használja, eltérően a megszokottól nem tesz semmiféle különbséget tartalmuk között. A Sombarttól kölcsönzött „kései kapitalizmus”-kifejezés a liberalizmus válságát és a totalitárius államba való átmenetet írja körül.
96. Horkheimer i.m. 323. o., vessd még össze uo. 327. o. valamint uő: Autoritärer Staat, in: Ges. Schriften Bd. 5. 313. o.
97. uo. 299. o.
98. uo. 293-298. o. valamint Die Juden ... 308-313. o.
99. uő: Autoritaerer Staat 94. ff. és 300. f.
100. vö. uo. 301. f. és Die Juden ... 313. o.
101. Die Juden ... 319. ff.
102. uo. 321. f.
- 102.b. Autoritaerer Staat 311. o.
103. vö. Die Juden ... 308. o.
104. például Tarr Zoltán: A frankfurti iskola ... 82. o.
105. Szójáték a Sozialforschung és Sozialfälschung kifejezésekkel, idézi Tarr Z. i.m. 205. o.
106. Horkheimer: Die Juden ... 325. o., uő: Forschungsprojekt über den Antisemitismus (1941) in: Ges. Schriften Bd. 4. 373-411. o., vessd össze: 406. f. és 384-394. o., uő :Der soziologische Hintergrund des psychoanalytischen Forschungsansatzes (1944) in: Ges. Schriften Bd. 5. 364-372. o.
107. vö. Horkheimer: Autorität und Familie (1936), uő: Die Psychologie des Nazitums (1943) és Elemente des Antisemitismus (1944), Horkheimer munkássága nem képviseli kizárólagosan a

- Frankfurti Iskola egészét. Említést érdemelne egyebek között Marcuse, aki Lukácshoz hasonlóan a liberalizmus és racionalizmus felbomlási folyamatát boncolgatja. Vö. H. Marcuse: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung.
108. Erich Fromm: Arbeiter und Angestellte...
109. Fromm: i.m. 248-252.
110. vö. W. Reich: Dialaktischer Materialismus und Psychoanalyse; Reich pályaivéről igen tömör de informatív vázlatot nyújt Erős Ferenc: Pszichoanilizis, freudizmus, freudomarxizmus c. munkája 120-184. o.
111. W. Reich: Massenpsychologie des Faschismus 42. o.
112. A SEXPOL-mozgalomról lásd Erős F. : i.m. 158-164. o.
113. Reich sok kiadást és több átdolgozást megért könyvének az elsővel teljesen megegyező második kiadását használtuk.
114. Reich i.m. 16. és 31. ff.
115. uo. 58. o., vö. még 57-61. o. Bár Reich tiltott irodalomnak számított a keleti tömb országaiban, gondolatait ezért buzgón plagizálták. Lásd: Dusan Hamsik: A Középszerűség géniusza Bp. 1968.
116. vö. Reich i.m. 17., 25., 103. o., idézet a 25. oldalon
117. vö. uo. 17., 60., 71., 82. o.
118. uo. 72. ff.
119. uo. 50. o., vö. még 85. o.
120. vö. uo. 51. ff., 86., 170., 202-219., 223. o.
121. vö. uo. 53., 86., 89., 92. f., 193., 225. f.
122. vö. uo. 53., 97.f., 133., 147. ff., 158. ff.,
- 122.b. vö. uo. 82., 174. o.
123. W. Reich: The mass psychology of fascism, New York 1970. Előszó XXII. o.
124. A két szerző és két munka között a részleges divergenciák ellenére jól kimutatható kölcsönhatás áll fenn. Adorno és munkatársai tagadhatatlanul sokat merítettek Reich munkájából, másrészt maguk is hozzájárultak Reich fogalomrendszerének tisztulásához.
125. A kommunista politika fíntora, hogy Reich pártbeli elvátsai legkevésbé sem kértek fasizmus-szemléletük pszichoanalitikus megerősítéséből. A szerzőt könyvéért a Német Kommunista Párt még a megjelenés évében kizárással jutalmazta.
126. Reich: Massenpsychologie ... 195. o.
127. vö. S. Freud: Totem und Tabu. Frankfurt a. M. 1984., Hermann Imre: Az ember ősi ösztönei. Bp. 1984.
128. A kérdésnek igen széles nemzetközi irodalma van mind az etnológia mind a pszichoanalízis területén. Itt elengedőnek tartjuk kiemelni a magyar Róheim Géza idevágó munkásságát: vö. uő. Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok Bp. 1984. Különösen az azonos című tanulmányt a kötet 278-613. oldalain.
129. vö. Reich i.m.174. o. valamint Polányi Károly: A fasizmus lényege in: uő: Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom 295-337.o. Különösen 295-299. o.

II. 4.

1. Vö. A. Kuhn: Das faschistische Herrschaftssystem 21. f.; W. Wippermann: Zur Analyse des Faschismus 137. ff.
2. A Goedel, német matematikusról elnevezett rendszerelméleti tétel azt mondja ki, hogy minden vonatkoztatási rendszerben konstruálható olyan kérdés, ami csak a rendszeren kívüleső mozzantatok bevonásával válaszolható meg.

III. fejezet

III. 1.

1. vö. W. Wippermann: Faschismustheorien... 1989. 51. ff.
2. Az egyik legismertebb német szerző a témában Helga Grebing: Konservativismus – Eine deutsche Bilanz, München 1971. A konzervatív fasizmusértelmezésekről általában: De Felice: Deutungen ... és E. Nolte: Theorien ..., a német szerzőkről közöl jól rendszerezett, de felületes ismertetést W. Ender: Konservative und rechtsliberale Deuter ...
3. Ismerteti Nolte: Theorien ... 27. f. és 44. f.
4. vö. H. Möller: Katholische Kirche und Nationalsozialismus 40. ff.
5. Nolte i.m. 59.f. Eredetileg Acta Apostolicae Sedis, Au. et vol. XXIX. 149. o.
6. Világtörténelmi enciklopédia 2. köt. 1982. Bpest 1043. o.
- 6.b. Luigi Sturzo: Italien und der Faschismus. Köln 1926.
- 6.c. vö. i.m. 71. o.
- 6.d. uo. 114. o.
- 6.e. vö. uo. 219. ff. és 233. ff.
- 6.f. vö. 220. és 235. o.
- 6.g. vö. uo. 207.-230. o.
7. J. Maritain: Christlicher Humanismus, Heidelberg 1950. Eredetileg: Problemas espirituales y temporales de una nuever cristiandad. Az előadásorozat Santander 1934-es nyári egyetemén hangzott el, majd két évvel később jelent meg könyv-alakban franciául.
8. Maritain i.m. 112-120. o.
9. uo. 121. ff.
10. uo. 124. o.
11. uo. 217. o.
12. vö. uo. 217-220. o.
- 12.b. Arthur Moeller van den Bruck: Das dritte Reich, Berlin 1923., H.Grimm: Volk ohne Raum I-II. München 1926., E. Jünger: Die totale Mobilmachung, in: uő. (kiadóként) Krieg und Krieger, Berlin 1930., H. Freyer: Revolution von rechts, Jena 1931., O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte I-II. Wien-München 1918. ill. 1922. Ludwig Klages: Der Geist als Widersacher der Seele I-II-III. Leipzig 1929. Ernst Forsthoff: Der totale Staat. Hamburg 1933., C. Schmitt: Positionen und Begriffe gegen Genf-Weimar-Versailles 1923-1939., Hamburg 1940.
13. Erich Voegelin: Die politischen Religionen. 9. o.
14. Voegelin i.m. 50. o.
15. uo. 56. f.
16. Helmuth Plessner: Das Schicksal des deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche, Zürich- Leipzig 1935. Később más címen: Die verspätete Nation – számos kiadásban, 1959-ben egy fejezettel kiegészítve. Itt az 1982. évi Gesamtschriften VI. 11-223. o. szöveget használtuk, Idézet 16.f.
- 16.b. Plessner i.m. 17. o.
17. uo. 214. o.
18. vö. uo. 135-145. o.
19. v.ö. uo. 196. f.
20. v.ö. uo. 101. ff.
21. vö. uo. 58. ff. és 48. ff.
22. uo. 21. o.
23. vö. uo. 56. f.
24. vö. uo. 40. o.
25. Nem alaptalanul veti Marcuse Plessner szemére, hogy lényegében nincs álláspontja.
26. Plessner i.m. 16. o.
27. A kisebb tanulmányok közül lásd: Die Kirche und die Action Francaise, Eine prinzipielle Darstellung. In: Flugblätter katholischer Erneuerung 19. 1927., Der Bolschewismus. Einführung in Geschichte und Lehre. Freiburg 1931. Charles Maurras In: Der Gral 20/1925-1926., Liberale Väter – antiliberale Söhne, In: Germania 32., Ein Traum vom Dritten Reich, In: Hochland 1/1924-1925.

28. uő. Der integrale Nationalismus in Frankreich. 15. o., vő. uo. 270. o.
29. uo. 62. és 82. o.
30. uo. 121. o.
31. uo. 120., 126., 131. o.
32. vő. uő. Um des Reiches Zukunft. 7-50. o.
33. uo. 55-72. o.
34. uo. 27. ff.
35. uo. 197. o.
36. uo. 91. o.
37. uo. 91. f.
38. uo. 199. f.
39. uo. 201. ff.
40. uő. Bolschewismus als Weltgefahr 18. ff.
41. uo.
42. uo. 44-47. o.
43. uo. 48. f.
44. uo. 79. o.
45. uo. 89. o.
46. uo. 88. o. és Der integrale Nationalismus 127-130. o.
47. Edgar Alexander: Der Mythos Hitler
48. Alexander i.m. 83. és 155. o.
49. uo. 7. o.
50. uo. vő. 264. ff., 354. ff., 362. ff.
51. Ernst Niekisch: Das Reich der niederen Dämonen 271. o.
52. uő. Hitler ... 16. és Das Reich ... 264. o.
53. Das Reich ... 267. f. és 264. o.
54. uo. 268. o.
55. uő. Hitler ... 34. o.
56. uo. 12. ff. és 26.o.
57. vő. uo. sorrendben 25., 17., 19. o.
58. uo. 7. és 10. o.
59. Hermann Rauschning: Die Zeit des Deliriums, vő. 45-52. o.
60. uő. Die Revolution des Nihilismus 21-31. o. és 35. o.
61. vő. uo. 19.f. , 28. o. valamint az újabb kutatásból K. D. Bracher: Die deutsche Diktatur 184-209. o.
62. Rauschning: Die Revolution ... 33. o.
63. uo. 41-44. és 87. o.
64. vő. uo. 95-99. o. A német ifjúsági mozgalmak és a náciizmus összefüggéséről lásd Harry Pross: Vor und nach Hitler, Zur deutschen Soziopathologie, Olten-Freiburg in Breisgau 1962. 39-128. o.
65. Rauschning: Die Revolution ... 54. f. és 45. o.
66. uo. 46. o. Rauschning ezzel a kijelentésével ismét a modern totalitarizmus-kutatást előlegezi meg. Hasonló értelemben beszél A. W. Gouldner a sztálinista elittről. vő. uő. Stalinismus. Eine Studie über internen Kolonialismus, In: Stalinismus, Probleme der Sowjetgesellschaft zwischen Kollektivierung und Weltkrieg. (Hrsg) v. Gerlot Erler – W. Süß, Campus 1982. vő. 550. f.
67. Rauschning: Die Revolution... 46. f.
68. uo. 133., 48., 65. o.
69. uo. 88. o. Megkülönbözteti a leninizmust mint szélsőséges politikai racionalizmust a sztálinizmustól, amelyet azonban a leninizmus logikus folytatásának tart.
70. uo. 130-135. o.
71. uo. 349. o.
72. uo. 348. o.
73. vő. uo. 243. o.
74. vő. uo. 92. ff.
75. uo.
76. uo. 220. o.

77. uo. 178. o.

78. uo. vö. 530. o. és 260. o.

III. 2.

1. vö. K. D. Bracher: Az ideológiák kora; E. Nolte: Die faschistischen Bewegungen

2. Az olasz fasizmus liberális recepciójáról részletesen tudósít De Felice: Die Deutungen ...151. ff.

2.b. E. Nolte: Zur Phänomenologie des Faschismus; in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 10. évf. 1962. 384. o.

3. vö. Gino Sarocchi: Sulla politica interna; Socialismo e fascismo, Discorso pronunciato alla Camera dei Deputati nella tornata del 31. gennaio 1921. Roma 1921. idézi De Felice i.m. 151. o.

4. A. Thilger: Piccoli borghesi al bivio; in: Tempo 7. dicembre 1919. majd uő. La crisi mondiale e saggi critici di marxismo e socialismo, Bogogna 1921. 175-185. o.; idézi: De Felice i.m.160. o.

5. Giovanni Ansaldo: Ceti medi e operai; in: Rivoluzione liberale 1. 19. ottobre Torino 1922. 111-112. o. idézi: De Felice uo. 161. f.

6. vö. Mario Missiroli: Il. fascismo e la crisi italiana, in: Il fascismo e i partiti italiani, Studi di scrittori di tutti i partiti Bologna-Trieste 1921. 1-60. o.; idézi De Felice uo. 161. ff.

7. Luigi Salvatorelli: Nationalfascismo, Torino 1923. Részletek a szövegből Nationalfaschismus címen: in: Nolte: Theorien ... 118-137. o., idézet: uo. 129. f.

8. uo. 128.és 131.o.

9. uo. 131. o.

10. uo. 134. ff.

11. uo. 132. o.

12. uo. 136.

12.b. vö. Alberto Cappa: Due rivoluzioni mancate, Dati sviluppo e schioglimento della crisi politica italiana. Foligno 1923. és uő. (Grilding álnéven) Lagenerazione nel fascismo. Torino 1924. idézi De Felice: Deutungen ...164. ff.

12.c. Giustino Fortunato: Dopo la guerra sovertitrice. Bari 1921. idézi: De Felice uo. 183. o.

13. v.ö. Salvatorelli: Nationalfaschismus uo. 118-127. o.

14. Benedetto Croce: Antwort auf das Manifest der faschistischen Intellektuellen. in: Nolte: Theorien ... 138-140. o.

15. F.Nitti: Bolschewismus, Faschismus und Demokratie, München 1926.

16. Nitti i. m. 11. o. és 21. ff.

17. uo. 25. o.

18. uo. 28., 37. o.

19. uo. 36., 53. o.

20. uo. 72., 80. o.

21. uo. 80., 86. o.

22. uo. vö. 37., 39., 41., 81.,. idézet: 82. o.

23. uo. 87. o.

24. Guido Dorso: La rivoluzione meridionale. Torino 1925. idézi: De Felice: Deutungen ...172-174.o.

25. v.ö. W. Ender: Konservative und rechtliberale Denker ... 206-243. o. B. Seidel: Industrialismus und Kapitalismus, E. E. Nawroth: Die Sozial-, und Wirtschaftsphilosophie des Neoliberalismus., Stahlberg: Die Wiedergeburt des Liberalismus.

26. v.ö. Jellinek: Die Krise des Bürgers. Zürich 1935. 12., 19. o. valamint Mises: Liberalismus. Jena 1927. 1. ff.

27. Mises: i.m. 46. ff., 138. ff., 248. ff., uő: Die Ursachen der Wirtschaftskirse. Tübingen 1931., Jellinek i.m. 18., 84., 264.,321. o.

28. Mises: Omnipotent Gouvernement. New Larochele 1969., 6., 235. o.; Jellinek i.m. 202. o.

29. Mises: Omnipotent Gouvernement 206. o., v.ö. uo. 32. o. valamint Jellinek i.m. 93., 107., 113., 147. o.

30. Jellinek: i.m. 228., 26., 131., 148., 180. o.

31. v.ö. Mises: Omnipotent ... 222., 184., 175. o. valamint Jellinek: i.m. 75. o.

32. Mises uo. 114., 10. o.; Jellinek uo. 69., 76-85., 129., 138., 145.; 152. o.

33. Mises uo. 55. ff., 177. o.
34. Mises uo. 3-7. o.
35. uó. uo. 18. o.
36. Wilhelm Röpke: Der Weg des Unheils. Berlin 1931. uó. Civitas Humana. Grundlagen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform. Zürich 1944., uó.: Die deutsche Frage. Zürich 1942., uó. Internationale Ordnung. Zürich 1945. uó. Freie Welt und Totalitarismus. Bremen 1957. F.A. von Hayek: The Road to Serfdom. London Chicago 1948., uó: The counterrevolution of science. Glencoe, Illinois 1952., uó. The constitution of liberty. London 1960.
- 36.b. Röpke: Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart. 2. kiad.1948. Zürich, 48. o.
37. Röpke: uo. 14. o.
38. Röpke: uo. 19. o., vö. még 13-20. o.
39. uó. uo. 20-25. o.
40. uo. 32. ff.
41. uo. 198. o.
42. uo.278. o. és uó. Die deutsche Frage (3. kiad.) Zürich 1948. 35. o.
43. uó. Die Gesellschaftskrisis...249. o.
44. uo. 41. ff.
45. uo. 85. o.
46. Hayek: The road to serfdom. németül: Der Weg zur Knechtschaft. München 1971. 21., 48. o.
47. Hayek i.m. 48. f. és 56. o.
48. uo. 50. o.
49. uo. 152. o.
50. uo. 153. o.
51. vö. uo. sorrendben 47., 78., 239., 81., 153. o.
52. uo. 21-27. o. Hayek a fasiszmus-kommunizmus viszonyt illetően az „eltérő célok, lényegi azonosság” némiképp anakronisztikus álláspontját képviseli. vö. uo. 82. o.
53. uo. 170., 204. o.
54. uo. 20. és 227. o.
55. uo. 36. ff., 57-64., 78. ff., 151. ff., 204. ff. o.
56. uo. 244. ff.
57. uo. 247. o.
58. uo. 275., 251.o., vö. még: uo: 253. ff.
59. v.ö. pl. Barrington Moore: Zur Geschichte der politischen Gewalt. Drei Studien. Frankfurt 1966. valamint Röpke: Die deutsche Frage 36. o.
60. Röpke uo. 50. o.
61. uó. uo. 138. o.
62. Theodor Heuss: Hitlers Weg. Eine historisch-politische Studie über den Nationalsozialismus. Stuttgart-Berlin-Leipzig 1932. 157. o.
63. uo. 150. o.
64. uo. 163. ff.
65. Talcott Parsons: Democracy and Social Srtucture in the Pre-Nazi Germany. in: uó. Essays in Sociological Theory. Toronto 1966. 104-123. o. és uó. Some Sociological Aspects of the Fascist Movements. in: uó. Politics and Social Structure. New York- London 1969. 82-97. o. Mindkét tanulmány 1942-ben látott először napvilágot.
66. vö. Parsons: Democracy ...104. o.
67. vö. Parsons: Democracy ... 104., 106. o.
68. vö. uo. 116. ff., 120. o. és uó. Some Sociological Aspects. 86., 91. o.
69. uó. Demrocracy ... 116., 123. o., és Some Sociological Aspects ... 96. o.
70. uó. uo. 83. o.
71. Democracy ... 123. o.
72. Some Sociological ... 83., 95. o.
73. vö. P.F. Drucker: The future of industrial man. New York 1942. németül: Gesellschaft am Fließband. Eine Anatomie der industriellen Ordnung. Düsseldorf 1952. 444. ff., 461. o.
74. uó. The future ... 9., 10., 19. o., The end of economic man. New York 1939. Itt az 1969. évi kiadást használtuk. 112., 116. ff., 127. o.

- 75. The future ... 22. o.
- 76. The end ... 66. o., The future ... 208. o.
- 77. The end ... 81.f., 129.f., 131., 139. ff., 160. ff., 198. ff., 222. o.
- 78. The end ... 112., 128., 139. ff., The future ... 130. o.
- 79. The end...157., 245.f., The future...95., 206., 212., 276.o.
- 80. The end ... 3., 11., 51., 22. ff., 35., 40. ff., 67. f.

III. 3.

- 1. v.ö. W. Wippermann: Faschismustheorien; Darmstadt 1989. 51. ff.
- 2. v.ö. Berend T. Iván: A modern európai társadalom ...
- 3. v.ö. E.Nolte: Konservativismus und Nationalsozialismus
- 4. Ebben az irányban tájékozódik E. Vermeil: Doctrinaires de la revolution allemande; W. M. McGovern: From Luther to Hitler; P. Viereck: Metapolitics: From the romantics to Hitler;
- 5. A tézis legismertebb és minden bizonnyal legjellegzetesebb képviselője Friedrich Meinecke. v.ö. Die deutsche Katastrophe; Gerhard Ritter szellemi kontinuitást konstruál Macchiavelli, Mussolini és Hitler között. Szembeállítja az angol ill. nyugateurópai „morális” államot a közép-, és déleurópai macchiavelliánus-lutheránus szellemű, amorális állammal.; v.ö. G. Ritter: Machtstaat und Utopie; München-Berlin 194. valamint u.ö., Die Dämonie der Macht; Betrachtungen über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken der Neuzeit; München 1948.

IV. fejezet

IV. 1.

1. B. Seidel – S. Jenkner (Hrsg): Wege der Totalitarismusforschung 7. f.
2. uo. 2. o.
- 2.b. J. Petersen: Die Entstehung des Totalitarismus-Begriffs in Italien; in: M. Funke (Hrsg): Totalitarismus 108. ff. és 117. ff.
3. Seidel-Jenkner: i.m. 8. f., Hayek: Der Weg zur Knechtschaft; Talmon: Die Ursprünge der totalitären Demokratie;
4. Mussolini: Opera Omnia vol. XXI. 425. o.
5. vö. G. Gentile: Manifest der faschistischen Intellektuellen ... in: Nolte: Theorien ... 117. o., uő.: Grundlagen des Faschismus, 32., 81., 96., 208. oldalak.
6. vö. K-P. Hoepke: Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus
7. H. Freyer: Der Staat, 20. o. és 140. ff., Ernst Jünger: Totale Mobilmachung. in: uő. Krieg und Krieger; C. Schmitt: Der Begriff des Politischen 11. o.; uő.: Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus; uő.: Die Wendung zum Totalen Staat; in: Positionen und Begriffe; uő. uo. Totaler Feind, totaler Staat; uő. uo. Die Weiterentwicklung des totalen Staates 186. f.; E. Forsthoff: Der totale Staat, 7.f., 32. f.; 38., 40. o. J.Goebbels: Signale der neuen Zeit, 239., 279., 285.f.
8. vö. F. Nitti.: Bolschewismus, Faschismus ... 36., 53. o.;
9. Nitti uo. 36. ff., 54., 72. ff., 81.f.
10. E. v. Beckerath: Wesen und Werden des faschistischen Staates, 24-34., 51.f., 89.f., 143-155. o.; uő.: Faschismus und Bolschewismus, in: uő. (Hrsg): Volk und Reich der Deutschen 3. Bd. 134-146. o.
11. M. J. Bon zárszava Landauer-Honegger (Hrsg): Internationaler Faschismus című tanulmánykötethez. 143. o., vö. még 148. f. Újabb kiadás in: E.Nolte: Theorien ... 235-257. o.
12. vö. F. Turati: Faschismus, Sozialismus und Demokratie, in: Nolte: Theorien ... 149. ff., 155. o., valamint H. Heller: Europa und der Faschismus 13. ff, 38. ff., 56., 64., 73. ff., 95-100., 123.o.; F. Neumann: Behemoth 48., 187., 218., 40.ff., 470. o.
- 12.b. H. Marcuse: Der Kampf gegen den Liberalismus ..., in: W. Abendroth: Faschismus und Kapitalismus; vö. még W. Schlangen: Totalitarismus, Probleme einer Theoriebildung, in: M.Funke (Hrsg): Totalitarismus 52. f.
13. Max Lerner: Das Grundmuster der Diktatur, in:Seidel-Jenkner:Wege der Totalitarismusforschung, 30. ff.,
14. uo. 43. o.
15. uo. 32. o.
16. uo. 42. o.
17. H. Kohn.: Die kommunistische und die faschistische Diktatur, in: Seidel-Jenkner: Wege ... 49. o.
18. uo. 56. ff.
19. Symposium on the totalitarian state, Proceeding of the American Philosophical Society (17th November 1939.) Pfiladelphia 1940.
20. F. Borkenau: The totalitarian enemy, 11. o.
21. C. J. H. Hayes: Der Totalitarismus als etwas Neues ..., in: Seidel-Jenker: Wege... 86-100. o. v.ö. 89. ff.
22. uo. 92. ff.. idézet: 94. o.
23. vö. G. Leibholz: Das Phänomen des totalitären Staates, uo. 123-132. o. idézet: 124. o. Eredetileg rádióelőadás 1946. novemberében
24. S. Neumann: Permanent Revolution. Totalitarianism in the Age of International Civil War, London 1942., 2.kiad. 1956. v.ö. i.m. 2. kiad. X-XIV. o.
25. v.ö. W. Schlangen: Totalitarismus-Probleme..., In: Funke: Totalitarismus... 52. ff.
- 25.b. v.ö. Becskeházi A.: A világréppé kövült ráció ..., Horváth A.- Szakolczai A.: A párt különös hatalma ..., Kiss Endre: A pozitív politikai metafizika..., Tallár F.: Sztálinizmus és reszakralizáció...
26. H. Arendt: Elemente totaler Herrschaft. Frankfurt a. M. 1958. 7. o., v.ö. uo.12. f.
27. i.m. 9-56. o., különösen 16. ff., 39., 42., 52. o.
28. uo. 68-73. o.
29. uo. 72. o.

- 29.b. vö. Stummer Andrea: A tömeg mint önálló társadalomtudományi probléma. In: Tájékoztató 1989. december 84-102.o., különösen 91. o.
30. vö. uo. 74. ff.
31. vö. uo. 77. o.
32. uo: 63. o.
33. uo. 66. o.
- 33.b. uo. 79. o.
34. uo. 90-105. o., különösen 91. o.
35. v.ö. K. Mannheim: Ideologie und Utopie 221-225. o. valamint uő: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy Arend elemzésének mélysége nem éri el Mannheim szintjét.
36. Arendt i.m. 95. o.
37. uo. 106. ff., 133. ff.
38. uo. 166. ff.
39. uo. 124. o.
40. v.ö. Del Noce: Totalitarismo e filosofia ..., uő. Idee per l' interpretazione ..., németül: Ideen zur Interpretation ...; in: Nolte: Theorien...416-425. o., uő. Appunti per una definizione..., uő: Il problema dell ateismo...; Nézeteit ismerteti De Felice: Deutungen... 77-80. és 96-100. o.
41. C. J. Friedrich: The unique character of totalitarian society. in: uő. (ed) Totalitarianism. Proceedings ... 47-60. o. németül. Der einzigartige Charakter der totalitären Diktatur. in: Seidel-Jenkner: Wege ... 179-195. o. különösen 184. ff.
42. Friedrich-Brzezinski: Totalitäre Diktatur 13-24. o. uők: Allgemeine Merkmale... in: Seidel-Jenkner: Wege.. 600-617. o.
- 42.b. v.ö. Brzezinski: Totalitarismus und Rationalität. in: Seidel-Jenkner: Wege... 267-288. o. különösen 267., 273. ff., 284. f.
43. v.ö. Friedrich-Brzezinski: Totalitäre Diktatur. 256. o.
44. uo. 256. f.
45. Friedrich: Der einzigartige Charakter ... in: Seidel-Jenkner: Wege... 187. o.
46. v.ö. W. Schlangen: Totalitarismus – Probleme ... in: Funke: Totalitarismus ... 55. ff. és uő. Die Totalitarismus-Theorie 63. ff., 226. ff.
47. W. Eberstein: Analyse des Totalitarismus in: Seidel-Jenkner: Wege... 290. f.
48. M. Drath: Totalitarismus in der Volksdemokratie. uo. 310. ff.
49. R. C. Tucker: Auf dem Weg zu einer vergleichenden politikwissenschaftlichen Betrachtung... uo. 382. ff.
50. O. Stammer: Aspekte der Totalitarismusforschung. uo. 430. o. vö. még 416. ff., 432. ff.
51. U. D. Adam: Anmerkungen zu methodologischen Frängen ... in: Funke: Totalitarismus ... 23. o.
52. Friedrich-Brzezinski: Die allgemeinen Merkmale... In: Seidel-Jenkner: Wege...600. ff.
53. uök. uo: Die Stufen der Entwicklung 618. ff. vö. Brzezinski: Totalitarismus und Rationalität uo. 274. o.
54. v.ö. P. Sorokin: Social and Cultural Dynamics, F. Neumann: Demokratischer und autoritärer Staat. 236. o., B. Moore: Totalitäre Elemente in vorindustriellen Gesellschaften.
55. Karl Popper: Der Zauber Platons 126. ff., E. Faul: Der moderne Macchiavellismus 13. ff., J. L. Talmon: Die Ursprünge der totalitären Demokratie., G. Schmidt: Politik als Heilslehre. 11-40. o.
56. A. Rüstow: Ortsbestimmung der Gegenwart I.köt. 19. o.; H. Buchheim: Totalitäre Herrschaft. különösen 85. o. és 95. o.
57. P. Ch. Ludz: Entwurf einer soziologischen Theorie 556. ff., Lasswell-Lerner: World revolutionary elites ...
58. K. D. Bracher-W. Sauer-G. Schulz: Die nationalsozialistische Machtergreifung, v.ö. 1-20. o. különösen 5., 8. ff., 12. o. Bracher: Die deutsche Diktatur. 533. o.
59. Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen ...52. ff.
60. N. Kogan: Fascism as an political system. in: Woolf: The nature of fascism 11. o.
61. R. Kühnl: Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien. in: Greiffenhagen-Kühnl-Müller: Totalitarismus ... 7-21. o., Greiffenhagen: Der Totalitarismusbegriff ... uo. 23. ff., H. Grebing: Linksradikalismus gleich Rechtsradikalismus ..., különösen 63. ff.

62. E. Nolte: Epoche des Faschismus – Sinn und Konsequenzen eines Begriffs. in: uő: Marxismus, Faschismus, Kalter Krieg 194. o.
63. v.ő. K.Sontheimer: Gefahr von rechts – Gefahr von links ... in: G.Ritter: Der Überdruß an der Demokratie ... 9-42. o. G. Ritter: Der Antiparlamentarismus und Antipluralismus ... uo.43-91. o.
64. A konferencia anyaga megjelent: Totalitarismus und Faschismus Kollokvium im Institut für Zeitgeschichte...
65. uo. 29. o.
66. De Felice: Deutungen... 80. o.
67. P. Ch. Ludz: Entwurf einer soziologischen Theorie...

IV. 2.

1. vő. Hernádi Miklós: Fenomenológiai törekvések a szociológiában in: uő: A fenomenológia a társadalomtudományban ... 9-42. o.
2. E. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche 43-47. o., vő. uő: Theorien über den Faschismus, Bevezető tanulmány 15-75.o.
3. vő: uő: Der Faschismus in seiner Epoche 32. ff., 42. ff. Nem nehéz felismerni, hogy ezzel a társadalomtudományok egyik általános problémáját szólítja meg.
4. i.m. 33. o.
5. uo. 28. o.
6. uo. 51. o.
7. vő. uo. 27. f. 29., 49., 51. o.
8. uo. 23-28. o. különösen 26. f.
9. uo. 49. o. Azzal, hogy kimondva-kimondatlanul a nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus állnak a vizsgálat középpontjában,- Nolte a színpalak mögött mégiscsak visszacsempészi az ideáltípust, mind módszertani lehetőséget.
10. uo. 48. o.
11. Nolte: Krise des liberalen Systems... 434. f., uő. Der Faschismus in seiner Epoche... 52. o.
12. Nolte: Vierzig Jahre Theorien über den Faschismus. in: uő: Theorien über den Faschismus 15-75. o.
13. vő: E Nolte: Die faschistischen Bewegungen.; H-U.Thamer-W.Wippermann: Faschistische und neofaschistische Bewegungen, F. L. Cartsten: Der Aufstieg des Faschismus...; W.Laquere-G.L.Mosse: Internationaler Faschismus...; W. Schieder: Faschismus als soziale Bewegung...; W. Wippermann: Europäischer Faschismus im Vergleich; Fascism and Europe – An international symposium; S.U. Larsen: Who were the fascists? S. G. Payne: Fascism – Comparison...; Ormos M.: Nácizmus-Fasizmus
14. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche... (továbbiakban: Epoche,) 53. o.
15. uo. 54-55. o.
16. vő. R. Kühnl: Probleme einer Theorie über den internationalen Faschismus I. Die Faschismuskonzeption Ernst Noltes.; uő: Faschismustheorien 134. o.: J. Agnoli: Zur Faschismus-Diskussion II. 49. o. Th: Nipperdey: Der Faschismus in seiner Epoche...
17. Nolte: Epoche, 57. o.
18. uo. 51. o.
19. vő. uo. 56.
20. uo. 520. o.
21. vő.uo. 541. o.
22. uo. 544. Ezt a gyökereiben Sturzonál, Nittinél fellelhető álláspontot – ma, utólag könnyű megállapítani – a történelmi tapasztalat egészében nem igazolta. Várható, hogy a következő években, mintegy a fasizmuselméleti modernizációvita mintájára vita bontakozik ki arról, hozott-e a szovjetrendszer valamilyen területen sikeres modernizációt. (Megítélésünk szerint igen).
23. uo. 544. o.
24. uo. 507., 515. o.
25. uo. 51. o.
26. uo. 189., lásd a vonatkozó fejezetet 61-190. o.
27. uo. 137. o.
28. uo. 57., 62-89., 137. és 190. o.

29. uo. 198., 217. ff., 237. ff., 240. ff.,
30. idézetek uo. 200. és 340. o.
31. uo. 340. o.
32. vö. 283. ff., 291. ff., 300. ff.
33. uo. 497. o.
34. uo. 354. o.
35. vö. uo. 386., 388. o.
36. vö. uo. 391. f.
37. uo. 436. o.
38. uo. 34.o. vö. K. D. Bracher: Zeitgeschishtliche Kontroversen 13. ff.
39. uo. 51. f.
40. uo. 53. o.
41. vö. Nolte: Die Krise des liberalen Systems...
42. uő. Der Faschismus in seiner Epoche 471. o.
43. F. Oppenheimer: Vorsicht vor den falschen Schlüssen... in: Frankfurter Allgemeine Zeitung (továbbiakban: FAZ) 1986.V.14.
44. vö. Nolte: Vergangenheit, die nicht vergehen will, in: FAZ. 6. 6. 1986.
45. vö. uő. Der Faschismus in seiner Epoche... 463. o.
46. vö. J. Habermas: Entsorgung der Vergangenheit, in: Die Zeit. 1985.V.17., vö. még FAZ. 11. 7. 1986.
47. vö. Nolte: Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945, különösen 211., 460., 517., 545-548. o., uő: Festschrift zu Joachim Fests 60. Geburtstag, í8. 7. FAZ. 2987. o., Joachim Fest cikke a FAZ 29. 8. 1986. számában
48. vö. FAZ 23. 8. 1986.
49. Konrad Adam cikkei in: FAZ 13. és 5. 5. 1987.
50. vö. Joseph Rovau cikkét in: FAZ 3. 3. 1988.
51. Nolte: Das Vergehen der Vergangenheit
52. A vita anyagainak összefoglalása és feldolgozása a közelmúltban kezdődött meg, – mindenesetre továbbra is a politikai és morális szempontok dominanciájával. vö. R. Kühnl: Vergangenheit, die nicht vergeht; H. Senff: Kein Abschied von Hitler;
53. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. 507. o. ill. a fejezethez tartozó 149. sz. jegyzet a 615. oldalon
54. lásd: jelen munka totalitarizmus-elméleteket tárgyaló fejezetében az A. Del Noce-re vonatkozóakat. vö. uo. 40. sz. jegyzet.
55. Hitlers Tischgespräche ..., Hitlers zweites Buch, Hitlers politisches Testament.
56. vö. Nolte: Epoche... 183., 370., 541. o.

IV. 3.

1. vö. Ortega y Gasset: La rebelion de las masas, magyarul: A tömegek lázadása
2. L. Salvatorelli: Nationalfascismo,
3. vö. K. Bolte: Die Angestelltefrage
4. vö. Th. Geiger: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes különösen 95. ff., D. Lockwood: Soziale Integration und Systemintegration
5. vö. R. Dahrendorf: Auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft
6. P. Togliatti. Előadások a fasizmusról. 17., 35., 37. o.; Gramsci: Zu Politik, Geschichte und Kultur 153. ff; A. Rosenberg: Der Faschismus als Massenbewegung
7. G. Bottai: Esperienze corporativa
8. E. Bloch: Die Erbschaft dieser Zeit
9. F. Borkenau: Zur Soziologie des Faschismus, különösen 167., 170; 177. o.
10. H-U. Wehler: Modernisierungstheorie und Geschichte 12. ff., Póczik Sz.: Módszerek és elméletek a modernizációkutatásban 1-9. o.
11. P. Waterman: Az Afrika-tanulmányok radikalizmusa: Samir Amin: A világméretű felhalmozás;
12. A. Gerschenkorn: Gazdasági elmaradottság...

13. Almási M., Feltámad-e a nagy elmélet?
14. W. Zapf: Theorien des sozialen Wandels. 11-31. o.
15. R. Bendix: Modernisierung in internationaler Perspektive, in: Zapf: Theorien... 507. o.
16. A. Gerschenkorn: i.m: 37. f.
17. uo. 100-116. o., idézet: 67. o.
- 17.b. B. Moore: Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie
18. G. A. Almond: Politische Systeme und politischer Wandel, in: Zapf: Theorien...214. ff, D. Rüsche-eyer: Partielle Modernisierung, in: Zapf i.m. 386. ff., Sh. N. Eisenstadt: Sozialer Wandel..., in: Zapf: i.m. 80. o.
19. D. E. Apter: The politics of modernisation 403. ff., C. E. Black: The dynamics of modernisation; A. F. K. Organski: The stages of political development
20. W. Schieder: Faschismus, in: Kernig: Sowjetsystem... Bd. II. 454. o.
21. Organski: Fascism and modernisation
22. vö. S. J. Woolf: Did a fascist economic system exist?

23. R. Sarti: Fascist Modernisation in Italy 1043. o.; E. R.Tannenbaum: The goals of the italian fascism 1183. o.
24. Tannenbaum: i.m: 1204. o.
25. v.ö. J. Gregor: Fascism and modernisation, különösen 378. f.
26. Vajda Mihály: A fasiszta diktatura funkciója 544. o.
27. R. Koehl: The feudal aspects... 932. o., H. A. Turner: Faschismus und Kapitalismus... 180 .f., W. Sauer: National socialism: Totalitarianism or ... 422. o., R. Dahrendorf: Gesellschaft und Demokratie in Deutschland
28. H. A. Turner: i.m. 179. o.
29. T. W. Mason: The primacy of politics 168. ff., Vajda M. A fasiszta diktatura 548. o.
30. Turner i.m. 161.o., v.ö. még: uo. 163.f., 179.; R. Koehl: i.m. 928. ff., Sauer i.m. 427. ff., Mason i.m. 170. o.
31. Koehl i.m. 926. ff.
32. Mason i.m. 293. f., Sauer i.m. 428. o., D. Schoenbaum: Die braune Revolution 350. o.
33. Turner. i.m. 165. f.
34. Mason: i.m. 194. o., Koehl. i.m. 932. o.,
35. Vajda: i.m. 571. o.
36. Dahrendorf: Gesellschaft und Demokratie... 432. ff.
37. K. D. Bracher: Die deutsche Diktatur 364. o.
38. Bracher i.m. 359-369. o.
- 38.b. vö. M. Rank: Antimodernismus im NS-Staat.
- 38.c. vö. H. D. Schäfer: Das gespaltene Bewußtsein 146-208. o. D. Peukert: Volksgenossen...
39. A. S. Milward: French labour... 350. o.
40. Matzerath-Volkman: Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus 114. ff.
41. Sauer i.m. 421. ff., A.Cassels: Janus... 183. ff., uó. Fascism 348. o.
42. vö. Póczik: Módszerek és elméletek...
43. Cassels: Fascism 342. o., Turner: i.m. 178. o.

V. fejezet

1. Álláspontunk részletesebb kifejtéséhez vö: T. Parsons: Das Problem des Strukturwandels... in: Zapf: Theorien...35-54. o. Sh. N. Eisenstadt: Sozialer Wandel..., uo. 75-91. o. G.C. Homans: Funktionalismus, Verhaltetheorie..., uo. 95-107. o., D. Lockwood: Soziale Integration... uo. 124-137. o. M. L. Cadwallader: Die kybernetische Analyse..., uo. 141-146. o. R. Bendix: Die vergleichende Analyse... uo. 177-187. o.
2. v.ö. V. Valentin: Geschichte der Deutschen... 688. o., F. Meinecke: Die deutsche Katastrophe, 89. o., J. Fest: Hitler 18. o.
3. vö. E. Gibbels: Hitlers Parkinson-Krankheit; A.v. Braunmühl: war Hitler krank?; W. Michalka: Hitler im Spiegel der Psychohistorie;
4. vö. J. Fest: Das Gesicht des Dritten Reiches
5. vö. K. Mannheim: Ideologie und Utopie;
6. D. Lerner: The nazi elite...
7. idézi Nolte: Die herrschenden Klassen und der Faschismus...
8. A szövetség problémájához: H. Mommsen: Zur Verschränkung..., 67. f., H-A. Winkler: Mittelstand, Demokratie... 180. o. D. Stegmann: Zum Verhältnis... 440. o.; M. Broszat: Der Staat Hitlers; A. Schweitzer: Big Business...; A. Tasca: Glauben, Gehorchen...
9. Az elitek egymáshoz való viszonyának problémájához: F. Neumann: Behemoth; K. D. Bracher-Sauer-Schulz: Die nationalsozialistische Machtegreifung...; D. Schoenbaum: Die braune Revolution 151. o. Wippermann -Thamer: i.m. 377. o.; Broszat: i.m. 377. o.
10. Bracher-Sauer-Schulz: i.m: 9. ff.

VI. 2.

A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

Adam, Uwe, Dietrich: Anmerkungen zu methodologischen Fragen in den Sozialwissenschaften. Beispiel: Faschismus und Totalitarismus. in: *Funke*: Totalitarismus... 13-48. o.

Abendroth, Wolfgang (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus. Theorien über die sozialen Ursprünge und Funktion des Faschismus. Frankfurt a.M. 1972.

Almási Miklós: Feltámad-e a nagy elmélet? in: *Világosság* 1984. 10. sz.

Almond, Gabriel A.: Politische Systeme und politischer Wandel, in: *Zapf*: Theorien... 211-227. o.

Agnoli, Johanne: Zur Faschismus-Diskussion II. in: *Berliner Zeitschrift für Politologie* 9. 1968. 32-49.o.

Alexander, Edgar: Der Mythos Hitler. Zürich 1937.

Amin, Samir: A világméretű felhalmozás. Bevezetés; in: *Fejlődéstanulmányok I. Kritikai elméletek*. 241-291.o.

Apter, D. E. : The Politics of modernisation. Chicago-London 1965.

Arendt, Hannah: The Origins of Totalitarianism, New York 1951. Bővített kiadás: London 1961. és 1966. németül: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, Frankfurt a.M. 1958. majd Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Teil 3. Totale Herrschaft. Frankfurt a.M.1975.

Backes, Uwe-Jesse, Eckhard-Zitelmann, Rainer: Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus. Frankfurt a. M. 1990.

Bauer, Otto: Der Faschismus. Zwischen zwei Weltkriegen? Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus. Bratislava 1936.; részletek Der Faschismus címen in: *Abendroth* (Hrsg) : Faschismus címen in: *Abendroth* (Hrsg): Faschismus und Kapitalismus 143-167. o.

Bayer, H. : (Hrsg) Der Angestellte zwischen Arbeiterschaft un Management. Berlin 1961.

Beckerath, Erwin von: Wesen und Werden des faschistischen Staates. Berlin 1927.

Beckerath, Erwin von: Faschismus und Bolschewismus, in: *Uő: Volk und Reich der Deutschen* 3. Bd. 1929.

Becskeházi Attila: A világgéppé kövült ráció mítosza. Szimbólikus és narratív elemek a sztalinizmus észhasználatában. in: *Valóság* 32. éf. 8. sz. 1989. augusztus. 52-61. o.

Bendix, Reinhard: Modernisierung in internationaler Perspektive. in: *W. Zapf*: Theorien... 505-511. o.

Bendix, Reinhard: Die vergleichende Analyse historischer Wandlungen, in: *Zapf*: Theorien... 177-187. o.

Berend T. Iván: A modern európai társadalom kialakulásának történelmi fordulója. in: *Valóság* 34. éf. 1991. 9. sz. 1-10. o.

Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Bpest. 1982. Bővített és átdolgozott kiadás 1987.

Bergmann, Uwe – Dutschke, Rudi- Lefevre, Wolfgang – Rabelt, Bernd: Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition. Eine Analyse. Reinbek bei Hamburg 1968.

Black, C. E. : The dynamics of modernisation, New York 1967.

Bloch, Ernst: Erbschaft dieser Zeit. Erweiterte Ausgabe. Frankfurt a. M. 1962.

Bolte, Karl: Die Angestelltenfrage im Lichte der Zahl. In: Hans Bayer (Hrsg): Der Angestellte zwischen Arbeiterschaft und Management, Leipzig, 1961, 63-122. o.

Bonn, Joachim M.: Schlusswort. in: *Landauer – Honegger* (Hrsg): Internationaler Faschismus.

Borkenau, Franz: The totalitarian enemy. London 1941.

Borkenau, Franz: Zur Soziologie des Faschismus. in: *Nolte*: Theorien... 156-181. o.

Bottai, Giuseppe: Esperienza corporativa 1929-1935, Firenze 1935.

Bracher, Karl Dietrich: Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus. 4. Auflage 1972.

Bracher, Karl Dietrich: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976.

Bracher, Karl Dietrich – Sauer, Wolfgang – Schulz, Gerhard: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34. Köln-Opladen 1960.

Braunmühl, Anton von: War Hitler krank? In: Stimmen der Zeit, Monatschrift für das Geistesleben der Gegenwart. 94-101. o.

Broszat, Martin: Der Staat Hitlers, Grundlegung und Entwicklung einer inneren Verfassung, München 1969.

Bruszt, László: Érdekszervezetek a politikai rendszerveben. Korporativizmus-elméletek. in: Medvetánc. 1983. 4. sz.-1984.1. sz. 83-112. o.

Brzezinski, Zbigniew Kazimierz: Totalitarismus und Rationalität (1956.) in: *Seidel – Jenkner*: Wege... 267-288. o.

Buchheim, Hans: Totalitäre Herrschaft. Wesen und Merkmale. München 1962.

Burnham, James: The managerial revolution. New York 1941.

Cadwallader M.L.: Die kybernetische Analyse des Wandels. in: *Zapf*: Theorien... 141-146. o.

Carlsten, Francis L.: Der Aufstieg des Faschismus in Europa. Frankfurt a. M. 1968.

Cassels, Alan: Janus: The two faces of fascism, in: The Canadian Historical Association Historical Papers 1969. 166-185. o.

Cassels, Alan: Fascism, Illinois 1975.

Csonka Rózsa-Harsányi István: A nemzeti munkásmozgalom története 1830-1945. Bpest 1974.

Dahrendorf, Ralf: Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. München 1965.

Dahrendorf, Ralf: Konflikt und Freiheit. München 1972.

Dahrendorf, Ralf: Auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft. in: *Dahrendorf, Ralf* (Hrsg): Konflikt und Freiheit.

Del Noce, Augusto: Totalitarismo e filosofia della storia. in: *Il Mulino* 6. 1957. fasc. 64. 91-98. o.

Del Noce, Augusto: Idee per l'interpretazione del fascismo. In: *Ordine civile* 2. 15. aprile. 1960. 15-18. o. németül: Ideen zur Interpretation des Faschismus. In: *Nolte: Theorien...* 416-425. o.

Del Noce, Augusto: Il problema del l'ateismo. Il concetto di ateismo della filosofia come problema. 2. kiad. Bologna 1965.

Del Noce, Augusto: Appunti per una definizione storica del fascismo. In: uő. L'epoca della secolarizzazione. Milano 1970. 111-135. o.

Dimitrov, Georgi: Az antifasiszta harc stratégiájáról. Budapest 1985.

Dimitrov, Georgi: A fasizmus előretörése és a KOMINTERN feladatai – Beszámoló a Komintern II. kongresszusán. in: uő. Az antifasiszta harc stratégiájáról.

Drath, Martin: Totalitarismus in der Volksdemokratie (1958) in: *Seidel – Jenkner: Wege...* 296-325.o.

Drucker, Peter F.: The end of economic man. The origins of totalitarismus. New York 1939., 1969.

Drucker, Peter F.: The future of industrial man. A conservativ approach. New York 1942.

Eberstein, William: Analyse des Totalitarismus (1957). in: *Seidel – Jenkner: Wege...*289-309.o.

Eichholz, Dietrich-Gossweiler, Kurt (Hrsg): Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik. Berlin-Ost. 1980.

Eichweide, Wolfgang: Revolution und internationale Politik. Zur kommunistischen Interpretation der kapitalistischen Welt 1921-1925. Köln 1971.

Eisenstadt, Shmuel N.: Breakdowns of modernisation, in: *Economic Development Cultural Change* XII. No. 4. July 1964.

Eisenstadt, Shmuel N.:Sozialer Wandel, Differenzierung und Evolution, in: *Zapf: Theorien...* 75-91. o.

ELTE Állam és Jogtud. Kar, Tud. Szoc. Tanszék. (kiad): Fejlődéstanulmányok I. Kritikai elméletek és elméletkritikák; Budapest 1983.

Ender, Wolfgang: Konservative und rechtsliberale Deuter des Nationalsozialismus 1930-1945. Eine historisch-politische Kritik. Frankfurt a. M. 1984.

Fascism and Europe: An international symposium. Bd. I-II. Prag 1970.

Faul, Erwin: Der moderne Macchiavellismus, Köln-Berlin 1961.

Felice, Renzo de: Mussolini vol. I-III. Torino 1965-1974.

- Felice*, Renzo de: Der Faschismus. Ein Interview von Michael A. Ledeen, Stuttgart 1977. eredetileg 1975.
- Felice*, Renzo de: Die Deutungen des Faschismus. Göttingen. 1980.
- Fest*, Joachim C.: Hitler – Eine Biographie, Berlin-West 1973.
- Fest*, Joachim C.: Das Gesicht des Dritten Reiches, München 1963.
- Forsthoff*, Ernst: Der totale Staat. Hamburg 1923.
- Fraenkel*, Ernst: The dual state. New York 1940. London 1941. Németül: Der Doppelstaat. Köln 1974.
- Freyer*, Hans: Der Staat. Leipzig 1925.
- Friedrich*, Carl Joachim (Hrsg): Totalitarianism. Proceeding of a conference Held at the American Academy of Arts and Sciences. March 1953. Cambridge 1954.
- Friedrich*, Carl Joachim: The unique character of totalitarian society. in: uő: Totalitarianism. Proceeding... 47-60.o. németül: Der einzigartige Charakter der totalitären Gesellschaft. in: *Seidel – Jenkner*: Wege... 179-195.o.
- Friedrich*, Carl Joachim – *Brzezinski*, Zbigniew Kazimierz: Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge 1956. németül: Totalitäre Diktatur. Stuttgart 1957.
- Friedrich*, Carl Joachim – *Brzezinski*, Zbigniew Kazimierz: Allgemeine Merkmale der totalitären Diktatur (1965) in: *Seidel – Jenkner*: Wege...600-655. o.
- Friedrich*, Carl Joachim – *Brzezinski*, Zbigniew Kazimierz: Die Stufen der Entwicklung und die Zukunft des Totalitarismus. (1965) in: *Seidel-Jenkner*: Wege... 618-633.o.
- Fromm*, Erich: German Workers. London 1929. németül: Arbeiter und Angestellte am Vorabend des dritten Reiches. Stuttgart 1980.
- Funke*, Manfred: Totalitarismus. Ein Studien-Reader zur Herrschaftsanalyse moderner Diktaturen. Düsseldorf 1978.
- Geiger*, Theodor: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Stuttgart 1932.
- Gentile*, Giovanni: Manifest der faschistischen Intellektuellen an die Intellektuellen aller Nationen vom 21.04. 1925. in: *Nolte*: Theorie... 112-117.o.
- Gentile*, Giovanni: Grundlagen des Faschismus. Köln 1936.
- Gerschenkorn*, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Budapest 1984.
- Gibbels*, Ellen: Hitlers Parkinson-Krankheit, Zur Frage eines hirnrorganischen Psychosyndroms; Heidelberg 1990.
- Gouldner*, A. W.: Stalinismus. Eine Studie über internen Kolonialismus. in: *G. Erler – W. Süß* (Hrsg): Stalinismus. Probleme der Sowjetgesellschaft zwischen Kollektivierung und Weltkrieg. Campus 1982.

Gramsci, Antonio: Opere. Torino 1958-1974.

Gramsci, Antonio: Filozófiai írások. Budapest 1970.

Gramsci, Antonio: Politikai írások 1916-1926. Budapest 1985.

Grebing, Helga: Aktuelle Theorien über Faschismus und Konservativismus. Eine Kritik. Stuttgart-Berlin-Köln 1974.

Grebing, Helga: Linksradikalismus gleich Rechtsradikalismus. Eine falsche Gleichung. Stuttgart 1971.

Greiffenhagen, Martin: Der Totalitarismusbegriff in der Regimenlehre. in: *Greiffenhagen – Kühnl – Müller*: Totalitarismus. Zur Problematik... 23-59. o.

Greiffenhagen M. – *Kühnl*, R. – *Müller* J. B.: Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs. München 1972.

Griepenburg, Rüdiger – *Kammler*, Jörg – *Kliem*, Kurt: Einleitung. Zur Theorie des Faschismus. in: *Abendroth*: Faschismus und Kapitalismus 5-18. o.

Gurian, Waldemar: Der integrale Nationalismus in Frankreich. Frankfurt a. M. 1931.

Gurian, Waldemar: Bolschewismus als Weltgefahr. Luzern 1935.

Gurian, Waldemar: (Walter *Gerhart* álnéven) : Um des Reiches Zukunft. Nationale Wiedergeburt oder politische Reaktion. Freiburg 1932.

Goebbels, Joseph: Signale der neuen Zeit. München 1937.

Hayek, Friedrich A. von: The road to serfdom. Chicago-London 1944. németül: Der Weg zur Knechtschaft. München 1971.

Hayek, Friedrich A. von: Liberalismus. Tübingen 1979.

Hayes, Carlton J. H.: Der Totalitarismus als etwas Neues in der Geschichte der europäischen Kultur. in: *Seidel – Jenkner*: Wege der Totalitarismusforschung 86-99. o.; eredetileg in: Symposium on the totalitarian state. 17th November 1939. Proceeding of the American Philosophical Society. Philadelphia 1940. 91-102. o.

Heller, Hermann: Europa und der Faschismus. Berlin-Leipzig 1929.

Hernádi Miklós: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest 1984.

Hernádi Miklós: Fenomenológiai törekvések a szociológiában. in: uő: A fenomenológia a társadalomtudományban 9-42.o.

Heuss, Theodor: Hitlers Weg. Eine historisch-politische Studie über den Nationalsozialismus. Stuttgart-Berlin-Leipzig 1932.

Hitler, Adolf: Mein Kampf. München-Berlin-Frankfurt 1930.-38-43.

Hitler, Adolf: Politisches Testament. Die Bormann-Diktate vom Februar bis April 1945. Eingeleitet von H. R. Trevor-Roper. Kiadja Albrecht Knaus, 1981

Hitler, Adolf: Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928. Stuttgart 1961.

Hitler, Adolf: Tischgespräche am Führerhauptquartier. Stuttgart 1976. (Hrsg.) Henry Pickert.

Hoepke, Klaus-Peter: Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus. Ein Beitrag zum Selbstverständnis und zur Politik von Gruppen und Verbänden der deutschen Rechten. Düsseldorf 1968.

Homans, G. C. : Funktionalismus, Verhaltenstheorie und sozialer Wandel. in: Zapf: Theorien... 95-107. o.

Horkheimer, Max: Gesammelte Schriften I-VII. Bd. Frankfurt a.M. 1988.

Horkheimer, Max: Die Juden und Europa (1939); in: Gesammelte Schriften 4. Bd.308-332.

Horkheimer, Max: Elemente des Antisemitismus (1944) in: Ges. Schriften Bd.5. 197-238. o.

Horkheimer, Max: Die Psychologie des Nazitums (1943) in: Ges. Schriften Bd.5. 354-359. o.

Horkheimer, Max: Autorität und Familie (1936) in: Ges. Schriften 3. Bd. 336-417. o.

Horkheimer, Max: Autoritärer Staat (1940), in: Ges. Schriften. Bd.5. 293-319. o.

Horkheimer, Max: Forschungsprojekt über den Antisemitismus (1941) in: Ges. Schriften 4. Bd. 373-411. o.

Horkheimer, Max: Der soziologische Hintergrund des psychoanalytischen Forschungsansatzes (1941) in: Ges. Schriften 5. Bd. 364-372.o.

Horváth Ágnes – Szokolczai Árpád: A párt különös hatalma. A politikai instruktorok tevékenységéről. in: Valóság 32. éf. 10. sz. 1989. október 26-37. o.

Huber, Wolfgang-Schwerdfeger, Johannes: Frieden, Gewalt, Sozialismus. Studien zur Geschichte der sozialistische Arbeiterbewegung. Stuttgart 1976.

Jellinek, Fritz: Krise des Bürgers. Zürich 1935.

Jünger, Ernst: Totale Mobilmachung. in: uó: Krieg und Krieger. Berlin 1930.

Kernig C. D.: (Hrsg) Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopedie, Freiburg 1968.

Kis Aladár: Az olasz fasizmus, Budapest 1978.

Kiss Endre: A pozitív politikai metafizika rekonstrukciója, in: Valóság 32. évf. 6. sz.1989. június. 28-39.o.

Kocka, Jürgen: Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie, Göttingen 1977.

Kocka, Jürgen: Klassengesellschaft im Krieg 1914-1918. Göttingen 1973.

Kocka, Jürgen: Theorien in der Sozial-, und Gesellschaftsgeschichte. in: Geschichte und Gesellschaft. 1. Jg. 1975. 1. Heft. 9-42. o.

Koehl, Robert: The feudal aspects of national socialism, in: *The American Political Science Review*. December 1960. 921-933.o.

Kogan, N.: Fascism as an political system. in: *Woolf: The nature...* 11-18. o.

Kohn, Hans: Communist and fascist dictatorship. A comparativ study. in: G. Stanton (ed.): *Dictatorship in modern world*. Minneapolis 1935. 141-160. o.; németül: Die kommunistische und die faschistische Diktatur. Eine vergleichende Studie. in: *Seidel – Jenkner: Wege...* 49-63. o.

Kuhn, Axel: *Das faschistische Herrschaftssystem*, Hamburg 1973.

Kühnl, Reinhard: *Faschismustheorien I-II*. Reinbek bei Hamburg 1979.

Kühnl, Reinhard: Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien in der Bundesrepublik Deutschland. in: *Greiffenhagen-Kühnl-Müller: Totalitarismus...* 7-21. o.

Kühnl, Reinhard: Probleme einer Theorie über den internationalen Faschismus I. Die Faschismuskonzeption Ernst Noltes. in: *Politische Vierteljahresschrift* 11.1970.318-341.o.

Kühnl, Reinhard (Hrsg): *Vergangenheit, die nicht vergeht. Die Historiker-Debatte. Dokumentation, Darstellung, Kritik*. Köln 1987.

Landauer C. – Honegger H.(Hrsg): *Internationaler Faschismus. Beiträge über Wesen und Stand der faschistischen Bewegungen und über den Ursprung ihrer leitenden Ideen und Triebkräfte*. Karlsruhe 1928.

Lange, Peter H.: *Stalinismus versus Sozialfaschismus. Revolutionspolitische Ideologie und Praxis unter Stalin 1927-1935*. Göppingen 1969.

Laqueur, Walter – *Mosse*, L. George (Hrsg): *Internationaler Faschismus 1920-1945*. München 1966.

Larsen, Stein U. (Hrsg): *Who were the fascists? Social roots of European fascism*. Bergen 1980.

Lasswell, Harold D. – *Lerner*, Daniel: *World revolutionary elites: Studies in coersiv ideological movements*. Cambridge 1965.

Leibholz, Gerhard: Das Phänomen des totalitären Staates. in: *Seidel – Jenkner: Wege...* 123-132. o.

Lengyel, László: Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás. in: *Medvetánc* 1983. 4. sz. 1984. 1. sz. 115-139. o.

Lenin, Vlagyimir Iljics: *Összes Művei* Budapest 1975.

Lerner, Daniel: *The nazi elite*. Stanford 1951.

Lerner, Max: Das Grundmuster der Diktatur. in: *Seidel – Jenkner: Wege...* 36-46. o.

Lockwood, David: Soziale Integration und Systemintegration. in: *Zapf: Theorien...* 124-137. o.

Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Budapest 1965.

Luthard, Wolfgang (Hrsg): *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik III*. Frankfurt a.M.

- Lutz*, Peter Christian: Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfaßter Gesellschaft (1964) in: *Seidel – Jenkner*: Wege... 532-599. o.
- Man*, Hendrik de: Sozialismus und Nationalfascismus. Potsdam 1931.
- Mannheim*, Karl: Ideologie und Utopie. 3. Auflage Frankfurt. a. M. 1952.
- Mannheim*, Karl: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus. Leiden 1935.
- Marcuse*, Herbert: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung. in: *Abendroth*: Faschismus und Kapitalismus 39-74. o.
- Marcuse*, Herbert: (Hrsg): Demokratischer und autoritärer Staat. Frankfurt a. M.1967.
- Maritain*, Jaques: Christlicher Humanismus. Politische und geistige Fragen einer neuen Christenheit. Heidelberg 1950.
- Matzerath*, Horst-Volkman, Heinrich: Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus, in: Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft, Sonderheft 3. Theorien in der Praxis des Historikers (Hrsg: *Kocka*, Jürgen) Göttingen 1977. 86-116.o.
- McGovern*, William Montgomery: From Luher to Hitler. The history of fascist-nazi political philosophy. Boston-New-York-London 1941., 1946.
- Meinecke*, Friedrich: Die deutsche Katastrophe. Wiesbaden 1945.
- Michalka*, Wolfgang: Hitler im Spiegel der Psychohistorie; In: FRANCIA, Forschungen zur weseuropäischen Geschichte, Hrsg: Deutsches Historisches Institut, Band 8. 595-611.o. München 1981.
- Milward*, Alan. S.: French labour and German economy 1942-1945. An essay on the nature of fascist new order. in.: Economic History Review XXIII. No. 2. August 1970. 336-352. o.
- Mises*, Ludwig von: Die Ursachen der Wirtschaftskrise. Tübingen 1931.
- Mises*, Ludwig von: Liberalismus. Jena 1927.
- Mises*, Ludwig von: Omnipotent Governement. The rise of total state and total war. New Haven 1944, New Larochele 1969.
- Moore*, Barrington: Zur Geschichte der politischen Gewalt. Drei Studien. Frankfurt a.M. 1966.
- Moore*, Barrington: Totalitäre Elemente in vorindustriellen Gesellschaften. in: uö. Zur Geschichte...
- Moore*, Barrington: Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie. Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt. Frankfurt a. M.1969.
- Mommsen*, Hanns: Zur Verschränkung traditioneller und faschistischer Führungsgruppen in Deutschland beim Übergang von der Bewegungs-, zur Systemphase; In: W. *Schieder*: Faschismus als soziale Bewegung.
- Möller*, Heinrich: Katolische Kirche und Nationalsozialismus. München 1965.
- Mussolini*, Benito: Die Lehre des Faschismus. In: *Nolte*: Theorien... 205-220. o.

- Mussolini*, Benito: Opera Omnia vol. I-XLIV. Firenze 1951-1980.
- Nawroth*, Egon Edgar: Die Sozial-, und wirtschaftsphilosophie des Neoliberalismus. Heidelberg 1961.
- Nemes Dezső*: A fasizmus kérdéséhez. Budapest 1976.
- Neumann*, Franz: Behemoth: The structure and practice of national socialism 1933-1944. NewYork-London, 1942., ill.1944., németül: Behemoth: Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944. Frankfurt a.M. 1977.
- Neumann*, Franz: Demokratischer und autoritärer Staat. Studien zur politischen Theorie. Frankfurt a.M. 1967.
- Neumann*, Sigmund: Permanent Revolution. Totalitarianism in the age of international civil war. London 1942. 2. kiad. 1956.
- Niekisch*, Ernst: Hitler – ein deutsches Verhängnis. Berlin 1932.
- Neumann*, Franz: Das Reich der niederen Dämonen. Hamburg 1953.
- Nitti*, Francesco: Bolschewismus, Faschismus und Demokratie. München 1926.
- Nolte*, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action Francaise, der italieneische Faschismus, der Nationalsozialismus. München 1960., 2. kiad. 1963.
- Nolte*, Ernst: Die Action Francaise 1899-1944. in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 9. Jg. 1961. 124-165. o.
- Nolte*, Ernst: Zur Phänomeologie des Faschismus. in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 10. Jg. 1962. 373-407.o.
- Nolte*, Ernst: Konservativismus und Nationalsozialismus. in: Zeitschrift für Politik. 11. Jg. 1964. 5-20.o.
- Nolte*, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen. München 1966.
- Nolte*, Ernst: Vierzig Jahre Theorien über den Faschismus. in: uő: Theorien über den Faschismus. Köln-Berlin 1967. 1-75.o.
- Nolte*, Ernst: Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen. München 1968.
- Nolte*, Ernst: Kapitalismus-Marxismus-Faschismus. in: Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken 27. Jg. 1973. Heft: 297-307., 111-126.o. és in: uő: Marxismus, Faschismus... 99-113.o.
- Nolte*, Ernst: Deutschland und der Kalte Krieg. München 1974.
- Nolte*, Ernst: Die herrschenden Klassen und der Faschismus in Italien. In: W. Schieder (Hrsg): Faschismus als soziale Bewegung.
- Nolte*, Ernst: Marxismus, Faschismus, Kalter Krieg, Vorträge und Aufsätze 1964-1976. Stuttgart 1977.
- Nolte*, Ernst: Die Konservativen Züge im Marxismus. in: uő: Marxismus, Faschismus... 39-47.o.

Nolte, Ernst: Zur Typologie des Verhaltens der Hochschullehrer im Dritten Reich, in: uő: *Marxismus, Faschismus...* 136-151.o.

Nolte, Ernst: Epoche des Faschismus. Sinn und Konsequenz eines Begriffs 193-208.o. in: uő: *Marxismus, Faschismus...* 193-208.o.

Nolte, Ernst: Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. München 1986.

Nolte, Ernst: Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sog. Historikerstreit. Berlin Frankfurt a. M. 1987.

Organski, A.F.K.: The stages of political development, New York 1967.

Organski, A.F.K.: Fascism and modernisation, in: *Wolf, S. J.* (ed): The nature of fascism 19-37.o.

Ormos Mária: Mussolini. Politikai életrajz. Budapest 1987.

Ormos Mária: Nácizmus-Fasizmus. Budapest 1987.

Ormos Mária: Über die theoretischen Interpretationen des Faschismus. in: *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica XXVII.* 1978. Egyetemes történeti tanulmányok XII.

Ormos Mária – Incze Miklós: Európai fasizmusok 1919-1939. Budapest 1976.

Ortega y Gasset, Jose: La rebelion de las masas, Madrid 1930. magyarul: A tömegek lázadása. Budapest é.n.

Orwell, George: Esszék. Budapest 1988.

Pannunzio, Sergio: Allgemeine Theorie des faschistischen Staates. Berlin-Leipzig 1934.

Parsons, Talcott: Some sociological aspects of fascist movements. in: uő. *Politics and social structure.* New York-London 1969. 82-97.o.

Parsons, Talcott: Democracy and social structures in the pre-nazi Germany. in: uő. *Essays in sociological theory.* Toronto 1966. 104-123. o.

Parsons, Talcott: Das Problem des Strukturwandels: eine theoretische Skizze. in: *Zapf: Theorien...* 35-54.o.

Payn, Stanley G.: Fascism. Comparison and definition. Madison 1980.

Petersen, Jens: Das Entstehen des Totalitarismus-Begriffs in Italien. in: *Funke* (Hrsg): *Totalitarismus...*105-128.o.

Peukert, Detlev: Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus. Köln 1982.

Pirker, Theo: (Hrsg) Komintern und Faschismus. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus, Stuttgart 1965.

Plessner, Helmut: Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes, in: uő: *Gesammelte Schriften VI. köt.* 11-223.o.

Póczik Szilveszter: Módszerek és elméletek a modernizációkutatásban. in: Szociológia 1989. 3-4 szám. 237-273. o.

Póczik Szilveszter: Modernizációelmélet és fasizmusértelmezés. In: Társadalmi Szemle XLV. évf. 1990. 8-9. sz. 32-43.o.

Póczik Szilveszter: Kritische Beiträge zur Faschismuskussion im Kontext der Modernisierungstheorie; in: Specimina Nova; A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve 1987. 73-88.o.

Póczik Szilveszter: Aktuális történelem: A nemzetiszocialista utópia. in: MÁSKOR Társadalmi és kulturális lap 1991. 3. sz. 4-9. o.

Polányi Károly: Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Budapest 1986.

Popper, Karl: Der Zauber Platons. Bern 1957.

Poulantzas, Nicos: Faschismus und Diktatur, Die Kommunistische Internationale und der Faschismus. München 1973.

Protokoll: Kollokvium im Institut für Zeitgeschichte vom 24.11. 1978.: Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche Begriffskontroverse. München 1980.

Rank, Manfred: Antimodernismus im NS-Staat. in: Historisches Jahrbuch 107.Jg. 1987. München 1987. Hrsg: Görres-Gesellschaft, 94-121.o.

Rauschnig, Hermann: Die revolution des Nihilismus. Zürich-New York 1938.

Rauschnig, Hermann: Die Zeit des Deliriums. Zürich 1947.

Reich, Wilhelm: Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse (1929) in: Sandkühler, H. J. (Hrsg): Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse. Frankfurt a.M. 1970.

Reich, Wilhelm: Massenpsychologie des Faschismus, Kopenhagen-Prag-Zürich 1933.

Ritter, Gerhart A. (Hrsg): Der Überdruß an der Demokratie. Neue Linke und alte Rechte - Unterschiede und Gemeinsamkeiten. Köln 1970.

Ritter, Gerhart A : Die Dämonie der Macht; Betrachtungen über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken der Neuzeit. München 1948.

Ritter, Gerhart A: Der Antiparlamentarismus und Antipluralismus der Rechts – und Linksradiكالen, in: uő: Der Überdruß... 43-91.o.

Ritter, Gerhart A.: Machtstaat und Utopie; München-Berlin 1940.

Ritter, Gerhart – Kocka, Jürgen (Hrsg): Deutsche Sozialgeschichte. Dokumente und Skizzen. Band 2. 1870-1914. München 1974.

Rosenberg, Alfred: Das Wesensgefüge des Nationalsozialismus, München 1930.

Rosenberg, Arthur: Der Faschismus als Massenbewegung. Sein Aufstieg und seine Zersetzung. Karlsbad 1934. Részletek: In: Abendroth: Faschismus und Kapitalismus... 75-141.o.

- Röpke*, Wilhelm: Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart. 1942.2. kiad. Zürich 1948.
- Röpke*, Wilhelm: Die deutsche Frage. Zürich 1942. és 1948.
- Rüschemeyer*, Dietrich: Partielle Modernisierung; in: *Zapf*: Theorien ...382-395.o.
- Rüstow*, Alexander: Ortsbestimmung der Gegenwart. Eine universalgeschichtliche Kulturkritik. Zürich 1950. I-III.
- Saage*, Richard: Faschismustheorien. München 1981.
- Salvatorelli*, Luigi: Nationalfaschismus, in: *Nolte*: Theorien ...118-137.o.
- Sarti*, Roland: Fascist modernisation in Italy: Traditional or revolutionary? in: *American Historical Review* LXXV. 4. April. 1970. 1029-1044. o.
- Sas Gyula*: (Giulio *Aquila* álnéven) Der Faschismus in Italien. Hamburg 1923. magyarul in: *A Politikai Főiskola Közleményei* 1975. 3. sz. 102-131.o.
- Sauer*, Wolfgang: National Socialism: Totalitarianism or Fascism, in: *American Historical Review* 73. 1968.
- Schäfer*, Hans-Dieter: Das gespaltene Bewusstsein. Deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit 1933-1945. Frankfurt a.M. – Berlin, – Wien 1984.
- Schäfer*, Gert: Die Kommunistische Internationale und der Faschismus. Offenbach 1973.
- Schieder*, Wolfgang: Faschismus als soziale Bewegung. Deutschland und Italien im Vergleich. Hamburg 1976.
- Schieder*, Wolfgang: Faschismus. in: *Kernig*: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft Bd. 2. Freiburg 1968. 439-477.
- Schlengen*, Walter: Totalitarismus. Probleme einer Theoriebildung. in: *Funke*: Totalitarismus 49-61.o.
- Schlengen*, Walter: Die Totalitarismus-Theorie. Entwicklung und Probleme. Stuttgart 1976.
- Schmidt*, Giselher: Politik als Heilslehre. Zur Idee des Totalitarismus. Mainz 1970.
- Schmitt*, Carl: Der Begriff des Politischen, München 1931.
- Schmitt*, Carl: Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles 1923-1939. Hamburg 1940.
- Schmitt*, Carl: Die geistesgeschichtliche Lage des Deutschen Parlamentarismus. Berlin 1923.
- Schoenbaum*, David: Die Braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches. Köln-Berlin 1968.
- Schreiber*, Gerhart: Hitler-Interpretationen 1923-1983. Stuttgart 1984.
- Schweitzer*, Arthur: Big Business and Third Reich, Bloomington 1964.

Seidel, Bruno: Industrialismus und Kapitalismus. Soziale, ethische und institutionelle Wandlungen einer Wirtschaftsform. Miesenheim 1955.

Seidel, Bruno- *Jenkner*, Siegfried: Wege der Totalitarismusforschung, Darmstadt 1974.

Senff, Heinrich: Kein Abschied von Hitler, Ein Blick hinter die Fassaden des Historikerstreites. Hamburg 1990.

Sontheimer, Karl: Gefahr von rechts-Gefahr von Links, in: *Ritter*, G.: Der Überdruß... 9-42.o.

Sorokin, Pitirim: Social and cultural dynamics. New York 1962.

Spirito, Ugo: Capitalismo e orporativismo. Firenze 1933.

Stahlberg, Max: Die Wiedergeburt des Liberalismus. Erfurt 1931.

Stammer, Otto: Aspekte der Totalitarismusforschung (1961) in: *Seidel – Jenkner*: Wege... 414-434.o.

Stegmann, Dirk: Zum Verhältnis von Grossindustrie und Nationalsozialismus 1930-1933. Archiv für Sozialgeschichte. Bd. XIII. 1973.

Sturzo, Luigi: Italien und der Faschismus. Köln 1926.

Stummer Andrea: A tömeg mint önálló társadalomtudományi probléma. In: Tájékoztató. A Művelődésügyi Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztály Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának kiadványa 1989. december 84. 102. o.

Sziklai László: Lukács és a fasizmus kora. Budapest 1981.

Székely Gábor: A Komintern és a fasizmus 1921-1929. Budapest 1980.

Sztálin, Jozsif Viszarionovics: Művei. Budapest 1952.

Tallár Ferenc: Sztálinizmus és reszakralizáció. in: Valóság 32. évf. 2. sz. 1989. február 32-51.o.

Talmon, Jacob Leib: The origins of totalitarian democracy. Boston 1952., németül: Die Ursprünge der totalitären Demokratie. Köln-Opladen. 1961.

Tannenbaum, Edward R: The goals of italian fascism, in: American Historical Review LXXXIV. 4. April 1969.

Tar, Zoltán: A Frankfurti Iskola. M. Horkheimer és Th. W. Adorno kritikai elmélete. Budapest 1986.

Tasca, Angelo: Nascita e avvento del fascismo. L'Italia dal 1918. al 1933. (1936) Firenze-Torino 1950., Bari 1965. németül: Glauben, Gehorchen, Kampfen. Der Aufstieg des Faschismus. Wien 1969., rövidítve: Allgemeine Bedingungen der Entstehung und des Aufstiegs des Faschismus. In: *Abendroth*: Faschismus und Kapitalismus 169-186.o.

Thalheimer, August: Über den Faschismus, in: *Abendroth*: Faschismus und Kapitalismus 19-38. o.; eredetileg in: Gegen den Strom. Organ der KPD (Opposition) Jg. 30. Berlin.

Thamer, Hans-Ulrich – *Wippermann*, Wolfgang: Faschistische und neofaschistische Bewegungen. Probleme empirischer Faschismusforschung, Darmstadt 1977.

- Togliatti*, Palmiro: *Lezioni sul fascismo*. Roma 1970. magyarul: *Előadások a faszizmusról*. Budapest 1986.
- Trotzki*, Leo: *Schriften über Deutschland I-II*. in: uő: *Gesammelte Werte 1-2*. Frankfurt a.M. 1971.
- Tucker*, Robert: *Auf dem Weg einer vergleichenden politikwissenschaftlichen Betrachtung der Massenbewegungsregime (1961)* In: *Seidel – Jenkner: Wege...* 382-396.o.
- Turati*, Filippo: *Fascismo, soialismo e democrazia, németül: Faschismus, Sozialismus und Demokratie*. in: *Nolte: Theorien...* 143-155. o.
- Turner*, Henry Ashby jr.: *Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft*. Göttingen 1972.
- Vajda Mihály*: *A fasiszta diktatúra funkciója*. in: *Magyar Filozófiai Szemle 1970*. 3-4. sz. 525-575.
- Valentin*, Volker: *Geschichte der Deutschen*, Stuttgart-Berlin 1947.
- Vermeil*, Edmond: *Doctrinaires de la revolution allemande 1918-1938*. Paris 1938.
- Viereck*, Peter: *Metapolitics: From Luther to Hitler*. New York 1941.
- Voegelin*, Erich: *Die politischen Religionen*. Wien-Stockholm 1938., ill. 1939.
- Waterman*, Peter: *Az Afrika-tanulmányok radikalizmusa*; in: *Fejlődéstudományok: I. Kritikai elméletek és elméletkritikák* 417-453.o.
- Weber*, Eugen: *Varieties of fascism. Doctrines of revolution in the 20 th century*. London 1964.
- Wehler*, Hans Ulrich: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.
- Winkler*, Heinrich-August: *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus*, In: *W. Schieder: Faschismus als ...*
- Wippermann*, Wolfgang: *Faschismustheorien*. Darmstadt 1972.
- Wippermann*, Wolfgang: *Zur Analyse des Faschismus: die sozialistischen und kommunistischen Faschismusinterpretationen 1921-1945*. Frankfurt a.M.Berlin-München 1981.
- Wippermann*, Wolfgang: *Faschismustheorien: zum Stand der gegenwertigen Diskussion*. 5. völlig neubearbeitete Auflage Darmstadt 1989.
- Wippermann*, Wolfgang: *Europäischer Faschismus im Vergleich*. Frankfurt a. M. 1983.
- Wolf*, Stuart. J. (ed): *The nature of fascism*. London 1968.
- Wolf*, Stuart. J.: *Did a fascist economic system exist?;* in: uő: *The nature of fascism* 121-152.o.
- Wolf*, Stuart. J.(ed): *European Fascism*. London 1968.
- Zapf*, Wolfgang: (Hrsg) *Theorien des sozialen Wandels*. Königstein 1979.
- Zentner*, Christian: *Adolf Hitlers „Mein Kampf“*. Eine kommentierte Auswahl. München 1974.

Zetkin, Clara: Der Kampf gegen den Faschismus. (1923) in: *Nolte*: Theorien... 88-111.o.; eredetileg: in: Protokoll der Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale. Moskau 12-23. IV. 1923. Hamburg 1923. 204-232. o.

Zibordi, Giovanni: Critica socialista del fascismo, németül: Der Faschismus als antisozialistische Koalition. in: *Nolte*: Theorien... 79-87.o.

Póczik Szilveszter 1957-ben született Veszprémben, 1976-ban érettségizett szülővárosában, a Lovassy László Gimnáziumban, majd 1983-ban szerzett törtélelem-német nyelv és irodalom szakos diplomát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Rövid ideig gimnáziumi tanárként, majd szabadfoglalkozású fordítóként és nyelvtanárként dolgozik. Ezt követően az MTA tudományos ösztöndíjasa, majd évekig külföldön dolgozik kutatóként. Hazatérése után a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem oktatója, itt dolgozik ma is. Számos cikket és tanulmányt publikált, széles érdeklődési köre átfogja a filozófia, a történelem, a politikatudomány, a szociológia és szociálpszichológia területét.

Itt közreadott könyve, amely a faszizmusok politikai és tudományos szempontú értelmezéseivel foglalkozik, régi hiányt pótol a magyar történeti és politikatudományi szakirodalomban.

Kortársi és mai szerzők munkáit elemezve és bírálva keres választ arra a kérdésre: mi a faszizmus? Az olvasó így részesévé válik annak a szellemi kalandnak, ahogyan egy kor és annak szereplői igyekeznek megérteni az őket körülvevő politikai világot. Különösen aktuális mindez ma, amikor éppen közvetlen környezetünkben jelentkeznek politikai mozgalmak, amelyek azonosulnak a faszizmus eszméivel és gyakorlatával. A szerzőt azonban nem politikai megfontolások vezérlik, elsősorban az okokat keresi és tárgyilagos megítélésre törekszik. "Faszizmus és nemzetiszocializmus joggal váltak a politikai önkény, a meztelen brutalitás szinonimáivá. Ezért az utókor - bármily kései utókor - ítélete nem lehet más, csak elutasítás. Ez az egészében negatív ítélet azonban nem zárja ki, hogy objektív szemlélettel feltegyük a kérdést, vajon a faszizmusok azonosíthatóak-e a gázkamrák rendszerével, vagy fellelhetőek-e bennük az etikus cselekvésre való igény nyomai. A faszizmusok elkeseredett ellenfelei közül is számosan megpillantják benne az értékei és egzisztenciája válsága közepette, végső elkeseredésében cselekvő embert. Ez nem jelent igazolást, sem felmentést, csupán egy minden körülményt figyelembevevő igazságos ítélet részét." - írja. Ez az elfogulatlan és mégis igen kritikus munka minden bizonnyal igényt tarthat mind a szakmai mind a laikus olvasókörzönség érdeklődésére.

Ezt igazolják a szerző idősebb pályatársainak nyilatkozatai is:

"Póczik Szilveszter igen biztató pálya kezdetén áll."

(Ormos Mária)

"Elemzései kellő plaszticitással mutatják be az egyes szerzők és szerzőcsoportok mondanivalójának lényegét."

(Diószegi István)

"Sajnálom, hogy a 70-es évek végén, ... amikor a faszizmus szociálpszichológiájának egyes aspektusaival foglalkozni kezdtem, ... nem állt rendelkezésemre olyan összefoglaló elemzés, mint amilyen Póczik Szilveszteré."

(Erős Ferenc)

"Az egyes értelmezések feltárják a szerző sokoldalú tájékozottságát, történeti, elméleti és filológiai ismereteit."

(Kiss Endre)

"Rendkívül alapos, jól rendszerezett, meggyőzően érvelő munka."

(Bihari Mihály)

"Általános és történetfilozófiai szemszögből is rengeteg érdekességet és fontos mozzanatot tartalmaz."

(Vajda Mihály)

"Valódi teljességre törekvő munkát tartunk a kezünkben."

(Tokody Gyula)

"Póczik igen magas színvonalú munkát végzett."

(Niederhauser Emil)

